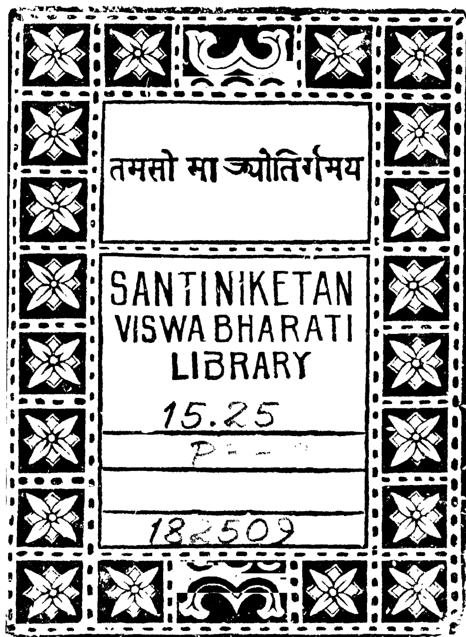


July 1930.

THE

# CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 391.

सर्वतन्त्रस्वतन्त्र–'गुरु'पदाभिधेय-

प्रभाकरमिश्रविरचिता

# बृहती ॥

( शाबरभाष्यव्याख्या )

महामहोपाध्यायमिश्रशालिकनाथविरचितया

ऋजुविमलया

विभूषिता

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयमीमांसाप्रधानाध्यापकेन

"वेदविशारदेन" "मीमांसाकेसरिणा"

पं० श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिणा यथामति संशोधिता ॥

# BRHATI

( A COMMENTARY ON SABARABHASHYA )

By

SARVATANTRASVATANTRA, ( CALLED "GURU" )

PRABHAKARA MISRA

WITH THE COMMENTARY

THE RJUVIMALA

OF

MAHAMAHOPADHYAYA SALIKANATHA MISRA

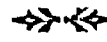
*Edited by*

Pandit A. Chinnaswami Sastri

FASCICULUS I–१.–3

*PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,*
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,
*Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.*

1929 '32, '33



॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—३८१

*Printed by Jai Krishna Das Gupta at the Vidya Vilas Press, Benares.*

Agents:

1 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

2 Arthur Probsthain,
Oriental & Foreign Bookseller,
LONDON.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.



॥ ॐ श्रीविघ्नराट्भारतीभ्यां नमः॥

प्रभाकरमिश्रविरचिता ।

# बृहती ॥

# ( शाबरभाष्यव्याख्या )

## प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्रथमं धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

'लोके' इत्यादिभाष्यस्था 'थात' (१)इत्येतत्पदद्वयस्यालौकिका-

---

महामहोपाध्यायमिश्रशालिकनाथविरचिता

# ऋजुविमला ॥

## ( बृहतीव्याख्या )

सृष्ट्वाऽज्ञाननिशाध्वंसिनिबन्धमयवासरम् ।
उद्भासितजगज्जाड्यं नमस्यामः प्रभाकरम् ॥ १ ॥
प्रभाकमयीं दृष्टिं दक्षिणां दधतं सदा ।
वामदर्शनतापन्नचन्द्रं वन्देऽपराजितम् ॥ २ ॥
प्रभाकरगुरोर्भावे मितगम्भीरभाषिणा ।
अञ्जसा व्यञ्जयिष्यन्ती पञ्जिका क्रियते मया ॥ ३ ॥
अपन्यासनिरासाभ्यां व्यासेनैव विदूषिता ।
व्याख्या प्राचां निबन्धॄणामिति नाहमदूदुषम् ॥ ४ ॥

---

१. इत्येतस्मिन् पदद्वये. इति ख. पुस्तके ।

र्थाशङ्का निवृत्तिः प्रयोजनम्। कुत एतत्? स्वाध्यायाध्ययनविधेरविवक्षितार्थत्वनिराकरणात्। कथं पुनरविवक्षाशङ्का? स्वाध्यायाध्ययनविधेरधिकाराश्रवणात्, आचार्यकरणविधिप्रयोज्यत्वाच्च। कथं पुनरन्यस्य विधे(१)रन्येन प्रयुक्तिः? प्रयाजादिविधिवदिति चेत्, न; तत्र (२)ह्यधिकाराभेदाद्युक्तम्। अत्राप्यधिकारांशो न भिद्यत

---

## अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

'लोक'इत्यादिभाष्यं 'यत्नगौरवं'प्रसज्येतेत्येवमन्तमथशब्ददूषणार्थमौचित्यानुभाषणपरमिति वार्तिककारेण व्याख्यातम्। तत्तु मन्दप्रयोजनं इति मत्वा टीकाकारः प्रयोजनं दर्शयति-लोक इत्यादि भाष्यस्थेत्यादिना। सर्वसूत्रस्थसर्वपदविषयञ्चेदमुच्यते। तेन बहुवचनाविरोधः। प्रवृत्तत्वात् प्रतिपन्नत्वाच्चाथातःशब्दयोरेवालौकिकार्थाशङ्कानिवृत्तिः प्रयोजनम्।

सति सम्भव इति। लौकिकार्थसम्भव इत्यर्थः। कुत एतदिति। लौकिकार्थसम्भवे कथमलौकिकार्थाशङ्का? असम्भवश्चेत् कथमिह प्रयोजनं सिध्यति? उत्तरम्—स्वाध्यायाध्ययनेति। न्यायाभासादसम्भवः। तन्निराकरणेन तु सम्भव एव प्रतिपाद्यते। कथं पुनरविवक्षाशङ्केति। दृष्टपुरुषोपयोगिकर्मावबोधहान्या स्वर्गोऽर्थवादस्थं वा फलं न युक्तमिति भावः। इदानीं पूर्वपक्षं कर्तुं संशयबीजमुपन्यस्यति-स्वाध्यायाध्ययनविधेरधिकाराश्रवणादिति। नाध्यापनाधिकारो ऽध्ययनेऽपि श्रूयते, अनङ्गत्वादिति। आचार्यकरणविधिप्रयोज्यत्वाच्चेति। तं प्रयुज्यता प्रथमोपनिपातिनी तत्सिद्धिरेवाध्ययनविधेः प्रयेजनं, न तु पश्चाद्भाविकर्मावबोध इत्याशयः। कथं पुनरन्यस्य विधेरिति। यदि तावदङ्गता नास्ति, कथं विध्यन्तरस्य विध्यन्तरेण प्रयुक्तिः? प्रयाजादिविधिवदिति चेदिति। इत्यर्थः—यस्मात्तत्राधिकारान्तराभेदात् प्रयुक्तिर्युक्ता साक्षाच्छ्रुततत्पुरुषसम्बन्धनिर्वाहितसाध्यभावाधिकारविधिसन्निधौ निरधिकारेषु प्रयाजादिषु प्रथमं न विधयः साध्यतया भवन्तीति। किन्तु कर्मस्वरूपाण्येवाधिकारसिध्यर्थानि। तदर्थता तु क्षणिकानां स्वरूपेण न सम्भवतीति पुनर्विधयः साध्यतया विक्रियन्ते तेनाङ्गभूता ह्येते विधय इति युक्ता भेदेऽपि प्रयुक्तिः। अत्रापीति आचार्यविध्यध्ययनविध्योः अधिकारांशो न भिद्यत

---

१. अन्येनाक्षेप इति ख. पुस्तके। २. स्वाधिकाराभेदात् इति ख. पुस्तके।

इति चेत् , न ; अङ्गाङ्गिभावाभावात् । कथं पुनरङ्गता नास्ति,(१) प्रयोज्यत्वं च ? न प्रयुक्तिरङ्गत्वे हेतुः । कस्तर्हि ? विनियोगः ।

ननु—विनियोगः पारार्थ्ये कारणम् । विनियुक्तस्यैव ह्यङ्गत्वं दर्शयति । न चाविहितमङ्गं भवति । फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति च । मैवम् ; पारार्थ्यमेव ह्यङ्गतोच्यते । परस्योत्पत्तौ कार्ये वा यदनुग्रहाय वर्तते तत्परार्थमित्युच्यते । तदेव चाङ्गम् ; तस्माद्विनियोगकृतमेवाङ्गत्वं न प्रयुक्तिकृतम् ।

(२)कथं तर्हि पश्वेकत्वादीनामङ्गत्वम्? उक्तं हि (३)पशोरुपादानशेषत्वम्; प्रयुक्तिकृतं च तत् । तदपि नैव प्रयुक्तिकृतम् । किं तर्हि ? विनियोगकृतमेव ।

ननु—विभक्तिभिः प्रातिपदिकार्थो विनियुज्यते, न पुनरेकत्वादयो विभक्त्यर्थाः । सत्यं न विनियुज्यन्ते । न पुनर्विनियुक्तो-

---

इति । अङ्गाङ्गिभावाभावादिति । श्रुत्यादयो ह्यङ्गत्वख्यापकाः तदभावेऽनङ्गस्यासंबन्धस्याक्षेपो न युक्तः । एवं तावदङ्गता नास्तीति गृहीत्वैव प्रयुक्तिर्दूषिता । इदानीं प्रयुक्तिमङ्गीकृत्यानङ्गत्वं दूषयति–कथं पुनरङ्गता नास्ति प्रयोज्यत्वं चेति । न प्रयुक्तिरङ्गत्वे हेतुरित्यनन्तरं चोद्यं परिहरति ।

नन्विति पारार्थ्याङ्गत्वयोर्भेदाद्विधिव्यापारमात्रोपादानादङ्गतामिच्छतश्चोद्यम् । मैवमिति ऐक्येऽपि परिहरति । परस्योत्पत्ताविति । यथा द्रव्यदेवतादिकम् । कार्य इति । यथा प्रयाजादयः, स्वामिसंस्काराश्च ।

कथं तर्हि पश्वेकत्वादीनामिति । उपादानमात्रात् तदङ्गताऽस्तीति मन्यते । तदपि नैव प्रयुक्तिकृतमिति । अत्रायमाशयः—विभक्त्या तावत्प्रातिपदिकार्थो विनियुज्यते । विनियुक्तोऽसावुपादातव्यः । न चानवच्छिन्नस्योपादानं संभवति । तेनावच्छेदकाकाङ्क्षायां गृहीततद्विशेषणैकत्वादिकमेव तदवच्छेदकं गृह्यते । तेन यत् पूर्वमपि विनियुक्ते प्रातिपदिकार्थमात्रे संख्यादिकमासीत् तदुपादानेन विनियुक्तपश्वादिस्थं क्रियते । विनियोगस्तु तस्य तात्स्थ्येनैव । यथा पर्णत्वादयः क्रतुविनियुक्तजुह्वादिद्वारेण विनियुक्तस्थतया क्रत्वङ्गानि । विनियुक्तस्थता तु

---

१. प्रयोज्यत्वं च न. इति नास्ति क. पुस्तके ।

२. कथं पुनरेकत्वादीनामिति क.ख.पुस्तकयोः । ३. पशोस्तु इति ख. पुस्तके ।

पादानेऽपि नावगम्यते। विभक्तिभिर्विनियुक्त(१)स्यैवैकत्वादयो विभक्तिभिरभिधीयन्ते, असम्बन्धस्यानवगमात्। अत एव चैकवाक्यत्वं संख्याविधानस्य विभक्तिविधानस्य च। तस्माद्युक्तमुपादानशेषत्वमेकत्वादेः। स्वाध्यायाध्ययनं तु न विनियुक्तं, नापि विनियुक्तत्वमवगम्यते। अतः प्रयोज्यं न चाङ्गमिति सिद्धम्।

कथं पुनरविनियुक्तमसम्बन्धमेवेदमाक्षिप्यते? नैव विनियोग आक्षेपे हेतुः। किं तर्हि? कार्यम्। विनियुक्तत्वमपि कार्येणैवाक्षिप्यते न त्वङ्गत्वे हेतुः।

यत्पुनरिदमुक्तं–'न चाविहितमङ्गं भवति, फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गं–इति च। (२)कार्याङ्गत्वप्रतिपत्त्यर्थोऽसौ ग्रन्थः, न पुनरङ्गत्वप्रतिपत्त्यर्थः। अस्ति हि कामस्याधिकारे प्रयोज्यत्वं, नचाङ्गता। त-

---

तत्र जुह्वादीनामव्यभिचरितक्रतुसंबन्धात्तद्धितश्रुत्यैव, इह तूपादानात् इति विशेषः। विनियुक्तस्यैवैकत्वादयो विभक्तिभिरभिधीयन्त इति। यद्रस्तु श्रुत्या विनियुक्तं तस्येत्यर्थः। अत एव चैकवाक्यत्वं संख्याविधानस्य विभक्तिविधानस्य चेति। उपादानव्यापारवशेन यतः कारकस्था एवैकत्वादयो भवन्ति करणादौ का भवन्ति इति।(?)

कथं पुनरविनियुक्तमसम्बन्धमेवेदमिति प्रथमचोद्यं परिहर्तुं स्मार्यते। नैव विनियोग आक्षेपे हेतुः। कस्तर्हि, कार्यमिति। अत्रायं भावः–आचार्यकरणविधावुपनयनं पदश्रुत्या दूरस्थमप्यङ्गतया समर्पितम्। तच्च स्वभावत उपनेयनिष्ठमुपनेयासत्तिद्वारेणोपकारकम्। तत्रासाद्यमानो माणवको यत्किञ्चित्करः, तदा तदासादनमनुपयोगि। आसादनानुपयोगे चोपनयनमप्यनुपयोगि। ततश्चासाद्यमानस्य कर्मापेक्षायामुपनयनकर्मप्रक्रमादुपनीतकर्तृकमध्ययनं श्रूयमाणं तत्कर्मतया विज्ञायते। तेनोपनयनं स्वाङ्गभूतमाक्षिपच्चाचार्यकरणविधिरध्ययनमाक्षिपति। तदाक्षिप्ताध्ययनानुष्ठानसिद्धश्चाध्ययनविधिः स्वसिद्ध्यर्थं नाधिकारान्तरमपेक्षते।

यत् पुनरिदमुक्तं न चाविहितमङ्गं भवतीति। यदङ्गं श्रुत्यादिभिर्नियोगासंवलितैः तस्यैव यत्कार्यं प्रत्यङ्गत्वं तत् नियोगव्यापारनिबन्धनमिति दर्शयति। न पुनरङ्गत्वमेव विनियोगानपेक्षं नियोगमाक्षिपति। विधेश्च

---

१. एवकारो नास्ति ख. पुस्तके। २. कार्यत्वप्रति इति ख. पुस्तके।

स्मादन्यत् प्रयोज्यत्वं अन्या चाङ्गता । (१)तथा चोभयं पदानामस्ति प्रयोज्यत्वं, न शेषता । मन्त्रस्य हि विनियोगे न शेषतोच्यते । (२) नाक्षिप्तपदानाम्, अमन्त्रत्वात् । तस्मात् प्रयोज्यत्वादनङ्गत्वाच्च स्वाध्यायाध्ययनस्य भवति संशयः—किं प्रयोज्यत्वादेककार्यत्वम् , (३)उतानङ्गत्वाद्भिन्नकार्यत्वम् ? इति ।

अत्र पूर्वपक्षवादी प्रयोज्यत्वादेककार्यतां मन्वानोऽविवक्षां मेने । तन्निराकृतय इदं 'अथातः' इति पदद्वयमङ्गीकृतवान् सूत्रकारः । न चानेन पदद्वयेनायमर्थो(४)निराकृत इति पाठादेवावगम्यते । पूर्वमनुपन्यस्तत्वादस्यार्थस्य । अतो (५)भवत्यलौकिकार्थाशङ्का कस्यचित् । अतः (६)स्थितपूर्वपक्षनिरसनसमर्थं पदद्वयं मन्वानो भाष्यकार आह—(७)'लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि

---

व्यापारो ग्राहकलक्षणान्विताभिधानसिद्धः । न चाध्ययनेन सहाचार्यकरणविधेरन्विताभिधानम् , पदश्रुत्याध्ययनविधिनैवान्विताभिधानसिद्धः । अस्ति हि कामस्येति । काम्यस्येत्यर्थः । तस्मादुभयं सिद्धं प्रयोज्यत्वमनङ्गत्वं चेति । तदाह–प्रयोज्यत्वादनङ्गत्वाच्चेति । किं प्रयोज्यत्वादेककार्यत्वमिति । प्रथमोपनिपातादाचार्यकरणविधेरेव प्रयोजनमित्यर्थः । उतानङ्गत्वाद्भिन्नकार्यतेति । पश्चाद्भाव्यपि तत्कर्तृसमवेतं प्रयोजनमित्युक्तं युक्तम् । अध्यापनाङ्गविहित–पुरुषान्तरगतं प्रयोजनं न शक्यते वक्तुं, विनियुक्तविनियोगविरोधादित्यर्थः ।

न चानेनेति । यदि पूर्वपक्षमुक्त्वा पदद्वयं पठितं स्यात् , तस्यालौकिकार्थाशङ्का न स्यात् । पूर्वपक्षनिराकरणार्थमेव लौकिकार्थमिदमिति ज्ञायते, अन्यथा पूर्वपक्षेण सम्बन्धात् । अनुपन्यस्ते तु पूर्वपक्षे अलौकिकार्थशङ्काप्यस्तीत्यतः स्थितपूर्वपक्षनिराकरणायेदमुक्तमिति न्यायबलान्मन्यमानो भाष्यकार आहेति ।

---

१. तथा ह्युभयं इति ख. पुस्तके । २. नह्याक्षिप्तपदानां इति ख. पुस्तके ।

३. उतानङ्गत्वात् भिन्नकार्यतेति ऋजुविमलापाठः । ४. निराक्रियते इति ख. पुस्तके ।

५. भवति लौकिकार्थाशङ्का इति ख. पुस्तके । ६. अन्तर्गतपूर्वपक्ष इति ख. पुस्तके ।

७. शा.भा.पृ.१.प,१. इयं च पृष्ठसंख्या चौखम्बासंस्कृतपुस्तकावलीमुद्रितशाबरभाष्यपुस्तकानुसारेण वेदितव्या । तत्र प्राथमिकी पृष्ठसंख्या ; द्वितीया च पंक्तिसंख्येति ध्येयम् ।

तानि सति सम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेष्ववगन्तव्यं ना-ध्याहारादिभिरेषां (१)कल्पनीयोऽर्थः परिभाषितव्यो वा" इति ।

किञ्च न केवलमस्यालौकिकार्थाशङ्कानिरासोऽवगम्यते । परिभाषादियत्नगौरवकरणात् । (२)"तत्र लोकेऽयमथशब्दो वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियार्थो दृष्टः । न चेह किञ्चिद्वृत्तमुपलभ्यते" इत्यलौकिकार्थाशङ्कां प्रकटयति । (३)"भवितव्यं तु तेन" इति न्यायानपेतत्वमाशङ्कायाः कथयति । श्रुतसिद्ध्यर्थं हि प्रकरणाद्यन्वेष्यम् । श्रुतस्य ह्ययथार्थत्वे न श्रुतत्वमेव कारणम् । तच्च प्रकरणादिकं सर्वमत्रास्तीति । (४)"तत्तु वेदाध्ययनम्", इत्युक्तम् । "तस्मिन् हि सति साऽवकल्पते" इति ।

इदानीमविवक्षितार्थस्वाध्यायाध्ययनस्याद्याह(?) इति तावद्भवान् सकलस्तत्रार्थपर्यालोचनया वेदाध्ययनस्य वृत्तत्वं मन्यते । तदयुक्तम् । स्वाध्यायाध्ययनविधेराचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वादविवक्षितस्वार्थतैवावगम्यते । अथादृष्टार्थमेवेदं सूत्रं—वेदमधीत्यानन्तरं

---

किञ्च न केवलमस्येति एवं वेदवाक्यान्येवेति भाष्यं व्याचष्टे । अस्यार्थः—एवं लौकिकार्थग्रहणे वेदवाक्यान्येव केवलानि व्याख्यायन्ते । इतरथा अलौकिकार्थत्वे वेदवाक्यानि व्याख्येयानि पारिभाषिकालौकिकार्थानि च सूत्रपदानि व्याख्येयानि । तद्यत्नगौरवं प्रसज्येत । न च प्रसक्तम् । अतो मत्वाऽऽह—लौकिकार्थान्येव पदानीति । अलौकिकार्थाशङ्कां प्रकटयतीति । तत्र लोक इत्यादि भाष्ये अनुपदर्शितोऽयं पूर्वपक्ष आसीत् । तस्य स्फुटीकरणार्थमिदमिति दर्शयति—श्रुतसिद्ध्यर्थं हि प्रकरणाद्यन्वेष्यम् । कस्मात् ? श्रुतस्य ह्ययथार्थत्वे न श्रुतत्वमेव कारणमिति । यत्र हि विषये श्रुतस्य शब्दस्यायथार्थत्वं तत्र न श्रुतत्वमेव कारणमर्थावगतौ, किं तर्हि ? प्रकरणादिकमपि । तच्च प्रकरणादिकं सर्वमत्रास्तीति ।

इदानीमविवक्षितेति तावद्विवक्षितार्थत्वे न्याय उक्तः । यदि परं शास्त्रे

---

१. परिकल्पनीयः. इति मुद्रितभाष्यपुस्तकेषु पाठः । २. शा.भा.पृ.१.पं.५.
३. शा.भा.पृ.१.पं.६. ४. शा.भा.पृ.१.पं.८ ।

धर्मजिज्ञासेति, एवं तत्रार्थद्वयविधानं प्राप्नोति—वेदमधीत्य, अनन्तरं चेति ।

यदि च वेदमधीत्येत्युच्यते अन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासाऽवकल्पते । अथानन्तर्यं विधीयते, प्रागपि वेदाध्ययनात् प्राप्नोति । न चादृष्टार्थस्य वाक्यस्यार्थद्वयविधानं द्विधा सम्भवति । उच्यते–नैवेदमदृष्टार्थं सूत्रं वेदार्थविचारायैवेदमारभ्यते । कुतः ? (१)"**तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्याथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः, या वेदाध्ययनमन्तरेण न सम्भवति । (२)वेदवाक्यार्थे विचार इह वर्तिष्यते**" नन्वविक्षितस्वार्थं वेदाध्ययन(३)मित्युक्तवान् । विवक्षिते वा किं वेदाध्ययनपूर्वकेणानन्तर्यविधानेन, स्वतः प्राप्तेः । (४)"**अपि चैवं सति नैव वयमिह वेदाध्ययनात्पूर्वं धर्मजिज्ञासायाः प्रतिषेधं शिष्मः परस्ताच्चानन्तर्यम् । नह्येतदेकं वाक्यं पुरस्ताद्वेदाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासां (५)प्रतिषेधति परस्ताच्चानन्तर्य(६)मुपदिशति, भिद्येत हि तदा वाक्यम् । वेदानधीत्येत्येकस्यां विपरीत-**

---

परिभाषादिविरहात् वेदार्थविचाराच्च लौकिकार्थाश्रयणेन वेदाध्ययनानन्तरं तद्धेतुका धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्येत्यदृष्टार्थमुपदेष्टव्यम् । तत्र वाक्यभेद इति ।

नैवेदमदृष्टार्थमिति । यदि ह्यदृष्टार्थमुच्यते ततो ज्ञानेच्छामात्रपर्यवसानाद्वेदवाक्यानामनेकविधो विचारो न स्यात् । भाष्ये च तादृशीशब्देन विचारपर्यन्ततोच्यते, नन्वविवक्षेति । न्यायानाभिधानादनुशयोऽस्त्येव । विवक्षित इति सूत्रानर्थक्यशङ्का । वेदाध्ययनवदानन्तर्यमपि प्राप्तत्वादनुपदेश्यमिति । अपि चैवं सतीति । वेदाध्ययनं विवक्षितार्थम् । एवं सति वेदाध्ययनपूर्वकमानन्तर्यमपि न विधेयम् । पूर्वं अर्थद्वयविधानम-

---

१. शा.भा.पृ.१.पं.१०–१२ ।

२. वेदवाक्यानामनेकविधो विचारः, इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

३. इत्युक्तं इति ख.पु. । ४. शा.भा.पृ.१.पं.१२–१९ ।

५. प्रतिषेधिष्यति इति मुद्रितपुस्तकपाठः । ६. प्रकरिष्यति. ,,

(१)मेकस्याम् । अर्थैकत्वाचैकवाक्यतां वक्ष्यति" अत एवा-दृष्टार्थाशङ्का नैव सूत्रे कर्तव्या ।

किमर्थं तर्हि सूत्रम् ? स्वाध्यायाध्ययनविधेराचार्यकरणाद्गुरुकुलनिवृत्तिरेवानन्तरं भाति। अनङ्गत्वात्तु स्वार्थपरतैव न्याय्या, नाविवक्षितार्थतेति सूत्रस्य प्रयोजनम् । तदिदमाह-(२)"किं चाधीते वेदे द्वयमापतति-गुरुकुलाच समावर्तितव्यं वेदवाक्यानि विचारयितव्यानि । तन्मा समावर्तिष्ट कथं नु वेदवाक्यानि विचारयेदित्येवमर्थ उपदेशः" । यद्येवं न तर्हि वेदाध्ययनं पूर्वम् , अनन्तरं धर्मजिज्ञासाया अविवक्षितस्वार्थतां वेदाध्ययनस्य स्मृतिकारो मन्यते—वेदमधीत्य स्नायादिति । न चेदमन्याय्यं स्मृतिवचनं, स्वाध्यायाध्ययनविधेर्विनियुक्तविषयत्वात् । तत्पूर्वकत्वाच्च स्वार्थावगतेः। तस्मादविवक्षितार्थतैव न्याय्या वेदादवगम्यते। (३)"न चाम्नायोऽतिक्रमितव्यः । तदुच्यते-

---

भ्युपगम्यवाद इति अपिचेत्युक्तम् । अत एवादृष्टार्थत्वशङ्काऽपि नास्ति, वाक्यभेदात् ।

किमर्थं तर्हि इति । उभयानभिधाने किमर्थं सूत्रमिति । स्वाध्यायाध्ययनविधेरिति । पूर्वपक्षोत्थाविवक्षानिराकरणार्थमित्यर्थः । यद्येवं न तर्हीति । धर्मजिज्ञासायाः पूर्वं स्यादपि वेदाध्ययनं, आनन्तर्यं तु नास्तीति भाष्यं पूरयत्यनन्तरशब्दं प्रक्षिपन् । वेदमधीत्य स्नायादिति । वेदमित्येतदुक्तं भवति । वेदमधीत्य, स्नायादिति यत् तत् स्मृतिकारा अध्ययनविधिनैवानुवचनान्तार्थोपदेशिनैवं समामनन्ति-वेदाध्ययनानन्तरं गुरुकुलान्निवर्त्तितव्यमिति । न पुनरेवं भाष्यं योजयितव्यं वेदमधीत्य स्नायादित्यनेनैव समामनन्तीति स्मृतिषु समाम्नायव्यपदेशाभावात् । न चेदमन्याय्यं स्मृतिवचनं स्वाध्यायाध्ययनविधेर्विनियुक्तविषयत्वात् तत्पूर्वकत्वच्चार्थावगतेरिति । अथ कस्मात् कर्मविधय एवार्थावबोधद्वारेणोपकारकं प्रसिद्धमध्ययनविधिं न प्रयुञ्जत इत्याशङ्क्याह--विनियुक्तविषयत्वादिति । विनियुक्तमुपनयनमाचार्यकरणविधावात्मनेपदश्रुत्या, तद्विषयश्चाध्ययनवि-

---

१. अन्यस्याम् इति मुद्रितपुस्तकेषु । २. शा.भा.पृ.१.पं.१९-२१।

३. शा.भा.पृ.२.३-५ । न चाम्नायो नाम इति मुद्रितभाष्य पु० ।

अतिक्रमिष्याम इममाम्नायम् । अनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं सन्तमनर्थकं कल्पयेम" आचार्यकरणविधेरध्ययनमात्राच्च नार्थावबोधप्रत्यर्थिता सम्भवति ।

ननु च–स्वाध्यायाध्ययनविधेः प्रयोजनद्वयासंभवादविवक्षैव । केन चोक्तं स्वाध्यायाध्ययनविधेः प्रयोजनमेतदिति ? (१) "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम । उक्तं चाशेषत्वं स्वाध्यायाध्ययनस्य । तस्याधिकाराश्रवणात् । तदिदमाह–(२)"न च तस्याध्ययनमात्रात्तत्रभवन्तो याज्ञिकाः फलं समामनन्ति । यदपि च समामनन्तीव, तत्रापि 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु

---

धिः उपनीतकर्तृकाध्ययनविषयत्वादुपनयनस्य विषयानुप्रवेशादुपनयनमध्ययनविधिविषय इत्युक्तम् । एवं सत्यङ्गद्वारेणाचार्यकरणविधेः प्रयुक्तिः । उपकारमात्रेण तु कर्मविधीनाम् । यस्य चाङ्गद्वारेण प्रयोजकत्वं तदेव प्रयोजकमित्यामिक्षाधिकरणे (पू. मी. २–२–८) वक्ष्यामः । अध्ययनोत्तरकालभावी चार्थावबोध इति न तन्मुखेन कर्मविधीनां प्रयोजकत्वम् । अत एव द्रव्यार्जननियमवत् दृष्टोऽप्यर्थावबोधोऽधिकारिविशेषणतया न परिगृह्यते । अध्ययनपूर्वकत्वादर्थावबोधस्य प्रागध्ययनात् कामनानुपपत्तेः । उत्तरकालभावितयैव चार्थावबोधोऽपि प्रयोजनान्तरं न स्वीक्रियते । केन चोक्तं स्वाध्यायाध्ययनविधेः प्रयोजनमेतदिति । आचार्यकरणनिष्पत्तिः । किं तर्हि प्रयोजनमिति । दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमिति । कस्मात् पुनराचार्यकरणनिष्पत्तिरेव प्रथमोपनिपातिनी प्रयोजनं न भवति ? । उच्यते–यत्कर्तृको हि यो विधिः तत्पुरुषयोग्येवास्य प्रयोजनमित्युत्सर्गः । यत्र पुनस्तन्न दृश्यते तत्र पुरुषान्तरगतमपि गृह्यते । दृश्यते चात्र पश्चाद्भाव्यपि कर्मावबोध इति । तदेव प्रयोजनं न पुरुषान्तरगताध्यापनसिद्धिः । उक्तं चाशेषत्वं स्वाध्यायाध्ययनस्य, तस्याधिकाराश्रवणात् । यदि ह्याचार्यकरणविध्यधिकार्येवाध्ययनेऽप्यधिकारी श्रूयते, तदा तदर्थमेवाध्ययनं स्यात् । अध्ययननिष्पत्त्यर्थश्च स्वाध्यायशब्दवाच्योऽक्षरराशिः । ततश्चान्यपरत्वाच्छब्दस्य व्युत्पत्त्यभावादर्थो न विवक्षितः स्यात् । यदिदमाहाधिकाराश्रवणं भाष्यकारः । न च तत्रेति । यदपि च समानन्तीव तत्रापि द्रव्यसंस्कारकर्मस्विति । ननु च किमध्ययनं संस्कारः ?

---

१. शा.भा.पृ.२.पं.५. । २. शा.भा.पृ.२.पं.५–८. ।

परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्या' ( पू.मी. ४-३-१ ) दित्यर्थवादतां वक्ष्यती"ति ।

ननु-नैवात्र विरोधो विद्यते । किं विरोधनिराकरणार्थेन सूत्रेण? कथमविरोधः? (१)"न चाधीतवेदस्य स्नानानन्तर्यमेतद्विधीयते । नह्यानन्तर्यस्य वक्ता कश्चिच्छब्दोऽस्ति । पूर्वकालतायां हि क्त्वा स्मर्यते, नानन्तर्ये । दृष्टार्थता चाध्ययनस्यानन्तर्ये व्याहन्येत" । स्यादेतदेवं यद्यस्याः स्मृतेर्मूलान्तरमस्ति । आचार्यकरणविध्यर्थपरिसमाप्तिरेवास्य मूलम्, वेदानुवचनान्तकत्वादाचार्यकरणविधेः । (२)"किन्तु

---

उच्यते—अनारभ्यविधानात् विधेरेव साध्यत्वात् प्रधानकर्मेदम् । न च स्वाध्यायस्य क्वचिदपि विनियोगः, येन तन्मुखेन विध्यन्तरसाध्यतैवात्र स्विष्टकृदादिवच्च दृष्टोऽक्षरसंस्कारः । तन्मुखेनार्थावबोधोऽपि पुरुषार्थो न युज्यते । यदि त्वसौ न दृश्यते विधिमात्रमेव साध्यः स्यात् । नाप्यर्थवादादेव कल्प्यं फलम् । विध्यर्थनिष्पत्त्यैव प्रयोजनवत्त्वाद्विधेर्दृष्टार्थावबोधस्यापि वेदार्थस्यानन्योपायत्वान्नियमासम्भवेऽपि नानर्थक्यम् । तदुक्तम्—नियोगार्थनिवृत्तेः किमन्यत् प्रयोजनं सर्वविधीनामिति । पुरुषोपयोग्यर्थावबोधप्रयोजनस्वीकाराच्च पुरुषार्थवदैश्वर्यलक्षणोऽधिकारोऽपि सिद्ध इति ।

ननु नैवात्रेति । यदि हि स्मृतिविरोधः स्यात् ततस्तत्परिहारार्थं सूत्रमारभ्येत । न चैवमिति । दृष्टार्थता चाध्ययनस्यानन्तर्ये व्याहन्येत । अध्ययनानन्तर्ये व्याहन्येत । अध्ययनस्य दृष्टार्थता च क्त्वाप्रत्ययस्यानन्तर्येऽर्थे स्वीक्रियमाणे व्याहन्येत । अतो नानन्तर्यं 'क्त्वा' प्रत्ययस्यार्थः । एतदुक्तं भवति—यद्यपि क्त्वाप्रत्ययेनानन्तर्यविशिष्टा पूर्वकालतोच्यते, तथाप्यध्ययनविधिविरोधात् पूर्वकालतामात्रमेवार्थो गृह्यत इति । स्यादेतदेवमिति । यदि स्मृते'र्वेदमधीत्य स्नाया'दिति वेदाध्ययनोत्तरकालताविशिष्टस्नानमात्रविधायकत्वं स्यात्, ततः स्मृतेरपि मूलान्तरं कल्प्यं स्यात् । यदा त्वध्ययनानन्तरमस्नानादिनियमनिवृत्त्यर्थता भवेत् ततः पूर्वपक्षन्यायमूलत्वान्नादृष्टमूलान्तरानुमानं स्यात् । तत्रादृष्टकल्पनाया असम्भवात् दृष्टे पूर्वपक्षन्याये सति तन्मूलत्वमेव न्याय्यं स्मृतेः । तन्मूलत्वे चास्ति विरोधः ।

---

१. शा.भा.पृ.२.पं.८-१० । २. शा.भा.पृ.२.प.११ । 'किन्तु' इति नास्ति मुद्रित पुस्तके ।

लक्षणया त्वेषोऽर्थः स्यात्" । किमिदमुच्यते–लक्षणया त्वेषोऽर्थः स्यादिति ? इदमुच्यते-(१)"नचेदमदृष्टार्थं विधीयते । किन्तु लक्षणया अस्नानादिनियमस्य पर्यवसानं वेदाध्ययनसमकालमाहुः—वेदमधीत्य स्नायादिति" । अतोऽपन्यायमूलतां कथयितुं सूत्रम् । गुरुकुलान्मा समावर्त्तिष्टेति मूलान्तरत्वं च स्मृतेरदृष्टं कल्पयितव्यम् । अतोऽदृष्टार्थतापरिहारायैवाचार्यकरणविधिरेवास्या मूलम् । तस्माद्वेदाध्ययनमेव पूर्वमभिनिर्वर्त्यानन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इति स्थितमथशब्दप्रयोगसामर्थ्यात् । एवञ्चेन्नेदमदृष्टार्थं, प्राप्तत्वात् गुरुकुलनिवृत्तिरेव निवार्यते । (२)"न ब्रूमोऽन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा न कर्त्तव्येति । वेदमधीत्य न त्वरितेन स्नातव्यम् । अनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इत्यथशब्दस्यार्थः" ।

(३)"अतश्शब्दो वृत्तस्यापदेशको हेत्वर्थः । (४)ननु–कस्य वृत्तस्य(५) हेतुतामपदिशति ? वेदाध्ययनस्येति ब्रूमः ।

पूर्वपक्षे ह्यनुवचनान्त एवाचार्यकरणविध्यर्थः । तस्मिन्निर्वृत्ते तत्प्रयुक्ताः सर्वेऽप्यस्नानादयो नियमा निवर्त्तेत इति वेदाध्ययनानन्तरमेव गुरुकुलान्निवृत्तिः । अतोऽपन्यायमूलतां स्मृतेः कथयितुं सूत्रमिति स्थितम् । गुरुकुलान्मा समावर्त्तिष्टेत्येवमर्थः । अदृष्टार्थता परिहारायैवेति भाष्यम् । पूर्वं तावददृष्टमूलत्वान्न मूलान्तरकल्पनेत्युक्तम् , अधुना स्नानविधेरदृष्टार्थतापरिहारार्थमपि मूलान्तरं न कल्प्यमिति दर्शयति । तद्याचष्टे—मूलान्तरत्वं चेति । एवं चेदिति । यदा स्मृतिबाधनार्थमिदं सूत्रं तदा दृष्टार्थं न भवति । किं तु अपन्यायसूचनार्थम् । नापि दृष्टार्थमिति । नापि सर्ववादिसम्मतन्यायनिबन्धार्थं, विप्रतिपन्नत्वात्स्मृतिकारस्य । न ब्रूमोऽन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा न कर्त्तव्येत्यदृष्टार्थतां निरस्यति । किंतु वेदम-धीत्येत्यनेन सर्ववादिसम्मतार्थतां स्मृतिकाराविप्रतिपत्त्या निराकरोति ।

अतश्शब्दो वृत्तस्यापदेशको हेत्वर्थः इति भाष्यम् । कस्य वृत्तस्य हेतु-

१. शा.भा.पृ.२.पं.११–१३ २. शा.भा.पृ.२.पं.१६–१८

३. शा.भा.पृ.२.पं.१९ ४. ननु इति स्थाने 'तेन' इति ख. पुस्तके ।

५. हेतुतामुपदिशति इति क.पु. ।

**कथं पुनर्वेदाध्ययनस्य हेतुता ? अध्ययनानन्तरमर्थावबोधदर्शनात् । अतोऽधीतवेदस्यानन्तरं धर्मजिज्ञासा । तदिदमथेत्युक्तम् । अतो(१)ऽर्थावगमार्थं धर्मजिज्ञासाहेतुरध्ययनम् । (२)"यथा क्षेमसुभिक्षोऽयं देशः, अतोऽहमस्मिन्देशे वसामी"ति । पूर्वोक्तस्य वाक्यस्यातःशब्दो हेतुतामुपादिशतीति लौकिकार्थतां दर्शयति—(३)"एवमधीतो वेदो धर्मजिज्ञासायां(४) हेतुर्ज्ञातः । अनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य" इत्यथशब्दव्याख्यानमेव प्रयुक्तवान् हेतुत्वावगमाय । (५)"धर्माय हि वेदवाक्यान्यनधीतवेदो विचारयितुं न शक्नुयात्" इत्यनेनाधिकारशून्यां स्वार्थविवक्षां दर्शयति । अत एतस्मात्कारणादनन्तरं धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेदित्यर्थः । निगमनवाक्यमेतत् । "धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेत्" इति कस्य सूत्रावयवस्य व्याख्यानमेतत् ? धर्मजिज्ञासा-**

---

**तां दर्शयति ?** वेदाध्ययनस्येति । **वेदाध्ययनमेव ह्यध्ययनानन्तराया धर्मजिज्ञासाया हेतुरित्यर्थः ।** अध्ययनानन्तरमर्थावबोधदर्शनादिति । (६)अथ सूत्रार्थवर्णना—**अतो वेदाध्ययनाद्धेतोः धर्मजिज्ञासा अध्ययनानन्तरमेव कर्त्तव्या । हेतोः सिद्धत्वाद्विलम्बानुपपत्तेः । कथमध्ययनमानन्तर्यहेतुः ? । यस्मादध्ययनानन्तरमर्थावबोधः तस्मादध्ययनं हेतुरिति । तदिदमथेत्युक्तम् । हेतुमदानन्तर्यं हेतुत्वावगमायेति हेतुमता विना हेतुत्वावगमासिद्धेर्हेतुमदथशब्दव्याख्यानं युक्तम् ।** धर्माय हि वेदवाक्यानि विचारयितुमनधीतवेदो न शक्नुयादिति । **वेदाध्ययनं विना वेदार्थविचारा (७)शक्तेर्वेदाध्ययनस्य हेतुतामाह भाष्यकारः । एतच्चाभिदधता भाष्यकारेण वेदाध्ययनं विना तदर्थावबोधस्यानवगतत्वात् कामनानुपपत्तेरर्थावबोधकामोऽध्ययनेऽधिक्रियते इति निराकृतम् । तदाह**—अनेनाधिकारशून्यामिति । निगमनवाक्यमेतदिति । **उपसंहारवाक्यमेतदित्यर्थः ।** कस्य सूत्रावयवस्य व्याख्यानमेतदिति **द्वितीयेच्छाश्रवणात् पृच्छति ।** धर्मजिज्ञासापदस्येति । अत्रायमभिप्रायः—**जिज्ञासा**

---

१. अतोऽनन्तरार्थावगमार्थं इति ख.पु. । २. शा.भा.पृ.२.प.१९–२०,
३. शा.भा.पृ.२.पं.२०–२१ ४. हेतुर्जात इति ख. पु. ।
५. शा.भा.पृ.२.पं.२२. ६. अत्रेत्थं सूत्रार्थवर्णना इति ख. पुस्तके ।
७. विचाराद्यशक्तेरिति क. पुस्तके ।

प्रदर्श्येति ब्रूमः । ननु — धर्मं जिज्ञासेदिति वक्तव्यम् । प्रकृतिप्रत्यययोर्हि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमित्युत्सर्गः । धर्मजिज्ञासापदे पुनः प्रकृत्यर्थप्राधान्यप्रदर्शनायायं प्रयत्नः ।

(१)"धर्माय (२)हि जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा" कथं पुनः प्रकृत्यर्थो ज्ञानं, प्रत्ययार्थ इच्छा ? यस्मादीदृश एवार्थे सन् स्मर्यते "धातोः कर्मण" (पा.सू.३.१.७.) इति । एवं तर्हि ज्ञानस्य प्राधान्यं न धर्मस्य । न ह्यनन्यार्था क्रिया प्रधानं भवतीति । धर्मकर्मिकैव सा प्रधानम् । अतो धर्मार्था जिज्ञासा ।

---

प्रति धर्मस्य प्राधान्यम्,(३)तच्च प्रधानं यत्नेन व्याप्तुमिष्यते । अतश्च प्राधान्यं(४) वक्तुं द्वितीयेच्छेति । ननु धर्मं जिज्ञासेदिति वक्तव्यमित्येतमभिप्रायमजानतः प्रश्नः । प्रकृतिप्रत्यययोर्हि इत्यभिप्रायं विवरणम्—यदि हि द्वितीयेच्छा न प्रदर्श्यते ततो धर्मप्राधान्यं न स्यात् । द्वितीयेच्छाप्रदर्शनेन हि धर्मस्य प्राधानं शक्यते दर्शयितुम् । यदि तु न तथा प्रदर्श्यते तदा प्रत्ययार्थत्वादिच्छायाः प्राधान्यं स्यात् प्रकृत्यर्थो विज्ञानं तद्विशेषणं स्यात् । ज्ञानविशेषणश्च धर्मः स्यात, न तु प्रधानम् । तेन धर्मजिज्ञासापदे प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यप्रदर्शनाय द्वितीयेच्छा प्रदर्शिता । द्वितीयेच्छायां हि दर्शितायां धर्मस्य प्राधान्यं, तत्प्राधान्यं च तादर्थ्ये ज्ञानस्य, तादर्थ्यं च ज्ञानस्येच्छायाः तादर्थ्ये भवतीति द्वितीयेच्छाप्रदर्शनेन धर्मस्य प्राधान्यमुक्त्वा प्रकृत्यर्थप्राधान्यप्रदर्शनं कृतं भवतीति । तेनायमर्थः— धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासेति ।

कथं पुनः प्रकृत्यर्थो ज्ञानं प्रत्ययार्थ इच्छा यस्मादीदृश एवार्थे सन् स्मर्यते "धातोः कर्मण" इति । धात्वर्थस्येच्छाकर्मत्वात् कर्मणश्चेष्यमाणस्य प्रधानत्वात् । एवं तर्हि ज्ञानस्यैव प्राधान्यं न धर्मस्य अधात्वर्थत्वात् । न ह्यनन्यार्था क्रिया प्रधानं भवति क्लेशात्मकत्वात् क्रियायाः । अन्यार्थाया एव प्राधान्यम् । तेन धर्मज्ञानस्य धर्मार्थत्वात् धर्मस्यापीच्छां प्रति प्राधान्यम् । अतो धर्मार्था जिज्ञासा । एवञ्च तादर्थ्यस्य प्रतीयमानत्वाच्चतुर्थीसमास एवायं धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासेति । तदिदं धर्मस्य प्राधा-

---

१. शा.भा.पृ.२.पं.२५
२. हि शब्दो नास्ति मुद्रितभाष्यपुस्तकेषु ।
३. तत् इति ख. पुस्तके ।
४. लब्धुमिति ख. पुस्तके ।

तादिदमाह—(१)"सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा" इति । उक्ता धर्मार्था जिज्ञासा । स पुनः कथं जिज्ञासितव्यः (२)को धर्मः ? कथंलक्षणः ? कान्यस्य साधनानि ? कानि साधनाभासानि ? किंपरश्चेति । एवमविज्ञातो धर्मो नानुष्ठानायालं भवति । अननुष्ठितो धर्मो न धर्मकार्यं करोतीत्युक्तम्-(३)"आसां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैतत्सूत्रम्—अथातो धर्मजिज्ञासेति" । कथं किंपरता नाम ? अधिकाराभिप्रायमेतदुच्यते-"क्व पुरुषपरत्वं ? क्व वा पुरुषो गुणभूत ? इति" च ।

धर्मः प्रसिद्धोऽप्रसिद्धो वेति च कोऽभिप्रायः ? यदि पुनर्वेदा-

---

न्यमाह—सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति । तस्य धर्मस्य सा इच्छा, किमर्थम् ? ज्ञातुम् । कथं ज्ञातो धर्मो भवेदिति । स कथं जिज्ञासितव्यः ? । केन प्रकारेण जिज्ञासा क्रियमाणा धर्मार्थं भवतीति । एवं जिज्ञासितव्यः । को धर्मः ? किंरूपो धर्मः । कथंलक्षणः ? सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वलक्षणयोः (४)किंप्रकारप्रमाणकः ? । कान्यस्य साधनानि ? कानि साधनानां करणेतिकर्तव्यतारूपाणि ? किंपरश्च ? किमधिकारपर्यन्तश्चेति । एवमविज्ञातो धर्मो नानुष्ठायालं भवति । एवं विज्ञातोऽनुष्ठातुं शक्यते । तेनेत्थं जिज्ञासा क्रियमाणा धर्मार्था भवति । ननु-मा नामानुष्ठीयताम् । तथाऽपि किमिति तादर्थ्यं न भवतीत्याह—अननुष्ठितो हि धर्मो न धर्मकार्यं करोतीति । किं पुनर्धर्मस्य कार्यम् ? । अधिकारसिद्धिरित्युक्तम् । आसां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैतत्सूत्रमिति । यत उक्तन्यायेन धर्मार्था जिज्ञासा सूत्रेणोक्ता एवं क्रियमाणा जिज्ञासा धर्मार्था भवति । तस्मात् सर्वासां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैतत् सूत्रमिति । कथं किंपरता नामेति । अयमभिप्रायः—धर्मो हि नियोगः । स हि स्वनिष्ठो न कञ्चित्प्रति गुणभूत इति । अधिकाराभिप्रायमेतदुच्यते इत्यस्यार्थः—अधिकारः पुरुषस्यैश्वर्यं कर्मणि । तदभिप्रायमेतदिति । एतदुक्तं भवति-पुरुषाधिकारपर्यन्तो धर्म इति । परशब्दश्च पर्यन्ताभिप्रायेण क्व पुरुषपरत्वं क्व वा पुरुषो गुणभूत इति चाधिकाराभिप्रायम् ।

यदि पुनर्वेदादेवाय(५)मर्थो गम्यते किमत्र जिज्ञास्यत इत्यस्यार्थः—वेदाद्वे-

---

१. शा.भा.पृ.२.पं.२५. २. शा.भा.पृ.२.पं.२६–२७

३. शा.भा.पृ.२.पं.३०–३१. ४. किंप्रमाणकः इति क. पुस्तके ।

५. अयमर्थोऽवगम्यते किमत्र जिज्ञासितव्यं इति ख. पुस्तके ।

देवायमर्थो गम्यते किमत्र जिज्ञास्यते ? सत्यम् ; विप्रतिपन्नास्तु महर्षयः केचित्प्रमाणान्तरपूर्वकमर्थं वर्णयन्ति । केचिन्मन्त्रार्थवादानामपि यथाश्रुते एवार्थे प्रामाण्यमिच्छन्ति अकार्येऽप्यर्थे वेदः प्रमाणमिति वदन्तः । अतोऽस्यां विप्रतिपत्तौ सत्यां प्रारभ्यते जिज्ञासा तत्त्वावगमाय । तत्त्वेनापरिज्ञातोऽर्थोऽनुष्ठीयमानो विहन्त्यनुष्ठातारम् , ज्ञात्वाऽनुष्ठितो निःश्रेयसेन संयुनक्तीत्यारभ्यते जिज्ञासा ॥ १ ॥

इति प्रथमं धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयं धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

## चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

सर्वविचाराणां प्रतिज्ञापूर्वकत्वात्तदभिधीयते—(१)"चोद-

---

दार्थेऽवगम्यमाने वेदोऽपि विवक्षितार्थ एवावगम्यते । अनवगम्यमाने त्वध्ययनविधि(२)सिद्ध्यर्थमेवाध्ययनम् । सर्वथा न जिज्ञासावकाशोऽस्ति । सत्यं विप्रतिपन्नास्त्विवति । सत्यं गम्यते । किन्तु गम्यमानेऽप्यर्थे विप्रतिपत्तिरस्ति । तेन तन्निवृत्तये जिज्ञासोचिता । केचित्प्रमाणान्तरपूर्वकमर्थं वर्णयन्ति, वेदस्य पौरुषेयत्वमिच्छन्तः । केचित् मन्त्रार्थवादानामपि यथाश्रुतमेवार्थं वर्णयन्ति—सिद्धरूपेऽकार्येऽप्यर्थे वेदः प्रमाणमिति वदन्तः । कार्यमात्रप्रामाण्यपक्षे हि कार्यानुगुण्याद्गुणवादादिभि(३)र्व्याख्यानम् । इतरथा श्रौत एवार्थः स्यात् । तत्त्वेनापरिज्ञातोऽर्थोऽनुष्ठीयमानोऽपि विहन्त्यनुष्ठातारमधिकारसिद्धिं न प्रापयति । ज्ञात्वा चानुष्ठितो निःश्रेयसेना(४)धिकारिणं योजयतीति प्रारभ्यते धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इति प्रथमं धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥

अथ द्वितीयं धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

## चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

---

१. शा०भा० ३.९ २. सिध्यर्थत्वमेवाध्ययनस्येति ख. पुस्तके । ३. व्याख्यातः । ४. अधिकारेण योजयति" इति ख. पुस्तके ।

नेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहु"रिति । कार्येऽर्थे वेदस्याप्रामाण्यं दर्शयति "तल्लक्षणो धर्म" इति वदन् ।

---

कार्येऽर्थ इति । न कार्यावगमं विना प्रवृत्तिरुपपद्यते । तेन कार्याभिधायकतयैव वचनस्य प्रवर्त्तकता । कार्याभिधायकेन(१) च कार्यमेव लक्ष्यते, तेन कार्य एव वेदः प्रमाणम् । तल्लक्षणो धर्म इति । अस्यार्थः—चोदनालक्षणसूत्रेण चोदनालक्षणः कार्यरूप एवार्थो न सिद्धरूप इति प्रतिज्ञातम् । तदनेन भाष्येण व्याख्यायते । धर्मशब्दश्च वेदार्थमात्रपरः ।

(२)अत्रापरेऽपरिपक्वविद्यावलपोद्रेकतिरस्कृतविवेकाः परिचोदयन्ति—कथं पुनः कार्यरूपो वेदार्थः ? यावता वेदान्तानां सिद्ध एवार्थः "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"(बृ.३-९-२८) ति प्रतीयते ।

स्यान्मतम्—अपरिपूर्णत्वात्तत्र योग्यविध्यध्याहारः क्रियत इति । (३)तन्न तु । अपरिपूर्तेः कारणाभावात् । अथोच्येत—वृद्धव्यवहार एव शब्दानां स्वार्थे व्युत्पत्तिः । प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकत्वाच्च व्यवहारस्य,कार्यावगमपूर्वकत्वाच्च प्रवृत्तिनिवृत्त्योः(४)कार्यान्वित एवार्थः सर्वशब्दाभिधेयः। न चेह कार्यमस्ति । (५)तेन कार्यान्वयं विना अपरिपूर्णत्वात् कार्यमध्याह्रियत इति । तदेतत् स्वसमयपरिकल्पितम् । विनापि व्यवहारेण सिद्धार्थेष्वपि वाक्येषु कार्यान्वयरहितेषु व्युत्पत्तिसंभवात् 'पुत्रस्ते जात' इत्येवमादिषु ।

नन्वर्थविशेषविषयां प्रतीतिमनुमाय शब्दतद्भावभाविनीं शब्दस्य स्वार्थे शक्तिनिरूपणा व्युत्पत्तिरुच्यते । न च व्यवहारं विना परबुद्धिरनुमातुं शक्यते । उच्यते—हर्षादिनिबंधनमुखप्रसादादिभिरपि लिङ्गैः शक्यानुमानैव परेषामपि बुद्धिः । मुखप्रसादादिर्हर्षमनुमापयति । स च हर्षहेतुम् । प्रियार्थप्रतिपत्तिश्च हर्षहेतुः । सा च वाक्यनिबन्धनेति "पुत्रस्ते जात" इत्यनेन हर्षहेतुभूतार्थप्रतिपत्तिः कृतेति ज्ञायते । हर्षहेतुश्च पुरुषस्य पुत्रजन्मैव केवलमस्तीत्यवगच्छन् विशिष्टार्थविषयां शब्दस्य शक्तिमध्यवस्यति । आवापोद्धाराभ्यां च प्रतिपदं (६)व्यवहार इव व्युत्पत्तिरत्राप्युपपद्यत इति निरवद्यम् ।

---

१. 'च' इति क. पुस्तके नास्ति ।

२. अत्रापरोऽपरि''''''कः परिचोदयति" इति क. पुस्तके. ।

३. तत्र. इति ख. पुस्तके ।

४. कार्यान्वयिन एवार्थास्सर्वशब्दाभिधेयाः. इति ख० पुस्तके ।

५. तेनेह इति ख० पुस्तके । ६. व्यवहारवत् इति ख० पुस्तके ।

अपि च व्युत्पन्नेतरपदविभक्त्यर्थो वर्त्तमानापदेशोऽपि 'काष्ठैः पचती'ति काष्ठपदार्थे व्युत्पद्यते कार्यान्वयरहित एव । किं च व्यवहारेऽपि व्युत्पत्तौ यद्यप्यन्विताथतैव पदानां, तथापि न कार्यान्विताभिधायितया व्युत्पत्तिः । किन्तु अर्थान्तराभिधायितयैव । यो हि विशेषान्विताभिधानमिच्छति इच्छत्यसावर्थान्तरान्विताभिधानम् । तावता च प्रयोगप्रतिपत्त्युपपत्तौ न शक्यते विशेषान्विताभिधानकल्पना । तथा च लोके सिद्धार्थान्येव भूयिष्ठानि वाक्यानि दृश्यन्ते— कुशलं ते ? (१)कुशलं, इत्येवमादीनि । किं च कार्यमपि तदुच्यते यदपेक्षितोपायम् । तेन सिद्धेव कर्मणामपेक्षितोपायता (२)कार्यपरेषु वाक्येषु गम्यते । अतः सिद्ध एव वेदार्थः ।

तदेतद्बालभाषितं बालेष्वेवादरणीयतां लभते । नहि वृद्धव्यवहारमन्तरेण व्युत्पत्तिः सम्भवति । विशिष्टार्थविषया हि प्रतिपत्तिरर्थविशेषाभिधानकल्पनानिमित्तम् । न च हर्षो हर्षहेतुविशेषानुमाने प्रभवति । न च पारिशेष्येण हेतुविशेषनिश्चयः । कालत्रयवर्तिव्यवहितविप्रकृष्टानां हर्षहेतूनां पारिशेष्यावधारणानुपपत्तेः । व्यवहारः पुनर्विशिष्टार्थविषय एव प्रत्यक्षमुपलभ्यमानस्तद्विषयामेव प्रतीतिमनुमापयन् शब्दस्य विशिष्टार्थाभिधानकल्पनायां हेतुर्व्युत्पत्तावादिमार्गभूतः कार्यान्विताभिधायकत्वमेव सर्वशब्दानामापादयति । अत एव (३)'काष्ठैः पचती'ति वर्त्तमानापदेशेऽपि या व्युत्पत्तिः साऽपि कार्यान्वितार्थान्तरसम्बन्धानुगुण्यात्कार्यान्वयिन्येव ।

यच्चेदमर्थान्तरान्वितमात्राभिधाने पदानि व्युत्पद्यन्त इति, तदपि बालिशभाषितम् । सर्वेषु वृद्धव्यवहारवाक्येषु कार्यान्वितार्थप्रतीतेर्नार्थान्तरमात्रान्विता(४)भिधानकल्पना संभवति । यदि कार्यान्वयोऽपि क्वचिद्व्यभिचरति तदाऽर्थान्तरमात्रान्विताभिधानं कल्प्येत । न च तदस्ति ।

ननु च-'निधिमानेष भूभागः, 'प्रतिरोधकवानयमध्वे'ति विनाऽपि कार्यान्वयं प्रवृत्तिनिवृत्तिकरवाक्यमुपलभ्यते । वाक्येन हि निधिम-

१. 'कुशलं मम' इति ख. पुस्तके ।

२. कार्यपरेषु वाक्येषु स्वतस्सिद्ध एव वेदार्थः. इति ख. पु. ।

३. काष्ठैः पचतीति ख. पुस्तके नास्ति ।

४. अभिधानं कल्प्येत इति ख. पुस्तके । ततो 'यदि' इत्यादिः 'अस्ति' इत्यन्तो ग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति ।

कार्यरूप एवेति दर्शयति—चोदना हि भूतमिति। यदि कार्य एव-चार्थे वेदस्य प्रामाण्यं कथं तर्हि भूताद्यर्थावगतिर्मन्त्रार्थवादेषु?

स्तायां बोधितायां तदुपादित्सोः प्रवृत्तिः। प्रतिरोधकवत्तायां च तज्जिहासोर्निवृत्तिरिति।

अत्र ब्रूमः—यत्र तावत्प्रवृत्तिनिवृत्ती विद्येते तत्र तत्तत्कारणीभूता कार्यावगतिरस्ति। न हि तां विना ते भवतः। शब्दानन्तर्याच्च शब्देनैव सावगतेति कल्पयति पार्श्वस्थः। न च कार्यार्थः शब्दो न श्रूयत इत्येतावता शब्दस्याकारणत्वम्, अध्याहारादिलभ्यस्यापि वाचकत्वाविरोधात्। योग्यताविशेषेण चाध्याहार्यविशेषावगमसिद्धेः। न च प्रमाणान्तरेणापि कार्यावगमो घटत इति शब्दस्य तत्रौदासीन्यं शक्यं कल्पयितुम्। शब्दश्रवणे प्रवृत्तिदर्शनादानन्तर्येण शब्दस्यैव तत्र कारणत्वावगमात्। प्रमाणान्तरेणापि त्वसावर्थो लभ्यत इति कामं शब्दोऽनुवादः स्यात्, न कारणम्। न चानुवादकत्वं पुरुषवचसां दोषः। तेन साक्षाच्छ्रुत्याऽध्याहारेण वा सर्वव्यवहारवाक्येषु कार्यान्वयाव्यभिचारात्तदन्विताथार्भिधानं लिङादीनां कार्याभिधानमेवेति सिद्धम्। तेन सर्वपदानि तावत्कार्यान्वितमेवार्थमाहुः।

न च प्रतिपदं विषयाभावः। प्रणाड्यापि तादर्थ्योपपत्तेः। प्रणाडीसमाश्रयणे च परस्परपदार्थान्तरसम्बन्धावगम एव प्रमाणम्। अन्यथा प्रतिपदं विषयभावेऽनुबन्धभेदाद्भिन्नेषु नियोगार्थेषु संभेदानामरुणैकहायनीन्यायवैलक्षण्यात्। परस्परसम्बन्धावगमश्च क्रिययैव स्यात्। एतच्च प्रतिपदाधिकरणे (पू. मी. २-१-६) निपुणतरमुपपादयिष्यामः। लोके तु यः सिद्धार्थमात्रपरत्वेन प्रयोगः स लोकवचसां प्रमाणांतरप्रतीतार्थपरत्वाल्लाक्षणिको द्रष्टव्यः। कार्यान्वयो हि परस्परान्वयाव्यभिचारीति लाक्षणिकोपपत्तिः। न चापेक्षितोपायतैव कार्यता। कृतिसाध्यं कार्यम्। साधनमुपायः। साध्यत्वोपायत्वे च भिन्ने। किन्तु क्लेशात्मकं कर्मापेक्षितोपायतया कार्यं प्रतीयत इति कार्यता साधनतां न व्यभिचरतीति तादर्थ्यभ्रमो मन्दानाम्। तथा च सुखं स्वयमेव कार्यम्।

एवं सर्वपदानां कार्यान्विताभिधायकत्वाद्यदि वेदान्तेषु कार्यं योग्यमध्याहारादिभिर्लभ्यते तदा कार्यार्थतैव वेदान्तानामपि। अथ न, ततोऽनभिधायकत्वमेव, व्युत्पत्तिविरहात्। अतो विधिनिराकरणमपि वेदान्तेषु न क्षतिमावहति। तस्मात्सिद्धं कार्यं एव वेदस्य प्रामाण्यम्।

चोदना हि भूतमिति। यदि हि कार्य एवार्थे वेदस्य प्रमाण्यं कथं तर्हि

तेषामपि हि कार्यार्थतां द्वितीये पादे वक्ष्यति । तदुक्तम्—(१)"शक्नोत्यवगमयितु"मिति । न च प्रमाणान्तरावगम्योऽयमर्थ इति (२)"नान्यत्किंचनेन्द्रिय"मिति दर्शयति ।

(३)"नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदने"ति शब्दस्यार्थासंस्पर्शितां वदन् प्रतिज्ञादोषमाह । कथं पुनरर्थासंस्पर्शिता शब्दस्य ? उच्यते—अर्थसंस्पर्शि हीष्यते प्रमाणम् । तस्य बाधकज्ञानोत्पत्तौ सत्यां पुनः प्रतिपक्षविज्ञानं तन्निमित्तमेवोत्पद्यते । शब्दे पुनः स्पष्टेऽपि बाधकज्ञाने पुनः शब्दनिमित्तमेव प्रतिपक्षविज्ञानमुदेति—अङ्गु-

---

मन्त्रार्थवादेषु भूताद्यर्थावगतिः ? अकार्यभूतत्वात् तेषाम् । तत्राह भाष्यकारश्चोदना हीति । तद्व्याचष्टे—तेषामपीति । अस्यार्थः—भूतादिकोऽप्यर्थः कार्यान्वयित्वात्तेन रूपेणाकार्य एव । तेन चोदनैव कार्यप्रतिपादिकमेव वाक्यं भूतादिकमप्यवगमयितुं शक्नोतीति कार्यरूप एव वेदार्थ इति न प्रतिज्ञाहानिः । ननु—भूतादिकोऽप्यर्थो मन्त्रार्थवादविषयः प्रमाणान्तरावगम्य इत्यर्थः ।(?)

नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदनेति शब्दस्यार्थासंस्पर्शितां वदन् प्रतिज्ञादोषमाहेति । न कश्चिच्चोदनालक्षणो नाम । यदि हि कश्चिदर्थं चोदना प्रमिमीते तदा चोदनालक्षणो नाम प्रसिद्ध्येत् । चोदना हि शब्दात्मिका शब्दश्चार्थं व्यभिचरति । तथा हि—असत्यप्यर्थे नदीतीरे फलानि सन्तीति ज्ञानमुत्पद्यते ।

नन्वेवं प्रत्यक्षमपि व्यभिचारि स्यात् । तत्रापि विनाप्यर्थेनैन्द्रियकं ज्ञानं दृश्यते शुक्तिकायां रजतमिदमिति । न तत्रैन्द्रियकं ज्ञानं व्यभिचरति । एकं हि तत्र ज्ञानमिदमिति चाक्षुषम् । अपरमपि रजतमिदमिति रजतावलम्बि स्मरणज्ञानम् । तयोर्विवेकाग्रहणनिबन्धनो भ्रमोऽयं, न पुनरैन्द्रियकं विज्ञानं व्यभिचरति । बाधकं च तत्र ज्ञानं विवेकग्राहकम् । यदि च शाब्देऽपि विज्ञाने एवमेवाङ्गीक्रियते तदा ज्ञानोदये विवेकेऽवधारिते पुनर्भ्रमो नोत्पद्येत । उत्पद्यते तु बाधकेऽपि विज्ञानेऽङ्गुल्यग्रादिवाक्येषु ज्ञानम् । तथा प्रत्यक्षादिषु दोषवशादिन्द्रियं न सम्पूर्णं कार्यं करोति । तेन विवेकाग्रहणात् भ्रमः । शाब्दे तु (४)विज्ञाने शब्द

१. शा.भा.पृ.३.पं.१३. २. शा.भा.पृ.३.पं.१३.
३. शा.भा.पृ.३.पं.१५. ४. ज्ञाने इति ख. पुस्तके ।

ल्यग्रे हस्तियूथमास्ति। तथा न शुक्तिकारजतादिष्वन्यार्थस्य संभवः। तस्मादर्थासंस्पर्शित्वाच्चोदनायास्तल्लक्षणो धर्म इति प्रतिज्ञा नोपपद्यते। (१)उच्यते—अर्थं चावबोधयत्यर्थासंस्पार्शि चेति चित्रम्। यदि तावद्बाधकज्ञानावगम्यमर्थासंस्पर्शित्वं नैव तत्प्रमाणजन्यम्। (२)विशेषाग्रहणात् स्मृतिज्ञानं तदिति प्रतिपादयिष्यामः। वेदे पुनर्बाधकज्ञानाभावात् अर्थासंस्पार्शिताशङ्कापि नास्ति।

---

एव (३)करणम्। न च तदन्तर्गतो दोषोऽस्ति। पुरुषगतास्तु दोषाः (४)सामग्रीबाह्या इति न ते कार्यक्षतिहेतवः। (५)तस्माच्छाब्दं ज्ञानं व्यभिचरति। यच्च व्यभिचरति न तन्निश्चायकम्। (६)निश्चायकं च प्रमाणम्। तेन (७)निश्चायिका चोदना अर्थासंस्पर्शिनीति न तल्लक्षणो नाम कश्चिदप्यस्तीति तात्पर्यार्थः।

बाधकज्ञानोत्पत्तौ सत्यां विवेकेऽवधारिते (८)तमेव व्यभिचरतीति प्रतिपक्षविज्ञानं विवेकग्रहणनिबन्धनम्। भ्रान्तिज्ञानं न तन्निबन्धनं बाधकावस्थाभाविनिर्दोषेन्द्रियादिसामग्रीप्रभवम्, किन्तु दोषखण्डितशक्तिकज्ञानजननकारणचक्रोत्थम्। शब्दे पुनः स्पष्टेऽपि बाधकज्ञाने अवधारितेऽपि विवेके शब्दनिमित्तमेव सम्यग्ज्ञानं सामग्रीभूतादुष्टशब्दजन्यमेव। प्रतिपक्षज्ञानं तत्प्रतिपक्षासद्भूतार्थग्राहीत्यर्थः। एतच्च नन्वतथाभूतमिति भाष्येण (९)व्यभिचारदर्शनोत्थं संशयरूपमर्थासंस्पर्शित्वनिबन्धनमुपन्यस्तवानाचार्यः। उच्यते—अर्थं चावबोधयत्यर्थासंस्पार्शि चेति चित्रमेतत्। नैव कदाचिद्विज्ञानं (१०)व्यभिचरति, येनानिश्चयः स्यात्। बाधकज्ञानमपि नैवार्थव्यभिचारितां दर्शयति। किन्तु ग्रहणस्मरणयोर्विवेकमवधारयति। वेदे पुनरीदृशोऽपि बाधो नास्तीत्यतिदूरोत्सारितमेवानिश्चयलक्षणम-

---

१. तदुच्यते. इति. ख. पु. पा. २. विशेषग्रहण स्मृति ज्ञाने इति.क.पु.

३. कारणम् इति ख. पु.। ४. सामग्री वा बाध्यः इति क पु.।

५. तस्माच्छाब्दन्द्वय यच्च इति अनन्वितोऽपपाठः क. पुस्तके।

६. निश्चायकं इति नास्ति क. पु.। ७. निश्चयात्मिका इति ख पु.।

८. तमेव व्यभिचरति इति नास्ति ख. पुस्तके।

९. व्यभिचरति शब्दोत्थं संशयरूपं इति क. पुस्तके।

१०. व्यभिचरति वेद्यं, इति ख. पुस्तके।

ननु च सत्यपि बाधकज्ञाने लौकिकेषु वाक्येषु शब्दादेव ज्ञानमुत्पद्यते निमित्तभावात् । अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमिति । तद्द्वा परिहृतैवार्थासंस्पर्शिताशङ्का । नैवम् ; अनभिज्ञो भवान् बाध्यबाधकभावस्य । अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमिति प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते, न पुनर्हस्तियूथशतमिति । तदिदमाह–(१)"विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते ब्रवीति च वितथं चेति" । अतथार्थासंस्पर्शित्वम् ।

ननु चेत्यादिना प्रागुक्तमनुभाषते । नैवमिति । अत्रायमभिप्रायः—सर्वत्र पौरुषेयेण वचसा न साक्षादर्थ एव प्रतीयते । पुरुषेच्छापरतन्त्रत्वात् । असत्यप्यर्थे पुरुषा वाक्यानि प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते । तेनार्थं प्रति नियमाभावान्न तेभ्योऽर्थसिद्धिः । वक्तुरभिप्रायं तु स्वकारणं सूचयेयुः । स चाभिप्रायः प्रमाणपूर्वकश्चेत् ततस्तस्य प्रमाणस्य (२)प्रमाऽविनाभावात्तन्मुखेन वाक्यार्थं निश्चयाऽनुमानमेव । तेनानुमानस्यायं बाधः । तदाह—प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते (३)न पुनर्बाह्यं वस्तु हस्तियूथशतरूपमिति । एतदुक्तं भवति—अनुमानावसेयं प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते न पुनर्बाह्यं वस्तु हस्तियूथशतरूपं इति, तत्र वचनस्याव्यापारात् । यत्र विषये यत्प्रमाणं प्रवृत्तं तत्र तस्य बाधो भवति, न वचनस्य बाह्येऽप्यर्थे प्रवृत्तिः, तत्र तस्य प्रवृत्तिनियमाभावादित्युक्तम् । तदुक्तमनभिज्ञो भवानिति । न चायमनुमानस्यापि बाधः । किन्तु (४)अलिङ्गे लिङ्गस्य साधारणरूपं पश्यन्नलिङ्गतामविविञ्चन् लिङ्गतामन्यत्र दृष्टां स्मरन् लिङ्गव्यवहारं प्रवर्त्तयन्नलिङ्गज्ञानेन लिङ्गव्यवहारान्निवर्त्तते । (५)तथा हि श्रुतिलिङ्गाधिकरणे दर्शितम् । तदिदमाह—विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते ब्रवीति च वितथं चेति । ब्रवीतीति च ज्ञानं जनयति वितथमपि ज्ञानं न जनयतीति विप्रतिषिद्धम् । ज्ञानाजनकत्वमेव वितथत्वं नान्यत् । अत एव तच्चेत्प्रत्ययितादित्युक्तम् । यत एव लिङ्गभूतं पौरुषेयं वाक्यं अत एव प्रत्ययितस्य नियमेन प्रमाणान्तरपूर्वकार्थाभिधायिनो वचनं सत्यम् । तथा श्रोतुरिन्द्रियविषयमप्रत्ययितवचनमपि सत्यम् । यत्पुनरप्रत्ययितवचनं श्रोतुश्च न प्रमाणान्तरपूर्वकं न तत्सत्यमित्युक्तम् । प्रमाणान्तरपक्षे हि सर्वत्रैवार्थासंस्पर्शि-

---

१. शा.भा.पृ.३.पं.१६. २. प्रमेयाविनाभावात् इति ख. पु. ।

३. बाह्यं वस्तु इति नास्ति ख. पुस्तके ।

४. लिङ्गे वचने लिङ्गसाधारणं इति ख. पु. । ५. यथा इति ख. पु. ।

एव तच्चेत्प्रत्ययितादित्युक्तम्। प्रत्ययितस्य हि वचनमव्यभिचारि प्रमाणान्तरपूर्वकं, यत्रोपलभ्यमानविषयम्। यत्र तु द्वयं नास्ति तत्र प्रमाणान्तराविपर्ययाद्विपर्ययः। वाक्यार्थे पुनरुक्तो विपर्ययः। कस्मात्पुनः पौरुषेये (१)वचसि प्रमाणान्तर(२)विपर्ययाद्विपर्ययः ? ज्ञातं ह्यर्थं परस्मै प्रतिपादयितुं पुरुषाः प्रयुञ्जते वाक्यानि। न चाप्रतीतोऽर्थो ज्ञातो भवतीति प्रमाणान्तरसंवादिना पौरुषेयेण वचनेन भवितव्यम्। (३)तदिदमुक्तम्- (४)"अशक्यं हि तत्पुरुषेण ज्ञातुमृते वचना"दिति।

नन्वशक्यं हि तत्पुरुषेण ज्ञातुमृते प्रमाणान्तरादिति वक्तव्ये

ता स्यात्, तुल्यत्वात्सामग्र्याः। (५)लिङ्गपक्षे तु यदेव प्रमाणान्तरकार्यतया वचनं निश्चीयते तदेव लिङ्गभूतमर्थाव्यभिचारि भवति नान्यदिति युज्यते।

ननु—यावद्वाक्यस्यापि विपर्ययोऽस्ति तदार्थासंस्पर्शिता प्रसक्तेत्याशङ्क्याह—वाक्यार्थे पुनरुक्तो विपर्यय इति। अस्यार्थः—योऽयं विपर्ययः नासौ वाक्यार्थे, किं तर्हि ? लिङ्गार्थे। एतच्चोक्तमनभिज्ञो भवानिति। कस्मात्पुनः पौरुषेये वचसि प्रमाणान्तरस्यानुमानस्य विपर्ययाद्विपर्ययः, न पुनः शब्दविपर्ययादिति। अत्रोत्तरम्। ज्ञातं हीति। अयमभिप्रायः—पुरुषाणां हि वाक्यप्रयोगः प्रतीतार्थप्रत्यायनार्थः। (६)स च प्रतीताव्यभिचारीति प्रमाणान्तरप्रतीतिपर्युपस्थापकेन तेन भवितव्यम्। तथा च प्रतीत्युपस्थापकत्वाद(७)नुमानत्वं गम्यते। तेन विपर्ययोऽप्यनुमानस्यैव न शब्दस्येति। तदिदमाहेति। यदेतत् ज्ञातार्थप्रतिपादनार्थत्वात् प्रयोगस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वं तदिदमाह—अशक्यं हीति ग्रन्थेन। (८)यत्पुरुषेण वाक्यं प्रयुज्यते तत्प्रतीतार्थप्रतिपादनाय। न च प्रमाणान्तरं विना प्रतीतिरस्ति। तस्मात्प्रमाणान्तरसापेक्षं लौकिकं वचनमिति।

(९)ऋते प्रमाणान्तरादिति वक्तव्य इति। सामान्यं परित्यज्य किमिति

१. वचने इति.ख.पु.
२. प्रमाणान्तरविपर्ययः इत्येव क.पु.
३. तदिदमाह. इति ऋजुविमलापाठः
४. शा.भा.पृ.३.पं.२८.
५, लिङ्गपक्षे हि इति ख. पुस्तके।
६. तेन प्रती इति ख. पु.।
७. अनुमानत्वं तस्य. इति ख. पुस्तके।
८. यत् पुनः पुरुषेण इति ख. पु.।
९. गम्यते प्रमाणम् इति अधिकं ख पु.।

ऋते वचनादिति कोऽभिप्रायः? उच्यते–ननु च कार्यार्थत्वेऽपि पौरुषेयतैव वचसः प्राप्नोतीत्यस्य परिहारार्थमिदमुच्यते–ऋते वचनादिति । ननु च प्रमाणान्तरसंवादितैवं न प्रदर्शिता भवति । बाढं प्रदर्शिता, सापेक्षत्वनिराकरणदर्शनात् नान्तरीयकानपेक्षत्वसिद्ध्यर्थं तु विशेषोदाहरणम् ।

नन्वृते वचनादित्युक्तेऽपि अपरस्मात्पौरुषेयाद्वचनात् प्राप्नोत्येव पौरुषेयत्वं चोदनायाः । उच्यते––वचनादित्युक्ते प्राप्नोत्येव कार्येऽर्थे वचनस्य स्वातन्त्र्यम् । अतः पुरुषपरम्परायामपि न प्रमाणान्तरगोचरो धर्म इति सि-

---

विशेष आश्रीयत इत्यर्थः । उच्यत इत्यनेनैतद्दर्शयति—आशङ्कापरिहारार्थमिदमुक्तमिति । का पुनराशङ्का ? । इयमसौ । यद्यपि चोदना कार्यमर्थं प्रतिपादयति तथापि पौरुषेयी चोदना प्राप्नोति वचनस्य स्वातन्त्र्यादर्शनात् । ततश्च (१)प्रत्ययान्तरसापेक्षत्वादप्रामाण्यमापद्यत इति । कः परिहारः ? । अयमुच्यते—यदि चोदना कार्यमर्थं प्रतिपादयति तदा न पौरुषेयी । पुरुषा हि प्रमाणान्तरप्रतीतार्थप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुञ्जते । न च कार्यं प्रमाणान्तरप्रमेयम् । तेन तत्प्रतिपादकस्य न पौरुषेयत्वम् । अतोऽदृष्टमपि स्वातन्त्र्यं कल्प्यते, कार्यप्रतीतिबलेन। चैत्यवन्दनादिषु (२)तु पौरुषेयत्वेन स्मरणम् । तेनानापेक्षत्वं चोदनायाः । एतदेव दर्शयितुं वचनादृत इति विशेषाभिधानम् । ननु चेति वाक्यमेवैवंपरमिति मन्वानस्य चोद्यम् । बाढमिति वाक्यं सापेक्षत्वपरं विशेषसङ्कीर्तनस्यैतत्प्रयोजनमिति परिहारः । सापेक्षत्वनिराकरणदर्शनादिति । सापेक्षत्वं निराक्रियमाणं दृश्यते यस्माद्वचनस्य तस्मान्नान्तरीयकमनपेक्षत्वं सिध्यतीत्यर्थः ।

ननु च यद्यपि (३)कार्यमर्थं चोदना प्रतिपादयति तथापि पौरुषेयत्वं चोदनायाः किमिति न भवति ? । प्रमाणान्तरशून्यत्वादिति चेत्––न ; अपरस्मात्पौरुषेयाद्वचनादवगातिसिद्धेः । तदाह— अपरस्मादिति भाष्येण । तद्व्याचष्टे––नन्वृते वचनादित्युक्तेऽपीति । (४) अत्रोत्तरं भाष्यम्–तदपि हि तेनैव तुल्यमिति । तस्य व्याख्यानमुच्यते–वचनादित्युक्त

---

१. प्रत्ययान्तरापेक्षत्वात् इति ख. पु.। २. तु. इति नास्ति ख. पुस्तके ।
३. साध्यमर्थं इति ख. पुस्तके। ४. भाष्यं इति नास्ति ख. पु. ।

द्धम् । कथं पुनरिदं सिध्यति ? पुरुषपरम्परोपदेशान्यथानुपपत्त्या किमप्युपलंभकमस्तीति शक्यते कल्पयितुम् । न स्वातन्त्र्यं बचनस्य । नैतदेवम् । (१)"उपदेशो हि व्यामोहादपि भवति । असति व्यामोहे वेदादपि भवति" । मूलद्वये सम्भवत्येतस्मिन् परिगणितप्रमाणव्यतिरिक्तं न प्रमाणान्तरमस्तीति शक्यते वक्तुम् । अतः प्रमाणान्तराविपर्ययासम्भवात् न श्रुतश्चार्थासंस्पर्शिता शक्यते वक्तुं चोदनायाः । तस्मात्सुष्ठु प्रतिज्ञातं 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति ।

---

इति । नन्वविदुषामित्युपदेशान्यथानुपपत्त्या उपलम्भ(२)कारणानुमानं शक्यते । तद्याचष्टे–कथं पुनरिदं सिध्यतीति । नैतदेवमुपदेशो हीति भाष्येण परिहरति । अस्यार्थः—न तावदुपलम्भकारणान्तरं शक्यानुमानम्, परिगणितप्रमाणसामग्रीव्यतिरिक्तस्याभावनिश्चयात् । उपदेशस्तु (३)व्यामोहादप्युपपद्यते । असति व्यामोहे वेदादप्युपपद्यते । अतः प्रमाणान्तरस्यानपेक्षणान्न तद्विपर्ययेणा(४)प्रामाण्यं चोदनायाः । स्वतश्चार्थप्रतिपादकतयार्थसंस्पर्शिनेति(५)सम्भवी प्रतिज्ञातार्थः ।

"अपि च पौरुषेयाद्वचना"दिति भाष्यम् ; (६)तत् पौरुषेयस्य वचसो लिङ्गत्वेन गमकत्वमिति दर्शयति । पूर्वं हि प्रमाणान्तरप्रतीतप्रत्यायकतया पौरुषेयस्य वचनस्य न स्वातंत्र्येणार्थप्रतिपादकत्वम् । अपि तु अन्तर्भावितपूर्वप्रमाण(७)स्यैव । तथा च प्रमाणान्तरोपस्थापकतया लिङ्गत्वमेवेत्युक्तम् । लिङ्गव्यभिचाराच्च शब्दस्यार्थासंस्पर्शिताशङ्कापि नास्ति इत्युक्तम । अधुना(८)त्वनुमानबाह्यत्वबुद्धिर्नास्तीति कथ्यते । कथम् ? पुरुषवचनादर्थानिश्चयात् । वक्तृबुद्धिनिश्चये त्वा(९)नुमानत्वम् । अर्थो हि न कारणं वचनस्य । वक्तृबुद्धिस्तु कारणमेव । कार्यतस्तु कारणावगतिरनुमानमेव । अनुमानमपि पौरुषेयवाक्यसमुत्थज्ञाने यथा व्युत्पत्तिस्तथौत्पत्तिकसूत्रे ( पू. मी. १-१-५. ) वक्ष्यामः । तमिमर्थमस्य

---

१. शा.भा.पृ.४.पं.४. उपदेशा हि इति बहुवचनान्तपाठः मुद्रितभाष्यपुस्तके ।
२. कारणानुमानमाशङ्कते इति ख. पु. । ३. व्यामोहेनापि इति ख. पु. ।
४. प्रामाण्यम् इति ख. पुस्तके । ५. सम्भवति इति ख. पु. ।
६. तदिति नास्ति क. पुस्तके । ७. एवेति नास्ति ख. पुस्तके ।
८. अनुमानादन्यत्वबुद्धिः इति ख. पुस्तके । ९. अनुमानत्वमेव इति ख. पुस्तके ।

किं च पुरुषवचनाद्विज्ञातोऽयमनेनार्थ इति निश्चयो भवति । न पुनः प्रमाणान्तरबुद्धिरुपजायते । तदुक्तम्–(१)"अपि च पौरुषेयाद्वचनादेवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययो, नैवमयमर्थ इति" । किंवाऽर्थान्तरावगतौ प्रमाणान्तरावगतिर्भवति? बाढम्, अर्थानुसारि हि तदा प्रमाणमवकल्पते ।

ननु–वेदस्येतदपि कल्पनीयमेव, न; प्रसिद्धकारणत्वात्संविदः, अप्रसिद्धमूलत्वाच्चार्थस्य । वेदेत्येतदपि तावत्पुरुषवचनान्नावगतिर्भवति, विक्षेपस्य सम्भवाच्चित्तानाम् । किमुतार्थे; तद्दर्शयति–(२) "विप्लवते खल्वपि कश्चित्पुरुषकृताद्वचनात्प्रत्यय" इति ।

---

भाष्यस्य व्याचष्टे–किंचेत्यादिना । किंवार्थावग(३)त्यनुमानात्प्रमाणान्तरं शाब्दमित्यवगतिर्भवति ? बाढं भवति । अर्थानुसारि(४)हि तदा कारणभूतमर्थमुपस्थापय(५)च्छाब्दमनुमानात्प्रमाणान्तरमित्यवकल्पते ।

ननु वेदेत्यपि वक्तृबुद्धिः कल्पनीया पौरुषेयाद्वाक्यात् । ततश्च तत्कल्पकतया किमिति प्रमाणान्तरं न भवति ? न; प्रसिद्धं हि कारणं वाक्यस्य वक्तृबुद्धिः। (६)अतस्तत्कल्पना । कार्यतः कारणानुमानम् । अप्रसिद्धं च (७)कारणमर्थः। ततस्तदवगतिर्नानुमानम् । विप्लवते खल्वित्यनेन दूरोत्सारितं पुरुषवचनादर्थनिश्चयं दर्शयति । (८)तथा हि-प्रतारका अन्यथा जानन्तोऽप्यन्यथा वाक्यानि प्रयुञ्जते । तथा प्रमादिनो दुष्टसामग्रीकाश्चान्यवाक्यविवक्षायामन्यदेव वाक्यमुच्चारयन्ति । तेषां वाक्यात् वक्तृबुद्धिरपि निश्चेतुं न शक्यते, दूरेणार्थः । तदाह—वेदेत्येतदपीति । वक्तृवचनान्नार्थवगतिः, विक्षेपस्य प्रतारणाशयप्रमादलक्षणस्य चित्तगस्य सम्भवात् । एतच्चोपलक्षणम्(९)उच्चारणदोषोऽपि द्रष्टव्यः । न तु वेदवचनस्य मिथ्यात्वे किंचन प्रमाणमस्तीत्युक्तम् ।

---

१. शा.भा.पृ.४.पं.५. २. शा.भा.पृ.४.पं.६.

३ अनुमानप्रमाणात् प्रमाणान्तर. इति क. पुस्तके ।

४ अर्थानुसारि ह्यकारण इति क. पु. । ५ शाब्दमिति नास्ति० क. पु० ।

६ अतश्च कल्पना इति क. पु० । ७ मूलमर्थ इति क. पुस्तके ।

८ तथाहीत्यारभ्य 'वाक्यात्' इत्यन्तो ग्रन्थस्त्रुटितः क० पुस्तके ।

९ उच्चारणकारणदोषो द्रष्टव्यः इति ख० पुस्तके ।

किमिदं सामान्यतो दृष्टम्? द्विविधस्यापि निरस्तत्वात्। किमन्यदवशिष्यते येनेदमुच्यते—"ननु सामान्यतो दृष्ट"मिति। सत्यमेवम्? किन्तु विषयान्तरे सामान्यतो दृष्टमनपास्तं मन्यते। विप्लवते खल्वपि कश्चित्पुरुषकृताद्वचना(दित्युक्तम्)। तदान्यथैवार्थोऽन्यथा शब्दाद्विज्ञानम्; तदिदमुपपन्नार्थं भवति। अस्यां किमुपपत्तौ(?) प्रसक्ता खल्वर्थासंस्पर्शिता शब्दस्य—अशब्दत्वात् विप्लुतार्थवदिति। सत्यं यदि विप्लुतौ शब्दादयथार्थत्वम्, अयथार्थस्य विषये शब्दादवगम्ये (स)ति, नायथार्था(त्)। तदिदमुक्तं—(१)"नान्यत्वा"दिति। अथ एवायथार्थत्वे हेतुः शब्दाविषये स्यात्। अथापि शब्दादेव विप्लुवः तथाप्येतदनुमानं नैवोपपद्यते। अदुष्टप्रतिज्ञापनसापेक्षं हेतुवचनं भवति। दुष्टश्चायं पक्षः, संविदः प्रत्यक्षत्वात्। तदिदमुक्तं—(२)"प्रत्यक्षस्तु वेदवचनात् प्रत्यय" इति। प्रतीतिः प्रत्ययः।

ननु च नैव कार्यो धर्मः। कस्तर्हि? गुणः। तथा च केचित् बुद्धिगुणं मन्यन्ते। केचिदात्मगुणम्। तस्मात् 'क्रियायाः प्रवर्त्तकं

---

ननु सामान्यतो दृष्टं प्रमाणमस्तीति भाष्यम्। तदाक्षिपति—किमिदं सामान्यतो दृष्टमिति। द्विविधस्यापि प्रत्ययान्तरापेक्षित्वार्थासंस्पर्शित्वलक्षणस्याप्रामाण्यहेतोर्निरस्तत्वात्। सत्यमेवमिति समाधिः। विषयान्तरे लौकिक(३ वाक्यगम्यात् सिद्धरूपादन्यस्मिन् विषये कार्यरूपे सामान्यतोदृष्टमनपास्तं मन्यते। पूर्वं हि पुरुषकृताद्वचनाद्विप्लवाभिधानाद्वचनादेव विप्लव उक्तः। ततश्च व्यभिचारिणो वचनस्यार्थासंस्पर्शित्वनिबन्धनमप्रामाण्यम्। सत्यं यदीति परिहारः। अत्रायमभिप्रायः—यत्र विप्लवः तत्र यदि शब्दादयथाभूतस्यार्थस्यावगमः स्यात्। किंतु शब्दस्तत्र लिङ्गम्, तेन तत्र तस्य वक्तृ(४)बुद्धिव्यवस्थापकत्वम्। वक्तृबुद्धिमुखेन चार्थावगमः। तेनायथार्थत्वस्य वक्तृबुद्धिर्विषयः, न शब्दः। अथापीत्यादि अभ्युपगम्यवादः।

ननु च नैव कार्यो धर्म इति। अस्यार्थः—यदि कार्यात्मको धर्मः (५)स्यात्

१. शा.भा. पृ.४.पं. ९. २. शा.भा.पृ.४.पं.१२. ३ वाक्यावगतात् इति ख०। ४ पर्यवस्थापकत्वं इति ख०। ५ स्यादिति नास्ति क० पुस्तके।

( ) एतत्कुण्डलान्तर्गताः पाठाः विद्यावाचस्पति.म.म. कुप्पुस्वामिशास्त्रिपादैरुल्लिखिताः।

वचनं, चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति वचनं च नोपपद्यते, अकार्यत्वाद्धर्मस्य । अतस्तन्निराकरणाय चोदनालक्षणस्तत्रोपसंहारमुखेनोपन्यस्तवान् भाष्यकारः(१)–"तस्माच्छ्रेयस्करो धर्म" इति । एवमपि कथं पुनर्निरासः? शब्दार्थसम्बन्धस्य लोकव्यवहारगम्यत्वात् । कार्ये चार्थे धर्मशब्दं लौकिकाः प्रयुञ्जते । "यो यागमनुतिष्ठति"इत्येवमादिना प्रदर्शिते अर्थशब्दस्यान्वयप्रयोजनप्रदर्शनार्थं भाष्यकारेण(२)"उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्चे"ति । पुनरपि च प्रश्नपूर्वकमिदमुक्तं (३)"कोऽर्थः? यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः। कोऽनर्थः? यः प्रत्यवायाय श्येनादि"रिति निःश्रेयसप्रत्यवायलक्षणं धर्माधर्मत्वमुक्तम् । एवञ्चोपदर्शयतोभयं चोदनालक्षणमित्युक्तं भवति। तत्र यो निःश्रेयसाय तस्यैव

तदा कार्यप्रतिपादकचोदनालक्षणो धर्मः स्यात् । यावता कार्यात्मको धर्मो न भवति। कस्तर्हि? बुद्धिगुणः आत्मगुणो वा विवक्षितः। (४)अतः कथं चोदनालक्षणो धर्मः स्यादिति । श्रेयस्करो धर्म इत्युक्ते कथं कार्यस्य धर्मत्वम्? अपूर्वाधिकरणे तस्यैव श्रेयस्करत्वस्य(५)स्थापितत्वात् । अत्र च पक्षे यागाद्यनुष्ठातरि धार्मिकशब्दप्रयोगो नियोगानुष्ठाननिमित्तकः । तथा ह्यनधिकृत यागाद्यानुष्ठातर्यपि धार्मिकशब्दो न प्रयुज्यते नियोगसिद्धिमन्तरेण । नियोगसिद्धिश्च चोदितयागाद्यनुष्ठानसमधिगम्येति तेनाशयेनोक्तम्—यो यागमिति । सूत्रस्याप्येवं योजना—चोदनालक्षणः कार्यरूपो वेदार्थः नेन्द्रियादिलक्षणः क्रियाकारकसंसर्गादिः । तत्रार्थो यो निःश्रेयसफलः स धर्मः, नानर्थः श्येनादिनियोगः ॥

उभयमिह चोदनयेत्यादि भाष्यमर्थशब्दस्यान्वयप्रयोजनप्रदर्शनार्थम् । (६)पुनरपि कोऽर्थ इति प्रश्नं कृत्वा यो निःश्रेयसायेत्युत्तरमुक्तम्। तथा कोऽनर्थ इति प्रश्ने पुनरुत्तरमुक्तं यः प्रत्यवायायेति । अनेन च ग्रन्थेन निःश्रेयसप्रत्यवायहेतुत्वेन धर्माधर्मत्वमुक्तम् । एवं चोपदर्शयता भाष्यकारेणोभयमप्यर्थानर्थत्वेन चोदनालक्षणमित्युक्तम् । इद तर्हि तथा च सत्ययुक्तं यदुक्तं तत्र यो निःश्रेयसाय तस्यैव धर्मता कथं नाम स्यात्?

१. शा.भा.४.१३. २. शा.भा.४.२१.

३. शा.भा.पृ.४.२१. ४ अतःइति नास्ति क० पु० ।

५ ज्ञापितत्वात् इति क० पु० । ६ पुनरपि इति नास्ति ख० पुस्तके ।

प्रत्यवायहेतोर्मा भूदिति। इदं तर्ह्ययुक्तं(१) "कथं पुनरनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यत" इति । कथं कर्तव्यतयाऽनुपदिश्यमानोऽर्थश्चोदनालक्षणो भवति? कथं वा चोदनालक्षणस्य सतो धर्मत्वनिवृत्त्यर्थमर्थशब्दान्वय उपपद्यते? पुनरपि च स्पष्टीकरोति-(२) "नैव श्येनादयः कर्तव्यतया विज्ञायन्त" इत्युत्तरेण। कर्तव्यतया च नोपदिश्यते चोदनालक्षणश्चेति संकटमिवोपलक्ष्यते। यदपि च कथं पुनरसावनर्थ इति प्रश्नमुल्लिख्य "हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धे"त्युक्तं तदपि पूर्वापरविरुद्धम् । प्रत्यवायलक्षणमनर्थत्वमुक्त्वा पुनः प्रतिषेधलक्षणमुक्तवान् तस्मादसामञ्जस्यम्। अथ प्रतिषेधप्रत्यवाययोरप्यविरोधितोच्यते, प्रत्यवायस्य प्रतिषेधहेतुत्वात्, तदयुक्तं, नञर्थस्यानन्यार्थत्वात्। नञर्थपर्यवसाय्येव प्रतिषेधविधिः न पुनस्तदर्थस्यान्यार्थतामवगमयितुं क्षमः। अत्राह—अनिरूपित-

प्रत्यवायहेतोर्मा भूदिति। इदं तर्हीति पूर्वेण सहैकग्रन्थः। कथं पुनरनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यत इति भाष्यम्। (३)तद्व्याचष्टे—कथं कर्तव्यतयानुपदिश्यमानोऽर्थश्चोदनालक्षणो भवति? कथं वा चोदनालक्षणस्य सतो धर्मत्वनिवृत्त्यर्थमर्थशब्दान्वय उपपद्यते?। अत्रायमभिप्रायः—यत्किल चोदनालक्षणं तत्कर्त्तव्यतयोपदिश्यते। यच्च कर्त्तव्यतयोपदिश्यते न तदनर्थः। कर्त्तव्यतावगमादेवानर्थत्वनिवृत्तेः। अथोच्येत—अनर्थ एव श्येनादिनियोगः; न तर्हि कर्त्तव्यतयोपदिश्यते। यच्च कर्त्तव्यतया नोपदिश्यते न तत् चोदनालक्षणम्। अतश्चोदनालक्षणनिवृत्त्यर्थमर्थग्रहण(४)मिति। तन्नोपपद्यते। अचोदनालक्षणत्वेनैव व्यावृत्तिसिद्धेः। एतच्चाक्षेपानुगुणमिति कृत्वा व्याख्यातम्। यदप्यत्रोत्तरं तेनापि प्रत्युत चोद्यमेव प्रकटीकृतम्। तदाह—पुनरपि च स्पष्टीकरोतीति। नञर्थस्यानन्यार्थत्वादिति । न हि निषेधेन नञर्थस्याकरणे प्रत्यवायपरिहारार्थता। यदि नञ्विधिर्नञर्थस्य प्रत्यवायपरिहारार्थतां गमयेत् ततो गम्येताकरणे प्रत्यवाय इति। तदा चैतदपि सिध्येत्—प्रतिषिद्धं प्रत्यवायायेति। न त्वेवमस्ति। आक्षेपमिदानीं परिहरति—(५)अत्राहानिरूपितनियोगव्यापारस्येदं चोद्यमित्यादिना। अयमभिप्रायः—यदि

---

१. शा.भा.पृ.४.पं.२२. २. शा.भा.पृ.४.पं.२५.

३ अनुभाष्य व्याचष्टे इति ख० पु० ४ इति नोपपद्यते इति ख० पुस्तके।

५. अत्राहेत्यादिना इति क० पुस्तके।

नियोगव्यापारस्येदं चोद्यम्—कर्तव्यताविषयो नियोगः न पुनः कामाधिकारेऽपि नियोगो यागस्य कर्त्तव्यतां वदेत् स च यागः फलसाधनभूतोऽकर्त्तव्ये फले न कर्त्तव्यः स्यादिति फलस्याप्यर्था-न्नियोग एव कर्त्तव्यतां वदेत् । ततश्च फलेऽपि विध्याक्षिप्तौपादानिकी प्रवृत्तिरिति श्येनफलं हिंसा "न हिंस्या"दित्यनेन प्रतिषेद्धुं न शक्यते, प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वात् । औपादानिकप्रवृत्तिनिषेधे च क्रत्वर्थप्रसक्तेः, "नानृतं वदे"दितिवत् । तथाऽप्रतिषिद्धपुरुषाभिलषितशत्रुक्षयफ-लत्वाच्छ्येनादिनियोगो नानर्थः (१)स्यात् । स हि नियोगोऽनर्थः यः प्रतिषिद्धफलः । न च कामाधिकारे नियोगो यागस्य कर्त्तव्यतां वदति, फलत एव कर्त्तव्यतासिद्धेः । यद्यपि नियोगः कर्त्तव्यतया प्रती-यते तत्साधनतया च यागः, तथापि कामाधिकारेषु काम्यमानफल-सिद्धिपर्यन्तत्वाच्छास्त्रस्य न नियोग एव स्वसिद्ध्यर्थं पुरुषं प्रयुङ्क्ते । रागाक्षिप्तप्रवृत्तित्वात् पुरुषाणां फलत एव प्रवृत्तिसिद्धेः । तथा च यागे फले च प्रवृत्तिर्नौपादानिकीति तत्प्रतिषेधो न क्रत्वर्थः स्यादिति श्येनफलस्यापि प्रतिषेधो नानुपपन्न इति निषिद्धफलत्वादनर्थः श्येना-दिनियोगश्चोदनालक्षणो न धर्म इति न किंचिदनुपपन्नमिति ।

भाष्याक्षरयोजना—उभयमिह चोदनया लक्ष्यते—अर्थोऽनर्थश्चेति । अर्थो ऽनिषिद्धफलः, अनर्थश्च निषिद्धफलः । कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसायानिषि-द्धफलो ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय(२)निषिद्धफलः श्येनो वज्र इषुरित्येवमादिः । तत्रानर्थो धर्म उक्तो मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रहणम् । कथं पुनरसावनर्थ इति औपादानिकीं फले प्रवृत्तिं मन्वानस्य चोद्यम् । हिंसा हि सा, सा च प्रतिषिद्धेति । कामिनां(३)स्वतः फले प्रवृत्तत्वात्तदर्थितयैव कर्माणि प्रवृत्तेः "न हिंस्या"दिति प्रतिषेधाविरोधात् । कथं पुनरनर्थः कर्त्तव्य-तयोपदिश्यत इति पूर्वोक्तमेव चोद्याभिप्रायं विवृणोति । उच्यते नैव श्येनादयः (४)कर्त्तव्यतया विज्ञायन्त इति । नैव विधिना श्येनादयः (५)कर्त्तव्या इति प्रतिपाद्यन्ते, फलार्थितयैव प्रवृत्तेः, यो हि हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेश इति । फले स्वयं प्रवृत्तेस्तत्तदिच्छयैव कर्मण्यपि प्रवर्त्तते इति भावः । एतदेव स्फुटीकरोति—श्येनेनाभिचरन्यजेतेति हि समामनन्ति नाभिचरि-तव्यमिति । अभिचारे स्वतः प्रवृत्तिं दर्शयति ।

---

१. स्यादिति नास्ति क० पुस्तके । २. निषिद्धाय इति ख. पुस्तके ।
३. स्वयं इति क० पु० । ४ कर्तव्या विज्ञायन्ते इति क० पुस्तके ।
५. कर्तव्यतया इति ख पु० ।

कर्तव्यतामाह । कथं तर्हि कार्येऽर्थे प्रामाण्यं वेदस्येत्युक्तम् ? युक्तं तद्विषयत्वान्नियोगस्य । कोऽयं विषयविषयिभावः ? यस्मिन्नर्थे पुरुषो नियुज्यते स विषयः । तस्मान्नैव विधिः कर्तव्यतामाह । विषयतया तूपादत्ते । कस्मात् ? यद्यदुपादीयते तत्तद्विधेयमिति तन्त्रव्यवहारः । यत्तूपादानहेतुतां प्रतिपद्यते तदधिकृतौ कारणम् । तस्मादधिकार-

टीकार्थस्तु-अनिरूपितनियोगव्यापारस्य न निरूपितः उपादानलक्षणो नियोगव्यापारो येन तस्येदं चोद्यम् । यागकर्त्तव्यतानुष्ठानविषयो (१)नियोगः । तेन नियोगः साध्यते । न तु नियोगो यागस्यानुष्ठानं ज्ञापयति । कथं तर्हि कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यमिति । यदि यागादेः कर्त्तव्यता न ज्ञाप्यते कथं वा कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यम् ? (२)कार्याप्रतिपादकत्वादिति भावः। युक्तं तद्विषयत्वान्नियोगस्येति । अत्रेदमभिप्रेतम्—यद्यपि यागादेः कर्तव्यता न ज्ञाप्यते तथापि यागविषयो नियोगः कर्तव्यतया प्रतिपाद्यत इति कार्यप्रतिपादकत्वाद्युक्तं (३)कार्यं प्रति प्रामाण्यम । कोऽयं विषयविषयिभाव इति पृच्छतोऽयमाशयः—कर्मणि प्रेरकत्वान्नियोगस्य कर्मणो विषयत्वं नियोगस्य विषयित्वम् । तथा च विधित एव कर्मणि प्रवृत्तिरिति । यस्मिन्नर्थे पुरुषो नियुज्यते स विषय इति नैव कर्मणि प्रेरकतया विषयिभावः । किं तर्हि ? यत्र कर्मणि पुरुषो नियुज्यते कार्यं बोध्यते इति । कार्यबोधनमेव हि पुरुषस्य नियोजनम् । एतदुक्तं भवति—कर्मणि यागादौ कार्यभूतो नियोगः प्रतीयते, न पुनः कर्मण्येव प्रेरयति । एतच्चापूर्वाधिकरणे वक्ष्यामः । तस्मान्नैव विधिः कर्त्तव्यतामाहेति । (४)साधितार्थमुपसंहरति विषयतया तूपादत्ते स्वीकरोति । यतश्च विधिर्न कर्त्तव्यतां कर्मणोऽवबोधयति तस्माद्यद्यदुपादीयते तत्तद्विधेयमिति तन्त्रे व्यवहारः, न पुनर्यद्यत्कर्त्तव्यतया ज्ञाप्यते तत्तद्विधेयमिति मीमांसासिद्धांते व्यवहारः ।

ननु मा भवतु यागकर्त्तव्यताज्ञापनद्वारेणाभिचारे वैधी प्रवृत्तिः । स्वत एव तत्र किमिति वैधमुपादानं न भवति । तत्राह—यत्तूपादानहेतुतां प्रतिपद्यते तदधिकृतौ (५)कारणमिति । अस्यार्थः—अभिचारस्तावदधिकारिविशेषणतया अधिकारे कारणम् । (६)यच्चोपादाने हेतुः

१. नियोगस्य इति ख पुस्तके । २. कार्याप्रतिपादकत्वात् इति ख० पु० ।

३. कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यम् इति ख पु० ।

४ साधितमर्थं, इति० ख० पु० । ५. करणमिति ख० पु० ।

६. यच्चोपादाने हेतुभूतं तदधिकारे कारणं भवति इत्यधिकं ख० पुस्तके ।

निमित्तत्वमङ्गीकृत्यैतदुक्तम्–"हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धे" ति। उपादानगतो हि प्रतिषेधः क्रत्वर्थः स्यान्नाधिकारगतः। 'न हिंस्याद्भूतानी"ति चाधिकारगतोऽयं प्रतिषेधः पुरुषार्थश्च। तस्माद्भिचारस्यानर्थतां प्रतिपादयितुं क्षमो नाग्नीषोमीयादेः, क्रत्वर्थत्वात्।

अथ कस्मान्नोभयार्थः प्रतिषेधोऽयम्–'न हिंस्याद्भूतानी'ति? न ह्येकस्य विधेः प्रयोक्तृत्वाप्रयोक्तृत्वे भवतः। अथ क्रत्वर्थ एवायं कस्मान्न भवति? प्रयोक्तृत्वाप्रयोक्तृत्वयोः प्रयोक्तृत्वं

---

नासावुपादेयः। तेनाभिचारे नौपादानिकी प्रवृत्तिरिति सिद्धम्। यत एवमधिकारनिमित्तभूतं वैधमुपादानं नास्ति अत एव 'न हिंस्या' दिति प्रतिषेधोऽवतरति। तस्मादधिकारनिमित्तमव्यभिचारमभिप्रेत्यै· (१)तदुक्तम्—हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धेति।

नन्वेवमपि किमिति क्रत्वर्थता प्रतिषेधस्य न भवति? तत्राह— उपादानगतो हि प्रतिषेधः क्रत्वर्थः स्यात्। प्रतिषेध्यायाः प्रवृत्तेः क्रतुप्रवृत्त्यधीनत्वेन क्रतुसम्बन्धात्। नाधिकारगतः, स्वतन्त्रत्वात्तत्र प्रवृत्तेः।

नन्वेवमग्नीषोमीयादिहिंसापि किमिति न प्रतिषिध्यते? ततश्च प्रतिषिद्धा(२)नर्थफलानुसम्बन्धित्वाद्यथानर्थतया श्येनादेर्न धर्मत्वं एवं प्रतिषिद्धाङ्गानुबन्धित्वाज्ज्योतिष्टोमादेरपि स्यात्, तत्राह—न हिंस्याद्भूतानीति चाधिकारगतोऽयं(३) प्रतिषेधो नोपादानगतः। औपादानिकी चाङ्गेषु प्रवृत्तिः। तत्र स्वयं प्रागप्रवृत्तेः। (४)फले हि स्वतः प्रवृत्तिः। फलार्थितया च प्रधाने। प्रधानोपकारकतया चाङ्गेषु। प्रधानप्रवृत्त्यैवाङ्गेषु प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते। तस्मात्क्रतुसम्बन्धात्प्रतिषेधोऽपि क्रत्वर्थः। पुरुषार्थश्चायं प्रतिषेधः। तस्मादभिचारस्यानर्थतां ज्ञापयितुं क्षमो नाग्नीषोमीयादेः, क्रत्वर्थत्वात्तस्य।

अथ कस्मान्नोभयार्थः क्रतुपुरुषार्थः प्रतिषेधो यन्न हिंस्यात सर्वा भूतानीति। तत्रोत्तरम्—न ह्येकस्य विधेः पुरुषार्थत्वपक्षे प्रयोजकत्वं क्रत्वर्थत्वपक्षे त्वप्रयोजकत्वं संभवति, विरोधात्।

अथ क्रत्वर्थ एवायं प्रतिषेधः प्रयुक्तिलाघवात्कस्मान्न भवति?

---

१. अङ्गीकृत्य इति ख० पुस्तके। २. अनर्थासम्बन्धित्वात् इति ख० पुस्तके।

३. स्वतन्त्रप्रवृत्तिगतोऽयं इत्यधिकं ख. पुस्तके।

४. फले हि स्वतः प्रवृत्तः फलार्थिनः। या च प्रधाने प्रधानोपकाराय चाङ्गेषु इति क० पुस्तके।

श्रौतम्, अनपेक्षावगमात्। अप्रयोक्तृत्वं तु वाक्यान्तरपर्यालोचनयाऽवगतम्। न च 'न हिंस्याद्भूतानी'ति वाक्यान्तरावगतिर्भवति, अनारभ्यविधानात्। तस्मादधिकारावगत एवायं प्रतिषेधः। भवति च चोदनालक्षणः तद्विषयत्वात् श्येनविधेः। तस्माद् "भयमिह चोदनया लक्ष्यत" इत्येवमाद्युपपन्नार्थं भाष्यम्।

(१)"नन्वशक्तमिदं सूत्र"मिति लौकिकवैदिकवाक्ययोर्विवेकप्रदर्शनार्थम्। 'अथ वा अर्थस्य सत' इति यथावाक्यमप्येकार्थत्वं सम्भवतीति प्रदर्शयितुम्॥

इति द्वितीयं धर्मलक्षणाधिकरणम्॥

---

(२)अश्रोत्तरम्—प्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वयोः प्रयोजकत्वं श्रौतं अनपेक्षावगतेः। प्रथमं हि लिङादयः कार्यं बोधयन्ति। तच्चानुष्ठापकम्। (३)अप्रयोजकत्वं तु वाक्यान्तरपर्यालोचनयाऽवगम्यम्। सन्निहितेऽधिकारविधौ वाक्यान्तरगता लिङादयश्चानुवादका एव। न च 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'ति वाक्यान्तरावगतिरस्ति, अनारभ्य विधानात्। तस्मादधिकारगत-एवायं प्रतिषेधो नोपादानगतः। भवति च चोदनालक्षणः श्येनविनियोगः। तद्विषयत्वात्प्रमेयत्वाच्छ्येनविधेः। श्येनयागश्च प्रतिषिद्धाभिचारफलत्वादनर्थक इति सिद्धं प्रत्युदाहरणम्। तस्मादुभयमिह चोदनया लक्ष्यत इत्युपपन्नार्थं भाष्यम्।

नन्वशक्तमित्येवमादि भाष्ये वाक्यभेददोषेण सूत्रमाक्षिपति। तच्चानुपपन्नम्, पौरुषेयवचसां प्रमाणान्तरप्रतीतार्थप्रत्यायनपरत्वेन प्रमाणान्तरवशाद्वाक्यभेदादयो दोषा एव न भवन्तीति। तदिदं भाष्ये समर्थ्यते—नन्वशक्तमिदं सूत्रमिति। लौकिकवैदिकवाक्ययो(४)र्विवेकप्रदर्शनार्थमिति। अस्यार्थः—यदेवं लौकिकवैदिकयोर्वाक्ययोः प्रमाणान्तरापेक्षनिरपेक्षत्वात्प्रमाणान्तरवशेन स्वातन्त्र्येण चार्थप्रत्यायकत्वं तदेव चोद्यपूर्वकं भाष्येणोच्यत इति। अथवाऽर्थस्य सतश्चोदनालक्षणस्येति भाष्यमेकवाक्यत्वमाह। तच्चानुपपन्नम्। अस्मिन्नपि पक्षे विशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदापत्तेः।

---

१. शा. भा. ४. २५. २. उत्तरम् इत्येव क. पु.

३. अप्रयोजकम्। ननु वाक्यान्तर. इति क. पु.

४. वाक्ययोः इति नास्ति क० पुस्तके।

अथ तृतीयं धर्मलक्षणपरीक्षाधिकरणम् ॥

## तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

'तस्य निमित्तपरीष्टि'रिति हेत्वभिधानावसरः कथ्यते । कथं पुनः कार्येऽर्थे चोदनैव निमित्तम् ? अन्यस्य प्रत्यक्षादेरसम्भवात् । कथमसम्भवः ?

इति निमित्तपरीक्षाधिकरणम् ॥

अथ प्रत्यक्षलक्षणाधिकरणम् ॥

## सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनि-

---

अत्र टीकाकारः प्रतिसमाधत्ते—अथ वार्थस्य सत इति यथावाक्यमप्येकार्थता सम्भवतीति प्रदर्शयितुम् । अत्रायमभिप्रायः—विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदो नास्ति । अन्वयभेदमात्रं तु भवत्येवेति ।

इति द्वितीयं धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥

अथ तृतीयं धर्मलक्षणपरीक्षाधिकरणम् ॥

## तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिरिति हेत्वभिधानावसरः कथ्यत इति । अनेन सूत्रं तात्पर्यतो व्याचष्टे । चोदनालक्षणसूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां वेदार्थस्वरूपं तत्र च प्रमाणं प्रतिज्ञातम् । तत्र किं स्वरूपं तावत् भेदाभेदरूपेण कथ्यताम् ? उत प्रमाणप्रतिज्ञायां हेतुरिति संशये प्रधानत्वात् स्वरूपस्य तदेव भेदाभेदाभ्यां कथनीयमिति प्राप्ते भेदाभेद(१)निर्णयस्यानपेक्षत्वसव्यपेक्षत्वात् प्रामाण्ये हेत्वनपेक्षत्वमधुना कथनीयमिति सूत्रेण कथ्यते । तथा च भाष्यम्-इदानीं तस्य निमित्तं परीक्षिष्यामह इति । तस्मादनपेक्षत्वरूपप्रामाण्यहेत्वभिधानावसरकथनं सूत्रेण क्रियत इति ।

इति तृतीयं निमित्तपरीक्षाधिकरणम् ॥

अथ चतुर्थं प्रत्यक्षादिलक्षणाधिकरणम् ॥

## सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनि-

---

१. नियमस्य. इति क० पु०

मित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

अथ कस्मादनुमानादेरनिमित्तत्वम्? अनुमानादीनां हि निमित्तग्रहणपूर्वकं स्वार्थे प्रामाण्यम्। निमित्तं चात्र प्रत्यक्षग्राह्यमेव वर्णादि। तस्मात्तदप्यप्रमाणम्।

ननु च शाब्दं प्रमाणमात्रं प्रमाणान्तरसापेक्षमेव लौकिकवाक्यव्यवहार उपलभ्यते। सत्यं प्रमाणान्तरविषयमेवोपलभ्यते। न तु

---

मित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येंद्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादित्यनेन वर्त्तमानोपलम्भनत्वात् प्रत्यक्षस्य कार्यस्य चावर्त्तमानत्वादनिमित्तत्वमुक्तम्। अत एव पृच्छति—अथ कस्मादनुमानादेरनिमित्तत्वमिति। अयमभिप्रायः—यद्यपि वर्त्तमानैकविषयत्वात्प्रत्यक्षमनिमित्तं तथाप्यनुमानादीनामवर्त्तमानविषयाणामपि कथमनिमित्तत्वमिति। अनुमानादीनां हि निमित्तग्रहणपूर्वकमिति। अयमाशयः—लिङ्गसादृश्यादीनां निमित्तानां ग्रहणे सति स्वार्थेऽनुमेयादावनुमानादीनि प्रवर्त्तन्ते। कार्ये चार्थे वर्णादि निमित्तं, नान्यत; तस्य प्रत्यक्षप्रतीतत्वादन्यस्य चाप्रतीयमानत्वात्। वर्णादेश्च न लिङ्गत्वादिकमुपपद्यते। तस्माल्लिङ्गादिग्रहणमन्तरेण प्रतीयमानत्वान्न कार्येऽर्थेऽनुमानादेरपि निमित्तत्वम्। भाष्यं चैवं योज्यम्—प्रत्यक्षवर्णादिद्वारत्वात् कार्यस्य तस्य च लिङ्गत्वाद्यनुपपत्तेरनुमानादीनामपि कार्येऽनिमित्तत्वमिति।

ननु च शाब्दं प्रमाणमात्रं प्रमाणान्तरसापेक्षमेव लौकिकव्यवहार उपलभ्यत इति। पौरुषेये हि वाक्ये प्रमाणान्तरापेक्षमेव शाब्दम्। एतदेव वाक्यस्य पौरुषेयत्वं यत्प्रमाणान्तरापेक्षस्वार्थप्रतीतार्थप्रत्यायनपरतया प्रयोगः, न वर्णादिकार्यता। अतो लोकावगतसामर्थ्यश्च शब्दो वेदेऽर्थबोधकः। तेन वेदेऽपि शब्देन प्रमाणान्तरसापेक्षमेव कार्यं प्रत्याय्यते। न च तत्प्रमाणान्तरमस्तीत्यभाव एव कार्यस्य प्रसक्तः। सत्यं प्रमाणान्तरविषयमुपलभ्यते न तु प्रमाणान्तरसापेक्षम्। स्वार्थे ह्यौत्पत्तिकी शब्दशक्तिः। अस्यार्थः—प्रमाणान्तरप्रतीतमर्थं शब्दो ब्रवीति स्वरूपेणैव, न तु प्रमाणान्तरप्रतीतत्वेनैव। एतदुक्तं भवति—यत् वस्तुतः प्रमाणान्तरप्रतीतं तदाह, न तु प्रमाणान्तरप्रतीतत्वमेवाहेति। यस्मात् स्वार्थ एव स्वाभाविकी शब्दस्य शक्तिः। तेनानपेक्षार्थमात्रप्रत्यायकत्वादसत्यपि

प्रमाणान्तरसापेक्षम् । स्वार्थे ह्यौत्पत्तिकी शब्दशक्तिः । तदुक्तम्--

इति प्रत्यक्षसूत्रम् ॥

---

प्रमाणान्तरे शब्द एव कार्येऽर्थे प्रमाणमिति ।

ननु-कथं वृद्धव्यवहाराप्रसिद्धं स्वार्थमात्रे शब्दस्य सामर्थ्यम् ? । अत्र ब्रूमः—अत्र स्वार्थप्रतिपादकत्वे स्वाभाविकेऽपि प्रमाणान्तरप्रतीतार्थपरतया प्रयुक्तत्वात् सापेक्षार्थप्रतिपादकत्वमुपपद्यते । तथाभूतस्य च लिङ्गत्वमपि घटते । प्रसिद्धकारणत्वात् प्रतीतिविषयीभूतस्यार्थस्य । वाक्यप्रयोगो हि पुरुषाणां प्रतीतार्थपूर्वकः । सत्यमेवमेतत्, तथापि लोके स्वातन्त्र्यमदृष्टपूर्वं न शक्यते कल्पयितुम् । उच्यते—लिङादिशब्दस्तावत्प्रमाणान्तराविषयं कार्यमर्थमवबोधयति । शब्दान्तराण्यपि च कार्यस्यानन्यार्थत्वात् तत्परानेव स्वार्थानभिदधति । तदन्वयिनश्च तेऽप्यर्थाः प्रमाणान्तरस्य विषयभूताः । तेनार्थस्वभावालोचनया(१)परं न सापेक्षता ।

ननु च-लोके प्रमाणान्तरप्रतीतार्थविषयत्वात् प्रयोगस्य कथ(२)मनन्यगोचरे कार्ये लिङादिप्रयोगः ? सत्यमेवं पौरुषेये । किन्तु अपौरुषेये वेदे कार्याभिधायकत्वं तावल्लिङादेरवसीयते, न त्वप्रवृत्तिः । (३)[नत्वपेक्षितोपायतैव] । न चापौरुषेयत्वाच्छक्यं वक्तुम्-कथमनन्यगोचरमर्थमाहेति ।

ननु चा-नन्यगोचरे कथं सम्बन्धग्रहः ? । अगृहीतसम्बन्धस्य च कथमभिधायकत्वम् ? । अत्रोच्यते—लिङादियुक्तवाक्यश्रवणानन्तरं तदुभावभाविनीं प्रयोज्यवृद्धस्य प्रतिपत्तिं प्रवृत्त्यानुमाय पार्श्वस्थः प्रवृत्तिहेतुभूतोर्थोऽनेनास्माच्छब्दा(४)त्प्रतीत इति कल्पयति । (५)प्रवृत्तिहेतुभावश्च कार्यावगतेर्दृष्टः । सर्वो हि यावत् ममेदं कार्यमिति नावबुध्यते तावन्न प्रवर्त्तते ।

नन्वपेक्षितोपायावगमात् प्रवृत्तिः । मैवम्; अपेक्षितोपायोऽपि यावत्कार्यतया नावसीयते तावन्न(६)प्रवर्तते । नन्वपेक्षितोपायतैव कार्यता । न; कार्यता कृतिसाध्यता । (७)उपायता तु साधनता । अन्या

---

१. तावत् इति. ख० पु० २. अन्यागोचर. इति. क० पु०

३. [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतो भागः ख० पुस्तके नास्ति ।

४. प्रतीयत इति. ख०पु० ५. प्रतिपत्तिहे. इति. क० पु०

६. प्रवृत्तिः इति. क० पु० ७. अपेक्षितोपायता इति. ख० पु०

अथ पञ्चमं शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वाधिकरणम् ॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

(१)"वृत्तिकारस्त्वन्यथेमं ग्रन्थं वर्णयांचकार" इति व्याख्यानान्तरोपन्यासः कस्मै प्रयोजनाय? यदि तावद्दूषणाभिप्रायः, तदयुक्तम्? सम्यगर्थाभिधानात्। उपरितनस्य सूत्रत्रयस्यार्थान्तर·

---

हि साधनता, अन्या साध्यता । किन्तु लोके श्रेयःसाधनतया कार्यावगमः । तेन (२)च रूपेण कार्याभिधायका लिङादयः । यदि परं पौरुषेये वाक्ये सापेक्षकार्यावबोधकत्वं प्रमाणान्तरावगम्या च श्रेयःसाधनभूतायाः क्रियाया एव कार्यता । तेन लोके क्रियैव कार्यतया शब्देनाभिधीयते । वेदे तु स्वर्गकामपदपर्यालोचनया स्वर्गसाधनानुगुणकालान्तरस्थायिकार्याभिधानसामर्थ्यमवधार्यते । न च तत्प्रमाणान्तरावगम्यमिति कार्यार्थतैवानपेक्षत्वम् । न च प्रमाणान्तरावगम्यमाना कार्यार्थतैव प्रतीयमाना त्यागमर्हति । अनपेक्षितार्थाभिधायकत्वेऽपि लोके सापेक्षत्वोपपत्तेः । नन्वेवं तर्हि वृद्धव्यवहारप्रसिद्धार्थग्रहणं वेदे न स्यात् । नैवम्; व्यवहारप्रसिद्ध एवार्थः । स तु प्रमाणान्तरनिरपेक्ष इति स्थितम् ॥

इति प्रत्यक्षलक्षणाधिकरणम् ॥

अथ शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वाधिकरणम् ॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति । वृत्तिकारस्तु—यदि तावद्दूषणाभिप्रायमिति । यदि परमतं दुष्टमित्यभिप्रेत्योपन्यासः सोऽयुक्तः । सूत्रत्रयस्यापि सम्यगर्थत्वात् । उपयोग्यर्थान्तरवर्णनार्थत्वेऽपि वृत्तिकार

---

१. शा. भा. ६–९. २. चरूपेण इति नास्ति क० पु०

प्रदर्शनार्थमिति चेत्, तत्रापि वृत्तिकारग्रहणमयुक्तम् । अर्थान्तरकथनेन वा विना किं न सिध्यति ? उच्यते-द्वयमप्यस्ति दूषणमर्थान्तरकथनञ्च । किमत्र दूषितम् ? निमित्तपरीक्षणं न कर्तव्यमित्येतत्तावदयुक्तम् । नञोऽश्रुतत्वात्, अस्त्यर्थस्य नित्यप्राप्तेः ।

यदपि हेत्वभिधानं-प्रसिद्धानि प्रमाणानीति, तदप्ययुक्तम्, विप्रतिपत्तिदर्शनात् । स्वयं चोक्तं-ननु-व्यभिचरति प्रत्यक्षमिति । निमित्तपरीक्षणेन चाव्यभिचारितोक्ता । सूत्रकारेण च तदेव प्रतिज्ञातं परीक्ष्यतया । कथमत्र नञोऽध्याहार उपपद्यते ? वक्तव्यं च निरालम्बनतानिराकरणार्थम् । तच्च नोक्तं वृत्तिकारेण । तस्माद्दूषणम् । वक्तव्यं पुनः किमन्यदर्थान्तरम् ? उच्यते-पूर्वोक्तस्य

---

ग्रहणानर्थक्यम् । अस्याप्यर्थस्य स्वाभिप्रेतत्वात् । अर्थान्तरकथनस्याप्युपयोगो न दृश्यते । उच्यते—द्वयमप्यस्तीति । वृत्तिकारग्रहणं परमतत्वप्रदर्शनार्थम् । निमित्तपरीक्षानिषेधस्तावदयुक्तः । सूत्रे नञोऽश्रुतत्वात्। क्रियापदान्तराश्रवणे चास्त्यर्थस्य नित्यप्राप्तेः ।

योऽपि हेतुः प्रमाणानां सिद्धत्वं नाम(१)तस्याप्यसिद्धेः । वादिनां प्रमाणसंख्या(२)स्वरूपविषयादिषु विवादात् । केचिदेकं द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च षट् चेति संख्याविवादः । स्वरूपविवादस्तु(३)"कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्ष"मित्यादि विषयविवादः । सामान्यमेवानुमानस्य विषय इत्येवंविधः । स्वयं चोक्तं-ननु व्यभिचरति प्रत्यक्षमिति । तेन प्रमाणान्यपि व्यभिचरन्तीति विप्रतिपत्तिरस्ति । निमित्तपरीक्षणेन चाव्यभिचारितोक्तेति । सिद्धान्तेऽपि यदव्यभिचारित्वमुक्तं तत्परीक्षां कृत्वैव । तेन परीक्षानिषेधस्त्वानुमानविरुद्धः । सूत्रकारेण च तदेव प्रतिज्ञातं परीक्ष्यतया चोदनालक्षणसूत्रेण कार्येऽर्थे प्रमाणं चोदनेति प्रतिज्ञातम् । तेन प्रमाणमेव परीक्ष्यतया प्रतिज्ञातम् । अन्यथा लोकप्रसिद्धत्वात् किं प्रमाणप्रतिज्ञया । सूत्रकारस्य च प्रमाणप्रतिज्ञाप्याऽऽर्थी संमता । कार्यो धर्म इति सिद्धे चोदनालक्षणग्रहणात् प्रामाण्यहेत्वाभिधानाच्च । वक्तव्यं च निमित्तपरीक्षणम् । अन्यथा प्रत्यक्षस्य निमित्तपरीक्षणेनाव्यभिचारित्वेऽप्रदर्शिते निरालम्बनता ज्ञानानामापद्येत । वक्तव्यं पुनः किमन्यदर्थान्तरम् । किम-

---

१. सोप्यसिद्धः इति. ख० पु० २. स्वरूपादिषु. इति. ख० पु०

३. न्यायबिन्दु. १. ४.

सूत्रत्रयार्थस्य साधनभूतमन्यदर्थान्तरमनेनोक्तं प्रदर्शयितुम् । तथाच तत्सतोऽर्थत्ययो लक्षणाभिधानं च सर्वप्रमाणानाम् ।

यत्पुनः प्रत्यक्षलक्षणस्यान्ते(१) "यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य" इत्यवधारणम्, किमनेनावधार्यते ? उच्यते—यस्येदं द्वयं नास्ति नासौ मिथ्याप्रत्यय इत्यवधार्यते । कः पुनरसौ ? नामजात्यादियोगेनो-

थंमन्यदर्थान्तरं सूत्रत्रयस्य वक्तव्यं पुनरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—किमर्थं सूत्रत्रयस्यापरमर्थान्तरमुच्यते । यावता स्वातन्त्र्येणैव किमित्येत-न्नोच्यते । पूर्वोक्तसूत्रत्रयार्थाक्षेपलब्धमिति । उच्यते—पूर्वोक्तसूत्रत्रयार्थ-स्य साधनभूतमन्यदर्थान्तरमनेनोक्तमिति प्रदर्शयितुम् । अस्यार्थः—यदेवेदं पूर्वसूत्र-त्रयं अनेनैव पूर्वोक्तार्थसाधनभूतमर्थान्तरमुक्तं, न पुनरर्थाक्षेपलभ्यमि-ति दर्शयितुं पूर्वोक्तसूत्रत्रयार्थत्वेनैवार्थान्तरमुक्तं न स्वातन्त्र्येणेति । किं पुनस्तत् ? यदर्थतो न लभ्यते इत्यत्राह—तथा च तत् सतोऽर्थत्ययो लक्षणाभिधानं च सर्वप्रमाणानाम् । अनिमित्तपरे हि सत्संप्रयोग-सूत्रे पूर्वव्याख्याने तत्सतोऽर्थत्ययो न लभ्यते । ततश्चान्यसंप्रयो-गेऽप्यन्यविषयविज्ञानप्रत्यक्षत्वान्निरालम्बनपक्षसिद्धेः पूर्वोक्तं सर्वमेव न सिद्ध्येत् । लक्षणाभिधानं च सर्वप्रमाणानाम् । पूर्वोक्तव्याख्याने हि न लक्षणपरता, किं त्वनिमित्तपरता । अस्मिंस्तु व्याख्याने लक्षणपर-त्वेन तत्सम्प्रयोगसूत्रस्य प्रदर्शनार्थतया सर्वप्रमाणलक्षणाभिधानं सिध्यति । सर्वप्रमाणलक्षणोपयोगस्त्वव्यभिचारप्रदर्शनेन निरालम्ब-नत्वनिरासः ।

"यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इत्यनेन (२)भाष्येण बाधकारणदोषज्ञानाभावेऽपि (३)मिथ्याप्रत्ययः पूर्वपक्षिणा शङ्कितो निराकृत इति प्रतिभाति, स एवासमीचीन इत्यवधारणात् । तत्र टीकाकारः पृच्छति—किमनेनावधार्यत इति । उत्त-रम्—यस्येदं द्वयं नास्तीति । कः पुनरसाविति—पुनरपि विशेषनिर्द्धारणाय प्रश्नः । नामजात्यादि(४)योगेनोत्पद्यते य इति विशेषणोत्तरम् । नामयोगेन यथा—देवदत्त इति । जातियोगेन यथा—गौरयमिति । गुणयोगेन यथा—शुक्ला-

१. शा० भा० ८.१. २. भाष्येण इति नास्ति० क० पु० ३. मिथ्याप्रत्ययः इति नास्ति ख० पु० ४. योजनया इति० ख० पु०

त्पद्यते यः। न चेदं द्वयमस्ति तस्य। तथा च परैरर्थान्तरालम्बनता ने-
ष्यते—अस्य निर्विकल्पकप्रमितविषयतैवेष्यते विकल्पमात्रमेवायमिति
वदद्भिः। स एव च संवृतिरित्युक्तम्। ननु चास्मिन्नपि राद्धान्ते नि-
र्विकल्पकप्रत्ययप्रमितविषयतैवेष्यते सविकल्पकानां जात्यादिप्रत्य-

---

ऽयमिति। क्रियायोगेन—पचतीति। द्रव्ययोगेन—दण्डीति। नचेदं
द्वयमस्ति तस्य। न हि लौकिकानां बाधकज्ञानं कारणदोषज्ञानं वा तत्र
विद्यते। परीक्षकाणां तु यौक्तिको बाधोऽस्त्येव। कथं पुनरवगम्यते
नामजात्यादियोगेनोत्पद्यमानस्य(१) निर्विशङ्कितज्ञानस्य विकल्पसंज्ञक-
स्य लौकिकानां बाधकारणदोषज्ञानाभावेऽपि यौक्तिकबाधबलेन परेषां
मिथ्याभावोऽभिमत इति? । अत्राह—तथा चेत्यादि। अर्थान्तरभूता व्यक्ति-
तो ये जात्यादयस्ते विकल्पप्रत्ययस्यावलम्बनमिति परैर्नेष्यते। किन्तु
निर्विकल्पकेन प्रत्ययेन प्रथमभाविनेन्द्रियजेन या व्यक्तिः प्रतीता सैव
सविकल्पकेन प्रत्ययेनाप्यालम्ब्यते। तामेव चावलम्बमानमपि जात्या-
दियोगितया विकल्पमात्रमेवेदं न बाह्यवस्त्ववच्छेदकमुत्पद्यत इति
परैरुक्तम्। (२)एवं च ब्रुवाणैः परैर्मिथ्यात्वमभ्युपगतमिति गम्यते। स
एव च संवृतिरित्युक्तम्। स एव विकल्पप्रत्ययः संवृतिरिति च(३)
यस्मात् परैरुक्तं तस्मात्परैर्मिथ्यात्वमिष्टम्। केन पुनः(४) कारणेन
विकल्पप्रत्ययः संवृतिरित्युच्यते? संव्रियतेऽनेनेति। विकल्पप्रत्ययो
हि स्वाकारेण जात्यात्मकेन पररूपं स्वलक्षणस्यात्यन्तिकभेदं संवृणो-
ति आच्छादयति।

तदाह कीर्त्तिः—

> पररूपं स्वरूपेण यया संव्रियते धिया।
> स्वकार्यप्रतिभासिन्या भावनाश्रितया तया॥
> तया संवृतिनानात्वात् प्रकृत्या भेदिनः स्वयम्।
> अभेदिन इवाभान्ति भावा रूपेण केनचित्॥
> तस्याश्चाभिप्रायवशात् सामान्यं(५) सम्प्रकीर्त्तितम्।
> तदसत्परमार्थेन च यथा सङ्कल्पितं तथेति॥

ननु चास्मिन्नपि राद्धान्त इति। परेषामपि सिद्धान्ते नैवास्य मिथ्याश-

---

१. निर्विशङ्कितेति नास्ति क० पु०

२. परश्च ब्रुवाणैः परः इति क० पु० ३. यस्मात् परैरुक्तं इति क० पु० नास्ति।

४. प्रकारेण. इति क० पु० ५. परिकीर्तितम् इति. ख० पु०

यानाम्। इयांस्तु विशेषः—पूर्वानुभूतार्थानुसन्धानेनास्मिन्नपि निर्विकल्पकप्रत्ययप्रमितविषयता नापैति। अनुसन्धानप्रत्ययस्यापि नार्थान्तरानुसन्धानेन विषयान्तरत्वं सविकल्पकस्य शक्यते वक्तुम्। तस्मादर्थान्तरविषयत्वान्नैवास्य मिथ्याशङ्कोपपद्यते। द्वयस्य चाभावः। तस्मात्तदर्थमिदमवधारणं मन्दतरफलमेव प्रतिभाति।

ननु च त्वयैवेदमुक्तं—इयांस्तु विशेष इति। अनेन विशेषेण परैरिदमुक्तमनुसन्धीयमानोऽर्थः संहितार्थान्तरविषयत्वान्नैवास्य एकप्रत्ययविषयोऽर्थः परिच्छेद्यतामस्य प्रत्ययस्य प्रतिपद्यते। आलम्बनतां तु प्रतिपद्यते। तस्मान्न परिच्छेदकत्वमनुसन्धानप्रत्ययस्येच्छन्ति

---

ङ्कोपजायते, यस्मान्निर्विकल्पकप्रत्ययप्रमितमेव स्वलक्षणं स विकल्पकानां विषय इष्यते। तल्लक्षणं च परमार्थतोऽस्त्येव। सदर्थविषयं तु ज्ञानं(१) सत्यं, न मिथ्या, यथा निर्विकल्पकज्ञानम्। इयांस्तु विशेषः—निर्विकल्पकेन सह पूर्वानुभूतं यत्स्वलक्षणं तस्य यदनुसंधानमर्थान्तरघटनं योजनं तेनेदमुत्पद्यते सविकल्पकज्ञानम्। निर्विकल्पकं तु न पूर्वानुसन्धानेनोत्पद्यते। अस्मिन्नपि सिद्धान्ते निर्विकल्पकप्रमितविषयता पुनः समानैव। अनुसन्धानप्रत्ययस्यापि समानविषयत्वे सविकल्पकं मिथ्या निर्विकल्पकं सत्यमिति न युक्तम्। द्वयस्य चाभावः। न हि लौकिकानां द्वयमिदमस्तीति। तस्मान्मिथ्यात्वशङ्काभावान्नास्ति पूर्वः पक्ष इति निराकरणमनुपयोगि।

ननु च त्वयैवेति पूर्वपक्षसमर्थनम्। अनेनैव विशेषेण जात्याद्यनुसन्धानेनैव जायत इति परैरिदमुक्तं—निर्विकल्पकेन यत् स्वलक्षणं(२)बाह्यार्थरूपं प्रतीयते तद्विकल्पप्रत्ययस्य परिच्छेद्यं न भवति, आलम्बनं तु भवतीति। एषोऽभिप्रायः—न हि बाह्यं वस्तु जात्यादिभिर्योजयितुं शक्यते, तस्य विकल्पैरसंस्पर्शात्। किन्तु(३) तदगृह्णन्तोऽपि विकल्पास्तद्ग्रहाभिमानिनो भासन्ते। तदभिमानानुरोधेन तदालम्बना इत्युच्यन्ते। परमार्थतस्तु निरालम्बना एवेति। एवं च मिथ्यात्वमुक्तमेव परैः। तस्मान्न परिच्छेदकत्व(४)मनुसन्धानप्रत्ययस्येच्छन्ति स्मृतिवदेतद्विकल्पज्ञानमि

---

१. सत्यं. इति नास्ति. क० पु० २. वाक्यार्थं. इति क० पुस्तके

३. तद्गृह्णन्तोऽपि विकल्पास्तद्गुणाभिमानिनः इति एक० पु०।

४. अस्य. इत्यधिकं ख० पु०।

स्मृतिवदिति वदन्तः । इष्यते चास्मिन् राद्धान्ते सविकल्पकस्यापि प्रमाणत्वम् । न च परेषामप्यनुसन्धानप्रत्यये विकल्पमात्रवादिनाम् । द्वयमस्तीति सिद्धम् । तस्मादस्य प्रमाणत्वमिच्छता कृतमिदमवधारणम् ।

कथं पुनरनुसन्धानप्रत्ययं कल्पनां मन्यन्ते ? जातिजातिमतोरभेदात्, अनुसन्धानप्रत्यये भेदाभ्युपगमाच्च । अयं गौरिति लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते, नेदं गोत्ववद्द्रव्यमिति । ननु च—भेदप्रत्ययेऽप्यभेदोपचारो दृष्टः—कुन्तान् प्रवेशयेति । सत्यमभेदोपचारः । न पुनरयं

---

ति वदन्तः । यथा स्मृतिज्ञानं बाह्यं वस्तु न गृह्णाति अस्फुटावभासित्वात्, बाह्यस्य च स्फुटरूपत्वात् । न च ग्राहकसामग्रीभेदेन स्फुटास्फुटावभासभेदः, वेद्याभेदात् । अतो बाह्यावभासाभावेऽपि तदध्यवसायिनोपजायमानं तदालम्बनमिव भाति स्मृतिज्ञानम् । तथा विकल्पकज्ञानमपि । तदुक्तं (१)कीर्त्तिनैव—'शास्त्रचिन्तकाः खल्वेवं विवेचयन्ति, न तु प्रतिपत्तारः । ते तु दृश्यविकल्पावर्थावेकीकृत्य बाह्यमेवानुमन्यमानाः प्रवर्त्तन्त' इति । इष्यते चास्मिन् मीमांसकानां राद्धान्ते सविकल्पकस्यापि प्रमाणत्वम् । न च परेषामनुसन्धानप्रत्यये विकल्पमात्रवादिनाम् । द्वयमिदं बाधकारणदोषरूपं लौकिकानां साक्षादस्तीति सिद्धं सर्वेषाम् । तस्मात् पूर्वपक्षसम्भवादस्य विकल्पप्रत्ययस्य प्रमाणत्वमिच्छता भाष्यकारेण कृतमिदमवधारणम्—स एवासमीचीनः प्रत्यय इति ।

कथं पुनरनुसन्धानप्रत्ययं कल्पनां मन्यन्ते । अयमभिप्रायः—जात्यादिकं हि परमार्थतोऽस्त्येव । तद्विशिष्टतया स्वलक्षणं गृह्यमाणं पारमार्थिकमेव । अतः सत्याऽर्थप्रतिपत्तिः (२)कल्पना न भवतीति । पूर्वपक्षी त्वाह—जातिजातिमतोरभेदादनुसन्धानप्रत्यये भेदाभ्युपगमाच्चेति । जातिर्जातिमतः स्वलक्षणात भिन्ना नास्ति, अथ च विकल्पप्रत्यये भिन्नेव प्रतिभाति, तद्विशिष्टत्वेनावगतेः । कथं पुनरवगम्यते भिन्ना जातिर्न भवतीति ? तत्राह—अयं गौरिति हि लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते, नेदं गोत्ववद्द्रव्यमिति । अस्यार्थः—जातिमतोऽभिन्ना जातिः प्रतीयते न भिन्ना । यदि भिन्ना प्रतीयेत इदं द्रव्यं गोत्ववत् इत्यवगतिः स्यात् । न चासावस्ति । ननु च भेदप्रत्ययेऽप्यभेदोपचारो दृष्टः—कुन्तान् प्रवेशयेति । अस्यार्थः—यद्यपि प्रतीतौ भेद एवावभाति, तथाऽपि समानाधिकरणशब्दप्रयोगमात्रं भवत्येवोपचारात । यथा

---

१. अयमेव धर्मकीर्तिर्बौद्धाचार्यः । २. कल्पना न भवति इति क० पु० नास्ति० ।

गौरित्यत्रोपचारबुद्धिर्लौकिकानाम् । तस्मादुपचरितोऽयं प्रत्यय इति न शक्यते वक्तुम् । न च स्वलक्षणपर्यवसाय्येवायं प्रत्ययः, अर्थान्तरानुसन्धानात् । अतो मन्यामहे कल्पनैवेयमिति ।

यद्ययमन्यथाग्राही प्रत्ययः स्यात् कथं न विपर्येति ? उच्यते– यत्र हि द्रव्यं द्रव्यान्तरात्मनाऽवसीयते तत्र विपर्ययो भवति । नचेदं गोत्वादि द्रव्यान्तरं नीलपीतादिवद्विशेषेभ्यः; पृथक्त्वेनाग्रहणात् । यत एव हि विशेषास्सामान्यप्रत्ययेनावलम्ब्यते, अत एव च

---

पुरुषसमानाधिकरणकुन्तशब्दप्रयोगः, न पुनः प्रतीतौ तादात्म्यावभासः । उत्तरम्—सत्यमयमभेदोपचारः 'कुन्तान् प्रवेशये'ति; न पुनरयं गौरित्यत्र लौकिकानामभेदोपचारबुद्धिः, प्रत्यये तादात्म्यावभासात् । उपचारो हि शब्दप्रयोगमात्रम्, न बुद्धौ तादात्म्यसंवित्तिः । तस्मादुपचरितोऽयं प्रत्यय इति न शक्यते वक्तुम् । प्रत्ययस्यौपचारिकत्वाभावात् । शब्दप्रयोगमात्रं ह्युपचरितो भवति । ननु तर्हि जातिरभिन्ना भवतु, तथाऽपि कथं कल्पनात्वम्? तत्राह–न च स्वलक्षणपर्यवसाय्येवायं प्रत्ययः, अर्थान्तरानुसन्धानात् । अस्यार्थः—यद्यपि भिन्ना जातिर्नास्ति तथाऽप्ययं प्रत्ययः स्वलक्षणरूपो यो विषयस्तन्मात्रपर्यवसायी न भवति, विशेषप्रत्ययत्वात् । अर्थान्तरेण जात्यादिनाऽनुसन्धाय योजयित्वा जायमानत्वात् । अतोऽर्थान्तरयोजनायामर्थान्तरसम्बन्धरहितेऽपि स्वलक्षणे जायमानत्वात् कल्पनैवेयमिति मन्यामहे ।

अत्र चोदयति—यद्ययमन्यथाग्राही प्रत्ययः स्यात् कथं न विपर्येति ? यो ह्यन्यदन्यरूपेणावभासयति यथा शुक्तिकारजतादिज्ञानम्, तस्य 'नेदं रजत'मिति विपर्ययो भवति । न गवादिषु प्रत्ययविपर्ययोऽस्ति । तस्मान्नायमन्यथाग्राहीति । अत्र समाधिः–यत्र हि द्रव्यं द्रव्यान्तरात्मनाऽवसीयते तत्र विपर्ययो भवति । यथा–शुक्तिकायां रजतात्मनाऽवसीयमानायाम् । नचेदं गोत्वादि द्रव्यान्तरं नीलपीतादिवद्विशेषेभ्यः । यथा नीलात् पीतं द्रव्यान्तरं न तथा विशेषेभ्यो गोत्वादि । कस्मात् ? पृथक्त्वेनाग्रहणात् । यत् खलु यतोऽर्थान्तरं तत् ततो भेदेन गृह्यते यथा—अङ्गुलीभ्योऽङ्गुष्ठः । न च विशेषेभ्यो भेदेन गृह्यते जातिः । अतो न भिन्नेति ।

ननु चायं गौरिति प्रत्यये भेदेनैव(१)जातिर्भाति, तत्राह—यत एव हीति । यस्माद् विशेषाः सामान्यप्रत्ययेनावलम्ब्यन्ते तस्मात् पृथक्त्वेन

---

१. जातिरवभाति० इति० ख० पुस्तके ।

प्रमाणविपर्ययाभ्यामयमन्यो विकल्पाख्यः प्रत्ययः इति विकल्पविदः । गुणकल्पनाऽप्यनेनैव व्याख्याता–पृथगग्रहणादिति ।

ननु च नाम्नः पृथगेव ग्रहणम् । न; तत्राप्ययं विष्णुमित्र इत्यभेदप्रत्ययात् । इयांस्तु विशेषः—जातिगुणकल्पनाभ्यां यदेकत्राभिन्नयोर्भेदकल्पना इतरत्र भिन्नयोरभेदकल्पना । तस्मादुपाधिविशेषोऽयं न कल्पनाविशेषः ।

---

ग्रहणं नास्ति । अत एव हि प्रमाणविपर्ययाभ्यामन्यो विकल्पाख्यः प्रत्यय इति विकल्पविदः । यत एवार्थान्तरात्मनाऽर्थान्तरं न गृह्णातीति न विपर्येति अत एव विकल्पविदो वदन्ति–प्रमाणादयमन्यो विकल्पाख्यः प्रत्ययः, अन्यथाग्राहित्वात् । विपर्ययाच्चान्य एवेति, साक्षाद्बाधाभावात् कारणदोषाभावाच्चेति । गुणकल्पनाऽप्यनेनैव व्याख्याता—पृथगग्रहणादिति । (१)योऽयं भिन्नजातिनिराकरणे हेतुः,(२)अनेनैव गुणकल्पनाऽपि व्याख्याता । यथा हि व्यतिरिक्ता न प्रतीयते जातिरिति जातिकल्पना, तथा गुणोऽपि गुणिनो भिन्ना(३)नावभासते । शुक्लमिदमिति हि लौकिकाः प्रतियन्ति, नेदं शुक्लवद्द्रव्यमिति । पृथगग्रहणादिति हेतुर्द्वेधा विवरणीयः । यदा व्यक्तिः प्रतीयते तदा तावत् पृथङ्न गृह्यते जातिः । तथा यदि भिन्ना जातिः स्यात् तदा व्यक्त्यग्रहेऽपि कदाचिद् गृह्येत, न च गृह्यते। तस्मान्न भिद्यते जातिः ।

ननु च नाम्नः पृथगेव ग्रहणमिति नामकल्पनामाक्षिपति । नाम हि नामिनो भिन्नम्, भिन्ने हि तस्मिन् नामयोजनाकल्पना न युक्ता । समर्थयन्नाह—न; तत्राप्ययं विष्णुमित्र इत्यभेदप्रत्ययात् । अस्यार्थः—यद्यपि भिन्नं नाम तथाऽपि न भेदेनैव प्रतीयते किन्तु अभेदेनैव । अयं विष्णुमित्र इति प्रत्ययः, भिन्ने चाभिन्नप्रत्ययो ऽ(४)प्यपरमार्थः कल्पनैव स्यात् । इयांस्तु विशेषः—जातिगुणकल्पनाभ्यां यदेकत्र जातिकल्पनायामभिन्नयोर्जातिजातिमतोर्भेदकल्पना । अन्यत्र नामकल्पनायां भिन्नयोर्नामनामिनोरभेदक (ल्पनेति । तस्मादुपाधिविशेषोऽयं कल्पनाप्रकारविशेष इत्यर्थः । न पुनः) कल्पनात्वे विशेषोऽस्ति, असत्यविषयत्वस्य तुल्यत्वात् ।

---

१. योऽयमिति नास्ति० क० पुस्तके ।　　२. तेनैव० इति० ख० पु०

३. नावभाति० इति० ख०　　४. अपरमार्थविषयः इति० ख० पु०

( ) एतत्कुण्डलान्तर्गतो भागः ख० पुस्तके नास्ति ।

ननु च कर्मकल्पनायां द्वयमप्येतन्न सम्भवति, भिन्नयोरेव क्रियाकारकयोः सम्बन्धोऽवगम्यते, व्यपदिश्यते च । (१)एवमत्राप्यभेदोपचार एवावगम्यते । व्यपदिश्यते च "पचति देवदत्त" इति सामानाधिकरण्यदर्शनात् ।

ननु च वैयधिकरण्यमपि दृश्यते—'ओदनं पचति' 'काष्ठैः पचति' पच्यते देवदत्तेनेति । किमिदं प्रलप्यते वैयधिकरण्यदर्शनादिति । जात्यादावपि वैयधिकरण्यं दृश्यते—गोभावो गोत्वं, पटस्य शुक्लत्वं, अस्येयं संज्ञेति । भिन्नाभिन्नकल्पनां प्रत्यभिन्नस्यायं व्यपदेशः । न पुनर्भिन्नस्य चार्थान्तरस्यावगतिरस्ति । तस्मादियमपि च कल्पना—देवदत्त इति । द्रव्येऽप्येवम्, दण्ड्ययमित्यभेदोपचारात् । तस्मात्पञ्चविधेयं कल्पना । नेयं प्रमा-

---

ननु चेति कर्मकल्पनामाक्षिपति—द्वयमप्येतद्भिन्नाभिन्नत्वकल्पनं कर्मकल्पनायां नैव सम्भवति । भिन्नं हि कारकात् कर्म भेदेनैव प्रतीयते—काष्ठैः पचति, देवदत्तेन पच्यत इति । नैवमित्यादिना समाधानम् । अत्रापि कर्मकल्पनायामप्यभेदोपचारः अभेदप्रतीतिरेव दृश्यते, पचति देवदत्त इति सामानाधिकरण्यदर्शनात् ।

ननु वैयधिकरण्यमपि दृश्यत इत्यनेनैतदाह—वैयधिकरण्यदर्शनात् भेद एवावसीयते । सामानाधिकरण्यं तु व्यपदेशमात्रमिति । किमिदं प्रलप्यत इति । अस्यायं भावः—यथा वैयधिकरण्यं दृश्यते तथा सामानाधिकरण्यमपि । न चैकस्य वस्तुनोऽभिन्नत्वं भिन्नत्वं च सम्भवति । तस्मान्नास्त्येव भिन्नमभिन्नं वा वस्तु । परस्परं विरोधेनानयोः प्रतीत्योः पराहतत्वात् । अविद्यमानवस्त्ववभासि च प्रत्ययो विकल्पमात्रमेवेति । अक्षरार्थस्तु—यथा कर्मणि वैयधिकरण्यं दृश्यते तथा जातिगुणनामस्वपि । न च तानि भिन्नानि, अभेदावगमात् । अतोऽविद्यमानमेव कदाचिद्भिन्नतया कल्प्यते, कदाचिदभिन्नतयेति मन्तव्यम् । द्रव्येऽप्येवं दण्ड्ययमित्यभेदोपचारात् । अस्यार्थः—दण्ड्ययमिति प्रतीतिः पुरुषमेव प्रतिपद्यते । न च पुरुषमात्रपर्यवसाय्येवायं प्रत्ययः, विशेषप्रत्ययात् । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मात्पञ्चविधेयं कल्पना न प्रमाणम् । अविद्यमानजा-

---

१. 'नैवम्' इति व्याख्यानसम्मतः पाठः ।

णम् । नाप्यप्रमाणम् । उच्यते—भवति कल्पनाज्ञानं यदि प्रत्यक्षसमधिगम्यता ज्ञानस्य स्यात् । आनुमानिकत्वं तु ज्ञानस्य वक्ष्यति ।

नन्वप्रत्यक्षज्ञानपक्षे ज्ञानस्याकारमात्रमालम्बनम्, अन्यथा ज्ञानस्योत्पत्तिर्नोपपद्यते । कोऽयमन्यथाभावः? अयमन्यथाभावः। शुक्तिका हि रजतवत्प्रकाशते । शुक्तिकालम्बनं हि तद् ज्ञानं, न रजतालम्बनम् । कथमवगम्यते? शुक्तिकासम्प्रयुक्ते चक्षुषि दर्शनादन्धस्यानुत्पादात्, न ह्यन्धश्शुक्तिकां रजतमिति व्यपदिशति। चक्षुष्मानेव हि शुक्तिकां रजतमिति मन्यते—रजतसन्निकृष्टं मे चक्षु-

---

त्याद्यध्यासेनोपजायमानत्वात् । नाप्यप्रमाणम् । बाधकारणदोषज्ञानयोस्साक्षादनुत्पत्तेः । उच्यते इत्यादिना सिद्धान्तमुपक्रमते । तत्र चेदमाकूतम्—जात्याद्यवभासीनि तावदेतानि ज्ञानान्युत्पद्यन्ते । न चाविद्यमानमेवाकारं ज्ञानमवगमयति । स्वलक्षणरूपवत्सत्त्वेनावभासनात्। तत्र विद्यमानता कदाचित् बहिरर्थरूपतया कदाचित् (१)ज्ञानाकारतया । तत्र यदा विज्ञानं (२)प्रत्यक्षं न भवतीति स्थितं तदा पारिशेष्यादर्थाकारतैवावशिष्यते । तथा च विद्यमानार्थाकारग्रहणात्र कल्पनारूपतेति । तदाह—भवति कल्पनाज्ञानं, यदि प्रत्यक्षसमधिगम्यता ज्ञानस्य स्यात् । आनुमानिकत्वं तु ज्ञानस्य वक्ष्यति ।

नन्वप्रत्यक्षज्ञानपक्षे ज्ञानस्याकारमात्रमालम्बनमन्यथा ज्ञानस्योत्पत्तिर्नोपपद्यते । अनेन बलात् प्रत्यक्षता ज्ञानस्याङ्गीकरणीयेत्यापादयति । कोऽयमन्यथाभाव इति पृच्छति । उत्तरम्—(३)अयमन्यथा भावः—शुक्तिका हि रजतवत् प्रकाशते इति । अनेन "ननु—व्यभिचारात् परीक्षितव्यं निमित्तम्, इति भाष्यं व्याचष्टे। तस्य चार्थः—शुक्तिकायां रजतमिदमिति ज्ञानमिन्द्रियतद्भावभाविप्रत्यक्षमेव ज्ञानम् । तच्च बहिः रजताकाराभावात् ज्ञानगतमेव रजताकारमवभासयतीति । शुक्तिकालम्बनं च तज्ज्ञानं न रजतालंबनमित्यनेन ये मीमांसकास्ते द्वे एते विज्ञाने, इदमित्येकं ग्रहणात्मकं, रजतमित्यपरं स्मरणात्मकमित्याहुः तान्निराकरोति । एकमेवेदं विज्ञानमन्यथाग्राहि जायते । तच्च रजतरूपेण शुक्तिकामेवालम्बते न रजतम् । कथमवगम्यत इति प्रश्नः । शुक्तिकासंप्रयुक्ते चक्षुषि तद्भवति । अन्धस्यानुत्पादात् । न ह्यन्धः शुक्तिकां रजतमिति व्यपदिशति । चक्षुष्मानेव हि शुक्तिकां रजतमिति मन्यते—रजतसन्निकृष्टं मे चक्षुरिति । अस्यार्थः—यदि

---

१. बहिर्ज्ञानाकारतया इति क०पु० । २. अप्रत्यक्षमिति स्थितम् इति० ख०पु० ।
३. अयमन्यथाभावः इति नास्ति०ख०पु० ।

रिति । अतः शुक्तिकालम्बनं च तत् ज्ञानं न रजतालम्बनम्। न चाप्रत्यक्षज्ञानपक्ष एतत्सम्भवति । अतोऽविद्यमानाकारालम्बनमपि ज्ञानमस्तीति प्रतिपत्तव्यम् । सेयं पञ्चविधा कल्पना ।

ननु चाविद्यमानाकारालम्बनज्ञानपक्षे निरालम्बनतैव ज्ञानस्य प्राप्नोति । नैवम्; निरालम्बनपक्षे न ह्यन्यस्यान्येन व्यपदेश उपपद्यते । भवति चायं व्यपदेशः रजतमिति शुक्तिकायाः । निरालम्बनज्ञानपक्षे हि कस्य केन च व्यपदेशो भिन्नत्वाच्छुक्तिकारजतज्ञानयोः ।

---

रजतमिति स्मरणज्ञानमेतत्स्यात् तदा चक्षुर्निरपेक्षत्वात्स्मरणस्यान्धस्यापि स्यात् । न चान्धस्येदमस्ति । यदा तु शुक्तिकालम्बनमेकमेव ग्रहणज्ञानं तदा चक्षुरपेक्षित्वात् स्यादन्धस्या(१)नुत्पादाच्चक्षुष्मत एवोत्पत्तिर्युक्ता । अनेन च-यत्प्रत्यक्षं न तद् व्यभिचरति । इदमिति ग्रहणज्ञानं रजतमिति स्मरणाद्भिन्नं यद्व्यभिचरतीति । भवदभिमतमेकमेवेदं रजतमिति ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेव न भवति । कीदृशं तर्हि प्रत्यक्षम् ?, तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम् । यद्विषयं विज्ञानमुत्पद्यते तेनैवेन्द्रियसंप्रयोग इन्द्रियाणां या पुरुषस्य बुद्धिर्जायते तत् सत् प्रत्यक्षम् । यथा इदमिति विज्ञानम् । यत्तु अन्यसम्प्रयोगे शुक्तिकासम्प्रयोगे अन्यविषयं रजतग्राहि विज्ञानमुत्पद्यते न तत्प्रत्यक्षम् । किं तर्हि स्मरणमेव । कथं पुनरवगम्यते-इदमन्यसंप्रयोगे, इदं नान्यसंप्रयोग इति ? शुक्तिका हि संप्रयुक्ता । अतः शुक्तिकाविषयमेवेदमपि ज्ञानं यतो रजतमिति शुक्तिकामेव व्यपदिशति । यस्माच्छुक्तिकासंप्रयुक्ते चक्षुषि रजतसन्निकृष्टं मे चक्षुरिति मन्यत-इति भाष्यार्थो दर्शितः । न चाप्रत्यक्षज्ञानपक्ष एतत् सम्भवति । अतः प्रत्यक्षं ज्ञानम् । प्रत्यक्षं चेज्ज्ञात्यादिकमपि ज्ञानरूपमेव । तस्मात्स्वाकारभूतजात्याद्याकारतया बाह्यं वस्तु गृह्णत् कल्पनाज्ञानमेवेदमापतितम् ।

ननु चाविद्यमानाकारालम्बनज्ञानपक्षे निरालम्बनतैव ज्ञानस्य प्राप्नोति । अस्यार्थः—यदाकारावभासि यत् ज्ञानं तत्तदालम्बनमुच्यते । शुक्तिका च न रजताकारा । तस्माद्रजताकारस्य ज्ञानस्य न शुक्तिकालम्बनम् । तस्मान्निरालम्बनमेवेदमापद्यत इति चोद्यम् । नैवमिति । अस्यार्थः-निरालम्बनत्वे हि रजतज्ञानस्य शुक्तिकायां रजतमिति व्यपदेशो न स्यात्, भिन्नत्वाच्छु-

---

१. अनुत्पादः इति क० पु० ।

नन्वर्थालम्बनपक्षेऽप्यन्याकारस्य विज्ञानस्यान्याकारमालम्बनज्ञानमिति नोपपद्यते । इदमेव ह्यालम्बनस्यालम्बनत्वं यदुतार्थाकारमेव ज्ञानमुत्पादयतीति । अन्यथा हि चक्षुरादिवद्व्यापृतस्यापि ज्ञानोत्पत्तावालम्बनव्यपदेशो न स्यात् । केन चोक्तमालम्बनस्याकारनिरपेक्षैवेयं कल्पनेति । कथं तर्हि कल्पना? अर्थान्तरानुसन्धानतया । किमिदमर्थान्तरानुसन्धानतयेति ? इदमिदं यस्य लक्षणान्तरेणैकतापत्तिः, स्वात्मनि च भेदाध्यासः । कथं तर्ह्यवि-

---

क्तिकारजतज्ञानयोः । एकमत्र शुक्तिकालम्बनम्, अपरं तु निरालम्बनम् । अस्ति चायं व्यपदेशः । तस्मादेकमेवेदं ज्ञानं शुक्तिकामेव रजताकारेणालम्बते ।

नन्वर्थालम्बनपक्षेऽपीति । आलम्बनस्य ज्ञानमालम्बनज्ञानम् । एतदुक्तं भवति–आलम्बनमेव ज्ञायते न त्वनालम्बनमित्यस्मिन्नपि पक्षेऽन्याकारमालम्बनमन्याकारग्राहि च ज्ञानमिति नोपपद्यते । इदमेव ह्या(१)लम्बनस्यालम्बनत्वं यदुतात्माकारमेव ज्ञानं जनयति । यदि पुनः कारकतामात्रमेवार्थस्य स्यात्तदा चक्षुरादीनां ज्ञानोत्पत्तौ व्यापृतानामपि यथाऽऽलम्बनभावो नास्ति तथार्थस्यापि स्यात् । तस्माद्यदालम्बनमभिमतं तदाकारेण ज्ञानेनापि भवितव्यम् । अन्यथाऽऽलम्बनत्वानुपपत्तेरिति । केन चोक्तमिति । अत्रायमाशयः—शुक्तिकालम्बनमिदं ज्ञानमभिमतम्, शुक्तिकाकारमेव तावदिदमुत्पद्यते । न पुनस्तदाकारं गृह्णाति । यदि परं तमेवार्थान्तरमेवार्थान्तरयोजनया गृह्णाति तेन तदाकारग्राहित्वात्तदालम्बनं तावदविरुद्धम् । अक्षरार्थस्तु—केनेदमुक्तमालम्बनीभूतस्यार्थस्याकारमनपेक्ष्यैवेयं (२)कल्पनोपेयत इति ? किन्तु आलम्बनीभूतस्वलक्षणाकारग्राहिण्ये(३)वेयमिति । कथं तर्हि कल्पनेति । स्वलक्षणग्राहित्वे सति निर्विकल्पकवत् कल्पनात्वं न युक्तमित्यर्थः । अर्थान्तरानुसन्धानतयेति ह्यार्थान्तरेणानुसंधानं योजनं तद्भावादित्यर्थः । किमिदमर्थान्तरानुसन्धानतयेति स्वरूपविचारणाय प्रश्नः । इदमिदं यत् स्वलक्षणान्तरेणैकतापत्तिः । गौरयमिति ज्ञाने व्यक्त्यन्तरेण सहैक्यं तावदवभाति । स्वात्मनि च भेदाध्यासः । यद्यप्यसाधारणैकात्मकं स्वलक्षणं तथापि द्व्यात्मकमिव प्रतिभाति । कथं तर्हीति ।

---

१. अवलम्बनस्यावलम्बनत्वम् इति ख० पुस्तके ।

२. कल्पना जायत इति ख० पु० पा०  ३. इयं कल्पना इति ख० पु०

द्यमानजात्यादिविषया एव जात्यादिप्रत्ययाः ? स्वलक्षणे ह्यविद्यमानभेदाभेदाध्यासादविद्यमानविषया इत्युच्यन्ते।

कोऽयमध्यासो नाम ? विवेकाग्रहणात् स्वरूपमात्रग्रहणात् भेदाननुसन्धानात् सामान्याध्यासः। अभिन्नस्य चार्थस्यान्तरेण सादृश्यं सदृशाननुसन्धानात् भेदाध्यासः। सदृशानवधारणं तु भेदाननुसन्धानात्। सेयं पञ्चविधा कल्पनेति। कया युक्त्या सम्भवत्वालंबनव्यतिरिक्तं रूपमस्याः ? अर्थान्तरानुसन्धानदूषितं तु। न

---

यद्यालम्बनाकारनिरपेक्षेयं कल्पना न भवति, स्वलक्षणं चालम्बनं (१)तच्च विद्यमानमेवेति कथमविद्यमानविषया जात्यादिप्रत्ययाः ? अत्रोत्तरम्—स्वलक्षणे ह्यविद्यमानभेदाभेदाध्यासादविद्यमानविषया इत्युच्यन्ते जात्यादिप्रत्ययाः।

कोऽयमध्यासो नामेति पृच्छतोऽयमभिप्रायः–पूर्वपक्षिणा हि विज्ञानं साकारं प्रत्यक्षमित्यभ्युपगतम्। तत्र यद्यपि ज्ञानस्यैवाकारः तथापि स्वलक्षणासंस्पर्शात् स्वलक्षणभेदाभेदावभासो न घटते। तेन वरं ज्ञाने चार्थे चाविद्यमानस्याकारस्याध्यारोपोऽध्यासो युक्तः इति। विवेकाग्रहणादित्युत्तरम्। (२)अत्रायमाशयः—साकारे हि विज्ञाने तदीयोऽयमाकारः स्वलक्षणस्य यद्यपि न भवति, तथापि विवेकमगृह्णतः स्वलक्षणसम्बन्धितेत्युपपद्यते। सर्वथाऽविद्यमानेऽ(३)नुपपत्तिः। स्वरूपमात्रग्रहणात् भेदाननुसन्धानात् सामान्याध्यासः। यदिदं ज्ञानं साधारणाकारं जातं तस्य स्वलक्षणात् भेदो नानुसन्धीयते। केवलं स्वरूपमात्रं गृह्यते। तेन स्वलक्षणमेव सामान्याकारेणानुसन्धीयते। अभिन्नस्यार्थान्तरेण सादृश्यं सदृशाननुसन्धानात् भेदाध्यासः। सादृश्यानवधारणं तु भेदाननुसन्धानात्। यदेतत्साधारणाकारं विज्ञानमुपजायतेऽर्थान्तरभूतं तस्य स्वलक्षणेन सहात(४)द्व्यावृत्ततया सादृश्यं नानुसन्धीयते, भेदस्याऽनुसन्धीयमानत्वात्। ततश्च तदपि साधारणाकारं ज्ञानं स्वलक्षणेन सहाननुसंधीयमान (भेदं स्वलक्षणतादात्म्येनैवावभाति। एवं चैकमिदं स्वलक्षणसाधारणासाधारण) रूपं ज्ञात्मकमिवाश्रीयते। साधितमर्थमुपसंहरति–सेयं पञ्चविधा कल्पना। न चालम्बनव्यतिरिक्तं स्वलक्षणव्यतिरिक्तं रूपं ग्राह्यमत्रास्ति। अर्था-

---

१. तच्च इति॰ नास्ति क॰ पु॰ २. अत्रेति नास्ति ख॰ पु॰
३. अनुपपत्तेरिति॰ ख॰ पु॰ ४. व्यावृत्तितया इति क॰ पु॰
( ) कुण्डलान्तर्गतो भागः क॰ पुस्तके नास्ति॰

चार्थान्तरमर्थान्तरानुसन्धितयाऽऽलम्बनमिति । अतोऽर्थान्तरानुसन्धानात् स्वलक्षणालम्बनमपि कल्पनेत्युच्यते । तस्मात्स्वसंवेद्यज्ञानपक्ष एवैतदेकालम्बनत्वेऽपि ज्ञानान्यत्वसंवेदनमुपपद्यते । अन्यथा ह्यालम्बनमात्रावगतिरेव स्यान्न स्वलक्षणसामान्यावगतिः । स्वलक्षणव्यतिरिक्तं च न सामान्यमस्तीति प्रदर्शितं—रूपान्तराग्रहणात् तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति। अर्थान्तरस्यानुसन्धानाच्च। अनुसन्धानं च ज्ञानभेद उपपद्यत इत्युपपन्नस्सामान्यविशेषव्यवहारो लौकिकः । एवं चानित्ये नित्यबुद्धिः, असुखे सुखबुद्धिः, अनात्मन्यात्मबुद्धिरित्युपपन्नास्संसारहेतवो विपरीतग्रहाः । तदिदमुक्तम्–(१)"प्राग्बाधकज्ञानोत्पत्तेः कथमिदमवगम्यत" इति ।

---

न्तरानुसन्धानरूपत्वं तु अर्थान्तरानुसन्धानमभिमतम् । न चार्थान्तरं स्वलक्षणमालम्बनं कल्पनाज्ञानस्यार्थान्तरानुसन्धितया अनुसन्धानमनुसन्धिः तद्भावेनेति । स्वलक्षणालम्बनमपि कल्पनेत्युच्यते । तस्मात्(२)स्वसंवेद्यज्ञानपक्ष एवैतदुपपद्यते—ज्ञानान्यत्वसंवेदनम्, न स्वलक्षणकालम्बनतेति; ज्ञानाकारस्यापि भासमानत्वात् । यदि त्वप्रत्यक्षं ज्ञानं स्यात् तदाऽऽलम्बनमात्रावगतिरेव स्यात् । न च बाह्यमेव सामान्यमस्ति, यद्ग्रहणादाकारद्वयावगमो घटते । रूपान्तराग्रहणात् सामान्यं नास्तीति प्रतिपादितमेव यतः । नन्वेवमपि सर्वदैव सामान्यप्रत्ययेन भवितव्यम्, ज्ञानाकारस्य सन्निहितत्वात् । तत्राह—अर्थान्तरस्यानुसन्धानाच्चेति । एतदुक्तं भवति—सर्वदैव विकल्पज्ञान(३)मर्थान्तराकारेणोत्पद्यते । तेनोत्पत्तिपक्षे सामान्यप्रतीतिरनुत्पत्तौ स्वलक्षणमात्रावगम इति । एवं च यदा ज्ञानमेव साकारं प्रत्यक्षं तदाऽनित्ये नित्यबुद्धिरसुखे सुखबुद्धिरनात्मन्यात्मबुद्धिरित्युपपन्नास्संसारहेतवो विपरीतग्रहाः । नित्यात्मसुखानां ज्ञानाकारत्वात् । तदिदमुक्तम्—प्राग्बाधकज्ञानोत्पत्तेः कथमवगम्यत इति । एषा च भाष्ययोजना—ननु–प्रत्यक्षं व्यभिचरति । कल्पनाज्ञानं प्रत्यक्षम् । तयाऽविद्यमानार्थान्तरानुसन्धानात् व्यभिचरति ।

ननु कथमविद्यमानमर्थान्तरमनुसन्धातुं शक्यते ? स्यादेतदेवं यद्येकान्तेनेदमविद्यमानं स्यात्, स्वलक्षणे ह्येतदविद्यमानम् । ज्ञाने

---

१. शा. भा. पृ. ६ पं. २४.        २. स्वसंवेद्यसाकारज्ञानपक्ष एव इति क० पु०

३. अर्थान्तराकारं नोपपद्यते इति ख० पु०

एकालम्बनाभिप्रायेण सामान्यविशेषज्ञानयोः । न ह्यन्यसम्प्रयुक्ते चक्षुष्यन्यालम्बनस्य ज्ञानस्योत्पत्तिस्सम्भवति, अन्धस्यानुत्पादादित्युक्तम् । अत एवेदमुच्यते—नान्याकारमालम्बनमन्याकारस्य ज्ञानस्योत्पत्तिहेतुरिति ।

कथं तर्हि विपरीतग्रहाः अनात्मन्यात्मादयः ? उच्यते—

---

तु विद्यमानत्वाच्छक्यतेऽनुसन्धातुम् । ननु ज्ञानमप्रत्यक्षम् । मैवम्; शुक्तिका हि रजतवत्प्रकाशते, न च रजताकारः शुक्तिकायामस्ति। अतो ज्ञानस्यैवायमाकारः प्रथते। तच्चाप्रत्यक्षे ज्ञानेऽनुपपन्नम् । न चेदं रजतज्ञानं स्मरणं, पुरोऽवस्थितस्य तेनाकारेण व्यपदेशात्। अतः प्रत्यक्षमेवेदं ज्ञानं, तच्च रजताकारावभासीति । तत्रोत्तरम्—नेदं रजतज्ञानं प्रत्यक्षं यद्विषयं ज्ञानमुत्पद्यते तेनैवेन्द्रियसम्प्रयोगे यत् ज्ञानं जायते तत् प्रत्यक्षम् । न च रजतेनेन्द्रियं सम्प्रयुक्तम् । तस्मान्नेदं प्रत्यक्षम् । स्मरणमेव । तच्च बहिः रजताकारसम्भवात् बाह्यालम्बनमेवेति सिद्धं ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वम् ।

ननु-कथमिदं ज्ञायतेऽतत्सम्प्रयोगे रजतमिदमिति ? उच्यते—बाधकज्ञानोदये सति तत्र च रजताभावे ख्यापिते अतत्सम्प्रयोगजत्वं ज्ञायते । यत्र तर्हि बाधकप्रत्यय एव न जायते तत्र न शक्यते ऽतत्सम्प्रयोगजत्वं वक्तुम, यथा जात्यादिप्रत्यये । तस्माज्जात्यादिप्रत्ययः प्रत्यक्षः अविद्यमानजात्याद्याकारत्वेन व्यभिचरतीति। कथं पुनर्बाधकप्रत्ययो जात्यादिप्रत्यये नास्ति ? तत्राह–एकालम्बनाभिप्रायेणेति । स्वलक्षणज्ञानेऽपि स्वलक्षणमेवालम्बनं सामान्यज्ञानेऽपि तदेवेति प्रागुक्तम् ।

कथं पुनरे(१)कमालम्बनम ? न ह्यन्यसम्प्रयुक्ते चक्षुष्य(२)न्याकारस्य ज्ञानस्योत्पत्तिस्सम्भवति, अन्धस्यानुत्पादादित्युक्तम्। अत एवेदमुच्यत इति राद्धान्तमुपक्रमते । अस्यार्थः-स्वलक्षणमात्र(३)मालम्बनमिन्द्रियसम्प्रयुक्तम् । अन्याकारस्य स्वलक्षणमन्याकारस्य ज्ञानस्योत्पत्तिहेतुर्न भवति । यदि तथा स्यात्, तदेन्द्रियसम्प्रयोगाभावात्तादृशनार्थेनेन्द्रियसम्प्रयोगानपेक्षत्वेऽन्धस्यापि स्यात् । न चासावस्ति । तस्मादुभयाकारत्वात् ज्ञानस्योभयाकारमेवालम्बनम् ।

कथं तर्हि विपरीतग्रहा अनात्मन्यात्मादयः ? अयमभिप्रायः—तत्रापि ताव-

---

१. एकालम्बनता इति ख० पु० २. अन्यालम्बनस्य इति मूलपुस्तकपाठः

३. आलम्बनमिति नास्ति ख० पु०

विषयान्तरमदृशमालम्ब्य (१)अगृहीतविवेकं यत् ज्ञानमुत्पन्नं तत्सदृशविषयान्तरे स्मृतिहेतुतां प्रतिपद्यते स्मरामीति ज्ञानशून्यस्य । उपपन्नानि तावत् शुक्तिकादिषु रजतादिज्ञानान्यनात्मादिषु । स्वप्नादिषु कथम्? स्वप्नादिषु च तावत्पूर्वोक्तेभ्यो विशेषमभिधाय निरालम्बनवादेषु पुनरविशेषं वक्ष्यति, आत्मवादे चानात्मादिषु । तस्मान्नार्थान्तरानुसन्धानाध्यासनिमित्तं शुक्त्यादिज्ञानम् ।

---

दृविपरीतग्रहाः केचित्सम्मताः । तत्र यदि यथाज्ञानमेव वस्तु, न तर्हि विपरीतत्वम् । अथ विपरीतत्वं, न तर्हि यथाज्ञानमेवालम्बनमिति । उत्तरम्—उच्यत इत्यादि । विषयान्तरं रजताच्छुक्तिकां रजतसदृशीमालम्ब्येदमित्यगृहीतविशेषं रजतात् भेदावगमहेतवो ये शुक्तिकायां विशेषास्तानिन्द्रियदोषेण सतोऽप्यगृहीत्वा साधारणानेव शुक्तिकाया धर्मान् गृह्णतो यत् ज्ञानमुत्पन्नं तत्सदृशान्तरे स्मृतिज्ञानहेतुतां प्रतिपद्यते । दोषवशात् खण्डितशुक्तिके मनस्यनुभूतावमर्शाभावेन स्मरामीति ज्ञानशून्यस्य । तेन गृह्यमाणस्मर्यमाणयोर्भेदो नावसीयते । विज्ञानद्वयं चैतत्इदमिति प्रत्यक्षं, रजतमिति स्मरणम्, अन्यथा रजतावगत्यसम्भवात् । न हि तदिन्द्रियजम्, तेन संप्रयोगाभावात् । असंयुक्तं चेन्द्रियं विज्ञानं न जनयति । अन्धस्यानुत्पादात् । स्मरणमेवेदम् । उपपन्नानि तावच्छुक्तिकादिषु रजतादिज्ञानानि स्मृतिरूपतयाऽनात्मादिषु । स्वप्नादिषु पुनः कथम्? आत्मादीनां कदाचिदप्यननुभूततया स्मरणानुपपत्तेः । स्वप्नमदमूर्छादिषु च स्मृतिसंस्कारोद्बोधहेतोरभावात् कथं स्मृतिरिति । स्वप्नादिषु तावत्पूर्वेभ्यो रजतादिप्रत्ययेभ्यः संस्कारोद्बोधहेत्वभावेन स्मृतित्वं न सम्भवतीति विशेषं पूर्वपक्षेऽभिधाय पुनः सिद्धान्ते अदृष्टस्योद्बोधहेतुत्वादविशेषं स्मृतित्वमेव वक्ष्यामः । आत्मवादे चानात्मादिषु परमार्थात्मतयैव विद्यमानत्वाद्विपरीतग्रहत्वमेव नास्तीति वक्ष्यति । तस्मान्नार्थान्तरानुसन्धानाध्यासनिमित्तं(२)जात्यादिग्रहणम् । परमार्थतो ज्ञानबलेनैव जात्यादिभावात्, यथाज्ञानमेवालम्बनाभ्युपगमात् ।

---

१. अगृहीतविशेषं इति व्याख्यानसम्मतम् ।

२. शुक्त्यादिज्ञानमिति मूले०

यत्तु रूपान्तराग्रहणात्तदग्रहे तद्बुध्यभावादित्युक्तम्, तदसिद्धम्, अर्थान्तरानुसन्धानज्ञानस्य हि स्वलक्षणज्ञानान्यत्वमिष्टम्। तच्चाप्रत्यक्षज्ञानवादिनोऽर्थ एव प्राप्नोति। तस्मादसिद्धमिदं रूपान्तराग्रहणात्तदग्रहे तद्बुध्यभावादिति। तस्मात्सूक्तमन्यसम्प्रयुक्ते चक्षुषि अन्यविषयं ज्ञानं न प्रत्यक्षमिति।

कथं तर्हि विपर्ययः? अग्रहणादेवेति वदामः। अग्रहणनिमित्तता च दर्शिता भाष्यकारेण (१)"यदि चक्षुरादिभिरुपहतं मन" इति। कथमनेनाग्रहणनिमित्तता दर्शिता भवति? यदन्यविषयं ज्ञानमित्यस्याः प्रतिज्ञाया हेतुत्वेनोपन्यासात्। युक्तं च

(२)यत्तु रूपान्तराग्रहणात्तदग्रहे तद्बुध्यभावादित्युक्तम्, तदसिद्धम्। यस्मादर्थान्तरानुसन्धानज्ञानस्य स्वलक्षणज्ञानादन्यविषयत्वमिष्टम्, अन्यथा कल्पनैव वक्तुं न शक्यते। ननु सत्यमिष्टमेवार्थान्तरविषयत्वम्। तत्तु ज्ञानाकारग्राहित्वेन। तत्राह—तच्चाप्रत्यक्षज्ञानवादिनोऽर्थ एव प्राप्नोति। तस्मादसिद्धं हेतुद्वयम्। तस्मात्सूक्तमन्यसंप्रयुक्ते चक्षुष्यन्यविषये ज्ञानं न प्रत्यक्षमिति।

कथं तर्हि विपर्यय इति। इदमिति ज्ञानं गृह्यमाणसत्यविषयं न विपरीतार्थम्। रजतमित्यपि स्मृतिरविपरीतार्थैवेति। अग्रहणादेवेति वदामः। अस्यार्थः—विवेकाग्रहणात् गृह्यमाणस्मर्यमाणयोरिव ग्रहणस्मरणयोरपि भेदं न मन्यते। तेन ग्रहणव्यवहारं स्मरणं प्रवर्त्तयति। स्मरणं नाम गृहीतग्रहणम्, तत्र गृहीतत्वाननुसन्धाने ग्रहणमात्रमेवावभाति। तद्ग्रहणव्यवहारहेतुतां प्रतिपद्यमानं व्यवहाराविसंवादकत्वाद्व्यवहारे विपर्ययमावहति। अग्रहणनिमित्तता च विपर्ययस्य दर्शितैव भाष्यकारेण—यदि चक्षुरादिभिरुपहतं मन इति। कथमनेनाग्रहणनिमित्तता दर्शिता भवति? यदन्यविषयं विज्ञानमित्यस्याः प्रतिज्ञाया हेतुत्वेनोपन्यासात्। अस्यार्थः—यदन्यविषयं विज्ञानमन्यसम्प्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्षम्। तत्र पुनः पृष्टम्—कथं पुनरन्यसम्प्रयोगेऽन्यविषयविज्ञानं भवतीति। तत्र हेतुरयम्—यदि चक्षुरादिभिरुपहतं मन इति। नन्वेवमपि कथमग्रहणनिमित्तता दर्शिता भवति? तत्राह—युक्तं च दुष्टतायाः कार्यकरणाक्षमत्वम्, न पुनः कार्यान्तरसामर्थ्यम्। न हि दुष्टत्वादयः शाल्याद्यङ्कुरप्रसवसमर्थतां भजन्ते। यच्चोक्तं—भस्मकस्य दोषस्य कार्यान्तरोत्पादकत्वमिति, तत्र शरीरस्य वह्नेर्बलपुष्ट्यादिकं कार्यम्, तत्र तत्तु नास्त्येव, यत्तु जरणं तद्

१. शा. भा. पृ. ६ पं. २५ यदा हि चक्षुरादिभिः इति मुद्रितभाष्यपुस्तकपाठः।

२. यत् पुनरुक्तं इति० ख०

दुष्टतायाः कार्याक्षमत्वं, न पुनः कार्यान्तरसामर्थ्यम् । (१)तस्मादग्रहणनिबन्धन एव विपर्यय इति । अतस्सिद्धम्—'यस्य च दुष्टं करणं यस्य च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य' इति ।

(२)ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत्प्रत्ययः, कुतस्तत्संप्रयुक्तत्वमतत्संप्रयुक्तत्वं वा, येन विशेषेण प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्विशेष उपलभ्येत । कथं पुनः सर्व एव निरालम्बनः प्रत्ययः ? (३)"प्रत्ययस्य हि निरालम्बनता स्वभाव उपलक्षितस्स्वप्ने" । ननु च—शुक्तिकायां रजतज्ञानं स्मरामीति प्रमोषात्स्मृतिज्ञानमुक्तम् । युक्तं रजतादिषु । तत्र हि शुक्तिकायां यद्भास्वरं रूपं चक्षुषा परिच्छिन्नं तद्रजतस्मृतेरुद्बोधकमित्युपपद्येतापि । स्वप्नादिषु पुनः कस्यचिदग्रहणादर्थान्तरे स्मृत्युद्बोधपरिहारः शक्य इव प्रतिभाति । तस्माद्वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालमिति प्र-

---

तिमात्रस्य, तदपेक्षया च न दोषत्वम् । अनन्तरमुपसंहरति—तस्मादग्रहणनिबन्धनोऽपि विपर्यय इति । अधिकरणार्थमुपसंहरति—अतस्सिद्धमिति ।

ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत् प्रत्ययः । कुतस्तत्संप्रयुक्तत्वमतत्संप्रयुक्तत्वं वा; येन विशेषेण प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्विशेष उपलभ्येत इत्यनेन सङ्गतिमाह । यदि परमार्थतोऽर्थः स्यात् तदा संप्रयोगजं प्रत्यक्षमिति शक्यते वक्तुम् । सर्वप्रत्ययानां तु निरालम्बनत्वे पारमार्थिकार्थाभावे नेदं सिद्ध्यतीति प्रत्यक्षलक्षणाक्षेपेण सङ्गतिरित्यर्थः । कथं पुनः सर्व एव निरालम्बनः प्रत्ययः ? । उत्तरम्—प्रत्ययस्य हि निरालम्बनता स्वभाव उपलक्षितः स्वप्ने । एतदेवासिद्धमिति मत्वाऽऽह-ननु च शुक्तिकायां रजतज्ञानं स्मरामीति प्रमोषात् स्मृतिज्ञानमुक्तम् । एवं च स्वप्नज्ञानमपि स्मृतिरूपत्वात्सालम्बनमिति भावः । युक्तं रजतादिष्विति विशेषमाह—तत्र भास्वरं यद्रूपं शुक्तिकावर्ति चक्षुषा परिच्छिन्नं तद्रजतस्मृतेरुद्बोधकमित्युपपद्येतापि स्मृतित्वम् । स्वप्नादिषु पुनः कस्यचिदग्रहणादर्थान्तरे स्मृत्युद्बोधपरिहारः(४)शक्य इव प्रतिभाति । कस्मात्? बाह्यस्यार्थस्य स्मर्यमाणस्य गृह्यमाणस्य च कारणत्वानुपपत्तेः । तस्माद्वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालमिति प्रतिपद्यामहे । नन्वेवमपि क्वचिदर्थः क्वचिद्वासना कारणमिति कथमिद-

---

१. तस्माद्भ्रमानिबन्धना एव विपर्ययाः इति मूलपुस्तकपाठः ।

२. शा. भा. पृ. ७. पं. ३. ३. शा. भा. पृ. ७. पं. ३.

४. शक्य इति. इति ख० पु० ।

तिपद्यामहे । सदृशदर्शनात् सदृशेऽर्थान्तरे स्मृतेरुद्बोधः । स्वप्ने पुनः कस्यचिदग्रहणादित्युक्तम् । तस्माद्वासनैव निमित्तमिति लघ्वी कल्पना । नार्थान्तराश्रयणम्, अव्याप्तेः । अतः कुड्यादिष्वपि ज्ञानं वासनानिमित्तमेव, न कुड्याद्यर्थनिमित्तमिति स्थितिः ।

उच्यते—कार्यसिद्ध्यर्थं हि कारणं कल्प्यते, न पुनः कार्यविनाशाय । स्वप्नादिषु बहिरवभासा संवित्, सा च बाह्यार्थमन्तरेण न संभवति । येन च विना यन्न संभवति तत्तस्य कारणम् । तस्मादर्थ एव कारणमिति युक्तं कल्पयितुम् । निरालम्बनता तु नैव संवेद्यते प्रत्यक्षावबोधेन । तस्मादक्षजं ज्ञानं न वासनानिमित्तमित्युक्तम् ।

ननु—स्वप्नोपलब्धं मिथ्येति प्रतिबुद्धस्य ज्ञानमुत्पद्यते । न च मिथ्याभावस्य कारणकल्पना युक्ता ।

---

मेकान्तेन निश्चीयते—वासनैव निमित्तमिति ? तत्राह—सदृशदर्शनात् सदृशेऽर्थान्तरे स्मृतेरुद्बोधः **शुक्तिकारजतादिष्वेव सम्भवति** । स्वप्ने पुनः **कस्य चिद्ग्रहणात्स्मृत्युद्बोधो न सम्भवतीत्युक्तम् । वासना तु रजतादिज्ञानेष्वपि सम्भवति** । तस्माद्वासनैव निमित्तमिति लघ्वी कल्पना । **सर्वत्र सम्भवात्** । नार्थान्तराश्रयणम्, मव्याप्तेः **स्वप्नादिषु । साध्यमुपसंहरति**—अतः कुड्यादिष्वपि ज्ञानं वासनानिमित्तमेव न कुड्याद्यर्थनिमित्तमिति स्थितिः ।

उच्यते—कार्यसिद्ध्यर्थं हि कारणं कल्प्यते, न पुनः कार्यविनाशायेति **सर्वजनासिद्धम्** । स्वप्नादिषु च बहिरवभासा **ज्ञानातिरिक्तग्राहिणी** संवित् । सा च **तादृशी बाह्यमर्थ**मन्तरेण न सम्भवति । **प्रतिभासविरोधात्** । येन च विना यन्न भवति तत् तस्य कारणम् । तस्माद**र्थेन विनाऽनुपपत्ते**रर्थ एव कारणमिति युक्तं कल्पयितुम् । **ननु च स्वप्नादिषु केन प्रत्ययेन निरालम्बनत्वमेव ख्याप्यते ? तत्राह**—निरालम्बनता तु नैव संवेद्यते प्रत्यक्षावबोधेन, **किन्तु विवेको गृह्यते । यस्मात्स्वप्नेऽर्थ एव कारणं** तस्मादक्षजं ज्ञानं न वासनानिमित्तमित्युक्तं **भाष्यकारेण** ।

ननु च प्रबुद्धस्य स्वप्नोपलब्धं मिथ्येति ज्ञानमुत्पद्यते । न च मिथ्याभावस्य कारणकल्पना युक्ता । अस्यार्थः—**स्वप्नादिज्ञानं तावन्मिथ्येति सिद्धम् । तच्च यदि बाह्यालम्बनमेव, ततो मिथ्याभाव एव न घटते । जाग्रतस्सम्यक्प्रत्ययवत् । न चार्थत्वे सत्यपि मिथ्यात्वे कारणमन्यत्कल्पयितुं युक्तम् । तस्मादर्थशून्यत्वैव मिथ्यात्वमिति ।**

ननु चाकारणस्य मिथ्याप्रत्ययस्याप्युत्पादो न घटते । सत्यं न घटते, न त्वगत्यनुगुणं तत् । तदानुगुण्ये हि मिथ्याज्ञानतैव न स्यात् । तस्माद्व्यामोहहेतवो मिथ्याप्रत्ययाः । व्यामोहनिबन्धनाश्च सांसारिक्यो वासनाः । अतो वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालमिति तत्त्वविद्भिरुदितम् ।

ननु—परिहृतमेतत्—स्मरामीति ज्ञानशून्यानि स्मृतिज्ञानान्येतानि । ननु—च स्मृतेरुद्बोधकारणाभावान्नैतत्संभवतीत्युक्तम्, तदसिद्धम्; स्वप्नादावपि हि चिन्ताऽदृष्टादिसंभवात् । स्वप्नेऽपि हि सुखदुःखमनुभूयते । सुखदुःखहेतुश्चादृष्टम् । अतोऽदृष्टहेतुकमेव स्वप्नादिज्ञानम्, किंचिच्चिन्तादिहेतुकमित्युपपन्नं शुक्तिकादिज्ञान-

---

नन्वकारणस्य मिथ्याप्रत्ययस्याप्युत्पादो न घटते। अस्यार्थः—**यथा मिथ्यात्वं सत्यर्थे न घटते, तथार्थाभावे ज्ञानोत्पत्तिरपि न घटते । तेन ज्ञानोत्पत्त्यर्थेनार्थोऽप्यङ्गीकार्य इति ।** सत्यं न घटते, न त्वगत्यनुगुणं तत् । तदानुगुण्ये हि मिथ्याज्ञानतैव न स्यादिति । एतदुक्तं भवति—**यद्यपि ज्ञानोत्पादनाय कारणं कल्पनीयम्, तथाप्यर्थ एव न कल्प्यः । किन्तु वासनामात्रम् ।** तस्माद् व्यामोहहेतवो मिथ्याप्रत्ययाः । **व्यामोहोऽर्थशून्यत्वं मिथ्याप्रत्ययस्य हेतुः । ननु वासना कथं सम्भवति ? तत्राह**—व्यामोहनिबन्धनाश्च सांसारिक्यो वासनाः । एतदुक्तं भवति—**वासनातो व्यामोहो व्यामोहाद्वासनेति अनादित्वात् बीजाङ्कुरवददोष इति ।** अतो वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालमुदितं तत्त्वविद्भिः ।

ननु परिहृतमेतत्स्मरामीति ज्ञानशून्यानि स्मृतिज्ञानान्येतानीति । **अनेन सिद्धान्तमुपक्रमते । स्मरामीत्यस्यांशस्य प्रमोषात्प्रत्यक्षव्यवहारप्रवर्त्तकतया मिथ्यात्वमुपपन्नमर्थालम्बनत्वेऽपि स्वप्नादिज्ञानस्येत्यर्थः ।**

ननु च स्मृतेरुद्बोधकारणाभावान्नैतत् सम्भवतीत्युक्तं, तदसिद्धम्; स्वप्नादावपि हि चिन्ताऽदृष्टादिसम्भवात् । **चिन्ता च न तदानींतन्येव स्वप्नकारणम्, किन्तु कियत्यपि पुरस्तात्काले निर्वृत्तापि संस्कारमुखेन । तेन जाग्रद्दशाभाविनी चिन्तापि स्वप्नस्य हेतुः (रित्यर्थः) । अदृष्टं च । कथमदृष्टस्य हेतुत्वम् ? तत्राह**—स्वप्नेऽपि हि सुखदुःखमनुभूयते, सुखदुःखहेतुश्चादृष्टमिति । **स्वप्नादिज्ञानोत्पादनद्वारेणादृष्टमेव सुखदुःखं जनयत् स्वप्नज्ञानहेतुरित्यर्थः ।** अतोऽदृष्टहेतुकमेव स्वप्नादिज्ञानम**दृष्टस्य हेतोर्गमकम् । स्वप्नादिज्ञानमन्यथाऽसम्भवात्** किञ्चिच्चिन्तादिहेतुकमित्युपपन्नं शुक्तिकादिज्ञानतुल्यत्वम् । अत्रा-

तुल्यत्वं स्वप्नविज्ञानस्य । तदिदमुक्तम्—(१)"**स्तम्भ इति जाग्रतो बुद्धिस्सुपरिनिश्चिता कथं विपर्येष्यति**" ? कथमनेनेदमुक्तम् ? निश्चितमवच्छिन्नमित्यर्थः । कथमवच्छिन्नोऽर्थोऽनवच्छिन्नो भवति ? कथं तर्हि प्रबुद्धो मिथ्येति जानाति ? उक्तं स्मरामीति स्मृतिप्रमोषात् (२)प्रत्यक्षसम्मितं तत् । प्रतिबुद्धस्य चापैति प्रत्यक्षाभिमानः । अमुमेवार्थं स्पष्टीकरोति—(३)"**अथ प्रतीतिस्तथाभावस्य हेतुः, न शक्यते(४) प्रत्ययादयमन्य इति वदितुम्**" । यदि प्रत्ययत्वादिति च । नावगतिं मिथ्येति मन्य-

यमाशयः—यत्र चिन्ता न दृश्यते तत्र स्वप्नज्ञानकार्यबलेनैव कारणकल्पना । यत्र चिन्तादिकमस्ति तत्र तदेव कारणमिति । एतेनेदमपि निराकृतम्-यदाहुः किमिति जाग्रतोऽपि स्वप्नतुल्यविभ्रमा न भवन्तीति । यतः कार्यैकगम्यमदृष्टमतद्दृश्यमाने कार्ये नास्त्येवेति । तदिदमुक्तम्—यदिदमस्माभिरुच्यते-अग्रहणात्मकः प्रमोषो मिथ्यात्वहेतुरिति तदेव भाष्यकारेणोक्तं—जाग्रतो बुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्येष्यतीति भाष्येण । कथमनेनेदमुक्तम् ? इत्थमुक्तम् । निश्चितमवच्छिन्नमित्यर्थः । कथवच्छिन्नोऽर्थोऽनवच्छिन्नो भवति ? भाष्यकारो हि सुपरिनिश्चयेन मिथ्यात्वाभावं ब्रुवन्ननिश्चयान्मिथ्यात्वमाह । यदि च प्रमोषादन्यथैव मिथ्यात्वं कथं निश्चयेन मिथ्यात्वम् ? तस्मात्सुपरिनिश्चयेन विपर्यासाभावाभिधानादग्रहणमेव मिथ्यात्वकारणम् । नन्वग्रहणान्मिथ्यात्वे सर्वज्ञानानि मिथ्या स्युः, सर्वात्मनार्थस्य केनचित् ज्ञानेनाग्रहणात् अनेनाभिप्रायेण पृच्छति—कथं तर्हि प्रबुद्धो मिथ्येति जानातीति । उत्तरम्-उक्तं स्मरामीति स्मृतिप्रमोषात्स्मृतित्वापरामर्शात् प्रत्यक्षसम्मितं तदिति । प्रत्यक्षसाधारणेन रूपेण प्रतिभासमाना प्रत्यक्षव्यवहारं प्रवर्त्तयतीति व्यवहारविसंवादादप्रामाण्यम् । कथं तर्हि निश्चयः स्मरणमेतदिति ? अत्राह—प्रतिबुद्धस्य चापैति प्रत्यक्षाभिमानः । इन्द्रियदौर्बल्ये हि निश्चिते प्रत्यक्षतानुपपत्तेः स्मृतित्वनिश्चयः । अमुमेवार्थमग्रहणात्मको भ्रम इति स्पष्टीकरोति—अथ प्रतीतिस्तथा भावस्य हेतुः, न शक्यते प्रत्ययादयमन्य इति वदितुम्, यदि प्रत्ययत्वादिति च । कथमनेन भाष्येणेदं स्पष्टीकृतमित्यत्राह—नावगतिं मिथ्येति मन्यते । अन्यतो हि स्वप्नप्रत्ययस्य

१. शा. भा. पृ. ७. प. ६. २. प्रत्यक्षसमानं इति क, पु.

३. शा. भा. पृ. ७. ११. ४. अत्र मुद्रितभाष्यपुस्तकेषु पाठभेदोऽस्ति ।

ते। (१)"अन्यतो हि स्वप्नज्ञानस्य मिथ्याभाव" इति प्रमोषनिमित्ततां दर्शयति । कुतः ? इन्द्रियदौर्बल्योपन्यासान्निद्राक्रान्तं मे मन इत्यादिना। दौर्बल्यं च कार्याक्षमत्वं न कार्यन्तरोत्पत्तिसमर्थत्वमित्युक्तम् ।

ननु च(२) "शून्य"स्त्विति सैव निरालम्बनतोपन्यस्ता प्रत्ययस्यार्थशून्यतां वदता। निरस्ता च सा शुक्तिकारजतज्ञानतुल्यताभिधानेन। स एवायं निरासः पुनराक्षिप्यते। कया युक्त्या ? संवेद्यविषयत्वात् संविदः। सा चात्मनो बुद्धेर्वा ज्ञान एव वा। स एवास्या विषयो युक्तः। तस्मात्सा संवित्। एवं च स एव संवेद्य इति प्राप्नोति। तस्मान्न विषयान्तरं संवेदयितुं क्षमः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकता विज्ञा-

---

मिथ्याभाव इति प्रमोषनिमित्ततां दर्शयति । कुतः प्रमोषनिमित्ततोक्तेत्यत्राह—इन्द्रियदौर्बल्यं यस्माद्दर्शितं--निद्राऽऽक्रान्तं मे मन-इत्येवमादिभाष्येण, दौर्बल्यं च कार्याक्षमत्वं, न कार्यान्तरोत्पत्तिसामर्थ्यमित्युक्तं वृत्तिकारग्रन्थे। तस्मादग्रहणात्मको भ्रमो नार्थशून्यात्मक इति सिद्धम् ।

ननु "शून्य"स्त्विति सैव निरालम्बनतोपन्यस्तेत्यनेनाधिकरणारम्भमाक्षिपति। आक्षेपे च युक्तिर्निरालम्बनता पूर्वं निरस्तैव। शून्यस्त्विति भाष्येणापि सैवोपन्यस्ता। न चैवमाशङ्कनीयं-पूर्वत्र बाह्यालम्बनाभाव आशङ्क्य निरस्तः, सम्प्रति ज्ञानस्याप्यभाव इति माध्यमिकदर्शनमुपन्यस्य निराक्रियत इति। यस्मात्प्रत्ययस्यैवेयमर्थशून्यतोपन्यस्ता, न पुनः प्रत्ययोऽपि नास्तीति । तस्माद्बाह्यालम्बनशून्यतैवेयमुच्यते । सा च निरस्ता। तस्मात्पुनर्निरासायाधिकरणारम्भोऽनर्थक इति। अत्रोत्तरम्—स एवायं निरासः पुनराक्षिप्यत इति । कया युक्त्येत्याक्षेपयुक्तिं पृच्छति-उत्तरम्—सम्वेद्यविषयत्वात्संविद इति । अस्यार्थः-यत् सम्वेद्यते प्रतिभास्यते तदेव संविदो विषयः। सा चात्मनो बुद्धेर्वा ज्ञान एव वा सा च संवित् आत्मनो धर्मः, बुद्धेर्वा मनसो वेत्यर्थः। बुद्धिशब्देन मन एवोच्यते। ज्ञान एवावस्थितो ज्ञानधर्मो वेत्यर्थः । ततः किमित्यत्राह—स एवास्या विषयो युक्तः। यतस्था संवित् सम्बन्धयति । तस्मान्न विषयान्तरमाश्रयात् संवेदयितुं क्षमा संवित्। तथा च सति शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकताश्रयभूतस्य ज्ञानस्यात्मनो बुद्धेर्वा प्रतिपत्तव्या। शब्दादीनां प्रतिभासमा-

---

१. शा. भा. पृ. ७. पं. १२.    २. शा. भा. पृ. ७. पं. १९.

नस्यात्मनो बुद्धेर्वा प्रतिपत्तव्या। किमर्थज्ञानयोराकारभेदं नोप-लभामह इति ज्ञानशब्दः प्रदर्शनार्थ एवाभिप्रेतः। न; संविदाधारे हि संवेद्ये ज्ञानमेवावशिष्यते। बुध्यात्मनोः शब्दादितुल्यत्वात्। ज्ञा-नाविनाभूता च संवित्। सुषुप्त्यवस्थायां संविद आत्मनि बुद्धौ चादर्शनात्। ज्ञानोपसंहृतिर्हि स्वापः। तादिदमालोच्योक्तम्-'अर्थ-ज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामह' इति।

क पुनारिदं दृष्टम्-विषय एव (हि) संविदा संवेद्यत इति। संवेद्य-

---

नत्वेन विषयत्वाद्विषयस्य चाश्रयत्वात्, ज्ञानादीनां चाश्रयत्वेन सम्भा-व्यमानत्वात्। किमर्थज्ञानयोराकारभेदं नोलपलभामह इत्यत्र भाष्ये ज्ञानशब्दः प्रद-र्शनार्थ एवाभिप्रेतो बुध्यात्मानावप्युपलक्षयति। नेत्युत्तरम्। नोपलक्षण-मेतत् ज्ञानमेव। यतः संविदाधारे हि सम्वेद्ये ज्ञानमेवावशिष्यते। कस्मात्? बुध्या-त्मनोः शब्दादितुल्यत्वात्। अस्यार्थः--संवित्तावत्प्रत्यक्षा, तदप्रत्यक्षत्वे सर्वा-र्थानां दर्शनानुपपत्तेः। तदुक्तम्--

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति।

न च(१)निराकारा प्रत्यक्षा युक्ता। एकश्चायमाकारो गन्धाद्यात्मकः प्रतीय(मानस्य विषयत्वे एकस्यास्संविदो विविक्तो विषयः स्यात्। न चाश्रयाश्रयिभावादन्यः सम्बन्धोऽस्ति। तस्मादाश्रय एव विषय इति यु-क्तम्। एवं च सति स एवाश्रय एव संवेद्य)ते। अतोऽसावाकारः संविद एव। सा च संविन्न बुद्धिरूपा नाप्यात्मरूपा, तयोः शब्दादितुल्यत्वात्, संविद्व्यति-रेकेणापि भावात् तादात्म्यानुपपत्तेः। ज्ञानात्मकता तु संविदो युक्ता। ज्ञानाव्यभिचारित्वात्। तदाह—ज्ञानाविनाभूता च संविदिति। ननु सुषुप्त्यव-स्थायां ज्ञाने सत्यपि संविन्नास्तीति यो मन्यते तं प्रत्याह--ज्ञानोपसंहृ-तिर्हि स्वाप इति। तदिदमालोच्योक्तमर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामह इति।

अभिप्रायमजानन् पृच्छति—क पुनरिदं दृष्टम्-विषय एव संविदा संवेद्यत इति। यावता संवेद्यतयैव हि संवेद्यतामवगच्छामः, न विषयतया। विषयशब्देना-श्रय एवाभिप्रेतः कथं पुनरत्रानाश्रयस्यासम्बन्धस्य संवेद्यत्वम्? किमत्र सम्बन्धान्तरेण, संवेद्यतैव हि सम्बन्धः। तथा च सत्यप्याश्र-यत्वे गुणं प्रति द्रव्यस्य न संवेद्यता। यदि सम्बन्धान्तरापेक्षा, अनव

---

१. निराकारायाः प्रत्यक्षता इति ख. पु.

( ) कुण्डलान्तर्गतो भागोऽधिकः ख, पुस्तके।

तयैव हि संवेद्यतामवगच्छामो, न विषयतया। केन चोक्तं न संवेद्यतया संवेद्यताऽवगम्यत इति ? किन्तु ? संविदः प्रत्यक्षत्वात्तस्याश्च ज्ञानात्मकत्वाच्छब्दादिरूपता तस्यैवेति मन्यामहे । को हि नाम द्वयोः प्रत्यक्षतामव कल्पयति संविदः शब्दादेश्च । तस्मात्संविद्रूपमेवेदं शब्दादिजातमिति स्थितिः, न बाह्यं किञ्चनास्तीति ।

ननु च–अयथार्था संवित् प्राप्नोति। शब्दाद्याकारत्वे हि संविदो ग्राह्यग्राहकसंवेदनं नोपपद्यते । तस्मात्कल्पना सेति कल्पनीयम् । न च सर्वलोकावगम्योऽर्थः कल्पनेति युक्तम् । न चार्थान्तरानुसन्धानाननुविद्धं क्वचित्कल्पनाशब्दाभिलपनीयं लोके दृष्टम् । तस्माद्वरमुभयोः प्रत्यक्षता, न पुनरवगतेरपलापः । संविदेव हि तदा हीयेत । कस्येयं शब्दादिरूपता ? युक्तं यदि ग्राह्यग्राहकसंवेदनमाकारान्तरेण स्यात्। न चाकारान्तरमुपलभामहे। नीलाद्याकारमेव ह्युभयं प्रतिभाति । एकाकारं चोभयप्रतिभानं किमन्यदतः प्रतिभानात्। तदिदमुक्तम्–

**स्था स्यात् । पूर्वोक्तमभिप्रायं विवृणोति**—केन चोक्तमित्यादिना । को हि नाम द्वयोः प्रत्यक्षतामवकल्पयति—संविदः शब्दादेश्च । तस्मात्संविद्रूपमेवेदं शब्दादिजातमिति स्थितिः, न बाह्यं किं चनास्तीति ।

ननु चायथार्था संवित्प्राप्नोति । शब्दाद्याकारत्वे हि संविदो ग्राह्यग्राहकसंवेदनं नोपपद्यते । **एकत्वात् संविदो ग्राह्यग्राहकत्वं नोपपद्यत इत्यर्थः** । तस्मात्कल्पना सेति कल्पनीयम् । **नान्यथोभयप्रतिभासोपपत्तिः** । न च सर्वलोकावगम्योऽर्थः कल्पनेति युक्तं वक्तुम् । **बाधकत्वात् कारणदोषाभावाच्च** । न चार्थान्तरानुसन्धानाननुविद्धं कल्पनाशब्दाभिलपनीयं लोके दृष्टं, **यथा—निर्विकल्पकमेव । न चार्थान्तरेण योजनाऽस्ति, यथा शुक्तिकारजतादिज्ञाने**। तस्माद्वरमुभयोः **संविदः शब्दादेश्च** प्रत्यक्षता, न पुनरवगतेरपलापः, **दृष्टविरोधप्रसङ्गादिति भावः** । संविदेव हि तदा हीयेत, कस्येयं शब्दादिरूपता । **अत्र**(१) **समाधिः**—युक्तं यदि ग्राह्यग्राहकसंवेदनमाकारान्तरेण स्यात् । अस्यार्थः—**यदि ग्राह्यस्य ज्ञानस्य संविदश्चाकारात्रितयमेव भासेत, तदा त्रितयमपि प्रत्यक्षं स्यात्** । न चाकारान्तरमुपलभामहे । नीलाद्याकारमेव ह्युभयं प्रतिभाति । एकाकारं च यदुभयप्रतिभानं **तत्** किमन्यदतः प्रतिभानात्, **प्रतिभानमात्रमेव**

१. समर्थनम् इति ख० पु०

(१)"अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे" इति। प्रत्यक्षा च नो बुद्धिरित्येतदुक्तं भवति- प्रत्यक्षा च नः संविदिति। प्रत्यक्षश्चायं नीलाद्याकारः। अतस्तदाकारेयं संविदुभयथा प्रतिभाति। तस्मादर्थशून्येयं संविदिति सिद्धम्। अतस्तत्संप्रयोगात्तत्संप्रत्यय इति प्रलापोऽयम्। किन्निमित्तं पुनरुभयथा प्रतिभानम्? आकारभेदं नोपलभामहे इति प्रत्युक्तम्। प्रतिभानकारणं तु प्रतिभानदर्श-

---

भवेदित्यर्थः। तदिदमुक्तमर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे इति। प्रत्यक्षा च नो बुद्धिरिति। मीमांसकस्य बुद्धेरनुमेयत्वादसिद्धमेवेति मत्वाऽन्यथा व्याचष्टे—प्रत्यक्षा च नो बुद्धिरित्येतदुक्तं भवति—प्रत्यक्षा च नस्संविदिति।

यदा प्रत्यक्षा संवित् तदा निराकारायाः प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेर्नीलाद्याकारोऽपि तस्या एवेति। तदाह—प्रत्यक्षश्चायमित्यादि। शेषं सुगमम्। तस्मादर्थशून्यः प्रत्ययः। अत्रायं पूर्वपक्षसंक्षेपः—संवित्तावत्प्रत्यक्षा। तत्र यदि ज्ञानमपरमर्थश्चापरोऽभ्युपगम्येत तदात्र त्रयाणामाकारास्त्रयो भवेयुः। एकश्चायमाकारो नीलादिः प्रथते। स चेदर्थस्य ज्ञानस्य वा(२) आस्थीयेत, तदा निराकारा संविदप्रत्यक्षा स्यात्। तदप्रत्यक्षत्वे चार्थो ज्ञानं च द्वयमसंवेद्यमापद्येत। संविदि चेदयमाकारो निवेशितः, अपह्नुते तर्हि भवेतामर्थज्ञाने। तयोराकारविरहे संवेद्यत्वानुपपत्तेः, असंवेद्यस्य च दुरभ्युपगमा सत्तेति।

यत्पुनः कीर्तिनोदितम्–यदि नीलाद्याकारा संविन्नाभ्युपेयेत तदा प्रतिकर्मविभागो न स्यात्। न हि निराकारं संवित्तिमात्रं नीलसंविदिति शक्यावगमम्। तदुक्तं–न हि संवित्तिसत्तयैव तद्वेदना युक्ता, तस्यास्सर्वत्राविशेषादविशेषप्रसङ्गात्। तां तु सारूप्यमाविशत् सरूपयितुं घटयेदिति। साकारा चेत् संवित्, ऊरीकृतोऽर्थः। इदानीं तदतिरेकी विद्यत इति गलितसारेयं कथा। तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात्। आकारवैचित्र्यं तत् संविदामन्यथाऽनुपपद्यमानं प्रमाणविशेषादप्रमाणमिति (३)कल्पितम्। न समनन्तरप्रत्ययप्रभावादपि तदुपपत्तेः। तदुक्तम्—

नियमं यदि च ब्रूयात्प्रत्ययात्समनन्तरादिति।

दृष्टश्चायं समनन्तरप्रत्ययस्य महिमा स्वप्नादिषु बाह्यार्थविरहेऽपि

---

१. शा०भा०पृ. ७.पं.१९ २. स्यात् इति ख. पु. ३. कल्प्यते इति ख. पु.

नादेवास्तीत्यवगन्तव्यम् । सा चेयं वासवाऽनादिकालीनेत्युक्तं शून्यवादिभिः ।

---

विविधाकारसंवेदनोदयादिषु विवादात् ।

तथा यदपरं कीर्त्तिनाऽभिहितम्—यदि संविदो नीलादिकं भिद्येत तदा किमिति संविदं विनापि नावभासते ? । न हि भिन्नयोर्घटपटयोस्सहोपलम्भो नियतः कदाचिदसहाप्युपलम्भो भवेत् । न हि संविदं विना कस्यां चिद्दशायामर्थः प्रकाशते । तस्मादर्थतद्धियोरभेद इति । तदुक्तम्—

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः ।
भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये ॥ इति ॥

तथा संविदतिरेकी प्रकाश इति नोपपद्यते, जडस्य प्रकाशायोगादिति । ततः किमिति नोपन्यस्तम् ? किमत्र पृच्छ्यते ? अनुपन्यसनीयमेवेदं, पूर्वपक्षानर्हात् । तथा हि-प्रतिकर्मविभागो विनाऽप्यर्थाकारतां घटत एव । विशिष्टार्थसम्बन्धित्वेनैव फलभूतायाः संविदो निराकाराया अपि स्फुरणात् व्यतिरिक्त एवार्थः संविदो विशेषमावहतीति(१)सर्वस्य संवेद्यम् । किञ्च यदि यदाकारं यतश्च संवेदनमुत्पद्यते तदालम्बनम्, तर्हि धारावाहिकविज्ञानानां पूर्वं पूर्वमालम्बनमुत्तरोत्तरस्य स्यात् , उत्पादकत्वात्स्वरूपत्वाच्च । तदुक्तं कीर्त्तिनैव--

"तत्सारूप्यतदुत्पत्ती यदि संवेद्यलक्षणम् ।
संवेद्यस्यासमानार्थविज्ञानं समनन्तरमिति" ॥

तथा--

"सहोपलम्भनियमोऽपि विचारणीय एव । किं संवित्संवेद्यं च सहैवोपलभ्यते यतः तस्मादभेद इति । तदिदमसिद्धम् । न हि संविदोऽर्थस्य वाऽपर उपलम्भोऽस्ति । अथार्थस्य स एवोपलम्भो या संवित्संविदोऽपि नापर उपलम्भोऽस्ति, स्वयमुपलम्भरूपत्वात् । अतोऽर्थस्य संविदस्स एवोपलम्भो भेदेऽनुपपद्यमानोऽभेदं साधयती"ति । तदपि नोपपद्यते, भेदेऽप्युपपत्तेः । भिन्नस्यापि हि नीलादेः सम्बन्धिनी संवित्स्वयं प्रकाशरूपत्वान्न प्रकाशान्तरमपेक्षतेति काऽनुपपत्तिः ? अतोऽयमहेतुः ।

यच्चेदमुच्यते-यदि भिन्नोऽर्थः तदा संविदं विनापि किमिति न

---

१. सर्वस्वसंवेद्यम् ।

उच्यते-उभयत्र प्रतिभानं नीलपीतादावसिद्धम् । ग्राह्यतयैव तत्प्रतिभाति, न ग्राहकतया । किन्तु ग्राहकं ग्राहकमित्येव मनुते, न नीलं पीतमिति वा । तदिदमुक्तं-(१)"स हि बहिर्देशस-

---

भासत इति । तदिदं बालजल्पितमिव प्रतिभाति । किमिदं संविद्व्यतिरिक्तं भासमानं नाम ? यदसत्यां संविदि किमिति न भवतीति परं प्रत्याशङ्क्यते । संविदेव भासनं, तां च विना भासमानं नास्त्येव । न हि संविदोऽपरा संविदस्तीति । तथा जडस्यापि सम्बन्धिनी संविद्विरुद्धा । न चाजडस्य संविदपेक्षत्वमस्ति । तस्मादतिपेलवमिदं सकलमेव कीर्त्तिना भाषितमिति नोपन्यस्तं टीकाकारेणेत्यनवद्यम् ।

उच्यते-उभयत्र प्रतिभानमित्यादिना सिद्धान्तमुपक्रमते । तत्र चायमाशयः—संविदर्थश्च द्वयं तावत्प्रत्यक्षं न तु ज्ञानम् । तत्र यद्यप्येक आकारः प्रतिभाति तथापि न संविदद्वैतम् । (२)अर्थस्य संवित्तेर्भेदेनावभासनात् । न च भेदो मिथ्येति युक्तम् । बाधकारणदोषाभावेऽपि मिथ्यात्वेऽभ्युपगम्यमानेऽतिप्रसङ्गदोष(३)समासात । न च वाच्यं—नीलाद्याकारातिरेकिणी निराकारा संवित् कथमध्यक्षेति । तस्याः फलमात्ररूपत्वात् । न फलस्य रूपान्तरापेक्षा । अपेक्षायां फलत्वानुपपत्तेः । कथमिदानीं ज्ञानसिद्धिः ? उच्यते—फलभूतायाः संविदः कार्यरूपत्वात् कार्यस्य च कारणमन्तरेणानुपपत्तेर्नित्यकार्योदयापत्त्या चात्मानः स्थिरस्य कारणत्वे निरस्ते(४)कादाचित्कं ज्ञानमनुमीयते ।

ननु--किं रूपं तदनुमीयताम् ? तत्र नीलादिकमेव तदीयं रूपं भवितुमर्हति। तदतिरेकिणोऽपरस्याभावात् । अविशेषज्ञस्य चोद्यमेतत् । न ह्यनुमेयानां रूपान्तरोपलब्धिरस्ति । सन्मात्रग्राह्यनुमानम् । तस्मादर्थालम्बनता सिद्धा प्रत्ययानामिति । उभयत्र प्रतिभानं ग्राह्यग्राहकाकारप्रतिभानं नीलपीतादावसिद्धम् । यदि पुनर्नीलादिकं ग्राहकात्मकं ज्ञानरूपं प्रतीयेत तदा विज्ञानविषयापि प्रत्यक्षा संवित् तदा विज्ञानमेव नीलात्मकं स्यात् । न त्वेतदस्ति। ग्राह्यतयैव नीलादिकं प्रतिभाति, न ग्राहकतया ज्ञानरूपतया । ननु--यदि ग्राहकं नीलादिरूपं न भवति किंरूपं तदित्यत्राह--किन्तु ग्राहकमित्येव मनुते युक्त्या कलयति । युक्त्या कलपनं मननं, ग्राहकैकरूपं ज्ञानमनुमीयत इत्यर्थः । तदिदमुक्तमर्थज्ञानयोरन्यत्वं-स हि

---

१. शा० भा० पृ. ७. पं. २२ २. तयार्थस्य इति क. पु.

३. समासक्तेः इति ख० पु० ४. कदाचित् ज्ञानं कल्प्यते इति. क० पु०

**म्बद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यत" इति । "अर्थविषया हि प्रत्यक्षा बुद्धिः न(१) बुद्धिविषये"ति ग्राह्यतयैव रूपप्रतिभानं दर्शयति । ग्राहकप्रतिभानं तु न रूपविषयम् , किं तर्हि ? ज्ञानविषयम् ।**

**ननु च रूपान्तरमेव(रेणैव) नोपपद्यत इत्युक्तम् । कथमत्र विषयान्तरोपन्यासः ? न हि, प्रत्यक्षवादिन एष दोषः । आनुमानिकज्ञानवादिनस्तु नायं पर्यनुयोगः । नाप्यनुमानाद्रूपग्रहणं, सन्मात्रग्राह्यनुमानं भवति ।**

**ननु च संवित्प्रत्यक्षेत्युक्तम् । अन्या च संवित् अन्यत्संवेद्यम् । द्वयोरपि प्रत्यक्षत्वे रूपद्वयोपलब्ध्या भवितव्यम् । न चासावस्ति । तस्मात्स एवायं विषयापलापो न्याय्यतां प्रतिपद्यते । अविवेकोऽयमायुष्मतः । न हि फले रूपान्तरमिष्यते । रूपान्तरसंवित्तौ हि फलद्व-**

---

बहिर्देशसम्बद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यत इति । **कथं पुनरन्यत्वम ? तत्राह**—अर्थविषया हि प्रत्यक्षा बुद्धिर्न बुद्धिविषयेति ग्राह्यतयैव रूपप्रतिभानं दर्शयति । **न च ज्ञानमप्यनुमीयमानं नीलादिरूपमनुमीयते तदाह**—ग्राहकप्रतिभानं तु न रूपविषयं, किं तर्हि ? ज्ञानविषयम् ।

ननु च रूपान्तरमेव(२)नोपपद्यते इत्युक्तम् । **तेन नीलादिरूपमेव ज्ञानं बलादापद्यत इति** कथमत्र विषयान्तरोपन्यासः ? **नीलादिप्रतिभानं ग्राह्यविषयम, ग्राहकप्रतिभानं तु ज्ञानविषयमिति विषयान्तरोपन्यासो न घटते । (३)उभयप्रत्यक्षवादिनो ह्ययं दोष इति पूर्वमेव व्याख्यानम् ।**

ननु च संवित्प्रत्यक्षेत्युक्तम् । **ततः किमित्यत्राह**—अन्या च संविदन्यत् संवेद्यमिति **भवान् मन्यते । तथापि किमित्यत्राह**—द्वयोश्च **संवित्संवेद्ययोः प्रत्यक्षत्वे** रूपद्वयोपलब्ध्या भवितव्यम् , न चासौ **रूपद्वयोपलब्धिरस्ति ।** तस्मात्स एवायं विषयापलापो न्याय्यता(४)मापद्यत **इति ।** अस्यार्थः—**पुनरपि सिद्धमद्वैतं ज्ञानस्यापि तदानीं संविदतिरिक्तस्यानुपपत्तेः । सर्वसंविदां स्वात्ममात्रपर्यवसायिनीनां विषयान्तरासिद्धावव्यापारात् संविदायत्तत्वाच्च सर्वसिद्धीनामिति ।** अविवेकोऽयमायुष्मतः । न हि फले रूपान्तरमिष्यते । **तेन नीरूपा संवित्प्रत्यक्षेत्यर्थः । कस्मात्पुना रूपान्तरं नेष्यते ? तत्राह**—

---

१. न बुद्ध्यन्तरविषया इति मुद्रितभाष्यपुस्तकपाठः ।

२. नोपलभ्यते. इति ख० पु० पा०      ३. उभयं प्रत्यक्षं" इति. क० पु०

४. प्रतिपद्यत इति मूलपुस्तके पा०

यापत्तिः । एकसम्वेद्यविषयैव ह्येका संवित् । न सा वेद्यद्वयविषया । किमसंवेद्यैव संवित् ? न ब्रूमो न संवेद्या संविदिति । संवित्तयैव हि संवित्संवेद्या न संवेद्यतया ।

केयं वाचोयुक्तिः संवेद्या न संवेद्येति ? इयमियं वाचोयुक्तिः । नास्याः कर्मभावो विद्यते इत्यर्थः । कर्म च संवेद्याभिधेयं न संवित् । तस्मान्न पृथक् संवेद्यतया ग्रहीतुं शक्यते । न चासंवेद्यैव संवित् । तन्मूलत्वात्सर्वभावानां संवेद्यभावस्य । किं तर्ह्यत्रानुमानिकम् ? फलमेव हि प्रमाणमिति प्रमाणविदो मन्यन्ते । किमिति मन्यन्ते न पुनः फलमेवेति स्थितोऽभिप्रायः ।

---

रूपान्तरसंवित्तौ हि फलद्वयापत्तिः **स्यात् । नीलादेः संवेद्यस्यैकं तावत्फलम् । तथा संविदोऽपि यद्यपरं फलातिरेकि रूपान्तरं स्यात् तदा फलान्तरं भवेत् । न चैतदस्ति,** एकसंवेद्यविषयैव ह्येका संविन्न सा वेद्यद्वयविषया । किमसंवेद्यैव संविदिति—**यद्येकमेव नीलादिकं संवेद्यं एवं तर्हि किमसंवेद्यैव संवित् । तथा च सति कथं शशविषाणवदेवासंवेद्यायाः सत्ताभ्युपगम इति हृदि स्थितम् ।** न ब्रूमो न संवित् संवेद्येति संवित्तयैव हि संवित्संवेद्या न संवेद्यतया ।

केयं वाचोयुक्तिः ? संवेद्या न संवेद्येति । इयमियं वाचो युक्तिः—नास्याः कर्मभावो विद्यत इति । कर्म च संवेद्याभिधेयं न संवित् , स्वयं **प्रकाशरूपत्वात् संविदो न पराधीनप्रकाश इति न कर्मता । न च प्रकाशाभावः । प्रकाशमानं चास्तीत्युच्यते, न पुनः कर्मतैव विवक्षिता । प्रत्यक्षशब्दोऽपि संविदामपरोक्षतया, न पुनरिन्द्रियज्ञानवेद्यतयैवेति मन्तव्यम् ।** न चासंवेद्यैव संविदिति । **न चाप्रकाशरूपत्यर्थः।** तन्मूलत्वात्संवेद्यभावस्य सर्वभावनाम् । **न हि संवित्तावप्रकाशमानायां(१)संविदितमिदमिति भवतीति ।** किं तर्ह्यत्रानुमानिकमिति । **यदि संवित् प्रत्यक्षा । किमपरमनुमेयम् ? न च वाच्यं फलभूता संवित् तत्र कारणं प्रमाणरूपं फलजनकत्व(२)मुन्नेयमिति ।** फलमेव हि **यस्मा**त्प्रमाणमिति प्रमाणविदो मन्यन्ते । किमिति मन्यन्ते ? । न पुनः फलमेवेति स्थितोऽभिप्रायः । **एकस्मिन् वस्तुनि किमिति विभाग आश्रित इत्यर्थः । उत्तरम्—** एवं हि लौकिको व्यवहारः **इति । तेन लौकिकव्यवहारानुसारित्वादुभय-**

---

१. 'संवेद्यमिद'मिति ख. पुस्तके । २. अनुमेयं, इति ख. पु. ।

एवं हि लौकिको व्यवहारः । किमिदं लौकिको व्यवहार इति । आकारद्वयं हि लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । सिद्धं तर्ह्यर्थद्वयम् । विज्ञानस्यासंवेद्यत्वात्, अर्थस्य च संवेद्यत्वात् ।

किमसम्वेद्यमेव विज्ञानम् ? बाढमसम्वेद्यम्, न त्वप्रमेयम् । कः पुनः प्रमेयसम्वेद्ययोर्विशेष. ? यत्र हि विषयस्य स्वरूपं परिच्छिद्यते तत्सम्वेद्यमित्युच्यते । अतस्सम्वेदनं प्रत्यक्षमिति प्रमाणविदः । असम्वेदना च प्रमितिज्ञाने आकारान्तराग्रहणात् । तस्मात् ज्ञानं प्रत्यक्षमित्ययुक्तम् । क्षणिकत्वच्चास्य प्रत्यक्षता न सं-

---

मङ्गीक्रियते इति । प्रत्युत्तरम्-किमिदं लौकिको व्यवहार इति । प्रतिवचनमिदम्—आकारद्वयं लौकिकाः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—लौकिकाः कार्यकारणरूपेणाकारद्वयं प्रतिपद्यन्ते, न पुनरेकतां कार्यकारणयोर्मन्यन्त इति । (१)अस्योपरि ब्रूते—सिद्धं तर्ह्यर्थद्वयं संविद्व्यतिरिक्तम् । एकस्तावदर्थो ज्ञानरूपः, अपरश्च नीलादिरूपः। कथं पुनरर्थस्य ज्ञानस्य च भेदः ? तत्राह—विज्ञानस्यासम्वेद्यत्वादर्थस्य च सम्वेद्यत्वादिति । एतदुक्तं भवति—प्रत्यक्षोऽर्थः, अनुमेयं ज्ञानम् । तेन तयोर्भेद इति ।

सम्वेद्यशब्दस्यार्थं विवेकेनाजानन् पृच्छति--किमसम्वेद्यमेव विज्ञानमिति । प्रमेयं सम्वेद्यं चैकं मन्यमानो ब्रवीति-बाढमसम्वेद्य, न त्वप्रमेयम् । कः पुनः प्रमेयसम्वेद्ययोर्विशेषः ? यत्र हि विषयस्य स्वरूपं परिच्छिद्यते तत्सम्वेद्यमित्युच्यते । अतः सम्वेदनं प्रत्यक्षमिति प्रमाणविदः । यतो यत्र स्वरूपं परिच्छिद्यते तत्सम्वेद्यमित्युच्यते, ततः स्वरूपपरिच्छेदः सम्वेदनमुच्यते । अतः स्वस्य प्रतिपत्तुः सम्वेदनं प्रत्यक्षमित्युच्यते । स्वरूपग्रहणं हि प्रत्यक्षं विहायान्यदतो नास्तीति स्वरूपग्रहणं प्रत्यक्षम् । स्वरूपग्रहणं च सम्वेदनम् । अतस्सिद्धं सम्वेदन प्रत्यक्षमिति । ज्ञानस्येदानीं प्रमेयतामसम्वेद्यतां चाह—असंवेदना च प्रमितिज्ञाने आकान्तराग्रहणात् । स्वरूपाग्रहणात् ज्ञानमप्रत्यक्षं अनुमेयत्वाच्च प्रमेयमिति । तस्मात् स्वरूपाग्रहणात् ज्ञान प्रत्यक्षमित्ययुक्तम् । क्षणिकत्वाच्चास्य प्रत्यक्षता न सम्भवति, प्रमाणफलयोरसाम्प्रतत्वात् । अस्यार्थः—ज्ञानं तावत्स्वरसभङ्गुरम् । तेन (२)ज्ञानं ज्ञानान्तरोदयकाले विनष्टं न प्रत्यक्षम्, अविद्यमानत्वात् । विद्यमानविषयं च प्रत्यक्षम् । न चाविद्यमानविषयमपि प्रत्यक्षमस्ति जात्यादिष्विति शङ्कनी

---

१. अस्योपपत्तिं ब्रूते, इति ख. पुस्तके । २. ज्ञानं इति नास्ति ख. पुस्तके ।

भवति । प्रमाणफलयोसांप्रतत्वात् । तदिदमाह–(१)"क्षणिका हि सा न बुद्ध्यन्तरकालमवस्थास्यत" इति

अथायमभिप्रायः–स्वयं प्रमाणरूपत्वात् न प्रमाणान्तरमपेक्षते ज्ञानमिति । तदुक्तं—(२)"उत्पद्यमानैवासौ ज्ञायते ज्ञापयति चार्थान्तरं प्रदीपवदिति यद्युच्येते"ति । सत्यं प्रमाणं प्रमाणान्तरं नापेक्षते प्रमितौ । न च वयं प्रमाणतयैव विजानीमः, तद्धेतुत्वाद्विज्ञानस्य । न च तदवस्थं ज्ञानं ज्ञेयतया (तदा) ज्ञानान्तरस्यापि वदामः । किन्तु तदवस्था तावदस्तीत्यनुमानस्य विषयः । न ह्यसत्यामवस्थायामवस्थावतोऽस्तित्वं शक्यते ज्ञातुम् । तदिदमुक्तम्-(३)"न ह्यज्ञातेऽर्थे कश्चिद्बुद्धिमुपलभते, ज्ञाते चानुमानादवगच्छति । तत्र यौगपद्यमनुपपन्न"मिति ।

ननु च ज्ञातमिति प्रमेयमनुस्मरन्ति प्रमाणविदः । सत्यं ज्ञातं

---

यम् । प्रमाणफलयो(४)रसम्प्रवृत्तत्वादित्युक्तं वृत्तिकारग्रन्थे । तदिदमाह भाष्यकारः—क्षणिका हि सा न बुद्ध्यन्तरकालमवस्थास्यत इति ।

अथायमभिप्रायः—स्वयं प्रमाणरूपत्वान्न प्रमाणान्तरमपेक्षते ज्ञानमिति । न कारकं कारकान्तरमपेक्षते, न(५)ह्युदकाहरणे घटो घटान्तरमपेक्षते । तदुक्तं—उत्पद्यमानैवासौ ज्ञायते ज्ञापयति चार्थान्तरं प्रदीपवदिति यद्युच्येतेति । सत्यं प्रमाणं प्रमाणान्तरं नापेक्षते (६)प्रमितावर्थपरिच्छेदे । किन्तु स्वरूपपरिच्छेदे प्रमाणमपि प्रमाणान्तरमपेक्षत एव । न च वयमिति परिहारान्तरम् । यदि हि प्रमितिकारणतयैव प्रमाणं विजानीमः तदा यावत् विज्ञानं विज्ञानान्तरं नापेक्षेत । न चैवम् , तद्धेतुत्वात्, प्रतिपत्तिहेतुत्वाद्विज्ञानस्य । हेतोश्च बीजादेः जायमानस्य ज्ञानापेक्षा दृष्टैव । न च तदवस्थं ज्ञानं ज्ञेयतया ज्ञानान्तरस्यापि वदामः । न च कार्यजननावस्थं ज्ञानं ज्ञानेन ज्ञायते, किन्त्वतिवृत्तजनकभावम् , किन्तु तदवस्था तावदस्तीत्यनुमानस्य विषयः । कस्मात्पुनस्तदवस्थं न ज्ञायते इत्यत्राह—न ह्यसत्यामवस्थायामवस्थावतोऽस्तित्वं शक्यते ज्ञातुम् । अतिक्रान्तत्वादवस्थायाः । तदिदमुक्तम्—न ह्यज्ञात इत्यादि ।

ननु च ज्ञातमिति प्रमेयमनुस्मरन्ति प्रमाणविदः । अस्यार्थः—ज्ञातमिति स्मर-

---

१. शा. भा. पृ. ७. पं. २३.
२. शा. भा. पृ. ७. पं. २४.
३. शा. भा. पृ. ७. पं. २५.
४. असाम्प्रतत्वात् इति. ख.पु. ।
५. उदकधारण इति क. पु. ।
६. प्रतिपत्तौ इति ख. पु. ।

स्मरन्ति, न तु ज्ञातमिति । तदुक्तं (१)"सत्यं पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते, न तु पूर्वं ज्ञायते" इति । ननु चेदं लोकविरुद्धम्—ज्ञातो ह्यर्थ इति (स्मरणं) व्यपदिशन्ति, न घटोऽयमिति । सत्यं विरुद्धं यदि सर्वदैव व्यपदेशः स्यात् । (२)"भवति हि कदाचिदेतत यत् ज्ञातोऽर्थस्सन्नज्ञात इत्युच्यते" । यत्र हि ज्ञात इति स्मृतिः सा प्रमाणद्वयव्यापारजातत्वात् । तस्मात् विवेकशून्यमिदं वचः-स्मृतेरुत्तरकालं चेति ।

किञ्च उभयोः प्रत्यक्षत्वेऽर्थेन ज्ञानस्य व्यपदेशो नोपपद्येत रूपस्पर्शयोरिव । न चार्थव्यपेदशमन्तरेण बुद्धेरूपोपलम्भनम् । तस्मान्न बुद्धिविषयं प्रत्यक्षम् । अर्थविषयं हि तत् । अतस्सिद्धमानु-

---

णमज्ञाते ज्ञाने नोपपद्यते । तेन ज्ञानं प्रत्यक्षम् । सत्यं ज्ञातं स्मरन्ति, **न तु** ज्ञातमिति, **ज्ञातं प्रमेयं स्वरूपेण स्मरन्ति, न पुनर्ज्ञानविशिष्टम्** । तदुक्तं—सत्यं पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते न तु पूर्वं ज्ञायते इति **भाष्येण** । अत्राह—ननु चेदं लोकविरुद्धं ज्ञातो ह्यर्थ इति व्यपदिशन्ति, न घटोऽयमिति । **ज्ञात इति व्यपदेशो ज्ञानविशिष्टेऽवकल्पते** । सत्यं विरुध्यते यदि सर्वदैवायं व्यपदेशः स्यात् । भवति हि कदाचित् यत् ज्ञातोऽर्थः(३)सन्नज्ञात इति । अत्र चेदमभिप्रेतम्—**यदि प्रत्यक्षं ज्ञानं स्यात् तदा सर्वदैव ज्ञातत्वात् ज्ञानस्य ज्ञात इत्येव व्यपदेशः स्यात् । आनुमानिकत्वे तु ज्ञानस्य कदाचिल्लिङ्गाननुसन्धानात् तदज्ञात्वा भवेदव्यपदेशः । कदाचिल्लिङ्गानुसन्धानात् ज्ञानं ज्ञात्वा भवेद्व्यपदेश इत्युपपन्नम् । तदाह**—यत्र हि ज्ञात इति **स्मृतिः सा प्रत्यक्षानुमानप्रमाणद्वयव्यापारजा** । तस्माद्विवेकशून्यं वचो **(४)दिग्नागस्य—**

**स्मृतेरुत्तरकालं च न ह्यसावविभावित इति ।**

किं च उभयोर**र्थज्ञानयोः** प्रत्यक्षत्वेऽर्थेन ज्ञानस्य व्यपदेशो **घटज्ञानमित्यादिको** नोपपद्यते रूपस्पर्शयोरिव । **न हि रूपव्यपदेशेन स्पर्शः प्रतीयते** । न चार्थव्यपदेशमन्तरेण बुद्धेरूपोपलम्भनम् । तस्मान्न बुद्धिविषयं प्रत्यक्षम्, अर्थविषयं हि तदिति । अतः सिद्धमानुमानिकत्वं बुद्धेः फलतः **सम्विद्रूपात्कादाचित्कस्य कारणं विनाऽनुपपद्यमानात्** । काममेकरूपत्व **इत्यादि भाष्यम् । तत्रेदमुपपा-**

---

१. शा. भा. पृ. ७. पं. २८. २. शा. भा. पृ. ९. पं. २९.

३. सन्न ज्ञायते इति ख. पु. ।

४. दिङ्नागोऽयं बौद्धसमयाचार्यो महापण्डित आसीत् । तस्य च समयः ३४५-४२५ ईसवीयः ।

मानिकत्वं बुद्धेः फलतः । यश्चासावविवेकः फलप्रमेययोः प्रमाणान्तराभावादतद्विषयो युक्तः । अतः प्रमाणापलाप एव न्याय्यो, न प्रमेयापलापः । (१)"अतः काममेकरूपत्वे बुद्धेरेवाभावो न त्वर्थस्य प्रत्यक्षस्य सतः"। न चैकरूप्यम् । निराकारामेव हि बुद्धिमनुमिमीमहे । साकारं चार्थं प्रत्यक्षमवगच्छामः । तस्मादर्थालम्बनः प्रत्ययः ।

किं पुनः कारणं तुल्ये फलापलापे प्रमाणस्यैवापलापो न त्वर्थस्य प्रमेयस्य? उभयोः फलायत्तत्वात् । मैवम्; उत्पत्तौ ह्युभयोः फलायत्तता, न पुनः प्रमितौ । कस्योत्पत्तौ? ज्ञापके हि फले प्रमेयमेव ज्ञेयम्, नोत्पाद्यम् । प्रमाणायत्ता च प्रमितिरिति उत्पत्तावित्यसम्बद्धम् । प्रमितौ हि क्रियाकारकत्वमङ्गीकृत्योत्पत्तिरुक्ता, नावगम्य-

---

दयति—एकरूपत्व इति । किमर्थमिदमुक्तम् । एवमर्थम्—यश्चायमविवेकः फलप्रमेययोः प्रमाणान्तराभावात् अतद्विषयो युक्तः । एकसंवित्संवेद्यत्वात् घटादेर्घटादिसंविदश्च परस्परं विवेको न गृह्यते । तेन संविदो घटादिव्यतिरिक्ताया एवा(२)पलापो युक्तः । अतः प्रमाणापलाप एव न्याय्यः अनुमानगम्यत्वात्तस्य फलाभावेऽनुमानानुपपत्तेः । अतः काममेकरूपत्वे बुद्धेरेवाभावो न त्वर्थस्य प्रत्यक्षस्येति ।

किं पुनः कारणं तुल्ये फलापलापे प्रमाणस्यैवापलापो न प्रमेयस्य ? उभयोः प्रमाणप्रमेययोः फलायत्तत्वात् प्रमितिनिबन्धनत्वात् । मैवम् ; उत्पत्तौ ह्युभयोः फलायत्तत्वं, न पुनः प्रमितौ । प्रमाणप्रमेययोः करणकर्मकारकयोः फलोत्पत्तिनिबन्धना कारकत्वोत्पत्तिः । प्रमितिस्तु प्रमेयस्य प्रत्यक्षतः फलनिरपेक्षा । प्रमाणस्य चानुमानिकत्वात् फलायत्तैवेति । इममर्थमजानन् पृच्छति—कस्योत्पत्तौ ? ज्ञापके हि फले ज्ञेयं प्रमेयमेव नोत्पाद्यम् । फलेन ज्ञापकेन ज्ञेयं प्रतीयते एव परं, नोत्पद्यते । ज्ञाने तु विपर्ययोऽपीति यावत् । प्रमाणायत्ता च प्रमितिः प्रमाणोत्पाद्यमेव हि फलमित्युत्पत्तावित्यसम्बद्धम् । उत्पत्तावुभयोस्तदायत्तत्वमित्यसम्बद्धमित्यर्थः । प्रमितौ हि क्रियाकारकत्वमङ्गीकृत्योत्पत्तिरुक्ता । प्रमित्यायत्ता प्रमाणप्रमेययोः कारकत्वोत्पत्तिरित्यर्थः । नावगम्यमानता(३)माश्रित्योत्पत्तिरुक्ता । नावग-

---

१. शा. भा. पृ. ८ पं. १.  २. अपह्नव इति ख. पु. ।

३. अङ्गीकृत्य इति. ख. पु.

मानताम् । ज्ञाने त्ववगम्यमानतापि फलायत्तैवेति युक्तम् ।

किञ्च ज्ञानमात्रवादे हि ज्ञानवासनयोरेव जन्यजनकभावो न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण । अतस्तन्तुज्ञानोत्पादेऽपि पटज्ञानोत्पादो नोपपद्यते । (१)"दृष्टश्च नियतनिमित्तस्तन्तुष्वेवोपादीयमानेषु पटप्रत्ययः । इतरथा (हि) तन्तूपादानेऽपि कदाचिद्धटबुद्धिरविकलेन्द्रियस्य स्यात्" । तस्मान्न वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालम् । किन्तर्हि ? अर्थनिबन्धनमिति स्थितम् । अत उपपन्नं प्रमाणलक्षणाभिधानम् ॥

(२)"अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धि"रिति । ज्ञातसम्बन्धस्येत्युच्यते । कस्य ज्ञातसम्बन्धस्य ? नन्वेकदेशस्य । नैतदुपपद्यते । दर्शनोपसर्जनत्वादेक-

---

तिरुत्पत्तिशब्देनोक्ता । यदि तथोच्यते तदा प्रमेयस्य तदायत्तता न स्यात्, फलानुमेयत्वात्प्रमेयस्य । ज्ञाने त्ववगम्यमानतापि फलायत्तैवेति युक्तमुक्तम् । अनुमेयत्वात् ज्ञानस्य फलायत्ता प्रमितिः । तेन फलापलापः प्रमाणापलाप एवापद्यते नार्थापलापः । अपि च नियतनिमित्तक इत्यादिभाष्यम् । तदयुक्तम्, ज्ञानमात्रवादेऽप्यर्थयोरिव ज्ञानयोरपि प्रतिनियतः कार्यकारणभावो भविष्यतीति ।

अत्रोत्तरं लिखति-किं च ज्ञानमात्रवादे हि ज्ञानवासनयोरेव जन्यजनकभावः, न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण । अतस्तन्तुज्ञानोत्पादेऽपि पटज्ञानोत्पादो नोपपद्यते । दृष्टश्च नियतनिमित्तकस्तन्तुष्वेवोपादीयमानेषु पटप्रत्ययः । इतरथा तन्तूपादानेऽपि कदाचित् घटबुद्धिरविकलेन्द्रियस्य स्यात् । वासनोद्बोधस्यानियतनिमित्तत्वात् । तस्मान्न वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालं, किं तर्हि अर्थनिबन्धनमिति स्थितम् । अत उपपन्नं बहिरर्थस्य सद्भावादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य सम्भवात् प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य लक्षणमिति ।

अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिरित्यनुमानलक्षणमनुवदति व्याख्यातुम् । ज्ञातसम्बन्धस्येत्युच्यते कस्य ज्ञातसम्बन्धस्य ? । अस्यार्थः- ज्ञातसम्बन्धशब्देन कस्य निर्देश इति पृच्छति । नन्वेकदेशस्येत्युत्तरम् । एकदेशस्य ज्ञातसम्बन्धस्य दर्शनादित्यर्थः । नैतदुपपद्यते । दर्शनोपसर्जन-

---

१. शा. भा. पृ. ८. पं. ३. २. शा. भा. पृ. ८. पं. ८.

देशस्य । नह्युपसर्जनं पदं पदान्तरेण सम्बध्यते राजपुरुषवत् । न हि पुरुषसमुदाययोरनुपादानादेवासम्बन्धः । तस्मान्न विद्मः कस्य ज्ञातसम्बन्धस्येति । उच्यते—सम्बन्धापरिज्ञाननिबन्धनोऽयं व्यामोहः । कः पुनरसौ सम्बन्धः ? अयमसौ । अनुमानमेकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिः । कस्यैकदेशस्य दर्शनात् ? ज्ञातसम्बन्धस्य ।

नन्वस्मिन्नपि सम्बन्ध एकदेशस्योपसर्जनता तदवस्थैव । उप-

---

त्वादेकदेशस्य । ज्ञातसम्बन्धशब्देन दर्शनं प्रत्युपसर्जनीभूत एकदेशो विशेष्टुं न शक्यते । कुतः ? । न ह्युपसर्जनं पदं पदान्तरेण सम्बध्यते राजपुरुषवत् । यथा राजपुरुषे राज्ञः पुरुषोपसर्जनीभूतस्य पदान्तरेण विशेषणं न भवति । न हि भवति ऋद्धस्य राजपुरुष इति । न हि पुरुषसमुदाययोरनुपादानादेवासम्बन्धः । अथोच्यते मा भूदेकदेशस्य ज्ञातसम्बन्धशब्देन निर्देशः । ज्ञातः सम्बन्धो येन स ज्ञातसम्बन्धः पुरुषो विशेष्यताम् । ज्ञातः सम्बन्धो यस्येति समुदायैकदेशयोर्वा लिङ्ग लिङ्गिनोर्विशेष्यताम् । तत्रैवं सम्बन्धो भवति—ज्ञातसम्बन्धस्य पुरुषस्य बुद्धिरिति । न च तत्रानुपात्तान्यपदार्थतादोषः । बुद्धिसम्बन्धेनैव बोद्धृपुरुषस्थानात् । तथा ज्ञातसम्बन्धस्य समुदायस्यैकदेशदर्शनात्तस्यैवैकदेशान्तर इति । अत्रापि चैकदेशाभ्यां समुदायोपस्थानादनुपात्तान्यपदार्थता नास्ति । समुदायश्चोपलक्षणम्, (१)एकदेश्यपि द्रष्टव्यः । (२)एतदपि न सम्भवति । गम्यमानस्यार्थस्य विशेषणादर्शनात् । तदाहुर्वार्त्तिककारमिश्राः—

गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् ।
शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवदिति ॥

साधितमर्थमुपसंहरति—तस्मान्न विद्मः कस्य ज्ञातसम्बन्धस्येति ।

अत्र परिहरति—उच्यते—सम्बन्धापरिज्ञाननिबन्धनोऽयं व्यामोहः । कः पुनरसौः सम्बन्धः? (३)अयमसौ । अनुमानमेकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः । कस्यैकदेशस्य दर्शनात् ? ज्ञातसम्बन्धस्येति ।

नन्वास्मिन्नपि सम्बन्धे एकदेशस्योपसर्जनता तदवस्थैव । ततश्च कथं ज्ञातसंबन्धशब्देनैकदेशो विशेष्यते ? । यदि परं वाक्यभेदमात्रमधिकम् । अत्रोच्यते—पौरुषेये वाक्ये वाक्यभेदापत्तिरदोष इत्यसकृदुक्तम् । यत्तू-

१. एकदेशस्यापि इति ख. पु. २. तदेतदपि. इति क. पु.
३. अयमसौ इति नास्ति ख. पु.

सर्जनमिति नायं सम्बन्धहेतुः । आकाङ्क्षितपूरणसमर्थं च संबन्धितामापद्यते । अत्र चैकदेशदर्शनादित्युक्ते कस्यैकदेशस्येत्याकाङ्क्षा दर्शनस्य च दृश्यप्रधानत्वात्, तज्जन्यत्वात्वाच्चार्थान्तरबुद्धेः । अत एव चात्रोत्तरपदप्रधानता, अत्र पूर्वपदप्रधानतेति क्वचित्क्वाचित्स्थापितम् । तस्मात्प्रयोगसिद्ध्यर्थैवेयमुपसर्जनसंज्ञा । अर्थसम्बन्धे हि यस्मादर्थाकाङ्क्षा हेतुः नोपसर्जनताऽनुपसर्जनता वा, कस्य गुरुकुलमित्येवमादिषु दर्शनात् । उच्यते–व्याप्यं हि दृष्टं व्यापकं गमयति । ज्ञातसम्बन्धस्येति च न व्याप्य एषा षष्ठी । सम्बन्धिमा-

---

पसर्जनत्वेनासम्बन्ध इति, तत्राह–उपसर्जनमिति नेदं सम्बन्धे कारणम् । (१)तथाऽनुपसर्जनमित्यपि । येनानुपसर्जनत्वाभावे सम्बन्धो न स्यात् । किं तर्हि?कारणमिति । अत्राह–आकांक्षितपूरणसमर्थं च सम्बन्धितामापद्यते । तत्र चैकदेशदर्शनादित्युक्ते कस्यैकदेशस्येत्याकाङ्क्षा भवति । तेन सत्यामाकाङ्क्षायामाकाङ्क्षापूरणसमर्थं ज्ञातसम्बन्धपदमेकदेशविशेषणं भवति । कारणान्तरश्चाह–दर्शनस्य च दृश्यप्रधानत्वात्। उपसर्जनतापि चात्र नास्ति दर्शनं प्रत्येकदेशस्य प्रधानत्वात् । न च प्रधानतापि न निर्वहति, तज्जन्यत्वाच्चार्थान्तरबुद्धेः । एकदेशादेव दर्शनसंस्कृतादर्थाकारा बुद्धिरुपजायते। तस्मात्प्रधानभूत एकदेशः पदान्तरेण सम्बध्यते । यतश्च पूर्वपदार्थभूतोऽप्येकदेशः प्रधानं अत एव चात्रोत्तरपदार्थप्रधानता, अत्र पूर्वपदार्थप्रधानतेति क्वचित्क्वचित्स्थापितम् । अन्यथा सर्वत्र तत्प्रत्युत्तरपदार्थप्रधानतैव स्यात् । यस्मादेवमाकांक्षया सम्बन्धः तस्मात्प्रयोगसिध्यर्थैवेयमुपसर्जनसंज्ञा । (२)"प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जन"मिति येयमेकदेशस्योपसर्जनसंज्ञा पूर्वनिपातमात्रसिध्यर्था । (३)"उपसर्जनं पूर्व"मिति न पुनरुपसर्जनत्वेन पदान्तरासम्बन्धार्था । कस्मादित्याह–अर्थसम्बन्धे हि यस्मादर्थाकाङ्क्षैव हेतुर्नोपसर्जनताऽनुपसर्जनता वा । कस्य गुरुकुलमित्यादिषु उपसर्जनात्मकस्यापि दर्शनात् । कस्य गुरुकुलमित्याकाङ्क्षायां गुरुकुलविशेषणैर्देवदत्तादिभिः सम्बन्धदर्शनाद्देवदत्तस्येति । (४)तथाचोक्तम्–"अथ शब्दानुशासनम् । केषां शब्दानाम् ? लौकिकानां वैदिकानां चेति । उच्यते–व्याप्यं हि दृष्टं व्यापकं गमयति । ज्ञातसम्बन्धस्ये-

---

१. अत्रग्रन्थस्त्रुटितः ।　२. पा. सू. १-२-४३. ।　३. पा. सू. २-२-३०.

४. अथवोक्तम् इति क. पु. "शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्" इत्यधिकं ख० पुस्तके ।

त्रवचनाद्धि प्रातिपदिकात् षष्ठीं स्मरन्ति । उच्यते–सत्यं सम्बन्धिनि षष्ठी । अव्याप्ये हि वस्तुनि व्याप्यविवक्षायामेव यथा षष्ठी भवति तथा तत्र तत्र षष्ठ्यर्थं व्याख्यास्यामः । तथा च लौकिकाः ममायं, अयं पुनरन्यस्यापीति व्यपदिशन्ति ।

---

ति च न व्याप्ये षष्ठ्येषा । सम्बन्धिमात्रवचनाद्धि प्रातिपदिकात्षष्ठीं स्मरन्ति । **अनेन ज्ञातसबन्धपदमाकांक्षायामपि न विशेष्टुमेकदेशं शक्नोतीति चोदयति । यस्मात् ज्ञातः सम्बन्धो यस्येति षष्ठ्यर्थेऽयं बहुव्रीहिः । न च षष्ठी व्याप्य एव प्रतिसम्बन्धिव्याप्य एव सत्सम्बन्धाव्यभिचारिण्येव भवति येन षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिबलेन प्रतिसम्बन्धिभूताग्न्यादिसम्बन्धाव्यभिचारी धूमादिरेव ज्ञातसम्बन्ध इत्युच्यते । यावता सम्बन्धिमात्रवचनादेव षष्ठी प्रतिसम्बन्धिना ऽव्याप्तादपि यथा–राज्ञः पुरुष इति । न हि राजा पुरुषाव्यभिचारी । तेन ज्ञातसम्बन्धशब्देन व्याप्य एवैकदेशोनोच्यते व्याप्यश्च गमको न व्यापकोऽपि । तेन लोकसिद्धज्ञापकाभिमतव्याप्यभूतकदेशसमर्पकत्वात् ज्ञातसम्बन्धशब्दो नैकदेशविशेषणम् । ज्ञातसम्बन्धस्येति विग्रहवाक्ये ज्ञातः सम्बन्धो यस्येति षष्ठी न व्याप्य एवेत्यर्थः।**

(१)सत्य सम्बन्धिनि षष्ठी । **व्याप्य एव तु सम्बन्धो भवतीतित्यनेन परिहरति । कथं पुनर्व्याप्य एव सम्बन्धी भवतीति ! उच्यते–सम्बन्धो यस्यास्ति स सम्बन्धी । यस्य च सम्बन्धोऽस्ति, नास्ति च, नासौ सबन्धीति व्यपादिश्यते । असाधारणेन हि व्यपदेशो भवेदिति । नन्वव्याप्येऽपि षष्ठी दृश्यते । अत्राह**–अव्याप्येऽपि हि वस्तुनि व्याप्यविवक्षायामेव यथा षष्ठी भवति तथा तत्र तत्र षष्ठ्यर्थं व्याख्यास्यामः । **तथा च लौकिकैर्ममायमिति व्यपदिश्यते । असाधारणेन हि व्यपदेशो भवेदिति षष्ठ्या सम्बन्धिव्याप्यतोच्यते ।** अयं पुनरन्यस्यापीति **प्रतिसम्बन्धिव्यापकतैवोच्यते । तेन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिसमासाश्रयणेन ज्ञातसम्बन्धपदेन व्याप्य एवोच्यते, न व्यापक इति सिद्धम ।**

एतावत्त्वत्र वाच्यम्–**कः पुनरिह सम्बन्धोऽभिमत इति । तत्र तावत्केचि(२)त्तादात्म्योत्पत्ती एव सम्बन्धावनुमानकारणत्वेनाहुः । अत्र तादात्म्यात्–वृक्षोऽयं शिंशपात्वादिति,** तदुत्पत्तेरपि–**अग्निरत्र धूमवत्वादिति । तदिदमनुपपन्नम, एकार्थसमवायादिलक्षणादपि सम्बन्धाद्रसाद्रूपानुमानदर्शनात् ।**

---

१. उच्यते इत्यधिकं मूले । २. तादात्म्यतदुत्पत्ती इति ख. पु.

स्यान्मतम्—रसाद्रसहेतुरनुमीयते । प्रवृत्तसामर्थ्यरूपहेतुसहकारि च रसहेतू रसजनक इति । तथाविधकारणानुमानात्प्रवृत्तसामर्थ्यरूपहेतूपस्थापनात्तस्य च कार्याव्यभिचाराद्रसाद्रूपानुमानमिति । तदिदमङ्गीकृतपक्षरक्षणाक्षिप्तचेतसः कुशकाशावलम्बनमित्यनादरणीयम् । न ह्येवं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । लौकिकं च प्रमाणं परीक्षकैरप्यनुसरणीयम् ।

यच्चेदं कारणात्कार्यानुमानम्, न तत्स्वभावहेतुकम् । भिन्नत्वात्कार्यकारणयोः । नापि हेतोः, कारणस्य कार्यत्वासम्भवात् । अपि च कार्यमपि कारणं कथमवगमयति ? तदव्यभिचारादिति चेत्—तर्ह्यन्यस्यापि यद्यव्यभिचारः स्यात् को गमकत्वमपहरेत ! न चान्यस्याव्यभिचारो न शक्यतेऽवगन्तुमित्युपरिष्टाल्लक्ष्यामः । न च तादात्म्ये गम्यगमकता घटते, एकस्य सकृत ज्ञातत्वाऽज्ञातत्वायोगात । उदाहरणमपि कल्पनानिरासात् वृक्षत्वशिंशपात्वयोर्भेदादनुपपन्नम ।

एतेन येऽपि (१)समवाय, संयोगे, कार्थसमवाय, कार्यकारणभाव, विरोधाख्यान् पञ्च सम्बन्धाननुमानाङ्गमाहुः तेऽपि निराकृताः । कृत्तिकोदयाद्रोहिण्या ह्यनुमाने पञ्चानामसम्भवात ।

यत्पुनर्नियमापरपर्यायां व्याप्तिमेव सम्बन्धान्तरभूतामनुमानकारणं मन्यन्ते, तदपि न सुन्दरम् । न हि स्वस्वामिभावादिव्यतिरिक्ता व्याप्तिर्नामाऽपरस्सम्बन्धोऽस्ति । किन्तु सम्बन्ध एव कार्यकारणभावादिः कस्य चिद्व्यापकः कस्यचित्तु नेति विशेषः । तत्र यस्य सम्बन्धेन व्याप्यता—यथा धूमस्य, तस्य गमकता । धूमो हि वह्निकार्यतया वह्निसंयोगितया(२)व्याप्यः । अग्निस्तु न सर्वदा धूमसम्बन्धीति गमकः । तेन कार्यकारणभावादय एव सम्बन्धा इहानुमानाङ्गत्वेनाभिमताः ।

ननु कथं व्याप्यता धूमादेरवसीयते ? । न तावत्प्रत्यक्षस्य तत्र सामर्थ्यम्, तस्य वर्तमानकालाकलितसन्निहितदेशावस्थितार्थमात्रविषयत्वात् । अव्यभिचारो हि व्याप्तिः । अव्यभिचारश्च सकलदेशव्यापित्वे सतीति । नचानुमानमत्र प्रमाणम्, स्वयमसिद्धत्वात् । नापि शाब्दम्, कार्यैकविषयत्वात् । नोपमानम्, सादृश्यमात्रविषयत्वात् ।

---

१. व्याप्तिः इति ख०पु० ।

२. इदं च वैशेषिकमतं "अस्येदं कार्यं, कारण, संयोगि विरोधि, समवायि, चेति लैङ्गिकम्" इति वैशेषिकसूत्रम् । (वै. द. अ.९ आ. २ सू. १)। एवमेव मुद्रितपुस्तकेषूपलभ्यते पाठः । परन्तु "अस्येदं कारणं कार्यं सम्बन्धि, कार्यसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम्" इत्यनूदितं प्रकरणपञ्चिकायाम् । ( पृ० ६८ )

अर्थापत्तिस्तु सिद्धाव्यभिचारोपजीविनीति न तत्र क्रमते।

यदपि कोऽप्यपरिपक्वपदपङ्क्तिमया भाषया भाषते—मानसमिदमेवंविधं प्रत्यक्षमुदीयत इति। तदपि न निरासादरमर्हति। यतः सर्वत्र मनसो बहिरर्थेषु सहकारिनिरपेक्षस्य न प्रवृत्तिः। सहकारिविशेषापेक्षायां च तस्यैवासाधारणत्वात्तेनैव व्यपदेशात् (१)न प्रमाणान्तरापत्तिः। असाधारणकारणानुप्रवेशनिबन्धनं हि प्रमाणान्तरत्वम्। अन्यथा सर्वत्र मनसो व्यापारान्मानसमेकं प्रत्यक्षं स्यात्।

अत्र प्रमाणमालापरिमलविमलमतयः प्रतीकारमारभन्ते—यद्वस्तु येन प्रमाणेन सम्बन्धविशिष्टं गृह्यते, यथा प्रत्यक्षेण धूमोऽग्निसम्बन्धविशिष्टः, तस्य तेनैव प्रमाणेन सम्बन्धे व्याप्यताऽपि गम्यते। तथा हि—स्वसंवेदनं तावदिदं भवान् भावयतु—धूमोऽयमग्निसम्बद्ध इति। किमत्र देशकालाभ्यां धूम एव केवलमाकलितः (२)प्रतीयते? अथ(३)सम्बन्धतापि तस्य देशकालव्यवच्छिन्ना प्रतीयत इति। तत्र वयं तावदिदंतया सन्निहितवर्तमानात्मिकया लिङ्गिनो धर्मिभूतो धूमोऽवभातीति पश्यामः। न च धर्मभूतोऽग्निसम्बन्धोऽपि परविशेषणभावोपक्षीणस्वभावः। तत्र धूमसत्त्वैव केवलं कालान्तर(४)देशान्तरवृत्तौ प्रमाणान्तरमपेक्षते। अग्निसम्बन्धस्तु प्रमाणान्तरानुबन्धासिद्ध एव। तत एव च प्रतीतेऽपि विषये प्रमाणान्तरत्वे यत्नः करिष्यते।

नन्वेवं तर्हि वह्निरपि धूमसम्बन्धी लिङ्गं स्यात्। न स्यात्, एतद्सम्बन्धोऽपि तस्यास्तीति। धूमस्य च भविष्यतीति किमत्र प्रमाणम्। अत (५)स्तत्सम्बन्धव्यापको धूमोऽपि स्यात्। तत्र त एव प्रमाणविचारपारदृश्वानो विशेषमभिदधति—यद्विधं हि यस्य दर्शनं तथाभूत एव तदाशङ्काऽवतरति। यस्य च कुतश्चिदुपाधेस्सम्बन्धः, यथाग्नेरार्द्रेन्धनसम्बन्धात्, तस्य तदुपाधिविगमादसम्बन्धोऽपि। न च धूमस्याग्निसम्बन्ध औपाधिकः। कथमयं विभागो विवेचनीय इति चेत्—तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तु। यस्य हि यत्रोपाधित्वं सम्भाव्यते तद्विगमेऽपि चेदुपलभ्यते ज्ञायते नायं तदुपाधिक इति। एतच्चासकृद्दर्शनप्रभावादित्युक्तं—अव्यभिचारस्त्वसकृद्दर्शनगम्य इति। तदियं दिगुपदर्शिता। अत्र ज्ञातसम्बन्धशब्देन साधारणासाधारणविरुद्धा हेतुदोषा निरस्ताः।

---

१. "न" इति नास्ति ख० पु०। २. प्रथते इति ख० पु०।
३. संवेदितापि० इति० ख० पु०। ४. देशान्तरप्रवृत्तये इति ख० पु०।
५. तत्सान्दिग्धव्याप्तिक० इति ख० पु०।

तत्तु द्विविधमिति । किमिदं द्वैविध्यम् ? लक्षणद्वैविध्यं तावन्नास्ति । एकदेशदर्शनादित्येकत्वाल्लक्षणस्य । अथ प्रमेयद्वैविध्यमङ्गीकृत्यैतदुच्यते—एकत्र विशेषाद्विशेषोऽवगम्यते, अन्यत्र सामान्यात् सामान्यावगतिरिति । एवं च हेतुमद्भेदाद्धेतोरपि भेद उक्तो भवति । किं पुनरनयोर्भेदकथनप्रयोजनम् ? लक्षणाभिधानेन चाव्यभिचारितोक्ता भवति । तदर्थं चायं प्रयासः । हेतुहेतुमतोर्द्वैविध्यं भवतु वा मा वा ।

अत्र केचिन्नीतिज्ञंमन्या अनवधृतस्वलक्षणमेव किंचिदनुमानेन

---

अत्रासाधारणो—गन्धवत्त्वान्नित्या पृथिवीति । अस्य हि भूमात्रवर्त्तित्वात् तस्याश्च सिसाधयिषितनित्यताख्यधर्मत्वासिद्धौ च संबंधिना सह सम्बन्धावधारणानुपपत्तेर्न ज्ञातसम्बन्धत्वम् ।

साधारणस्तु—नित्यः शब्दः, प्रमेयत्वादिति । अस्य प्रमेयत्वलक्षणस्य धर्मस्य नित्यतया सह सम्बन्धोऽस्ति, व्याप्तिस्तु नास्ति । तेन ज्ञातः सम्बन्धो यस्येति पष्ठ्यर्थाभावान्न ज्ञातसम्बन्धत्वम् ।

विरुद्धः पुनः—पटो नित्यः, कृतकत्वा'दिति । अस्य सम्बन्ध एव नास्तीत्यज्ञातसम्बन्धता । एकदेशदर्शनादित्यपक्षधर्मस्य हेतुत्वं, निरस्तम् । यथा—'प्रत्यक्षं कर्म रूपवत्त्वा'दिति । न हि कर्मणो रूपं धर्मः । कस्य तर्हि? द्रव्यस्य ।

तथा असिद्धस्य हेतुत्वं दर्शनग्रहणेन निरस्तम् । तदेवं सम्बन्धे व्याप्तिपक्षधर्मत्वे हेतो रूपे निश्चितेऽनुमानाङ्गमिति स्थितिः ।

तत्तु द्विविधमित्यनेन भाष्यं पठितमाक्षिपति—किमिदं द्वैविध्यम् ? लक्षणद्वैविध्यं तावत् नास्ति, एकदेशदर्शनादित्येकत्वाल्लक्षणस्य । एकदेशदर्शनादित्येकं लक्षणम्, ज्ञातसम्बन्धस्येति विशेषणम् । तच्चोभयोरप्येकम् । अथ प्रमेयद्वैविध्यमङ्गीकृत्यैतद्द्वैविध्यमुच्यते, प्रमेयद्वैविध्यं च दर्शयति—एकत्र विशेषाद्विशेषोऽवगम्यते । धूमाकृतिकात् धूमाकृत्युपलक्षणेन ज्ञाताग्निसम्बन्धव्याप्तिरग्न्याकृतिको विशेषोऽवगम्यते । अन्यत्र सामान्याद्देशान्तरप्राप्तिमात्रादादित्ये तद्धेतुमात्रमनुमीयत इति हेतुद्वयभेदाद्धेतोरपि द्वैविध्यं विशेषसामान्यात्मकत्वात् । अत्राह—किं पुनरनयोर्भेदकथनेन प्रयोजनम् ? न किंचिदित्यर्थः । लक्षणाभिधानेन चाव्यभिचारितोक्ता भवति, तदर्थश्चायमव्यभिचारित्वार्थः प्रयासो लक्षणात्मकः । हेतुहेतुमतोर्द्वैविध्यं भवतु वा मा वा ।

अत्र केचिन्नीतिज्ञंमन्या अनवधृतस्वलक्षणमज्ञातप्रत्यात्मविशेषासम्बन्धित्वेना-

सामान्यतो गृह्यत इति मन्यन्ते । तद्भ्रमापनोदनायैतदुक्तम्-तत्तु द्विविधमिति । अदृष्टस्वलक्षणविषयमनुमानमस्ति क्रियादिषु । कथं पुन(१)रदृष्टस्वलक्षणे सम्बन्धिदर्शनम् ? उत्पत्तिमतः (स्व)फलस्य

---

दृष्टमेव किंचिदनुमानेन सामान्यतः सामान्यरूपेण गृह्यत इति मन्यन्ते । तद्भ्रमापनुत्तये इदमुक्तम्-तत्तु द्विविधमिति । विप्रतिपत्तिनिरासार्थमुक्तमित्यर्थः । ननु स विषयो नास्त्येवेत्यविवक्ष इत्यत्राह-अदृष्टस्वलक्षणविषयमनुमानमस्ति क्रियादिषु क्रियायां शक्तौ च । चोद्याभिप्रायमिदानीमाह--कथं पुनरदृष्टस्वलक्षणयोः सम्बन्धग्रहणम् ? विना सम्बन्धिबोधात्सम्बन्धानुपपत्तेः उत्पत्तिमतः फलस्य दर्शनादित्युपपादितमस्माभिः शून्यवादे । अस्यार्थः-तन्तुसंयोगे सति पटावयवी दृश्यते । अत्रोत्पत्तिमतस्तन्तुसंयोगात् प्रत्यक्षस्य फलस्यावयवविलक्षणस्य दर्शनाददृष्टस्वलक्षणयोरपि सम्बन्धदर्शनं भवतीति । एतच्च शून्यवादे प्रमाणफलयोर्भेदं लौकिकाः प्रतिपद्यन्त इत्यत्र प्रदर्शितमस्माभिः । एतदनेनाभिसंहितम्—यद्यत् फलभूतं तत्तदुत्पत्तिमतोऽनन्तरमिति सामान्यतस्तत्त्वादि संयोगादि चावयवीति(?) सम्बन्धदर्शने सति देशान्तरप्राप्तिं कादाचित्कीं फलभूतामवधार्योत्पत्तिमत्प्राक्भावि किञ्चिदनुमीयते । तत्र च लोकस्य कर्मशब्दप्रयोगः । न च द्रव्यमेवोत्पत्तिमदिति शक्यावगमम्, तस्य प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वेनावधृतत्वात् । न च दृष्टविरुद्धमनुमानमवरोधिनि संभवतीति युक्तम् । तस्माद्द्रव्यातिरेकि कर्मानुमीयते ।

अत्रापरः परोत्कर्षव्यालीककलुषितान्तःकरणः कर्मणः प्रत्यक्षतामाकाङ्क्षते । तामाह—ननु नानुमेयं कर्म, किंतु रूपिद्रव्यसमवेतचाक्षुषमेव, गच्छत्ययमिति प्रतीतेरिन्द्रियव्यापारायत्तत्वात् । तथा च तन्त्रान्तरे सूत्रम् (२)"संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणि" इति । अथ संयोगविभागानुमितक्रियाविषयोऽयं प्रत्यय इति । तदनुपपन्नम् । आकाशस्यातीन्द्रियत्वात्तेन सह संयोगस्य वायुवनस्पतिसंयोगवदप्रत्यक्षत्वाल्लिङ्गाभावात् पतत्सु पतत्रिषु पततीति बुद्धिर्न स्यात् ।

अथोच्यते-विहायसि विततैस्तरणिकिरणैस्सह संयोगविभागौ प्रत्यक्षौ लिङ्गमिति, तन्न; सान्द्रतरान्धकारे निशीथे झटिति तडिति

---

१. अदृष्टस्वलक्षणयोस्सम्बन्धग्रहणम् इति व्याख्यानसम्मतः पाठः ।

२. वै. सू. अ. ४. आ. १. सू. ११

स्फुरन्त्यां चलतीति प्रतीतेः। अपि च संयोगविभागौ गम्ये गन्तरि च स्तः। ताभ्यां चेत्कर्मानुमेयं गन्तरीव तद्बुद्धिर्गम्येऽपि स्यात्। किं च कार्यविरोधि कर्म। ततश्च संयोगादुपरते कर्मणि वर्त्तमानावभासो न स्यात्। किं च न संयोगविभागौ कर्मानुमापयितुमीशाते। तस्यापि कादाचित्कत्वेन हेत्वन्तरापेक्षत्वात्तद्धेतुत्वाभिमतादेव तयोरुपपत्तेः।

तदेतद्बधिरदोषविलासमात्रम्। अनुमितक्रियानिमित्तश्चलतीति प्रत्ययः। विद्युति तु मेघावयवसंयोगविभागलिङ्गानुमिता चलनक्रियेति नानुपपत्तिः। न च गम्ये क्रियानुमानम्, गन्तृसमवेतयैव क्रियया संयोगविभागयोरुपपत्तेः। न चेदं विपरीतमापादयितुं शक्यते, गम्यक्रिययैव गन्तरि फलं प्रस्तुतमिति उत्तरदेशसंयोगस्य(१)गन्तरि क्रियान्तरानुमापत्तेः। देवदत्तगता तु क्रिया पूर्वप्रदेशेन विभागमुत्तरदेशेन संयोगं चारभत (२)इत्युपपन्नम्।

न च चलतीति वर्त्तमानावबोध एकक्रियाक्षणाभिप्रायेण, क्षणस्य पौर्वापर्याभावात्। तस्मात्क्रियाक्षणाना सन्ताननिमित्त एवायं चलतीति वर्त्तमानतावसायः। तेन क्षणान्तरे नष्टेऽपि क्षणान्तरेऽनागतेऽपि प्रारब्धापरिसमाप्तत्वादेकफलावच्छिन्नस्य क्रियासन्तानस्य (३)वर्त्तमानता नानुपपन्ना। सम्भवति च फलोद्देशनोत्तरक्षणपरामर्शादेषा प्रतीतिः। तदुक्तम्—यदा त्वाद्यपरिस्पन्दप्रभृत्याफललाभतः क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्त्तते तदेति।

न च कर्महेतोरेव संयोगविभागोदयः। तथा हि—आत्मशरीरसंयोगादात्माश्रितप्रयत्नानुगृहीतात्पादहस्तादिषु कर्मेष्यते। तदुक्तम्—(४)"आत्मशरीरसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म"ति। संयोगश्च संयोगिन्येव कार्यमारभते। यथावयविनमवयवसंयोगः। संयोगविभागौ च न केवलमाश्रयसमवेतौ। अनाश्रयेऽपि देशे समवायात्। तेनात्मसंयोगातिरिक्तमपरं कर्मानुमीयते, न च तत्रायं नियमो दृष्टः—स्वाश्रयमेव फलमारभत इति। तस्यापूर्वत्वात्। तेनानुमेयत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः। प्रत्यक्षं तु प्रतीतिविरुद्धम्। न हि संयोगविभागातिरिक्तं निपुणमपि निरूपयद्भिरपरं वस्तूपलभ्यते। तदुक्तम्-(५) "न हि ते प्रत्यक्षे"इति। किमर्थं तर्हि (६)"देवदत्तस्य गतिपूर्विका देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्यादित्येऽपि गतिस्मरण"मित्युक्तम्? देवदत्तेऽप्यनुमेयत्वात्।

---

१. 'गन्तरि' इति नास्ति. ख. पु. २. इत्युभयमुपपन्नम्। इति ख. पु.

३. वर्तमानताऽनुपपन्ना इति. ख. ४. वै. सू. ५. १. १.

५. शा. भा. पृ. २२. पं. १६. ६. शा. भा. पृ. ८. पं. ११.

दर्शनादित्युपपादितमधस्तादस्माभिश्शून्यवादे । अतः सामान्यमात्रपर्यवसाय्यनुमानमस्ति । दर्शितं च देवदत्तस्य गतिपूर्विकामिति।

कः पुनरनुमाने व्यभिचारः ? यथा प्रत्यक्षे शुक्तिकादिषु । नन्विदानीमेव द्विविधं शब्देन प्रदर्शितम् । नन्वानुमानिकेत्यानुमानिकं निरसनीयम् । न पुनरानुमानिकस्योद्धारो वक्तव्यः । कश्चात्र विशेषः ? येऽपि ह्यानुमानिकमनानुमानिकमिच्छन्ति तेऽप्यनुमानं व्यभिचारयन्त्येव । तस्मादत्रापि व्यभिचारनिवृत्तिरेव लक्षणाभिधानस्य प्रयोजनम् ।

किं च प्रमेयेऽपि सङ्करः । न महानसादिषु दृष्टो धूमः पर्वतस्थमग्निं प्रतिपादयितुं क्षम इति केचित् । विशेषा एवावगम्यन्त

---

उच्यते–देवदत्ते तावदात्मसंयोगातिरेकिण्यनुमिते तत्सामान्यादादित्येऽपि गतिरेवानुमीयते । देवदत्ते देशान्तरप्राप्तेस्तत्कारणत्वेन निश्चितत्वात् । एतदुक्तं भवति–सर्वत्र चेतने वाऽचेतने वा गतिरेव देशान्तरे प्राप्तौ निमित्तमिति । अतः सामान्यमात्रपर्यवसाय्यनुमानमस्ति । दर्शितं च देवदत्तस्य गतिपूर्विकामिति ।

इदानीं लक्षणाभिधानप्रयोजनं पृच्छति––कः पुनरनुमाने व्यभिचारः यथा प्रत्यक्षे शुक्तिकारजतादिषु । व्यभिचारनिराकरणार्थं हि लक्षणमुच्यते । अप्रमाणे हि प्रमाणाभिमानो व्यभिचारः । न चासावनुमानेऽस्ति(१) । (नन्विदानीमेव द्विविधं शब्देनोक्तं सामान्यतो दृष्टमनुमानं नास्तीति विप्रतिपत्तिनिराकरणाय द्वैविध्यमुक्तमिति ।) नन्वानुमानिकेत्यानुमानिकत्वं निरसनीयं, (२)न पुनरानुमानिकस्योद्धारो वाच्यः । अत्र पुनराक्षेपाभिप्रायमाह–कार्त्स्न्येनोद्घाटनमुद्धारशब्देनोच्यते । कश्चात्र विशेष इति । प्रमाणविषयं ह्यज्ञानं निरसनीयम् । इदमपि चाज्ञानं यदानुमानिकमुच्यते । तदाह–येऽपि ह्यानुमानिकं क्रियादि ज्ञानमनानुमानिकमिच्छन्ति तेऽपि ह्यनुमानं व्यभिचारयन्त्येव लोकप्रसिद्धादनुमानरूपादनुमानं व्यभिचारयन्त्येव । तस्मात्तदपि निराकार्यम् । तस्मादत्रापि व्यभिचारनिवृत्तिरेव लक्षणाभिधानस्य प्रयोजनम् ।

किंच प्रमेयेऽपि संकरोऽस्ति अविवेकोऽस्ति । सोऽपि लक्षणेन निवर्त्यते । न महानसादिषु दृष्टो धूमः पर्वतस्थमग्निं प्रतिपादयितुं क्षम इति केचित् । अन्यस्य

---

१. एतत्कुण्डलान्तर्गतो भागः ख. पुस्तके नास्ति ।

२. न पुनरनुमानस्योद्धारो वक्तव्यः इति ख. पु.

इत्यपरे । स्मृतिमात्रमेवेत्यन्ये । तस्मात् ज्ञातसम्बन्धस्यैकदर्शनादेकदेशान्तरे ज्ञानमसन्निकृष्ट इति विशिनष्टि । किमनेन निराकृतम् ? स्मरणं तावन्निरस्तं सन्निकृष्ट इति वचनात् । अप्रतिपत्तिरपि निरस्तैव, बुध्युत्पादवचनात् । सम्बन्धावगमादिति विशेषावगतिरपि निरस्तैव ।

ननु च न बुध्युत्पादवचनमात्रात् प्रमाणता शक्यते वक्तुम् । शुक्तिकादिषु व्यभिचारात् । असम्बन्धस्य तु दर्शनं सम्बन्धाभिधानादेव प्रत्युक्तम् । सम्बन्धावगमे च पूर्वानुभवो दुर्निवारः । अहोऽग्र-याविवेकिनो(?)महान् प्रमादः । किं पूर्वदृष्टस्यानुभवो न सम्भवति । अनुभूतिश्च न प्रमाणम् । अन्या च स्मृतिरन्योऽनुभवः । सत्यं

सम्बन्धे गृहीतेऽन्यस्यागमकत्वात् विशेषा एवावगम्यन्त इत्यपरे । सामान्यतो दृष्टस्य सम्बन्धग्रहणाभावेनानुपपत्तेः । स्मृतिमात्रमित्यन्ये । सम्बन्धिव्याप्तिग्रहणेन गृहीतत्वात् । यस्मादेवं संकरोऽस्ति तस्मात् ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशस्यत्येकदेशं विशिनष्टि । एकदेशान्तरेऽसन्निकृष्ट इत्येकदेशान्तरं विशिनष्टि । किमनेन विशेषणेन निराकृतम् ? स्मरणं तावदसन्निकृष्ट इति निरस्तम् । असन्निकृष्टतया ह्येकदेशान्तरे प्रतीयते । अप्रतिपत्तिरपि निरस्तैव बुध्युत्पादवचनात् बुद्धिशब्देन लक्षणगतेन । न चाज्ञातसम्बन्धस्य गमकत्वं सामान्येनोपलक्षितानां सम्बन्धज्ञानात । सम्बन्धावगमादिति विशेषावगतिरपि निरस्तैव । सम्बन्धग्रहणस्य सामान्यतो विशेषतश्च सम्भवाद्विशेषावगतिरेवानुमानेनेति निरस्तम् ।

अत्राह—ननु न बुद्ध्युत्पादमात्रात्प्रमाणता शक्यते वक्तुम्, शुक्तिकारजतादिषु स्मृतिरूपासु व्यभिचारात् । अथ मा भूत्स्मृतिरिति सम्बन्धज्ञानापह्नवः क्रियते । तत्राह—असम्बन्धस्य तु दर्शनं(१)सम्बन्धाभिधानादेव(२)निरस्तम् । सम्बन्धावगमे च प्रतिसम्बन्धितया पूर्वानुभवोऽग्न्यादीनां दुर्निवारः । अहोऽविवेकिनो महान् प्रमादः यस्मादेवमुच्यते । किं पूर्वस्यानुभूतस्यानुभवो न सम्भवति ! यदा हि यत्पूर्वानुभूतं तत्र च यदि पुनरनुभवो न सम्भवेत् तदा स्मरणमात्रमेवेदं भवेत् । अस्ति धारावाहिकादिष्वप्यनुभूतिः । अनुभूतिश्च न प्रमाणं धारावाहिकविज्ञानान्तरवत् । नन्वत्र सम्बन्धस्मरणे सम्बन्धितयाऽग्निः स्मर्यत एव, तत्राह—अन्या च स्मृतिरन्योऽनुभवः । तदेवाह—सत्यं सम्बन्धस्य दर्शनादि स्मृतिर्धूमे-

१. सम्बन्धावगमाभिधानादेव इति ख. पु. । २. प्रत्युक्तम् इति मूलपाठः ।

सम्बन्धस्य दर्शनादि स्मृतिः। सम्बन्ध्यन्तरे त्वनुभव एव। ततश्चा-(१)संशयं पुनः पुनर्दृश्यमानं दृश्यत एवेति लौकिका व्यपदिशन्ति, न स्मर्यत इति। (२)सिद्धं चानुमानादिषु प्रमाणत्वमनुभूतेः। किं तर्ह्यसन्निकृष्ट इति ? स्मरणाभिमानशून्य इत्यर्थः। सन्निकृष्टावमर्शे हि स्मरणमेव मन्यन्ते।

ननु च स्मृतिप्रमोषतुल्यतैवं प्राप्नोति। न; कारणान्तरस्य विद्यमानत्वाल्लिङ्गादेः। न ह्यत्र पूर्वानुभूतिरेव कारणम्। तत्र हि प्रमोषः स्मृतिविपर्यये हेतुः। इह तु लिङ्गादि प्रत्युत्पन्नं कारणम-

---

ऽग्निसम्बन्धितया। सम्बन्ध्यन्तरेऽग्न्याख्ये त्वनुभव एव। स इत्यप्रतीतेः। यतश्च पूर्वानुभूतेऽप्यनुभवो भवति। ततश्चासन्नं पुनःपुनर्दृश्यमानं दृश्यत एवेति लौकिका व्यपदिशन्ति, न स्मर्यत इति। अतः सिद्धमनुमानादिषु प्रमाणत्वमनुभूतेः।

एतेन ये कालातिरेकेण प्रामाण्यं धारावाहिकेष्वाहुः ते निराकृताः। क्षणभेदस्याविद्यत्वात्। येऽपि तत्र तदाद्यदर्शनमेव प्रमाणमिति बौद्धा आहुः तेऽपि सर्वेषां तुल्यत्वेन निराकृताः। (३)किमिदं तर्ह्यसन्निकृष्ट इति स्मरणाभिमानशून्यत्वादित्यर्थः। असन्निकृष्टत्वेन गृह्यते, तेन स्मरणाभिमानो नास्ति। (४)संनिकृष्टावमर्शे हि स्मरणमेवेति मन्यन्ते। न चात्र संनिकृष्टावमर्शोऽस्ति। तस्मान्नेदं स्मरणम्।

ननु च स्मृतिप्रमोषतुल्यतैवं प्राप्नोति। गृहीतविषयत्वात्, गृहीतत्वाननुसन्धानाच्च। न; कारणान्तरस्य विद्यमानत्वाल्लिङ्गादेः। अयमाशयः—पूर्वानुभवोपजीवि विज्ञानं स्मरणम्। तच्च तदुपजीवित्वं प्रतिभासतो वा, स घट इत्यादावनुभूतत्वस्य विद्यमानत्वात्। कार्यतो वा, रजतादि प्रतीतेरन्यथा भावात्। अनुमानस्य लिङ्गाद्येव कारणमस्तीति पूर्वानुभवोपजीवित्वं नास्ति। अतः (५)प्रमाणमेवेदं न स्मरणम्। तदाह—न ह्यत्र पूर्वानुभूतिरेव कारणं यथा रजतादिप्रतीतेः। ननु(६) रजतादिप्रतीतेः कथं स्मृतित्वम् ? ग्रहणबुद्धेरित्यत्राह—तत्र हि प्रमोषः स्मरामीत्यंशस्य खण्डनं स्मृतिविपर्यये ग्रहणाभिमाने हेतुः। नन्वत्रापि प्रमोषनिबन्धनः प्रमाणाभिमानः किं न भवतीत्यत्राह—इह तु लिङ्गादि प्रत्युत्पन्नं कारणमस्तीति। कार्यान्यथानुपपत्त्या हि स्मृतिरूपता

---

१. आसन्नं इति व्याख्यानपाठः। २. अतस्सिद्धमनुमानादिषु इति व्याख्यानपाठः।
३. अत्र मूलव्याख्ययोः पाठे भेदोऽस्ति। ४. सन्निकृष्टावमर्शनं हि इति ख. पु.।
५. प्रमाणान्तर, इति ख. पु.। ६. रजतादिबुद्धेः इति ख. पु.

स्तीति सिद्धं प्रामाण्यम् । तस्मादत्रापि यत्प्रमाणं न तद्व्यभिचरतीति वक्तव्यम्, उक्तं च ॥ इदमुपमानादिष्वपि योज्यम् ।

(१)शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम् । किमिदं शब्दविज्ञानादिति ? किं शब्दाद्विज्ञानं शब्दविज्ञानम् ? शब्द एव वा विज्ञानं शब्दविज्ञानम् ? यदि तावच्छब्दे विज्ञानं शब्दालम्बनमित्यर्थः, तदयुक्तम् । न तस्माच्छासनमवगम्यते । शासनाद्धि शास्त्रम् ।

अथ शब्दाद्यदर्थे विज्ञानमुत्पद्यते तच्छब्दविज्ञानम् । तत्र विशेषावगतौ कारणं वक्तव्यम्, तदुक्तं च शास्त्रमिति । शास्त्रं हि शासनात् । तच्चार्थविषय एव विज्ञान उपपद्यते, न शब्दविषये । द्विती-

---

प्रतीत्यनारूढापि कल्प्यते । इह तु कारणान्तरमस्तीति सिद्धं प्रामाण्यमिति । अनेनोपसंहारः—तस्मादेवं व्यभिचारसम्भवोऽनुमाने तस्मादत्रापि यत्प्रमाणं न तद्व्यभिचरतीति वक्तव्यम्, उक्तं च भाष्यकारेण ॥ इदमुपमानादिष्वपि योज्यम् । तत्रापि स्वरूपविप्रतिपत्तिरेव व्यभिचारः लक्षणाभिधानेन चाव्यभिचार उक्तः ।

शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम् । किमिदं शब्दविज्ञानादिति ? किं शब्दाद्विज्ञानमर्थविषयं शब्दविज्ञानमभिमतम् ? उत शब्दे विज्ञानं शब्दविज्ञानम् । यदि तावच्छब्दे विज्ञानं शब्दविज्ञानं शब्दालम्बनमित्यर्थः । तत्रानन्तरपक्षे दोषमाह—तदयुक्तम्, न तस्माच्छासनमवगम्यते । प्रेरणं च शासनम् , यतश्च शासनमवगम्यते तच्छास्त्रम् । शासनाच्छास्त्रमिति लौकिकव्युत्पत्तेः । न च शब्दालम्बनाद्विज्ञानाच्छासनावगतिः । किन्तु कार्यावगतिः । कार्यावगमाद्धि प्रेरणावगमः । तस्माच्छब्दालम्बनात् विज्ञानादर्थे विज्ञानं शास्त्रमिति लक्षणमयुक्तम् ।

अथ शब्दाद्यदर्थे विज्ञानमुत्पद्यते तच्छब्दविज्ञानं कार्यविज्ञानम् । तस्मादसन्निकृष्टेऽर्थे प्रेरणायां यद्विज्ञानं तच्छास्त्रमिति । सत्यमेवमुपपद्यते लक्षणम् । किन्तु विशेषावगतौ कारणं वक्तव्यम् व्युत्पत्तिविशेषावगमे पञ्चमीसमासपरिग्रहे कारणं वाच्यम्, सप्तमीसमासस्यापि सम्भवात् । अत्र परिहरति—(२)तदुक्तं च शास्त्रमिति । उक्तं च विशेषावगतौ कारणं शास्त्रमिति । लक्ष्यानुरूपं हि लक्षणवर्णनम् । इह तु शास्त्रं लक्ष्यते तेन तदनुरूपं लक्षणं वक्तव्यम् । भवत्वेवं, तथापि किमित्याह—शास्त्रं हि शासनात् । तच्चार्थ-

---

१. शा. भा. पृ. ८. पं. १२.  २. उक्तं च शास्त्रमिति ख. पु. ।

येऽपि पक्षे तन्निमित्ततयोपपत्तेः सिद्धं शास्त्रलक्षणम् ।

ननु च शब्दाभासमपि दृष्टं–एष बन्ध्या सुतो यातीत्येवमादि। तदपि शब्दादेवावगम्यते । न हि बाष्पादितुल्यं किञ्चित्कारणान्तरमत्रोपलभामहे । परिहृतमेतत् "तच्चेत्प्रत्ययिता" दिति । लक्षणाभिधानेन चायमेव व्यभिचारो निरस्तः ।

(१)"उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति, यथा-गवयदर्शनं गोस्मरणस्ये"ति। सादृश्यमिति किं

---

विषय एव विज्ञाने विज्ञानशब्दे पञ्चमीसमासाश्रयणेन गृह्यमाण उपपद्यते न शब्दस्वरूपविषये । तस्मात्पञ्चमीसमासोऽयमिति निश्चीयते । द्वितीयेऽपि पक्षे सप्तमीसमासेऽपि कार्यज्ञानेन व्यवधानेनापि शब्दालम्बनज्ञानस्य प्रेरणाज्ञाननिमित्ततया लक्षणस्योपपत्तेः सिद्धं शास्त्रलक्षणम् । शास्त्रग्रहणात् लक्ष्यानुरूपेण पारंपर्येण निमित्तत्वमाश्रयणीयमिति यावत् ।

ननु च शब्दाभासमपि दृष्टमेष बन्ध्यासुतो यातीत्यादि । तदपि शब्दादेव गम्यते । अनेनातिव्याप्ततया लक्षणदोषमाह–शब्दाभासेऽपि लक्षणस्य विद्यमानत्वात् । तदपि हि शब्दविज्ञानादेवार्थविज्ञानम् । कुत इत्याह—न हि बाष्पादितुल्यं यथानुमानाभासे लिङ्गाभासः किंचित्कारणान्तरमत्रोपलभामहे । तत्रापि शब्दतदभावभावित्वाच्छब्द एव कारणम् । अत्र समाधिः—परिहृतमेतत् तच्चेत् प्रत्ययितादिति । (२)अस्यार्थः—पौरुषेयं वाक्यं लिङ्गभूतं प्रमाणान्तरोपस्थापनमुखेनार्थं(३)प्रतिपादयति । ततश्च लिङ्गाभासोत्थमेतदिति 'तच्चेत्प्रत्ययिता'दिति भाष्ये व्याख्यातम् । लक्षणाभिधानेन चायमेव व्यभिचारो निरस्तः । पौरुषेयवाक्यसमुत्थानमपि ज्ञानं शाब्दमिति ये मन्यन्ते तेऽपि निरस्ताः । तद्ध्यनुमानमित्युक्तम् ।

उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति, यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्येति । अत्र वदन्ति—सादृश्यं नाम न किंचिदस्ति द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषातिरिक्तं तदन्तर्भूतं वा । तेषां सङ्ग्रहे अपठितत्वादिति पदार्थविदः । अत्रोच्यते—सादृश्यमिति किं सादृश्यम्? अस्यार्थः—सादृश्यमिति यत्र ज्ञानं तत्सादृश्यम् । अस्ति चेदं ज्ञानम्, तन्निबन्धना च विषयव्यवस्था । तेन ज्ञानबलेन गुणादिव्यतिरिक्तं तदन्तर्निवेशि वा सादृश्यमभ्युपगमनी

---

१. शा. भा. पृ. ८. पं. १३. २. अयमर्थः इति ख. पु. ।

३. प्रतिपादनाय तत्तल्लिङ्गाभासोत्थमिति क. पु. ।

**सादृश्यम् ? गोस्मरणस्य । ननु च ज्ञातसम्बन्धिना तुल्या । सा चात्र लक्षणम् । तत्र वान्यत्र वेति किंदमुपयुज्यते ? बाढमुपयुज्यते । एकदेशादर्शनादिति हि तत्र लक्षणम् । ज्ञातसम्बन्धस्येति विशेषणम् । अतो गवयस्थं सादृश्यं न सदृशावगतेरेकदेशः ।**

**किं च असकृद्दृष्टसम्बन्धो ह्यनुमानस्य हेतुः, असजातीयव्यावृत्तिसव्यपेक्षश्च । द्वयमत्र नास्ति प्रमाणान्तरम् ।**

---

**यम् । गोस्मरणस्येति भाष्यमयुक्तम् । न हि स्मरणस्य बुद्धिरुत्पद्यते ।** तत्राह—गोस्मरणस्येति । **अनुभूतगोः पुरुषस्येत्यर्थः । गोस्मरणस्येति** गवि स्मरणं यस्येति बहुव्रीहिर्वा । गाः स्मरतीति वा कर्त्तरि(१)"नन्द्यादिभ्यो ल्युः" इति ल्युस्मरणात् । गोः स्मरणो गोस्मरण इति षष्ठीसमासः । किं पुनरत्रानुमानाद्विशिष्यते ? अत्रापि हि सादृश्यं ज्ञातसम्बन्धमेव गवये दृष्टं गवि ज्ञानमुत्पादयति । गोसादृश्यं हि गवयवर्त्ति गोवर्त्तिना गवयसादृश्येन ज्ञातसाहचर्यसम्बन्धः । अयमेव विशेषो धूमादिभिः—यद्विज्ञधर्मिधर्मभूतो गम्यगमकः, अनुमानं हि धूमादिर्हि यत्र दृष्टस्तत्र ज्ञानमुत्पादयति । एतच्चैकदेशान्तर इत्यत्रान्तरशब्देनोक्तम् । सादृश्यं त्वन्यत्र ।

ननु च ज्ञातसम्बन्धिना तुल्या **सादृश्यस्य धूमादेश्च** । सा चात्रानुमानेऽपि लक्षणम् । तत्र वान्यत्र वेति किंदमुपयुज्यते ? बाढमुपयुज्यते **(भृशमुपयुज्यते)** एकदेशदर्शनादिति हि तत्र लक्षणं **एकदेशस्य प्रधानत्वात्** । ज्ञातसम्बन्धस्येत्ये**कदेशवि**शेषणम् । **उपसंहरति**—अतो गवयस्थं सादृश्यं **गोरेकदेशभूतं न संभवति । किंभूतस्य गोः ?** सदृशावगतेः **सदृश इत्यवगतिर्यत्रेत्यर्थः । पक्षीभूतस्य जिज्ञासितधर्मिण इति यावत् ।**

किञ्च असकृद्दृष्टसम्बन्धो ह्यनुमानस्य हेतुः । **निरुपाधिकत्वेन सम्बन्धिनि गृहीते हेतुना । निरुपाधिकत्वं चानेकदर्शनगम्यमित्युक्तम् । सादृश्यं तु न ज्ञातसम्बन्धम्, प्रथमदर्शनेऽपि विज्ञानोत्पत्तेः । तथाऽसकृद्दर्शनाकाङ्क्षापि नास्ति, सकृद्दर्शनेऽपि गमकत्वात्** । असजातीयव्यावृत्तिसव्यपेक्षश्च **असजातीयेभ्योऽनग्निभ्यो या धूमस्य व्यावृत्तिः तदपेक्षश्च । तदाह** वार्त्तिककारः—

**यावच्चाव्यतिरेकित्वं स ह्यंशेनापि(?)शक्यते ।**

---

१. नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः" ( पा.सू.३.१.१३४ ) इत्येतत्सूत्रस्याकारः, अत्र त्वर्थानुवाद इति द्रष्टव्यम् ।

किं पुनरत्र व्यभिचारदर्शनम्? यन्निवृत्त्यर्थमिदं लक्षणम्। किमन्यदतः सदृशाभासात्। अत्र सामान्यमेव कैश्चित् सादृश्यमुक्तम्, न तत् सादृश्यम्। किं तर्हि? अन्यदेव हि तत्, गोत्वादेरेकत्वात्।

ननु चात्र प्रमेयमेव नास्तीति केचिन्मन्यन्ते। तदयुक्तम्, अनुभूतमपि कारणान्तरावगम्यं प्रमेयमेवेत्युक्तम्।

(१)"अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थकल्पना, यथा—जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन

---

विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमकताबलमिति ॥

अत्र त्वसजातीयव्यावृत्तिर्नापेक्ष्यते इतीदं प्रमाणान्तरमुपमानम्।

किं पुनरत्र व्यभिचारदर्शनम्? यन्निवृत्त्यर्थमिदं लक्षणम्। किमन्यदतः सदृशाभासात् व्यभिचारदर्शनम्। सदृशाभासे हि सदृश इति यत् ज्ञानं तदुपमानं न भवतीति दर्शितम्, तस्य सादृश्यानुपपत्तेः। न हि यो येन सदृशो न भवति स तेन सदृश इति, यथा—पलालकूटं दृष्ट्वा एतत्सदृशो हस्तीति ज्ञानं सदृशाभासविषय इति।

उक्तं तावत्सादृश्यज्ञानग्राह्यं सादृश्यमस्तीति। इदानीं किं सामान्यमेव उतान्यदिति विवेक्तुं परमतमुपन्यस्यति—अत्र सामान्यमेव कैश्चित्सादृश्यमुक्तं सामान्यमेव गुणावयवकर्मत्वादिकं धर्म्यन्तरगतं ज्ञायमानं सादृश्यमुक्तं सामान्यानि च भूयांसि गुणावयवकर्मणां भिन्नप्रधान(२)सामान्यव्यक्तं सादृश्यमुच्यत इति। तत्राह—न तत्सादृश्यं सादृश्यं भिन्नं अन्यदेव हि गवि गवये सादृश्यं, अन्यच्च गवये गोसादृश्यम्। (३)गुणत्वादिकं तु तदेव तद्धर्म्यन्तरे गोत्वादेरेकत्वात्। कर्णत्वादेरपि तदविशेषादेकत्वमेव।

ननु चात्र प्रमेयमेव नास्ति। पूर्वं हि येन गौर्दृष्टस्तस्य गोसादृश्यं गवये प्रतिभाति। तस्य च दृष्टगोः पुरुषस्य किमपरं प्रमेयमस्तीति केचिमन्यन्ते, तत्राह—तदयुक्तं, अनुभूतमपि कारणान्तरावगम्यं प्रमेयमेवेत्युक्तमनुमाने। इह पुनरननुभूतमेव गवि गवयसादृश्यं कारणान्तरेण गवयगतगोसादृश्येन सम्प्रति दृश्यमानेनानुभूयत इति सुतरां प्रामाण्यं युक्तम्। उपमानस्वरूपं तु सादृश्यात् दृश्यमानायत्प्रतियोगिनि जायते सादृश्यविषयं ज्ञानमुपमानं तदुच्यते।

अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थकल्पना, यथा—जीवतो देवद-

---

१. शा. भा. पृ. ८. पं. १४. २. सामान्यमुक्तं इति क० पु०

३. कर्णत्वादिकं इति ख० पु०

बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पना । केयमन्यथानुपपत्तिरिति ? यदि तावदस्यानेन विना सद्भावो नोपपद्यते इति । तदेवेदं कार्यतः कारणानुमानुमुपन्यस्तं न प्रमाणान्तरम् । अथेदमुच्यते—ज्ञातसम्बन्धस्ये-त्यनुमानलक्षणं, अज्ञातश्चात्र सम्बन्धः, तस्मात् प्रमाणान्तरमिति, तदयुक्तम् । कथमज्ञातः सम्बन्धः शक्यते (१)वक्तुम्—अयमनेन विना नोपपद्यत इति । न ह्यन्यथानुपपत्तिः प्रत्यक्षसमधिगम्या । कार्याव्यभिचारसमधिगम्या हि सा । अव्यभिचारश्चासकृद्दर्शनपूर्वकः ।

---

दत्तस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनेति व्याख्येयम् । केयमन्यथानुपपत्तिर्नामेत्यादिना **अनुमानान्तर्गतत्वेनार्थापत्तेः (२)पृथग्ग्रहणं न कार्यमित्याह**—यदि तावदस्य सद्भावोऽनेन विना नोपपद्यत इति, तदा तदेवेदं कार्यतः कारणानुमानमुपन्यस्तं न प्रमाणान्तरम् । **अन्यथाशब्देन हि प्रकृतप्रकारव्यतिरिक्तप्रकारान्तरवाचिना (३)कल्प्याभाव उक्तः। नोपपद्यते इत्यनेनापि नास्तित्वम् । तेनायमर्थः सम्पद्यते—कल्प्याभावेऽयमर्थो नास्तीत्यवगम्यार्थान्तरकल्पनेति । तथा च कार्यतः कारणानुमानमिदं प्राप्तम् । कार्यमपि हि कारणेन विना नोपपद्यत इत्यवगतं सर्वत्र कारणमनुमापयति** । अथेदमुच्यते—ज्ञातसम्बन्धस्येत्यनुमानलक्षणं अज्ञातश्चात्र सम्बन्धः तस्मात्प्रमाणान्तरमिति । अयमाशयः—**यद्यप्यन्यथानुपपत्तिस्तुल्या, तथापि सम्बन्धज्ञानासम्भवादननुमानत्वमिति** । तदयुक्तम् , कथमज्ञातसम्बन्धः शक्यतेऽवगतुमयमनेन विना नोपपद्यत इति । **कस्मान्न शक्यत इत्याह**—न ह्यन्यथानुपपत्तिः प्रत्यक्षसमधिगम्येति । **यदि ह्यन्यथानुपपत्तिः प्रत्यक्षेणावगम्यते तदा सम्बन्धज्ञानं विनाप्यसौ निश्चीयते । न चासौ प्रत्यक्षसमधिगम्या ।**

**न चेदं वाच्यम्—अन्यथानुपपत्तिरनिश्चितैवावगमिकेति । यतो भाष्यकारेणोक्तम्**—अन्यथा नोपपद्यत इति । **इतिशब्दश्च ज्ञाननिर्देशप्रधानो लोके दृष्टः । न चानिश्चितायामनुपपत्तौ विशिष्टावगमकारणमस्ति । तस्मान्नावगतैवानुपपत्तिः कारणम्, किन्तु** कार्याव्यभिचारसमधिगम्या हि सा । **कार्यस्य हि कारणाव्यभिचारेणेदं समधिगम्यते—कार्यं कारणेन विना नोपपद्यत इति** । अव्यभिचारश्चासकृद्दर्शनपूर्वकः । **असकृद्दर्शनेन हि कार्यस्य स्वाभाविकः कारणसम्बन्धो निश्चीयते । स्वाभाविककारणसम्बन्धनिश्चय-**

---

१. अवगन्तुमिति भाष्यानुसारी पाठः । २. पृथक् करण, इति. ख० पु०

३. कल्प्याभावादुक्तं इति. क० पु०

तस्मात् दृष्टमदृष्टं वा ज्ञातसम्बन्धमेवावगम्यतेऽन्यथानुपपत्त्या। अतः प्रमाणान्तरं मृगतृष्णिकैवेति।

सत्यं यदि यद्येन विना नोपपद्यते तदेवावगमकं स्यात्। इह तु यन्नोपपद्यते तदेवावगम्यम्। किञ्चात्र नोपपद्यते? जीवतो गृहाभावदर्शनादन्यत्राभावो नोपपद्यते। ततः किम्? नात्राभावस्य गम्य-

---

श्चाव्यभिचारनिश्चयः। तस्मादृष्टमदृष्टं वा ज्ञातसम्बन्धमेवावगम्यतेऽन्यथानुपपत्त्या। अतो दृष्टं स्वलक्षणतो दृष्टं सान्यतो दृष्टं तज्ज्ञातसम्बन्धमेव तदन्यथानुपपत्त्यान्यथानुपपद्यमानत्वेन विज्ञायते। न पुनरज्ञातसम्बन्धमपीति। अतो ज्ञातसम्बन्धादर्थादियमवगतिरनुमानमेवेति प्रमाणान्तरं मृगतृष्णिकैवेति।

सत्यं यदि यद्येन विना नोपपद्यते तदेवावगमकं स्यात्। अस्यार्थः—यस्य येनानुपपत्तिः यदि तत्तस्यावगमकं स्यात् तदानुमानमिदं भवेत्। इह तु यन्नोपपद्यते तदेवावगम्यम्। एवं सिद्धान्तिनोक्ते पूर्वपक्षी ब्रूते–किंचात्र नोपपद्यते। जीवतो गृहाभावदर्शनादन्यत्राभावो नोपपद्यत इत्येकग्रन्थेन। जीवतो हि गृहाभावे दृष्टेऽन्यत्राभावोऽनुपपन्नः, जीवनाभावप्रसङ्गात्। ततः किमिति पृष्टे स्वाशयमाविष्करोति–नात्राभावस्य गम्यता। कस्य तर्हि? भावस्य। न चासौ गृहाभावदर्शनेनोपपद्यत इति। बहिर्देशे भावोऽवगम्यते। तदुक्तं बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनेति। न च तस्य गृहाभावे सत्यनुपपत्तिः। प्रत्युत यावदुपपत्तिरेव। यस्य चाभावस्यानुपपत्तिः न तस्य गम्यता। तेनानुपपद्यमानमेव गम्यतेऽर्थापत्त्येत्यघटमानम्।

अथोच्येत—सत्यं गृहाभावदर्शने सत्यन्यत्र भावस्यानुपपत्तिर्नास्तीति, किन्तु गृहाभावदर्शनेन विना (ऽनुपपत्तिर्भवत्येव। बहिर्भावस्य ह्यन्यथाशब्देन बिनाशब्दार्थ एवोच्यते। तेन गृहाभावदर्शनव्यतिरेकेणानुपपत्तिर्बहिर्भावस्येति। तेन चासौ गृहाभावदर्शनेन विनोपपद्यते। योऽपि हि देवदत्तादेर्गृहाभावं न पश्यति तस्यापि बहिर्भावमात्रदर्शनेऽनुपपत्तिप्रतिभासो नास्ति। तस्मादयमपि हि प्रकारो नोपपद्यते।) बाढं नोपपद्यत इति सिद्धान्ती वदति। अत्रेदमाकूतम्—नात्र गृहाभावदर्शनेन विनाऽनुपपत्तिरुच्यते, किन्तु गृहाभावदर्शनेन विना बहिर्भावो नोपपद्यत इति। तेन गृहाभावदर्शनं बहिर्देशसम्बन्धेऽनवगते भावस्यानुपपत्तौ कारणम्। अनुपपत्तिश्च प्रमाणान्तरविरोधः। गृहाभावदर्शने सत्यनवगते बहिर्देशसम्बन्धे प्रमाणप्रतीतमपि जीवनं कथमिह

---

( ) एतत्कुण्डलान्तर्गतो भागो नास्ति ख० पु०

ता । कस्य तर्हि ? भावस्य । न चासौ गृहाभावदर्शनेनोपपद्यते। बाढं नोपपद्यते । न हि गृहाभावदर्शनेन विना बहिर्भाव उपपद्यते ।

ननु च दृष्टः श्रुतो वार्थो ऽन्यथा नोपपद्यते इति गमकस्यान्यथानुपपद्यमानतां दर्शयति। अग्रन्थज्ञो देवानां प्रियः । दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽर्थकल्पना। किमिदमर्थकल्पनेति ? । दृष्टः श्रुतो वार्थोऽर्थान्तरस्य प्रमाणमित्यर्थः । अन्यथा नोपपद्यत इति केन सम्बध्यते ? प्रमित्येति वदामः। अन्यथानुपपद्यमानत्वमापादयन्नर्थान्तरं (प्रव)गमयति । किमत्र ज्ञातसम्बन्धिता नैवापेक्ष्यते ? अपेक्ष्यते हि स-

---

नास्ति जीवति वेति संशयमाने बहिर्देशसम्बन्धितयाऽवगम्यते । अतोऽत्र स एवानुपपन्नो भावस्स एवावगम्यत इति सिद्धम् । न हि गृहाभावदर्शनेन बिना बहिर्भाव उपपद्यत इति । गृहाभावदर्शनेन बहिर्बिनाभावो नोपपद्यत इति ग्रन्थार्थः । बाढशब्देन चानुपपत्तिरतिशयेनेत्युक्तम् ।

ननु च दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यत इति गमकस्यान्यथानुपपद्यमानतां दर्शयति । न गम्यस्य। दृष्टोऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इति सम्बन्धः प्रतिभातीत्यभिप्रायः । अग्रन्थज्ञो देवानां प्रिय इति । आक्रोशे षष्ठ्या अलुक् । आक्रोशे देवानां प्रिय इत्यस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति । परमार्थं दर्शयति–दृष्टःश्रुतो वार्थोऽर्थकल्पनेति । किमिदमर्थकल्पनेति । सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थः । दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽर्थान्तरस्य प्रमाणमित्यर्थः। कल्पनाशब्दोऽत्र प्रमितिपर इत्यभिप्रायः। अन्यथा नोपपद्यत इति केन सम्बध्यत इति। यदि दृष्टः श्रुतो वेत्यनेन न सम्बन्धः केन तर्हि सम्बध्यत इति । प्रमित्येति वदामः । येयमर्थापत्तिसंज्ञिका प्रमितिः, तया सम्बध्यत इति ब्रूमः । तत्र वचनव्यक्तिमाह—अन्यथानुपपद्यमानतामापादयन्नर्थान्तरं गमयतीति । अन्यथा कल्प्यस्याकल्पनायामनवगते बहिस्सम्बन्धेऽनुपपद्यमानतां प्रमाणान्तरविरोधमापादयन् गृहाभावो बहिर्भावं अर्थान्तरं गमयतीति । किमत्र ज्ञातसम्बन्धिता नैवापेक्ष्यते । अनेन पुनरप्याशङ्कते । अस्यार्थः—यावज्जीवनं देशेन नित्यसम्बद्धमिति नावगतं तावद्गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावमनवबुध्यमानस्यापि नानुपपत्तिः । तेन सम्बन्धिज्ञानापेक्षित्वादनुमानमेवेदम् । अपेक्ष्यते हि सम्बन्धमात्रज्ञानं, न तु सम्बन्धिता । सत्यं जीवनस्य देशेन सह सम्बन्धोऽपेक्ष्यते । न पुनर्गमकस्य गृहाभावस्य बहिर्भावेन

म्बन्धमात्रज्ञानम्, न तु सम्बन्धिता । अनुमाने तु ज्ञातसम्बन्धस्येति षष्ठ्या सम्बन्धितैवागमिकेत्युक्तम् । न सम्बन्धमात्रज्ञानम् । दृष्टः श्रुतो वेति दर्शनश्रवणोपन्यासः किं कारणान्तरव्युदासाय?

(१)सम्बन्धिता । अतोऽर्थापत्तौ जीवनस्य देशेन सह सम्बन्धमात्र ज्ञान(२)मवगमकमिष्यते । अनुमाने तु ज्ञातसम्बन्धस्येति षष्ठ्या सम्बन्धितैवावगमिकेत्युक्तम् । ज्ञातः सम्बन्धो यस्येति विग्रहवाक्यगतया षष्ठ्या सम्बन्धिन एवैकदेशस्य दृश्यमानस्य गमकत्वम् । तेन यस्य जीवनस्य देशेन सम्बन्धोऽवगतः तस्य गमकत्वं नास्ति । यस्य च गमकत्वं तस्य सम्बन्धज्ञानापेक्षा नास्तीति सिद्धं प्रमाणान्तरम् । अत्र श्लोका भवन्ति ।

बिना कल्पनयार्थेन तया नानुपपन्नताम् ।
अर्थान्तरं कल्प्यते यत्तदर्थापत्तिगोचरः ॥
अभावेन गृहेऽभावो बहिः कल्पनया विना ।
न तयानुपपन्नत्वं(३)कल्पनातो बहिर्यथा ॥
गम्यस्यानुपपन्नत्वमिह कल्पनया विना ।
मानान्तरविरोधेन सन्देहापत्तिलक्षणम् ॥
देशेन हि विना भावो न कदाचन दृश्यते ।
गृहाभावेन सिद्धोऽपि तेन सन्देहमृच्छति ॥
तत्संदेहव्युदासाय कल्पना या प्रवर्त्तते ।
सन्देहापादकादर्थादर्थापत्तिरसौ स्मृता ॥
गमकस्यानुमाने तु विवक्षा सत्वलक्षणम ।
गम्यतेऽनुपपन्नत्वं विना गम्येन(४)वस्तुना ॥
तत्सामग्रीविभेदेन भिन्ने एते परस्परम् ।
अर्थापत्त्यनुमानाख्ये प्रमाणे इति निश्चितम ॥

दृष्टः श्रुतो वेति दर्शनश्रवणोपन्यासः किं कारणान्तर(स्य) प्रमाणान्तर(स्य) व्युदासाय? दृष्टग्रहणेन प्रत्यक्षपरिच्छिन्नो गृह्यते, श्रुतग्रहणेन तु शब्दावगतः । यदि तु दृष्टग्रहणेनोपलब्ध उच्यते । तत्र श्रुतग्रहणमतिरिच्येत तस्मात्प्रमाणद्वयपरिग्रहाय परप्रमाणव्युदासाय च दृष्टः श्रुतो वेत्युक्तमिति पूर्वपक्षवाद्येवावेदयति । ततश्च प्रमाणान्तरपूर्विकार्थापत्तिर्न संगृहीतेति दूषणं हृदि स्थितम् । सिद्धान्ती त्वाह—नेति वदाम इति ।

१. सह सम्बन्धिना इति० क० पु० । २. अवगत्यङ्गं इति ख० पु० ।
३. कल्प्यमानः इति. ख० पु० ४. गम्येत हेतुना इति क० पु०

नेति वदामः । उपलब्धोऽर्थ इत्यर्थः । श्रुतग्रहणमिदानीं किमर्थम् ? दृष्ट इत्येव वक्तव्यम् । उच्यते–अभिधानान्तरमेवेद (दृष्टश्श्रुतो वेति)

न प्रमाणान्तरव्युदासाय, किं तर्हि दृष्टः श्रुतो वेति उपलब्धोऽर्थ इत्यर्थः । ततश्चोपलब्धमात्रग्रहणादर्थात्सर्वप्रमाणसङ्ग्रहो भवतीत्यर्थः । श्रुतग्रहणमिदानीं किमर्थम् ? दृष्ट इत्येव वक्तव्यम् । दृष्टग्रहणेनैवोपलब्धवाचिना श्रुतस्यापि सङ्गृहीतत्वादिति । ननु च—यद्यपि श्रुतोऽप्युपलब्ध एव तथापि श्रुतपूर्विकार्थापत्तेः प्रमाणग्राहिणीत्वेन विशेषं सूचयितुं श्रुतग्रहणं कृतमिति ।

ननु श्रुतार्थापत्तावपि श्रुतो दिवाभोजनाभावो रात्रिभोजनं विना पीनत्वस्यानुपपन्नत्वे सत्यनुपपद्यमानो रात्रिभोजनमेव कल्पयति, न शब्दम् । न हि शब्देन विनाऽर्थस्यानुपपत्तिः, किन्तु अर्थेनैव । सत्यमेवम्, अर्थमेव कल्पयितुं प्रवृत्तार्थापत्तिः । तस्यार्थस्य सविकल्पकज्ञानग्राह्यत्वाच्छब्दपुरःसरतया प्रतीतेः शब्द एव त्ववगतोऽर्थमुत्थापयति ।

नन्वेवं प्रत्यक्षादिष्वपि सविकल्पकज्ञानान्यर्थं न गृह्णीयुः, किन्तु शब्द एव पर्यवस्येयुः । तिर्यगादिप्रतीतिषु शब्दशून्यास्विन्द्रियस्यार्थ एव सामर्थ्यमवधृतम् तेन सविकल्पकदशायामपि तत्रैव भवितुमर्हति । नान्यत्र, शक्तिकल्पनापरीक्षयात् । श्रुतार्थापत्तिस्तु कदाचिदपि तिरश्चां नास्ति, शब्दव्युत्पत्तिनिबन्धनत्वात्तस्याः । न ह्यव्युत्पन्नः शब्दपूर्वकं वाक्यार्थमवबुध्यते ।

ननु दृष्टार्थापत्तौ तावदर्थापत्तेरर्थ एव सामर्थ्यमवधृतम्, अत्रापि तथैव भवितुमर्हति । सत्यमर्थ एव सामर्थ्यं दृष्टम् । किन्तूपपादकत्वेन । न ह्यर्थोऽपि स्वरूपतः प्रतीयते । किन्तूपपादकतया । तच्चोपपादकं यस्मिन्नवगतेऽनुपपत्तिः शाम्यति । शब्देऽपि साक्षादुच्चरितेऽनुपपत्तिशान्तिर्भवतीति प्रथमोपनिपातिनि शब्द एव श्रुतार्थापत्तेर्व्यापारः । तदाह भगवान् वार्तिककारः—

न चार्थेनार्थ एवायं द्वितीयो गम्यते तु नः ।
स विकल्पकविज्ञानग्राह्यत्वात्तु तिरोहितः ॥
अग्निरिन्द्रियलिङ्गाभ्यां नाग्निरित्येव गृह्यते ।
तथा चार्थात्मनैवायं तिर्यग्भिरपि दृश्यते ।
श्रुतार्थापत्तिबोधस्तु तिरश्चां न कदाचन ॥
शब्दव्युत्पत्तिजा ह्येषा श्रुतार्थापत्तिधीर्मता ।
शब्दान्तराणां बुद्ध्याऽसौ नार्थमेवाधिगच्छति ॥

तेनैषां नियतं तावत्प्रथमं वाक्यगोचरा ।
वाक्यमेव तु वाक्यार्थे गतत्वाद्गमयिष्यतीति ॥

तदेतत् टीकाकारो भगवान्न मृष्यति, यथागुरुदर्शनं किञ्चिदुच्यते- सविकल्पकविज्ञानेषु शब्दोऽर्थावच्छेदकरूपः प्रतीयेत वाचकतया च शब्दोऽर्थमवच्छिनत्ति । तेन गौरिति ज्ञाने गोशब्दवाच्योऽयमित्येवमर्थः परिगृह्यते । न च शब्दवाच्यतां शब्दो वक्ति । तेनार्थस्याप्रतिपादकोऽस्मिन् विषये शब्दः । किन्तु वृद्धव्यवहारावगतया वाचकतया वाच्यं विशिष्टं(१)न भवति । तेनासावर्थानुपस्थापकत्वात्प्रथमभाव्यपि नानुपपत्तिं शमयितुमलमिति नार्थापत्तिप्रमेयतामनुभवितुमर्हतीति । तेनार्थविषयैवेयमपीति विशेषप्रदर्शनार्थमपि श्रुतग्रहणं न भवति ।

ये तु शब्द एव विश्वजिदादिष्वपरिपूर्णत्वादनुपपन्न इति मन्यन्ते, तेन तदुपपादकः परिपूरकश्शब्द एव कल्प्यत इति वदन्ति, ते स्वमनीषिकाकल्पनया विक्रुवं भाषमाणा उपेक्षामर्हन्तोऽपि बालैरादृता इति बालजनपरिबोधनाय किञ्चिदुच्यते- का तावदिह शब्दस्यानुपपत्तिरर्थानुपपत्त्यतिरेकिणी ? अपरिपूर्णता चेत् , का पुनः शब्दस्यापरिपूर्णता ? अर्थ एव हि केन चिदर्थभागेन विनाऽपरिपूर्णो भवति । अर्थापरिपूर्त्तेः शब्दोऽप्यपरिपूर्ण इति चेत, भवत्वेवम् । यन्निबन्धना हि तस्यानुपपत्तिः तस्यैव तदुपपत्तिरङ्गीकरणीया । अन्यथा तदवस्थैव शब्दस्यापरिपूर्णता स्यात । तस्मादपरिपूर्णत्वेऽपि शब्दस्यार्थ एव कल्पनीयः । न चार्थानुपपत्तौ शब्दस्यानुपपत्तिः, भिन्नत्वाच्छब्दार्थयोः ।

अथोच्येत-अर्थानुपपत्तौ प्रमेयाभावे शब्दस्य प्रमाणताऽप्यनुपपन्नेवेति । एवमपि प्रमाणतानुपपन्ना स्यात , न शब्दः । न च प्रमाणता पृथगनुपपन्ना किन्तु अर्थानुपपत्त्यैव । एवं चेन्मूलभूतार्थानुपपत्तिरेवार्थापत्त्युपस्थापिकाऽस्तु । अपि च प्रमाणतापि केन चिदर्थेन विना प्रमेयाभावशङ्कयानुपपन्ना न शब्दाभावेन, येन शब्दं कल्पयेदित्यलमतिविचारेण दूरमन्तरिता वयम् , प्रकृतमनुसरामः ।

अत्रोत्तरम—अभिधानान्तरमेवेदमुपलब्धेर्वाचकम् । अस्यार्थः-दृष्टशब्दमात्रेण न सर्वपरिग्रहः, किन्तु श्रुतशब्दसहितेन, तेन श्रुतग्रहणं नानर्थकम् । कथं पुनः श्रुतग्रहणस(र)हितेन दृष्टशब्देनोपलब्धं नोच्यते । श्रूयताम्-दृष्टशब्देन यद्यप्युपलब्धमात्रमुच्यते तथापि श्रुतशब्दसन्निधानात् गोबलीवर्दन्यायेन शब्दप्रमितव्यतिरिक्तमुच्यते । नन्वेवमय गोबली-

---

१. नावभाति । इति ख० पु०

मुपलब्धेर्वाचकम् ॥

(१)"अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यर्थस्यासन्निकृष्टस्य"। अभावोऽपि प्रमाणाभाव इति किमिदं प्रमाणलक्षणम्? ओमित्युच्यते । किमनेन प्रमीयते ? उक्तम्–नास्तीत्यमर्थः ।

---

वर्दन्यायस्याऽऽश्रयणे किं प्रयोजनम ? उच्यते—लौकिका वयम् । लोकश्चेत्थमपि व्यवहरमाणो दृश्यते । न च लोके पर्यनुयोगावकाशोऽस्ति, अनादित्वात् । अत इदमुक्तमभिधानान्तरमेवेद लोकप्रतीतमुपलब्धेर्वाचकमिति ।

अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यर्थस्यासन्निकृष्टस्य । अभावोऽपि प्रमाणाभाव इति किमिदं प्रमाणलक्षणमिति पूर्वपक्षवादिनः प्रश्नः । अत्र चायमभिप्रायः—यदि प्रमाणलक्षणमिदं तदनुपपन्नम्, प्रमेयाभावात् । अथ न प्रमाणलक्षणं, तर्हि षष्ठं प्रमाणमिति प्रसिद्धिबाधः । तदा ग्रन्थोऽयमसङ्गतो निष्प्रयोजनश्चेति । आचार्यदेशीयः प्राह—ओमित्युच्यत इति । प्रमाणलक्षणमिदमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । अयं च तत्राभिप्रायः–भूतलादिषु घटादीनामभावस्तावत्प्रतीयते–भूतले घटो नास्तीति । न हीयं प्रतीतिर्भूतलमात्रालम्बना, सत्यपि घटे प्रसङ्गात् । न च निरालम्बना, स्वयमेवालम्बनसाधनत्वात् । तेनेयमभावमेवालम्बते । न चेयमप्रमाणम्, बाधकाभावान्निश्चयात्मकत्वाच्च । अत एवास्यां प्रमाणात्मिकायां प्रतीतौ प्रतिभासमानत्वात् प्रमेयत्वमपि तस्य युक्तम् । यदि चाभावो न प्रतीयते भूतलादिषु चरणन्यासादिव्यवहारो न स्यात् । न ह्यसौ भूतलमात्रपरिच्छेदात्, कण्टकादिमत्यपि भावात् । न च केवलभूतलग्रहणात्, अभावस्याप्रमेयत्वे कैवल्यापरिच्छेदात् । कैवल्यं हि भूतले धर्मो नाभावादन्यत्, न चान्यासंदृष्टस्वरूपमात्रग्रहणात्, सूक्ष्मकण्टकादियोगिनि भूतले स्वरूपमात्रेण गृहीते प्रवृत्तिप्रसङ्गात्, प्रयत्नपूर्विकाया जिज्ञासाया अयोगात् । तथा अभावस्याप्रमेयत्वे शशविषाणादीनामप्यनुमानं निर्बाधमासज्येत । तस्मादभावः प्रमेयः । न चेयमभावप्रतीतिः प्रत्यक्षा, अनिन्द्रियसम्प्रयोगजत्वात् ।

ननु च भावप्रतीतिवदिन्द्रियसम्प्रयोगानुविधायिनी कथमनिन्द्रियजा? उच्यते–भावग्रहणपुरस्सरोऽयमभावावसायः, भावग्रहणं चेन्द्रियेणेति तद्भावभावित्वमन्यथासिद्धम् । किमत्र प्रमाणमिति चेत् ? गृहीतभावस्वरूपमात्रस्योपरतेन्द्रियव्यापारस्यापि देशान्तरगतकारणान्त-

१. शा. भा. पृ. ८. पं. १० ।

किञ्च तन्नास्ति ? प्रमीयमाणस्य प्रमेयता । अतश्चाप्रमितेः

रोपजातजिज्ञासस्याभावप्रतिपत्तिदर्शनात् ।

न चेदमनुमानमपि, सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः । न ह्यगृहीते संबन्धिनि सम्बन्धावसायः सुगमः । न चाभावस्य सम्बन्धिनो ग्रहणमस्ति । तदिदमभावाख्यं प्रमाणान्तरं भाष्येणानेन लक्षितमिति । तत्राहाऽऽचार्यः-किमनेन प्रमीयत इति । न किञ्चिदस्य प्रमेयमिति भावः । उक्तं नास्तीत्ययमर्थ इति । नास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्येत्यनेन नास्तीत्ययमर्थः प्रमीयत इत्युक्तम्, एतन्निराकरोति-किञ्च तन्नास्तीति । नेदमत्र प्रतीयत इत्यर्थः । ततश्च नास्तीति यदुच्यते तदस्य प्रमेयमित्येतदापद्यते । तथा च सति यन्न प्रमीयते तत्प्रमेयमित्यप्रमीयमाणस्य प्रमेयत्वं, यच्च न प्रमीयते न तस्य प्रमितिरस्ति । अन्यथा हि प्रमीयमाणतैव स्यात् । ततश्चाप्रमितेः प्रमाणत्वमित्यलौकिकमिव प्रतिभाति ।

ननु मा भूद्यन्न प्रमीयते तस्य प्रमेयत्वम्, किन्तु तस्य तु यन्नास्तित्वमभावशब्दवाच्यं भूतलाद्यधिकरणं तत्प्रमेयमस्त्विति, नेत्युच्यते· अप्रमीयमाणत्वमेव हि नास्तित्वं, नापरम् । योऽपि हि पृथग्भूतमभावमाह, तेनापि(१)भूतलस्यापि प्रमीयमाणताऽप्यङ्गीकरणीयैव । तयैव च नास्तित्वव्यवहारोपपत्तेः किमर्थान्तराभ्युपगमनेन ? न चाप्रमीयमाणतैव प्रमेयम्,यस्मात्तदर्थासंसृष्टानुभवयुक्ततैवात्मनस्तस्यार्थस्याप्रमीयमाणता । सा चावस्थाऽऽत्मनः स्वसंविदितैव । नातः प्रमेयमवशिष्यते ।

किं च योऽप्यभावं प्रमाणमाह, तस्यापि तज्ज्ञानोत्पत्तौ(२)तदसंभवानुभवयोग एव कारणम्, स च न चक्षुरादिवदज्ञात एव सत्तामात्रेण ज्ञानजनकः, यतः सम्प्रति दृश्यमानेऽपि भूतलादिषु कस्मिंश्चिदर्थेऽसत्यपि तदनुलम्भेनासीदिदं प्रागिहेति प्रतीतिर्दृश्यते । अतः सम्प्रति नास्तित्वबुद्धिः प्राक्तनादेव केवलोपलम्भादधुना स्मृतिसमारूढादुपजायत इति बलादभ्युपगमनीयम् । ततश्च केवलोपलम्भलक्षणमेव नास्तित्वमस्तु । किमर्थान्तरपरिग्रहेण? या च सा केवलोपलम्भयोगिताऽऽत्मनः, सा च क्वचिदर्थोपलम्भकसामग्रीवैकल्येन, क्वचिच्च साकल्येनैव, तत्र येयमभावव्यवहारं प्रवर्त्तयति तामेव हि तादृशीं दशामनुसंदधतः 'क्षितितले घटो नास्ती'ति व्यवहारः प्रवर्त्तते । न चात्रातिप्रसङ्गोऽस्ति । संयुक्तेऽप्यभावव्यवहारः स्यादिति संयुक्तोपलम्भात् केवलोपलम्भस्यान्यत्वात् । प्रयत्नपूर्विकापि च जिज्ञासा भूतलादिषु सूक्ष्मकण्टकादिषु

१. भावस्याप्रमीयमाणता इति ख० पु० २. तदसंसृष्टेति ख० पु०

प्रमाणतेत्यलौकिकमिव प्रतिभाति । लक्षणमपि प्रमाणाभाव इति प्रमाणाभाव इत्येव लक्षयति । अस्ति चेयं प्रसिद्धि-र्मीमांसकानां षष्ठं किलेदं प्रमाणमिति । न चास्य ग्रन्थतो लोकतश्च प्रमाणताऽवसीयते । अतो न विद्मः प्रसिद्धेः किं बीजमिति ।

किमत्र न ज्ञायते? ग्रन्थतस्तावत्प्रमाणाभाव एवावसीयते । नास्तीत्युक्ते प्रमेयस्यैवाभावं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । किं तर्ह्यनेन लक्षितेन? प्रमाणावगत्यर्थोऽयमारम्भः । तदनुसारी ह्यर्थनिश्चयः कथं स्यादिति । अत एवेदमुच्यते, यस्मात्प्रमाणावगत्यर्थोऽयमारम्भः । किमनेन पूर्वोक्तानां प्रमाणानां स्वरूपमवसीयते? यत्पूर्वोक्तैरेव स्वलक्षणैर्नावसीयते । सर्वलक्षणाभिधानवाक्यशेषोऽयं ग्रन्थः ।

---

विषयोपलम्भहेतुसाकल्येऽप्येषाऽवस्थेति पर्योषितमिति काऽनुपपत्तिः? अन्यथा हि सूक्ष्मत्वादियमवस्थाऽऽत्मन इति शङ्कया निश्शङ्को नाभावव्यवहारः स्यात् । अस्यामेव च प्रतिपक्षभूतायां नास्तित्वात्मिकायां सिद्धायानुमानं शशादिसम्बन्धिनां विषाणादीनां न प्रवर्त्तते इत्यभावस्य प्रमेयान्तरं नास्तीति सिद्धम् । लक्षणमपि च प्रमाणाभाव इति (१)प्रमाणं न भवतीति लक्षयति । प्रमाणाभावोऽभाव इत्युक्ते प्रमाणं न भवतीति प्रतीयते । न हि प्रमाणं प्रमाणाभाव इति शक्यते वक्तुम्, तस्मान्नेदं प्रमाणलक्षणम् । अधुना पूर्वपक्षी ब्रूते--अस्ति चेयं प्रसिद्धिर्मीमांसकानां षष्ठं प्रमाणमिति । न चास्य ग्रन्थतो लोकतश्च प्रमाणताऽवसीयते । अतः तस्मान्न विद्मः प्रसिद्धेः किं बीजमिति । अनेन प्रसिद्धिविरोधं दर्शयति ।

सिद्धान्ती त्वाह--किमत्र न ज्ञायत इति । निर्मूलापि प्रसिद्धिरस्तीति भावः । ग्रन्थतस्तावत्प्रमाणाभाव एवावसीयते । नास्तीत्युक्ते प्रमेयस्याभावं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । ततश्च प्राग्व्याख्यातत्वान्न पुनर्व्याख्यायन्ते । किं तर्ह्यनेन लक्षितेनेति । लक्षणग्रन्थविरोधं पूर्वपक्षवाद्याह--यस्मात्प्रमाणावगत्यर्थोऽयमारम्भः तदनुसारी प्रमाणानुसार्यर्थनिश्चयः कथं स्यादित्येवमर्थं प्रमाणलक्षणमुच्यते । यच्च प्रमाणमेव न भवति किं तेन लक्षितेनेति । अत्रोत्तरम्--अत एवेदमुच्यते, यस्मात्प्रमाणावगत्यर्थोऽयमारम्भः प्रमाणावगमार्थ एवेदं लक्षणमित्यर्थः । किमनेन पूर्वोक्तानां प्रमाणानां स्वरूपमवसीयत इति प्रश्नः । यत्पूर्वोक्तैः स्वलक्षणैर्नावसीयत इत्युत्तरम् । यस्य रूपं पूर्वोक्तलक्षणैर्नावसीयते तदनेनावसीयत इत्यर्थः । कथमित्याह--सर्वस्वलक्षणाभिधानवाक्यशेषोऽयं ग्रन्थः । किं पुनरनेन स्वलक्ष-

---

१. प्रमाणाभाव इत्येव लक्षयति ख० पु०

न ह्युत्पादमात्रात् ज्ञानस्यार्थे तस्मिन् प्रमाणस्य प्रमाणताऽवसीयते। अतः स्वलक्षणमात्राभिधानान्निश्चयः। स्वरूपेण प्रमाणस्य समधिगम्यमानत्वात् सर्वप्रमाणानाम्। तस्मात् कार्यप्रत्ययस्तमयात् नास्तीत्यनेन पूर्वोक्तस्यैव लक्षणस्य साधुतोच्यते। कथं तर्हि प्रसिद्धिः? प्रसिद्धिर्घटयक्षप्रसिद्धिवत्। यदि पुनर्व्यवहारान्यत्वात् कारणान्यत्वं

---

णाभिधानवाक्यशेषभूतेन ग्रन्थेन क्रियत? इति। तत्राह—(१)नह्युत्पादमात्रात् ज्ञानस्यार्थे तस्मिन् प्रमाणस्य प्रमाणताऽवसीयते न ह्युत्पन्नं ज्ञानमित्येतावताऽर्थे स्वविषये ज्ञानस्य प्रमाणभूतस्य प्रमाणताऽवसीयते, यतस्तत्सम्प्रयोगजत्वादिके प्रतीतेऽपि न प्रमाणतावसीयते। तस्मात्कार्यसमधिगम्यत्वात्सर्वकारकाणाम्, प्रमाणं हि नाम करणकारकम्। सर्वं च कारकं कार्यसमधिगम्यम्। कार्यं च प्रमाणस्यार्थनिश्चयार्थलक्षणम्। निश्चयश्चायमेवेति सावधारणोऽनुभवः। अवधारणं चार्थान्तराद्व्यवच्छेदः। तदुक्तं तन्त्रान्तरे—

अयमेवेति यो ह्येष भावे भवति निर्णयः।
न स वस्त्वन्तराभावसंवित्त्यनुगमादृते॥ इति।

तत्र यदानेन ग्रन्थेन नास्तीत्यस्यासंनिकृष्टस्याप्रमीयमाणस्य यः प्रमाणाभावः सोऽभाव इत्यभावलक्षणं कृतम्। श्लोकश्चात्र भवति—

यन्नास्ति भूतलादौ घटादि तस्याप्रमीयमाणस्य।
योऽसौ प्रमाणविरहः प्रमाणविषयेऽपि सोऽभावः॥ इति।

तदा पूर्वोक्तेनैव लक्षणेन निश्चयपर्यन्तमपि प्रमाणस्वरूपं लक्ष्यत इति ज्ञायते। यस्मादर्थान्तरव्यवच्छेदोऽप्युपलम्भकसामग्रीसाकल्ये(२) केवलं न लक्षणं तत्प्रमाणानुवादात्मक एव। तस्मात्कार्यप्रत्ययस्तमयात्प्रमाणकार्यसंविदनुदयात्केवलोपलम्भादिति यावत्, नास्तीति व्यवहारो यस्मात्तस्मादनेन पूर्वोक्तस्यैव प्रमाणलक्षणस्य साधुतोच्यते। यदि हि यावदन्य एवाभावो नाम भावात्, तदा पूर्वोक्तं प्रमाणलक्षणं सर्वमेवासाधु स्यात्तन्मात्रेणाभावानवगमात्तत्पुरस्सरवस्तुनिश्चयाभावादनिश्चयफलस्य प्रमाणत्वानुपपत्तेः। अप्रमाणं च प्रमाणमिति लक्षणमात्रं बालजल्पितमेव स्यात्। केऽयं तर्हि प्रसिद्धिरिति पुनः प्रसिद्धिप्रश्न उत्तरदानाय। प्रसिद्धि-

---

१. न ह्युत्पादनमात्रादित्यादि इति० ख० पु०।

२. केवलोपलम्भलक्षणः तत्प्रमाणानुवादात्मक एवेति० ख० पु०।

मन्यन्ते किं कुर्मः ? न हि व्यवहारान्यत्वात् प्रमाणान्यत्वासिद्धिः । अतः स्वलक्षणमेवेदम् । इदमेव च तल्लक्षणम् । तस्मात् प्रसिद्धत्वादपरीक्ष्यं निमित्तम् ॥

(१)"प्रत्यक्षादीन्यन्यानि भवन्तु प्रमाणानि । शब्दस्तु न प्रमाणम् । कुतः ? अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्" । अनिमित्तमप्रमाणं शब्दः । यो ह्युपलम्भनविषयो नोपलभ्यते स नास्ति, यथा-शशस्य विषाणम् । उपलम्भनानि चेन्द्रियाणि पश्वादीनाम् । न च पशुकामेष्ट्यनन्तरं पशव उपलभ्यन्ते । अतो नेष्टिः पशुफला"।

र्वैटयक्षप्रसिद्धिवदिति । व्यामोहपूर्विकेयं प्रसिद्धिरिति यावत् । यदि तावद्यवहारान्यत्वात्कारणान्यत्वं मन्यन्ते तदा वयं किं कुर्मः । (२) (भावव्यवहारो विनापि दृश्यानुपलम्भानुसन्धानेन भवति । अभावव्यवहारस्तु दृश्येऽपि तस्मिन्नर्थे केवलोपलम्भानुसन्धानादित्येतस्मादेव व्यवहारान्यत्वात् । यदि तावत्केचिन्मीमांसकाः प्रमाणान्यत्वं मन्यन्ते ततश्च वयं किं कुर्मः । ) न हि व्यामुग्धानलङ्कुरुते पुरुषप्रयत्न इति तेषामुपेक्षा कार्या ॥

ननु व्यवहारान्यत्वात्परमार्थ एव कस्मात्प्रमाणभेदो न भवतीत्यत्राह—न हि व्यवहारान्यत्वात् प्रमाणान्यत्वासिद्धिः । प्रमेयान्यत्वेन हि प्रमाणान्यत्वं भवति। न हि व्यवहारान्यत्वमात्रात् प्रमेयान्यत्वमिति न प्रामाणान्तरमिदम् । उपसंहरति-अतः (३)स्वलक्षणमेवेदं लक्षणं, तेषां प्रमाणानामेवेदं लक्षणं (४)न स्वतन्त्रप्रमाणान्तरलक्षणम् । इदमेव च तल्लक्षणं तस्याभावस्येदमेव लक्षणं, न पुनरन्यद्वस्तु धर्मोऽभावो नामेत्यादिकम् । यथा चान्यत्र लक्षणं, तथोक्तमिति । तस्मात्प्रसिद्धत्वादपरीक्ष्यं निमित्तमिति मूलप्रस्ताव उपसंहृतः ।

प्रत्यक्षादीन्यन्यानि भवन्तु प्रमाणानि शब्दस्तु न प्रमाणम् । कुतः ? अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् । अनिमित्तमप्रमाणं शब्दः योऽप्युपलम्भनविषयो नोपलभ्यते स नास्ति, यथा—शशस्य विषाणम् । उपलम्भनानि चेन्द्रियाणि पश्वादीनाम् । न च पशुकामेष्ट्यनन्तरं पशव उपलभ्यन्ते । अतो नेष्टिः पशुफला । प्रत्यक्षादीन्य-

१. शा. भा. पृ. ८. पं १० ।

२. ( ) एत कुण्डलान्तर्गतो भागः ख० पु० नास्ति.

३. अतस्तल्लक्षण इति ख० पु० ।

४. अतः स्वलक्षणमेवेदं इति क. पु०

प्रत्यक्षादीन्यन्यानि भवन्तु प्रमाणानि शब्दस्तु न प्रमाणमिति कोऽभिप्रायः? अयमभिप्रायः—यदुक्तमनपेक्षत्वादिति प्रमाणान्तरानवगम्यमर्थमवगमयतीत्येतावन्मृषा। कुतः? भविष्यंश्चैषोऽर्थ इति भाव्यतया प्रामाण्यमुक्तम्, तदत्र न सम्भवति। कथं पुनरसम्भवः? किमनियोगकं वाक्यमस्तीति। किमत्र नियोगः करिष्यति। प्रमाणान्तरावगम्ये हि तस्य दर्शनात् स्मृत्यादौ। तस्माद्विनियोगावगम्यमेवार्थमालोच्य विषयो वक्तव्यः। स चायं विनिश्चयोऽसौ विद्यमानोपलम्भनाविषय एवोपलभ्यते "चित्रया यजेत पशुकाम"

न्यानि भवन्तु प्रमाणानि शब्दस्तु न प्रमाणमिति कोऽभिप्रायः? **अस्य प्रश्नस्यायमर्थः—शब्दादर्थविषयं विज्ञानं जायमानं कथमप्रमाणमिति।** अमयाभिप्रायः—यदुक्तमनपेक्षत्वादिति प्रमाणान्तरानवगम्यमर्थमवगमयतीत्येतावन्मृषा। **अनपेक्षत्वादिति सूत्रावयवेन प्रमाणान्तरानवगम्यमर्थं शब्दोऽवगमयति प्रमापयतीति यदुक्तं तन्मृषा, कुतः?** **यस्माद्**भविष्यंश्चैषोऽर्थ इति **भाष्येण** भाव्यतया **कार्यतया शब्दार्थस्य कार्यस्य चानन्यप्रमाणावगम्यत्वात्स्वातन्त्र्येण** प्रामाण्यमुक्तं तदत्र चित्रादौ न सम्भवति। कथं पुनरसम्भवः? किमनियोगकं (१) **नियोगानभिधायकं नियुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या नियोगशब्दाभिधेयलिङादिरहितं** वाक्यमस्ति? **येनासम्भवः। यावता सर्वमेव सनियोगकं वाक्यम्, तथा च सति कार्याभिधायकत्वात्सम्भवत्येव प्रामाण्यम्। अत्रोत्तरम्**—किमत्र नियोगो लिङादिशब्दः करिष्यति? **न स्वातन्त्र्येणार्थमवगमयतीति यावत्।** प्रमाणान्तरावगम्येऽपि **परतन्त्रेऽप्यर्थे** तस्य **लिङादेर्**दर्शनात्स्मृत्यादौ। एतदुक्तं भवति—**लिङादेः परतन्त्रार्थत्वं तावदविवादम्। स्वातन्त्र्यं च न क्वचिदपि दृष्टम्। दृष्टानुसारिणी च कल्पना न्याय्या।** तस्मात् विनियोगावगम्यमेव **परस्परान्विताभिधायिपदजातगम्यमेव। चित्रायागस्य पशूनां च योऽर्थः साध्यसाधनसम्बन्धः प्रतीयते** तमालोच्य **नियोगस्य लिङादेः** विषयो वक्तव्यः। एतदुक्तं भवति—**फलसाधनतानिबन्धनामेव कार्यतां यागस्य लिङादिर्वदतीति। एवं खल्वभ्युपगम्यमाने शब्दस्वातन्त्र्यमदृष्टं न कल्पितं भविष्यति। पारतन्त्र्यं च दृष्टं न परित्यक्तं भविष्यति।**

**किञ्च** सचायं **विनियोगान्वयाभिधायि पदजातात्मको** विद्यमानोपलम्भनविषय एव **विद्यमानमुपलब्धिकारणं प्रमाणान्तरम्। यस्य यागेन सह पशु-**

---

१. नियोगाभिधायकतया नियुज्यतेऽनेन इति ख० पु० ।

इत्यादौ । काचाऽत्र विद्यमानोपलम्भनता ? क्रियानन्तरफलभाविता । दृष्टार्थत्वाच्च वृष्ट्यादेरनन्तरफलभावितया प्रमाणान्तरावगम्यतैवास्य वक्तुं शक्यते । सम्भवति च प्रमाणान्तरविषयत्वे को हि नामादृष्टं लोके स्वातन्त्र्यं शब्दस्य कल्पयितुं क्षमः । तस्मान्नियोगः प्रैषाद्यर्थ ( तुल्य ) एवेति प्रतिपत्तव्यम् । तदिदं 'कुत' इत्येतस्य प्रश्नस्य विद्यमानोपलम्भनत्वादित्युत्तरम् ।

नन्वेवं ग्रन्थे व्याख्यायमाने पशवो नोपलभ्यन्त इत्यादिरनर्थको ग्रन्थः । उपलभ्यन्तां मा वा पशवः । सर्वथा प्रमाणान्तरसापेक्षं शाब्दमित्येतावदत्र साध्यम् । सत्यमेतावत्साध्यम् । केन चोक्तमन्यत्साध्यमिति । तदनन्तरफलानुपलब्ध्युपन्यासो न घटते इत्यु-

---

साध्यसाधनभावस्य स विद्यमानोपलम्भनो विषयो यस्य स विद्यमानोपलम्भनविषय एवोपलभ्यते—चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादौ । ततश्च फलसाधनतानिबन्धना कार्यतैव लिङादिभिरभिधीयत इति । का चात्र विद्यमानोपलम्भनता ? क्रियानन्तरफलभाविता क्रियानन्तरं फलस्य भवनशीलता । दृष्टार्थत्वाच्च वृष्ट्यादेः । शुष्यत्सु व्रीह्यादिषु वृष्ट्यादि काम्यमानमनन्तरभावितयैव काम्यत इत्यनयापि युक्त्याऽनन्तरभाविता युक्ता । शक्यते चानन्तरफलभावितया कर्मणः प्रमाणान्तरगम्यतास्य साध्यसाधनभावात्मकस्य वस्तुनो वक्तुमुक्तेन न्यायेन । सम्भवति च प्रमाणान्तरविषयत्वे फलानिबन्धनयागकर्त्तव्यताविषयत्वे को हि नामादृष्टं लोके स्वातन्त्र्यं शब्दस्य कल्पयितुं क्षमः ? तस्मान्नियोगः(१) प्रैषाद्यर्थतुल्य एव यथा प्रैषादिषु लौकिकेषु वैदिकेषु च (यो) नियोगः स च प्रमाणान्तरपूर्वकः तथा विध्युद्देशगतोऽपीति (२)प्रतिपत्तव्यम् । यदिदमुक्तमस्माभिः तदिदं कुत इत्यस्य प्रश्नस्य विद्यमानोपलम्भनत्वादित्युत्तरं दत्तं भाष्ये ।

नन्वेव ग्रन्थे व्याख्यायमाने पशवो नोपलभ्यन्त इत्यादिरनर्थको ग्रन्थः । उपलभ्यन्तां पशवो मा वोपलभ्यन्ताम् , सर्वथा प्रमाणान्तरसापेक्षं शाब्दमित्येतावदत्र साध्यम् , तच्च सिद्धमेव । किमर्थमपरं फलानुपलब्धिरूपमुपन्यस्यते ? परिहारमाह—सत्यमेतावत्साध्यम् । केन चोक्तमन्यत् साध्यमिति, येन दूषणं स्यात् । अत्रापर आह—(३)तदनन्तरफलानुपलब्ध्युपन्यासो न घटते, अनर्थकत्वादि-

---

१. प्रैषाद्यर्थ एव इति ख. पुस्तके । २. प्रतिवक्तव्यम् इति. ख. पु.

३. तद्यनुपलब्ध्युप इति. ख. पु.

क्तम् । न घटत एव । प्रमाणान्तरसद्भावपरीक्षया प्रामाण्यं वक्तव्यं, न स्वत इत्येवंपरो ग्रन्थः । तच्चात्र प्रमाणान्तरं दृष्टम् । कथं पुनरत्र दृष्टावगतिः ? क्रियानन्तरभावित्वात्फलस्य । कथं तर्हि कृष्यादेः ? किं कृष्यादेर्नानन्तरं फलमवगम्यते ? किं क्रियाफलं नावगम्यते ? उत प्रयोजनफलम् ? पाटनादि तावत् क्रियाफलमवगम्यते । व्रीह्युत्पत्तिस्तु प्रयोजनम् ।

---

त्युक्तम् । समाधिरुच्यते—न घटते एव, यस्मात् प्रमाणान्तरसद्भावपरीक्षया प्रामाण्यं वक्तव्यं, न स्वत इत्येवंपरो ग्रन्थः । अस्यार्थः—यदेतत्प्रमाणान्तरानुपलम्भेनाप्रामाण्याभिधानं तत्प्रमाणान्तरसापेक्षत्वप्रतिपादनपरम् । निरपेक्षस्य हि प्रमाणान्तरानुपलब्धेऽपि प्रामाण्यं स्वातन्त्र्येणोपपद्यत एव । सापेक्षस्य च प्रमाणान्तरायत्तं प्रामाण्यम् । तच्च प्रमाणान्तरमेवं स्यात् यदि क्रियानन्तरं फलं स्यात् । तदभावे प्रमाणान्तरेणायमर्थः प्रत्येतुं न शक्यत इति तदपेक्षस्याप्रामाण्यं युक्तमेव । तस्मात्प्रमाणान्तरसापेक्षत्वप्रदर्शनार्थत्वेऽस्य ग्रन्थस्य न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

ननु प्रमाणान्तरसापेक्षत्वेऽपि किमिति प्रत्यक्षाद्यभावेनाप्रामाण्यम् ? तत्राह तच्चात्र प्रमाणान्तरं दृष्टम् । दृष्टशब्देन चात्र प्रत्यक्षादिकमुच्यते । कथं पुनरत्र दृष्टावगतिः ? दृष्टमेवात्र प्रमाणमिति कथमवगम्यत इत्यर्थः । क्रियानन्तरभावित्वात्फलस्य यस्माद्यद्यत्फलं तत्तत्क्रियानन्तरमेव भवति । क्रियानन्तरभाविनि च साधनत्वं दृष्टप्रमाणावगम्यमेव । (१)कथं तर्हि कृष्यादेः ? यदि सर्वं फलं क्रियानन्तरं तर्हि कृष्यादौ कथं नानन्तरं फलम् ? कालान्तरे सस्याधिगतेः । अत्रोत्तरम्—किं कृष्यादेर्नानन्तरं (२)फलमुपलभ्यते । येनैवं वदसि । एकग्रन्थेनाह—किं क्रियाफलं नावगम्यते उत प्रयोजनफलमिति । पुनरप्येकग्रन्थेनाह-पाटनं तावद्भूम्यवयवानां क्रियाफलमवगम्यत इति कृष्यादेरप्यनन्तरफलता । व्रीह्युत्पत्तिस्तु प्रयोजनम् । तदर्थत्वात्पुरुषप्रवृत्तेः । तथा च प्रयोजनलक्षणमक्षपादोक्तम्(३)—'यदधिकृत्य कृतिः प्रवर्त्तते तत्प्रयोजन'मिति ।

---

१. कृष्यादि इति मूलपुस्तके । २. फलमवगम्यते इति मूलपाठः ।

३. न्याय. सू. १. १. २४. यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम्' इतीदानींतनेषु मुद्रितपुस्तकेषूपलभ्यते पाठः ।

न च (१)प्रयोजनानवगमाददृष्टतोच्यते । अत्र हि प्रयोजनं फलं च पशव एवावगम्यन्ते, फलान्तरानवगमात् । यच्च किञ्चिद्धविर्विकाराद्यवगम्यते न तत्पाटनादिवत् व्रीह्याद्युत्पत्तेः पशोः कारणतया शक्यते वक्तुम्, अदर्शनात् । तस्मात्प्रमाणान्तरपरीक्षैवात्र धर्मजिज्ञासुभिः कर्तव्या, न पुनरध्ययनाद्धर्मावगतिः ।

कथं पुनः स्वर्गकामादिषु विद्यमानोपलम्भनता ? नियोगस्य तावन्नियोगत्वं पश्चादावपहृतम् । एकश्चायं नियोगोऽनुबन्धभे-

किं च न च प्रयोजनादर्शनाददृष्टतोच्यते । यदि हि प्रयोजनस्यानन्तरादर्शनादस्माभिरदृष्टता दृष्टप्रमाणशून्यता चित्रादावुच्येत तदा सर्वत्र प्रयोजनं क्रियानन्तरमेव ब्रुवाणा वयमुपालभ्येमहि । कथं तर्हि कृष्यादेरिति यावता वयं फलदर्शनादेव ब्रूमहे । तत्र चाव्यभिचार इति । नन्वत्रापि सस्याधिगमवत्कालान्तरेऽपि पशवो भवेयुः, अत्राह—अत्र हि प्रयोजनं फलं च पशव एवावगम्यन्ते फलान्तरादर्शनात् । नन्वस्ति हविर्विकारादिः, तत्राह—यच्च किञ्चिद्धविर्विकाराद्यवगम्यते न तत् पाटनादिवत् व्रीह्याद्युत्पत्तेः पशोः कारणतया शक्यते वक्तुम्, अदर्शनात् । अस्यार्थः—यद्यप्येवं दृश्यते तथापि पशवोऽप्यनन्तरमेव भवन्तीति वक्तव्यम्, कालान्तरे तदुत्पत्तेरयोगात् । क्रियाया विनष्टत्वात्, हविर्विकारस्य च तदुत्पत्त्यननुगुणत्वात् । यथा पाटनं सस्योत्पत्तौ कारणम्, तत एव तदुत्पत्तेः । तस्मादनन्तरभावित्वात्फलस्य पशूनां च फलत्वाद्दृष्टमत्र प्रमाणान्तरम् । तेन तदभावेऽप्रामाण्यमिति सिद्धम् । साधितमर्थमुपसंहरति—तस्मात्प्रमाणान्तरपरीक्षैवात्र धर्मजिज्ञासुभिः कर्तव्या । न पुनरध्ययनाद्धर्मावगतिः ।

कथं पुनः स्वर्गकामादिषु विद्यमानोपलम्भनता ? स्वर्गं प्रति साध्यसाधनभावस्यादृष्टप्रमाणसमधिगम्यत्वात् । ततश्च स्वर्गकामादिचोदनानां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं स्यादिति । अत्रोत्तरम्—नियोगस्य तावन्नियोगत्वं पश्चादावपहृतम् । एकश्चायं नियोगोऽनुबन्धभेदाद्भिद्यत इति स्थितम् । तस्मात्सर्वत्र सापेक्ष इत्युक्तं भवति । अस्यार्थः—नियोगस्य नियोजकत्वं तावन्नास्ति । प्रमाणान्तरसमधिगम्या फलसाधनतैव कर्मणां नियोक्त्री । तदनुवादकास्तु लिङादय इति यदा पश्चादावुक्तं तदा स्वर्गादावप्येकत्वात् नियोगस्याधिकारविषयानुबन्धमात्रेण भिन्नस्य सर्वत्र नियोजकत्वं नास्ति । तेन तत्रापि सा-

१. प्रयोजनादर्शनात् इति व्याख्यानपाठः

दाङ्क्ष्यत इति स्थितम्। तस्मात्सर्वत्र सोपक्ष इत्युक्तं भवति। अतो यत्र प्रमाणान्तरमस्ति भवतु तत्र तथात्वम्, यत्र नास्ति तत्र मा भूत्। तस्मात्सुष्ठूक्तं—शब्दस्तु न प्रमाणमिति।

(१)"दृष्टविरुद्धं च किञ्चिद्वैदिकं वचनम्। पात्रचयनं विधायाह–'स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याती'ति प्रत्यक्षं शरीरं व्यपदिशति। न च तत् स्वर्गं यातीति। प्रत्यक्षं हि तद्दह्यते। न चैष यातीति विधिशब्दः। एवंजातीयकं च प्रमाणविरुद्धमप्रमाणम्। कथं पुनरिदं प्रमाणविरुद्धम्? अर्थवादोऽयम्, अर्थवादेषु च सर्वे प्रमाणविरोधा गुणवादेन व्याख्याताः।

अथायमभिप्रायः–नाद्याप्यर्थवादा व्याख्याता इति। बालिशभाषितमेतत्। न ह्युक्तस्योच्यमानस्य वा व्यवस्थितस्याक्षेपो युक्तः, अन्यत्र विशेषाभिधानात्। उक्तोच्यमानताविशेषे विवक्ष्यमाणे

पेक्षत्वात् सर्वत्र सापेक्षश्शब्द इत्युक्तं भवति। अतो यत्र प्रमाणान्तरमस्ति भवतु तत्र तथात्वं, न पुनः प्रामाण्यमनुवादकत्वात्। यत्र नास्ति प्रमाणान्तरं तत्र तथात्वमपि मा भूत् दूरत एव प्रामाण्यम्। तस्मात्सुष्ठूक्तं शब्दस्तु न प्रमाणमिति। सर्वथा प्रमाणत्वाभावात्। अत्र च मूलयुक्तिः पारतन्त्र्यदर्शनात् सापेक्षत्वमिति। विद्यमानोपलम्भनता तु सापेक्षत्व एवाभ्युच्चययुक्तिरिति स्वर्गकामाधिकारेऽपि सापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति स्थितम्।

दृष्टविरुद्धञ्च किञ्चिद्वैदिकमित्यादिना एवञ्जातीयकं च प्रमाणविरुद्धं वचनमप्रमाणमित्यन्तेन भाष्यं पठित्वाऽऽक्षिपति—कथं पुनरिदं प्रमाणविरुद्धम्? अर्थवादोऽयम्। अर्थवादेषु च सर्वे प्रमाणविरोधा गुणवादेन व्याख्याता "गुणवादस्त्वि"ति सूत्रेण।

अथायमभिप्रायः–नाद्याप्यर्थवादा गुणवादाश्रयणेन व्याख्याता इति। बालिशभाषितमेतत्; न ह्युक्तस्यार्थस्य पूर्वं उच्यमानस्य वा संप्रति, एतच्चोपलक्षणं वक्ष्यमाणस्य वा(२)व्यवस्थितस्य न्यायोपपन्नस्याक्षेपो युक्तः। तस्य च स्थितत्वे गुणवादोऽपि स्थित इति भाष्यमनुपपन्नमन्यत्र विशेषाभिधानात्। विशेषाभिधाने तु विशेषाभिधानार्थमेवाक्षेपो युक्तः, इह तन्नास्ति।

१. शा. भा. पृ. ९. पं. ३. २. स्थितस्य. इति. ख. पु.

सर्वमनवस्थितं स्यात् । तस्मात् स्थितत्वास्थितत्वमेव वक्तव्यावक्तव्यकारणम् ।

किं चात्रोपन्यस्तस्य परिहृतस्य तत्र पुनरुपन्यासो न घटते, प्रत्यक्षविरोधादिति । उच्यते—स्थित एवार्थवादानां गुणवादेन व्याख्याने इदं वचनमाक्षिप्यते—अत्र हि तदुक्ता गुणवादतैव न सम्भवति । गुणवादा हि प्रमाणान्तरप्रतिपत्तिबलेनोपजायन्ते । अत्र च प्रमाणान्तरप्रतिपत्तिः शरीर एव । न शरीरव्यतिरिक्तं किञ्चिदुपलभामहे । तच्चैष इति व्यपदिष्टं, यातीत्यनेन विरुद्धम्, दह्यमानत्वाच्च शरीरस्य । तस्माद्विधितोऽर्थवादतश्चायथार्थताऽवसीयते ।

किञ्च विधौ हि सति नियोगतोऽपि तावद् स्वातन्त्र्यशङ्का जायते । अर्थवादे तदपि नास्तीति प्रकटयति—'न चैष याती'ति वि-

---

उक्तोन्यमानताविशेषे हि विवक्ष्यमाणं सर्वमनवस्थितं स्यात् । **सर्वत्र सर्वस्य वक्ष्यमाणस्योपयोगिनोऽभिधानापत्तेः** । तस्मात्स्थितत्वास्थितत्वमेव वक्तव्यावक्तव्ययोः **कारणम्** ।

किं चात्रोपन्यस्तस्य **प्रमाणविरोधस्य गुणवादाश्रयणेन च** परिहृतस्य पुनस्तत्रार्थवादाधिकरणे (१)**'शास्त्रदृष्टविरोधा'**दित्युपन्यासो न घटते । (२)**समाधिरुच्यते** । स्थित एवार्थवादानां गुणवादेन व्याख्याने इदं वचनमाक्षिप्यते—**यस्मादत्र** तदुक्ता **अर्थवादव्याख्यानोक्ता** गुणवादतैव न सम्भवति । **यज्ञायुधिशब्देन लक्षणयाऽऽत्मोच्यते । तस्याधिकाराभिप्रायं स्वर्गयानमिति येयं** गुणवादता **परत्र परशब्दप्रवृत्त्यभिप्रायेण लक्षणात्मिका सा** न सम्भवति, **कस्मात्? गुण**वादा हि प्रमाणान्तर (३)प्रतिपत्तिवशादुपजायन्ते, **यथा—गङ्गायां घोष इति** । अत्र च प्रमाणान्तरप्रतिपत्तिः शरीर एव । (४)**नास्मात्** शरीरात् व्यतिरिक्तं किञ्चिदस्ति, **तस्यानुपलब्धेः** । तच्च **शरीरं प्रत्यक्षत्वादेष इति** व्यपदिष्टं यातीत्यनेन विरुद्धम्, दह्यमानत्वाच्छरीरस्य । तस्माद्विधितो **विध्यालोचनया**र्थवादतश्चा**र्थवादालोचनया**ऽयथार्थत्वमेवावसीयत इति । **अनेनोदाहरणान्तरप्रयोजनमपि दर्शितम्** ।

किं च विधौ हि नियोगतोऽपि तावत्स्वातन्त्र्यशङ्का जायते । अर्थवादे साऽपि नास्तीति प्रकटयति—न चैष यातीति विधिशब्द इति । अस्यार्थः—**विधिपक्षे हि नि-**

---

१. जै. सू. १-२-२. २. उच्यते इत्येव. ख. पु.

३. प्रतीतिवशात् इति. क. पु. प्रतिपत्तिबलात् इति मूलपुस्तके ।

४. यस्मान्न व्यतिरिक्तं किञ्चिदस्ति ।

धिशब्द इति । उच्यते—न प्रमाणान्तरापेक्षश्शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । कस्तर्हि ? औत्पत्तिकः ।

ननु च लोके प्रमाणान्तरापेक्षितैव सर्वस्य वचसो दृष्टा । सत्यं व्यवहारे, न त्वभिधाने । यथा लोकेऽप्यौत्पत्तिकमेवाभिधानं तथा सम्बन्धाक्षेपपरिहारे वक्ष्यामः ।

ननु सर्व एवायं तत्रार्थो विवृतः पुनरनूदितः । सत्यं, विशेषाभिधानाय । कः पुनरत्र विशेषोऽभिधीयते ? 'ननु च सम्बन्ध एव नास्ती'ति पूर्वोक्तमाक्षिप्य पुनस्समाधिः । ननु वाक्यार्थोऽयमाक्षि-

---

योगस्य प्रमाणान्तराविषयत्वात्स्वातन्त्र्यशङ्का स्यादपि । अर्थवादे तु सिद्धार्थत्वात्सिद्धस्य च प्रमाणान्तरापेक्षायां विवादाभावात् तदपि स्वातन्त्र्यं शङ्क्यमानमपि नास्तीति 'न चैष याती'त्यनेन भाष्यकारः प्रकटयतीति स्थितम् । उच्यते—न प्रमाणान्तरापेक्षः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । कस्तर्हि ? औत्पत्तिकः । अनेन ग्रन्थेन पूर्वोक्तमाक्षेपं परिहर्तुमुपक्रमते—यदि हि प्रमाणान्तरापेक्षः शब्दस्यार्थेन सह वाच्यवाचकभावस्सम्बन्धः स्यात् तदा चित्रादिवाक्येषु लिङादयः प्रमाणान्तराननुभूतफलसाधनतानिबन्धनां कार्यतां वदन्तीति स्यादेवाप्रामाण्यम् । औत्पत्तिके स्वाभाविके निरपेक्षे तु वाचकत्वे स्वातन्त्र्येणार्थपरिच्छेदात्प्रामाण्यं युक्तम् ।

ननु च लोके प्रमाणान्तरापेक्षितैव सर्वस्य वचसो दृष्टा । यथा लोके च वेदे प्रतीतिरिति सापेक्षतया प्रामाण्यम् । सत्यं व्यवहारे, न त्वभिधाने । अस्यार्थः—व्यवहारे शब्दप्रयोगलक्षणे सत्यं सापेक्षत्वं, प्रमाणान्तरेणार्थं प्रतीत्य लोकः शब्दं प्रयुङ्क्ते यतः, न पुनरभिधाने सापेक्षता । (१)अर्थशक्तौ चार्थाभिधानात् । न च व्यवहारे सापेक्षता वेदे दोषमावहति, अपौरुषेयत्वात् । पुरुषो हि प्रमाणान्तरप्रतीतिमपेक्षते शब्दं प्रयोक्तुम् । तदभावे त्वपेक्षा नास्ति । कथं पुनरभिधानेऽपेक्षा नास्ति ? तत्राह—यथा च लोकेऽप्यौत्पत्तिकमभिधानं तथा (२)सम्बन्धाक्षेपपरिहारे वक्ष्यामः । यदि पौरुषेयस्सम्बन्धः स्यात्, स्यात्सापेक्षता । यदा पुनरपौरुषेयत्वं वक्ष्यति तदा सेत्स्यत्यनपेक्षत्वम् ।

ननु च सर्व एवायं तत्रार्थो विवृतः औत्पत्तिकसूत्र एव, पुनरिहानूदितः । अनेन पौनरुक्त्यमाह । उत्तरम्—सत्यमनूदितो विशेषाभिधानाय । कः पुनरत्र विशेषोऽभिधीयते ? तद्दर्शयति—'ननु च सम्बन्ध एव नास्ती'ति पूर्वोक्तमेवाक्षिप्य पुनः

---

१. स्वशक्त्यैव. इति ख. पु. २. सम्बन्धपरिहारे इत्येव व्याख्यानपुस्तकपाठः ।

प्तो विद्यमानोपलम्भनत्वादिति । पदविषयं त्वौत्पत्तिकत्वं मन्यन्ते मीमांसकाः । किमनयाऽनुपासितगुरुकथया विकल्पितया । यस्माद्धि यः प्रतीयते स तस्यार्थः । न च केवलात्पदाद्वृद्धव्यवहारे कस्यचिदर्थस्यावगतिर्दृष्टा । अनवगम्यमानस्य चार्थस्य केनचित्सम्बन्ध इति दुर्वचं वचः । कथं तर्हि प्रसिद्धिरियम् ? अनुपासितगुरुत्वादित्युक्तम् । तस्मादौत्पत्तिको वाक्यार्थयोस्सम्बन्धः ।

**(१)"स्यादेतदेवम् , नैव शब्दस्यार्थेनास्ति सम्बन्धः । कुतोऽस्य पौरुषेयताऽपौरुषेयता वा ? कथम् ? स्याच्चेदर्थेन सम्बन्धः क्षुरमोदकशब्दोच्चारणात् मुखस्य पाटनपूरणे स्याताम् संश्लेषसम्बन्धमभिप्रेत्योच्येत भवता । कार्यकारणनिमित्तनैमित्तिकाश्रयाश्रयि(२)यौनादयः सम्बन्धाः शब्दस्यार्थेनानुपपन्ना एवेति"** । स्यादेतदिति । य-

---

समाधिरिति । ननु : वाक्यार्थोऽयमाक्षिप्तो विद्यमानोपलम्भनत्वादिति । पदविषयं त्वौत्पत्तिकत्वं मीमांसका मन्यन्ते । **तस्माद्भिन्नविषयत्वादाक्षेपपरिहारावसम्बद्धावित्यर्थः** । किमनयाऽनुपासितगुरोरभिहितान्**वयवादिनः** कथया विकल्पितया । यस्माद्यः प्रतीयते स तस्यार्थः । न च केवलात्पदाद्वृद्धव्यवहारे कस्यचिदर्थस्यावगतिर्दृष्टा । अनवगम्यमानस्य चार्थस्य केनचित्सम्बन्ध इति दुर्वचं वचः । **अनेन ग्रन्थेन वाक्यविषय आक्षेपः । औत्पत्तिकत्वमपि वाक्यविषयमेवेति परिहारः । यस्मान्न केवलं पदं कञ्चिदर्थप्रतीतिं जनयति वृद्धव्यवहारे तथा व्युत्पत्तिविरहात् , अन्वितस्वार्थाभिधानतयैव व्युत्पत्तेः । अर्थान्तरापेक्षत्वाच्चान्वयस्य पदान्तरादृते तदनवगतेः । पदान्तरापेक्षत्वे च सिद्धं वाक्यस्यैव प्रतिपादकत्वं, न केवलस्य पदस्य ।** कथं तर्हि प्रसिद्धिरियं **पदविषयमौत्पत्तिकत्वमिति** ? अनुपासितगुरुत्वा**द्भ्रान्तिमूले**त्युक्तम् । तस्मादौत्पत्तिको वाक्यवाक्यार्थयोस्सम्बन्धः ।

स्यादेतदेवं नैव शब्दस्यार्थेनास्ति सम्बन्धः । कुतोऽस्य पौरुषेयताऽपौरुषेयता वेति । कथम् ? स्याच्चेदर्थेन सम्बन्धः क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्यातां (यदि) संश्लेषं सम्बन्धमभिप्रेत्य **भवता सिद्धान्तवादिना औत्पत्तिकत्वं सम्बन्धस्योच्येत** । कार्यकारणनिमित्तनैमित्तिकाश्रयाश्रयियौनादयः सम्बन्धाः शब्दस्यार्थेनानुपपन्ना एवेति **भाष्यं पठित्वा भवतेति चार्थलभ्येन शब्देन पूरयित्वा**

---

१. शा. भा. पृ. ९. पं. २३. २. यौनादयः इति नास्ति. मुद्रितभाष्यपुस्तके ।

दि नित्यस्सम्बन्धः स्यादित्यर्थः । इदं किमिति न स्याच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । स्याच्चेदर्थेन सम्बन्ध इति अस्याभावहेतुं क्षुरमोदकशब्दोच्चारणग्रन्थेन ब्रुवन् सम्बन्धस्याभ्युपगमं दर्शयति—संश्लेषसम्बन्धमभिप्रेत्येति । केनायमभ्युपगतस्सम्बन्धः ? येन निराकरणीयतयोपन्यस्यते ।

ननु च शब्दस्वातन्त्र्यवादिभिः शब्दादर्थोऽवगम्यत इत्ययमेवाऽभ्युपगतस्सम्बन्धः । अनभ्युपगतस्य निराकरणमन्धपदम् । इदमेवात्र निराक्रियते—यदुत शब्दादर्थोऽवगम्यत इति । कथं पुनः

---

व्याचष्टे—स्यादेतदिति । यदि नित्यस्सम्बन्धः स्यादित्यर्थः । अनेन यदि नित्यः सम्बन्धः स्यादित्यध्याहारापेक्षं स्यादेतदिति भाष्यमिति दर्शयति । टीकार्थस्तु—स्यादेतदिति भाष्यस्य यदि नित्यः सम्बन्धः स्यात् स्यादेतदित्येषोऽर्थ इति । पुनरिदानीं स्यादेतदिति भाष्यमक्षरतो व्याचष्टे—इदमुपसंहारभाष्योक्तम् । तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इतीदं किमिति न स्यात् यावता स्यादेतदेवं चोदनालक्षणो धर्म इति । एतच्छब्देन च स्यादेतदिति(१)भाष्योक्तेन पूर्वप्रकृतं चोदनालक्षणो धर्म इत्येतत्प्रत्यवमृश्यत इत्यर्थः । स्याच्चेदर्थेन सम्बन्ध इत्यस्य सम्बन्धस्याभावहेतु क्षुरमोदक (प्राह्य) शब्दोच्चारणग्रन्थेन ब्रुवन् भाष्यकारः सम्बन्धस्य संश्लेषलक्षणस्याभ्युपगमं दर्शयति । संश्लेषसम्बन्धमभिप्रेत्योच्यत इत्यनेन भाष्येण । तत्र दूषणमाह—केनायमभ्युपगतस्सम्बन्धः येन निराकरणीयतया मुखस्य पाटनपूरणप्रसक्त्या निराकार्यतयोपन्यस्यते ।

एकग्रन्थेनाह—ननु च शब्दस्वातन्त्र्यवादिभिर्मीमांसकैश्शब्दादर्थोऽवगम्यत इत्ययमेव, वाच्यवाचकभाव इति यावत्, सम्बन्धोऽभ्युपगतो न संश्लेषः । अनभ्युपगतस्य संश्लेषस्य निराकरणमन्धपदम् अपर्यालोचनापूर्वकमित्यर्थः । अत्र समाधिमाह—इदमेवात्र निराक्रियते—यदुत शब्दादर्थोऽवगम्यत इति वाच्यवाचकभाव एवायं निराक्रियते । केन कारणेन निराक्रियत इति । एतन्नोपपद्यत इत्यनेन कारणेनेत्यर्थः । कथं पुनस्संश्लेषसम्बन्धनिराकरणेनेदं शब्दादर्थोऽवगम्यत इति निराकृतं भवति ? न ह्यन्यस्मिन्निराकृतेऽन्यन्निराकृतं भवतीत्यभिप्रायः । भवतीत्युत्तरम् । भवति निराकृतमित्यर्थः ।

---

१. भाष्यश्रुतेन

संश्लेषसम्बन्धनिराकरणेनैतन्निराकृतं भवति ? भवति । शब्दादर्थज्ञानं हि कार्यं केनचित्कारणेन । शब्दादर्थज्ञानं च न शब्दादेवेति शक्यते वक्तुं चक्षुरादीनामिव ; प्रथमश्रवणादप्रतीतेः । एवं तर्हि धूमादीनामग्न्याद्यर्थावगताविव न स्वरूपमेव कारणम् , किं तर्हि ? सहावस्थानादिलक्षणस्सम्बन्धः । स चायं शब्दे न कश्चिदुपलभ्यते प्रागर्थावगमात् । तस्मात्सम्बन्धान्तरनिराकरणेन वाच्यवाचकता निराकृता भवति ।

यद्येवं सर्व एव निराकरणीयाः । किमिदमुच्यते ? यौनादयो नैव संभवन्तीति संश्लेषस्यैव सहेतुकं निराकरणम् ।

अथायमभिप्रायः-यौनादयो नोपलभ्यन्त इति । संश्लेषो वा किमुपलभ्यते ? तथा च 'क्षुरमोदकशब्दोच्चारण' इत्यनुपलब्धिरेवोपन्यस्ता । तस्मान्न विद्मः केन विशेषेणेदं निराकरणीयतयोपन्यस्तमिति ।

---

**कुतः** ? । शब्दादर्थज्ञानं हि कार्यं केनचित्कारणेन । **तत्र तावन्न** शब्दादेव **केवला**-दिदं कार्यमुत्पद्यत इति शक्यते वक्तुं चक्षुरादीनामिव । **यथा चक्षुरादीनां कार्यं चक्षुरादिभ्य एवोत्पद्यते नथेदमपीति** न, कस्मात् ? प्रथमश्रवणादप्रतीतेः । **एक-ग्रन्थेनाह**-एवं तर्ह्येवं **च** मति स्वरूपमेव **शब्दस्यार्थज्ञाने** न कारणम् । **यथा** धूमादीनां न स्वरूपमेवाग्न्याद्यवगतौ कारणम् । किं तर्हि ? सहावस्थानादिलक्षणस्सम्बन्धः । स चायं शब्दे न कश्चिदुपलभ्यते प्रागर्थावगमात् । **यथा धूमादिषु सहभावः प्रागेवानुमानादुपलभ्यते** । तस्मात्**कारणभूत**सम्बन्धान्तरनिराकरणेन **कार्य-भूता** वाच्यवाचकतैव निराकृता भवति ।

यदि **कारणतया निराकरणं संश्लेषस्य** एवं सर्व एव **सम्बन्धा** निराकरणीयाः । किमिदमुच्यते ? यौनादयो नैव सम्भवन्तीति **सिद्धाभावप्रदर्शनमात्रं क्रियमाणं निराकरणं न भवतीति । युक्तितो बाधनं निराकरणम् । तच्च यौनादेर्न कृतम्** । संश्लेषस्यैव हि सहेतुकं निराकरणं कृतम् ।

अथायमभिप्रायः—यौनादयो नोपलभ्यन्ते **तेनानाशङ्कनीयत्वात् न निराक्रियन्ते इति । एतद्दूषयति**—संश्लेषो वा किमुपलभ्यते **येन निराक्रियते यावता सोऽपि नोपलभ्यते** । तथा च **स्वयमेव भाष्यकारेण** क्षुरमोदकशब्दोच्चारण **इत्यनेन ग्रन्थेनानु**पलब्धिरेवोपन्यस्ता । तस्मान्न विद्मः केन विशेषेणायं **भाष्यका**-

अथायमभिप्रायः-संश्लिष्टस्यैवार्थस्य गम्यता गमकत्वं चेति। तदयुक्तम्, कार्यकारणयोरसंश्लिष्टयोरपि(१)(गम्यगमकत्वदर्शनात्। तस्मान्नैकान्तेन संश्लेष एव कारणम्। अपि तु कार्यकारणभावादयोऽपि। कार्यकारणमपि तन्त्वादि संश्लिष्टमिति चेत्! नैतन्निमित्ते सम्भवति)। (२)गम्यमानमेव गम्यं च(?)। तस्मादिदमन्धपदमिति प्रतिभाति।

उच्यते-अत्र ह्यौत्पत्तिकवादिनः केचित् स्वमेव रूपमध्यस्य शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीति प्रतिपन्नाः। युक्तिश्चोक्ता-स्वमेव रूपं शब्दस्य येयमर्थपरिणतिरिति। अतस्तन्निराकरणायेदमुक्तम्।

---

**रेण निराकरणीयतया संश्लेष** उपन्यस्तः।

अथायमभिप्रायः—**गमकत्वं शब्दस्य गम्यत्वं चार्थस्य। तच्चान्यत्र** संश्लिष्टस्यैव **दृष्टम्। तेनेहापि कदाचित्तदेवाशङ्क्येतेति** निराक्रियते: तदयुक्तम्, कार्यकारणयोरसंश्लिष्टयोरपि गम्यगमकत्वदर्शनात्। तस्मात् नैकान्तेन संश्लेष एव कारणम्। अपि तु कार्यकारणभावादयोऽपि। **अतस्तेऽपि निराकरणीया इति भावः। अत्र परिचोदयति**—कार्यकारणमपि तन्त्वादि संश्लिष्टमिति चेत? अस्यार्थः-**सर्वत्र संश्लेषो व्यापकः। कार्यकारणयोरपि समवायिकारणभूततन्तुपटयोरसमवायिकारणात्मकतन्तुसंयोगपटयोश्च संश्लेषदर्शनात्**। नैतन्निमित्ते संभवति। **नैतत्संश्लिष्टत्वं निमित्ते कुविन्दादौ संभवति। न च कुविन्दादयो न कारणम्, तद्भावभावाविशेषात्।** गम्यं च **कार्यदर्शनात्?। तस्मान्नैकान्ततः संश्लेषादवगतिः। किन्तु सम्बन्धान्तरादपीति।** तस्मादन्धपदमेवेदं **सर्वं संश्लेषसम्बन्धमात्रनिराकरणं** प्रतिभाति।

**अत्र परिहारमाह**--उच्यते—अत्र ह्यौत्पत्तिकवादिनः केचित्स्वरूपमेवाध्यस्य शब्दोऽर्थ(३)प्रत्याययतीति प्रतिपन्नाः। **वैयाकरणाः किल शब्द एवार्थरूपेणाध्यस्तः शब्दादवगम्यत इति मन्यन्ते।** युक्तिश्च तैरेवोक्ता-(४)स्वयमेव रूपं शब्दस्य येयमर्थपरिणतिरिति। **योऽयमर्थाकारः स शब्दस्यैव रूपं यस्मात्तस्माच्छब्दाध्यासरूपोऽर्थः। अर्थाकारस्य शब्दरूपत्वे च निर्देशतुल्यतैव हेतुः।** अतस्तन्निराकरणायेदमुक्तं **संश्लेषनिराकरणम्। यस्मात्तस्मिन्पक्षे** संश्लेष

---

१. अत्र ग्रन्थपातः प्रतिभाति। अत ( ) एतत्कुण्डलान्तर्गतो व्याख्यानतोऽनुमितः पाठ इत्यवगन्तव्यम्। २. इदमनन्वितं प्रतिभाति।

३. प्रतिपादयतीति ख० पु०। ४. स्वमेव इति मूलपुस्तकपाठः।

तस्मिन्पक्षे संश्लेष एव शब्दार्थयोस्सम्बन्धः, सोऽयं कार्यानुपलब्ध्या न घटत इति 'क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्याता'मित्युक्तम् । कथं तर्हि गौरयमिति तुल्यो निर्देशश्शब्दार्थयोः ? अस्त्ययं निर्देशः । स तु नाध्यासकृत इत्याकृतिग्रन्थे वक्ष्यामः । यौनादयस्तु सम्बन्धाः शब्दस्यानुपपन्ना एवेत्यनभ्युपगमं दर्शयति । (१)"**योऽत्र व्यपदेश्यस्सम्बन्धस्तमेकं न व्यपदिशति भवान् प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च यस्संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्ध**" इत्यनेनौत्पत्तिकत्वं पुनरुपोद्बलयति ।

(२)"**आह-यदि प्रत्यायकश्शब्दः प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययति**" । स्वतो हि सर्वभावानां प्रवृत्तिश्चक्षुरादीनामिव रूपग्रहणे । तस्मात्सापेक्षत्वं शब्दस्यार्थप्रतिपत्तावस्तीति **प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययतीत्युक्तम्** । (३)"**सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणमिति**" । स्वाभाविकानां स्वभावत एव कार्यकारिणां सापेक्षत्वमन-

---

**एव तादात्म्यरूपश्**शब्दार्थयोस्सम्बन्धः । सोऽयं **संश्लेषः** कार्यानुपलब्ध्या न घटत इति क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्यातामित्युक्तम् । **यदि तादात्म्यं नास्ति** कथं तर्हि गौरयमिति तुल्यो निर्देशः शब्दार्थयोः ? **अत्र परिहारः**—अस्त्ययं निर्देशः । स तु नाध्यासकृत इत्याकृतिग्रन्थे **परिहारं** वक्ष्यामः । यौनादयस्तु सम्बन्धाः शब्दस्यानुपपन्ना एवेत्यनभ्युपगमं दर्शयति । योऽत्र व्यपदेश्यः सम्बन्धस्तमेकं न व्यपदिशति भवान्—प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च यः संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्ध इत्यनेनौत्पत्तिकत्वं पुनरुपोद्बलयति **राद्धान्ती** ।

आह—यदि प्रत्यायकश्शब्दः, प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययतीति **भाष्यम्** । **तत्राभिप्रायं टीकाकारो व्यनक्ति**—स्वतो हि सर्वभावानां प्रवृत्तिश्चक्षुरादीनामिव रूपग्रहणे । **सर्वभावा हि कार्यकरणे प्रवर्तमानाः स्वत एव प्रवर्त्तन्ते, यथा—चक्षुरादयो रूपग्रहणे । शब्दस्तु प्रथमश्रवणेऽप्रतिपादकत्वात् स्वत एव न प्रवर्त्तते । ( तस्मात्केनचित् सम्बन्धं कृत्वा प्रवर्त्तित इति ज्ञायते )** । तस्मात्सापेक्षत्वं शब्दस्यार्थप्रतिपत्तावस्तीति प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययती-

---

१. शा. भा. पृ. ९. पं २८. । २. शा. भा. पृ. ९. पं २९. ।
३. शा. भा. पृ. ९. पं ३०. । ( ) एतत्कुण्डलान्तर्गतो भागः ख. पुस्तके नास्ति ।

पेक्षत्वं च दर्शनादेवावगम्यते। दृष्टं हि चक्षुरादेस्स्वाभाविकत्वेऽपि रूपावगतावालोकसापेक्षत्वं दहने चानपेक्षत्वमग्न्यादेः। तदिद मुक्तं "सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाण" मिति। दृष्टं हि कार्यं पुरुषप्रयत्नानपेक्षं पुरुषानुपलब्धेः। सापेक्षं च प्रथमप्रयोगादनवगतेः प्रयोगान्तरे चावगमात्। यदि प्रथमश्रुतो न प्रत्याययति कृतकस्तर्हीति कोऽभिप्रायश्चोदकस्य? यदि तावत्कृतकः कार्यो न सामयिक इत्यभिप्रायः, ततस्सिद्धं साध्यते। पुरुषान्तरप्रत्ययान्तरानपेक्षता हि शाब्दं प्रमाणमिति वदतोऽभिप्रेता चक्षुरादीनामिव रूपग्रहणे। न पुनरुत्पत्तिमत्तापि नेष्यते। उत्पद्यत एव हि सम्बन्धः, क्रियागर्भत्वात्तस्य। क्रियायाश्चोत्पत्तिमत्वात्तदनुवर्ती सम्बन्धोऽप्युत्पत्तिमानेव।

अथ कृतको रज्जुघटयोरिव पुरुषप्रयत्नजन्य इत्यभिप्रायः, तदयुक्तम्; चक्षुरादेरालोकाभावे कदाचित्कार्यमकुर्वतः तत्सद्भावे च कार्यं कुर्वतोऽपि पुरुषान्तरप्रत्ययान्तरानपेक्षत्वात्सम्बन्धस्य तथा

---

त्यनेन **भाष्येणोक्तम्**। सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणमिति स्वाभाविकानां स्वभावत एव (१)**पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य** कार्यकारिणां **सापेक्षत्वं निरपेक्षत्वं च द्वयमपि** दर्शनादेवावगम्यते। दृष्टं हि चक्षुरादेः स्वाभाविकत्वेऽपि रूपावगतावालोकसापेक्षत्वं, दहने चानपेक्षत्वमग्न्यादेः। तेन **सापेक्षत्वमात्रं प्रथमश्रवणेऽर्थाप्रतिपादिकत्वात् स्यात न तु पुरुषप्रयत्नापेक्षित्वम्**। तदिदमुक्तं–सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणमिति। दृष्टं हि कार्यं पुरुषप्रयत्नानपेक्षम्, पुरुषानुपलब्धेः। सापेक्षता च प्रथमश्रवणादनवगतेः; प्रयोगान्तरे चावगमात्। यदि प्रथमश्रुतो न प्रत्याययति कृतकस्तर्हीति कोऽभिप्रायश्चोदकस्येत्यनेन **भाष्यमाक्षिपति। एकग्रन्थेनाह**—यदि तावत्कृतकः कार्य **इत्येतावानभिप्रायः न** सामयिकः **पुरुषसङ्केतप्रवर्तित इति**, ततः सिद्धं साध्यते। **कुतः**? पुरुषान्तरप्रत्ययान्तरानपेक्षता हि शाब्दं प्रमाणं वदतोऽभिप्रेता चक्षुरादीनामिव रूपग्रहणे। न पुनरुत्पत्तिमत्तापि नेष्यते। उत्पद्यत **एव** हि सम्बन्धः, क्रियागर्भत्वात्तस्य। क्रियायाश्चोत्पत्तिमत्वात्; तदनुवर्ती सम्बन्धोऽप्युत्पत्तिमानेव।

**स एव पुनरप्येकग्रन्थेनाह**—अथ कृतको रज्जुघटयोरिव पुरुषप्रयत्नजन्य इत्यभिप्रायः, तदयुक्तम्, चक्षुरादेरालोकाभावे कदाचित्कार्यमकुर्वतः तत्सद्भावे च कार्यं कुर्वतोऽपि पुरुषान्तरप्रत्ययान्तरानपेक्षत्वात् सम्बन्धस्य तथा शब्दस्यापि सम्बन्धस्स्या-

---

१. पुरुषप्रयत्नानपेक्षकार्यकराणां. इति० ख० पु०।

शब्दस्यापि सम्बन्धस्स्यादिति । तस्मादसमर्थमिव सिद्धान्तलङ्घने भाष्यं प्रतिभाति कृतकस्तर्हीति -नेदमसमर्थम् । अयमस्याभिप्रायः—नेदमुद्योतादितुल्यम् । उद्योतस्याप्यनुग्राहकत्वं कार्यसमधिगम्यमेव । अनवगतिपूर्वकत्वादवगतेश्चक्षुरादीनाम् ? (१)शब्देन सामयिकत्वं कृतकता वोक्ता ।

(२)"अथ गौरित्यत्र कश्शब्द" इति कोऽयं प्रश्नः ? अथ-

---

दिति । तस्मादसमर्थमिव।**शक्तमिव** सिद्धान्तलङ्घने भाष्यं प्रतिभाति कृतकस्तर्हीति । नेदमसमर्थम् । अयमस्याभिप्रायः—नेदमुद्योतादितुल्यं **द्वितीयादिश्रव**णं, उद्योतस्यापि ह्यनु**ग्रा**हकत्वमेतत्कार्यसमधिगम्यमेव । **तथैव कार्यदर्शनात्** । अनवगतिपूर्वकत्वात् अवगतेश्चक्षुरादीनाम् । **न च चक्षुरादयोऽवगमकत्वेनावगता अवगमकाः तेन तत्र युक्तम् । शब्दे पुनस्त्वयैवं वक्तव्यम्** अवगतिपूर्विकैवार्थावगतिरिति । **यस्माद्व्यवहारेऽयम**स्यार्थ इत्यवगम्य ततः शब्दादर्थं प्रतिपद्यते इति । **न च प्रतिपत्तावनुत्पन्नायामयमस्यार्थ इति ज्ञानं भवति । तस्मादवगतिपूर्विकैवार्थावगतिरिति त्वयाऽभ्युपगमनीयम् । न चैतद्युक्तम्, अवगतेरेव कारणं चिन्त्यते यतः । न चावगतिरेवावगतेः कारणमिति युक्तम । आत्माश्रयदोषप्रसङ्गात् । तस्मान्निमित्तान्तरापेक्षायां देवदत्तादिषु दृष्टः समय एव गवादिष्वर्थप्रतिपत्तिहेतुरिति साम्प्रतम् । तथा च कीर्त्तिनोक्तम—**

**"यज्जातीयो यतः सिद्धः स तस्मादग्निकाष्टवत् ।**
**अदृष्टहेतुरप्यन्यो विशिष्टस्सम्प्रतीयते" ॥ इति ।**

**तदिदमाह**—तस्मात्सम्बन्धान्तरपूर्विकैवार्थावगतिरिति सिद्धा सापेक्षता । तदिदं कृतकशब्देन सामायिकत्वं कृतकता वोक्ता । **यदाऽयमर्थः प्रतिपादयितुमभिप्रेतः तदा मयाऽयं शब्दः प्रयोज्य इति योऽयं प्रयोगनियमः स** समयः । **तेन निर्वृत्त**स्सामयिकः **शब्दार्थयोस्सम्बन्धः । तस्मिंश्च पक्षे शब्दप्रयोगादर्थप्रतिपादनाभिप्रायं प्रतीत्य तत्पुरस्सरमर्थज्ञानम्, अस्य शब्दस्यायमर्थ इति यावत् । पुरुषस्य सङ्केतः तेन सम्बन्धः कृतकोऽभिप्रेतः । तस्मिंस्तु पक्षे शब्दादेवार्थज्ञानम् । पक्षद्वये चास्मिन् पुरुषप्रयत्नापेक्षत्वात्सम्बन्धस्य तत्पुरस्सरत्वाच्च वेदादर्थावगतेः पौरुषेयत्वमेव वेदानाम् । पुरुषाश्च प्रमाणान्तरेणार्थमवगम्यावगमयन्तीति सापेक्षता । ततश्चाप्रामाण्यं चोदनाया इति स्थितोऽयमाक्षेपः ॥**

अथ गौरित्यत्र कश्शब्द इति कोऽयं प्रश्नः ? अस्यार्थः—**सापेक्षतया शब्द-**

---

१. अत्र ग्रन्थस्त्रुटितो व्याख्यानतोऽनुमेयः । २. शा. भा. पृ. १०. पं. १०.

मयं प्रश्नः–यद्यपरिणत्या शब्दोऽर्थं प्रतिपादयति कस्तर्हि शब्दोऽभिप्रेतः ?। यः श्रोत्रेणावच्छिद्यते स शब्दः ?। ओमित्युच्यते।
(१)"श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः। ते च श्रोत्रग्रहणाः" गकारौकारविसर्जनीयाः।

नन्वेवमर्थप्रत्ययो नोपपद्यते क्रमवर्तित्वाद्वर्णानाम्। क्षणिकत्वाच्च तदुपलब्धेः। उपलभ्यमानतया च पदादिव्यवस्था, न सन्मात्रतया। तस्मादनुपपन्नोऽर्थप्रत्ययः।

---

स्याप्रामाण्ये पूर्वपक्षवादिनाक्तेऽत्र कोऽयं प्रश्नः ? अयं सिद्धान्तवादिनः सिद्धान्तं कर्तुमवसरः। न चायं सिद्धान्तोपक्रम एव। तथा हि गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्ष इत्युत्तरं पूर्वपक्षवादिनः स्यात्। तच्चानुपपन्नम्। तस्मादयुक्तोऽयं प्रश्नः। अयमयं प्रश्नः–यद्यपरिणत्या शब्दोऽर्थमवगमयति। कस्तर्हि शब्दोऽभिप्रेतः ? अत्रेदमर्थतत्त्वं वैयाकरणः पूर्वपक्षवादिना सिद्धान्तिनि पराजिते सिद्धान्तिनमेव पर्यनुयुङ्क्ते संश्लेषलक्षणसम्बन्धं परित्यजता भवता प्रत्याय्यप्रत्यायकभावं चाभ्युपगच्छता अपरिणत्या शब्दोऽर्थमवगमयतीत्यभ्युपगन्तव्यम्। एवमभ्युपगच्छतस्ते कः शब्दोऽभिप्रेतः ? न तावद्वर्णात्मकः, तेभ्योऽर्थप्रतिपत्त्ययोगात्। तस्माद्वर्णात्मकश्शब्दोऽभ्युपेयः। तस्य चार्थतादात्म्यमविरुद्धम्। तेन संश्लेषलक्षणः सम्बन्धोऽभ्युपगम्यताम्। तथा च स्वाभाविकोऽपि सम्बन्धः सिद्ध इत्यनपेक्षत्वमपि सिद्धम्। तेन विमुच्यतां प्रत्याय्यप्रत्यायकभावलक्षणस्सम्बन्ध इति। तेन युक्तोऽयं प्रश्नः। एकग्रन्थेनाह— योऽयं श्रोत्रेणावच्छिद्यते स शब्दो भवतोऽभिमत ? इति। इदानीं सिद्धान्त्याह— ओमित्युच्यते अङ्गीकारे ह्योमिति। तेनाङ्गीक्रियत इति यावत्। यस्माच्छ्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः। ते च श्रोत्रग्रहणाः गकारौकारविसर्जनीयाः। तस्मात्त एव शब्दाः।

नन्वेवं सत्यर्थप्रत्ययो नोपपद्यते। कथम् ? क्रमवर्तित्वाद्वर्णानां, क्षणिकत्वाच्च तदुपलब्धीनामुपलभ्यमानतया च पदादिव्यवस्था, न तु सन्मात्रतया। तस्मादनुपपन्नोऽयमर्थप्रत्ययः। अस्यार्थः–वर्णास्तावन्न सन्मात्रतयाऽर्थं प्रतिपादयन्ति। तेषां सर्वगतत्वान्नित्यत्वाच्च सर्वदा सर्वत्र चार्थप्रतीतेः। उपलब्धिपक्षे तु प्रत्येकं प्रतिपादकत्वं नास्ति। न च समुदितानाम्, क्रमवर्तित्वात्तदुपलब्धीनाम्। न च क्रमोत्पन्नानामुपलब्धीनां स्थेम्नोपलब्धौ साहित्यम्। तासां क्षणिकत्वात्। न च तत्प्रकारातिरेकि प्रकारान्तरमस्तीत्यनुपप-

---

१. शा. भा. पृ. १०. पं. ११।

अथायमभिप्रायः- उपलब्धिविनाशेऽपि हि तत्स्मृत्यनुग्रहादर्थावगम इति । सापि न सर्वविषयिणी । उपलब्धिवत् । उपलब्ध्यनुसारिणी हि सा । अतोऽप्यर्थावगतिर्न घटते । तस्माच्छब्दतत्त्वमेवेदमर्थरूपतया विपरिवर्तत इत्युक्तं शब्दविद्भिः ।

किंचाविवर्तपक्षे श्रोत्रादिव्यापारनिरपेक्षैव स्वरूपेऽर्थे वाऽवगतिः शक्यते वक्तुम् । बाढम्, शब्दादयः श्रोत्राद्यवच्छेदेनैकरूपा अप्यनेकरूपतया प्रतिभान्ति । मरकतपद्मरागादिषु मुखमेकमनेकमिव प्रतिभाति तथात्रापि ।

---

न्नोऽर्थप्रत्ययः ।

अथायमभिप्रायः—उपलब्धिविनाशेऽपि हि तत्स्मृत्यनुग्रहादर्थावगम इति । अस्यार्थः—यद्यपि क्षणिकत्वादुपलब्धयो युगपन्न सम्भवन्ति, तथापि तत्स्मृत्यनुगृहीता वर्णा अवगमं करिष्यन्तीति । सापि न सर्वविषयिणी, उपलब्धिवत् । उपलब्ध्यनुसारिणी हि सा । अस्यार्थः—सापि स्मृतिस्सर्ववर्णविषयिका नास्ति, यथोपलब्धिः प्रत्येकवर्णविषया तथा सापि । यस्मादुपलब्ध्या संस्कारः क्रियते संस्काराच्च स्मृतिः । तेनोपलब्धिवदेकैकवर्णविषयात् संस्कारात् स्मृतिरिति न सर्ववर्णविषयत्वम् । न च प्रत्येकवर्ण(१)विषयाभ्य एव स्मृतिभ्यः संस्कारयौगपद्येन युगपद्भाविनीभ्योऽर्थप्रतीतिः, क्रमविपर्ययोच्चरितेष्वपि वर्णेषु संस्कारयौगपद्येन स्मृतौ यौगपद्याविशेषात्त(२)त्प्रसंगात् । अतोऽप्यर्थावगतिर्न घटते । तस्माच्छब्दतत्त्वमेवेदमर्थरूपतया विवर्तत इत्युक्तं शब्दविद्भिः । यस्माद्वर्णातिरेकी शब्दः कार्यगम्यः तस्मात्स विवर्ततेऽर्थरूपेणेति प्रतीतिविरुद्धता नास्ति । वर्णात्मके हि शब्दे गवादीनां तद्रूपता प्रत्यक्षेण विरुध्यते ।

किं चाविवर्तपक्षे श्रोत्रादिव्यापारनिरपेक्षैव स्वरूपेऽर्थे वाऽवगतिश्शक्यते वक्तुम् । अस्यार्थः—विवर्तवादिनापि हि श्रोत्रादिव्यापारापेक्षा शब्दस्वरूपेऽर्थे वाऽवगतिर्वाच्या । सा च भिन्नयोरेव शब्दार्थयोराकारं समर्पयति । यदि परं श्रोत्रादिव्यापारानपेक्षा प्रतीतिरभ्युपगम्येत तदा स्यादेव विवर्तः, न चासावस्तीति विवर्तपक्षोऽप्यनुपपन्नः । अत्रोत्तरम्—बाढम्, अतिशयेन शक्यते । शब्दादयः श्रोत्राद्यवच्छेदेन ह्येकरूपा अप्यनेकरूपा इव प्रतिभान्ति । अस्यार्थः—यद्यपि परमार्थतो भेदो नास्ति तथापि श्रोत्राद्युपाधिवशेन भिन्नबुद्धिर्भवति । अत्र दृष्टान्तमाह—मरकतपद्मरागादिषु मुखमेकमप्यनेकरूपमिव

१. विषयात्यये इति क० पु० । २. तदर्थसंवित्प्रसङ्गात् इति ख० पु० ।

ननु च खड्गादिष्वेकं ग्राहकम्। उपाधयो हि खड्गादयः तदेकग्राहकवशादेकं मुखमिति शक्यते वक्तुम्। भेदाश्चोपाधिनिबन्धनाः। अत्र पुनः किमेकं ग्राहकं शब्दादेः ? यद्वशाच्छ्रोत्राद्युपाधिकृतो भेदः, एकमेवेदं वस्त्विति वर्ण्यते। किमिदं प्रलप्यते- एकग्राहकवशादेकं वस्त्विति। एकत्वादेव ह्येकत्वम्। ननु चोक्तमेकत्वमेव न प्रतीयेत इति। श्रोत्रादयो हि प्रतीतेः कारणम्। ते च भेदेनैव प्रतीतिमुत्पादयन्तीति प्रतीतिभेदे सत्येकं वस्त्विति दुर्वचः। कथं तर्हि खड्गादिषु तदेवेदं मुखमिति ? बिम्बाकारप्रत्यभिज्ञानात् तदुपाधिनिबन्धनो भेद इति शक्यते वक्तुम्। उक्तं तर्हि त्वयैवैकत्वं- प्रत्यभिज्ञानादेकत्वमिति। अस्ति चेदमेकत्वं शब्दादावपि- गौरयं, शुक्लोऽयं, सुरभि चन्दनमिति। तस्मा-

---

प्रतिभाति तथात्रापि **भविष्यति**।

ननु खड्गादिष्वेकं ग्राहकं **चक्षुरिन्द्रियम्**। उपायो हि खड्गादयः **तस्यैकस्य** वशेनैकं मुखमिति शक्यते वक्तुम्। भेदाश्चोपाधिनिबन्धना **इति च शक्यते वक्तुम्**। अत्र पुनः किमेकं ग्राहकं शब्दादेः ? यद्वशाच्छ्रोत्राद्युपाधिकृतो भेदः, एकमेवेदं वस्त्विति वर्ण्यते। **एकस्मिन् ग्राहके श्रोत्रादयो भिन्ना उपाधिमात्रतयैवावतिष्ठन्ते। तद्वशाच्च भेद इति युज्येतापि। अत्रोत्तरम्**- किमिदं प्रलप्यते- एकग्राहकवशादेकं वस्त्विति। **अत्रापि नैकग्राहकवशादेकं मुखम्। किंतु** एकत्वादेव ह्येकत्वम्। **एकत्वेनैव प्रतीतेरेकत्वम्, तनात्राप्येकत्वेन प्रतीतेः शब्दरूपादीनामेकत्वमिति**। ननु चोक्तमेकत्वमेव न प्रतीयत इति। **कस्मात् ?** श्रोत्रादयः प्रतीतेः कारणम्। ते च भेदेनैव प्रतीतिमुत्पादयन्ति। प्रतीतिभेदे च सत्येकं वस्त्विति दुर्वचः। कथं तर्हि खड्गादिषु तदेवेदं मुखमिति ? बिम्बाकारप्रत्यभिज्ञानादुपाधि**निबन्धनो** भेद इति शक्यते वक्तुम्। अस्यार्थ **-कथमुपाधिषु नानावभासे सत्यपि तदेवेदं मुखमिति निश्चयः, यावता भेद एव स्यात्। यदि बिम्बाकारप्रत्यभिज्ञा स्यात्तद्दोषनिबन्धनो भेद इति शक्यते वक्तुम्, नान्यथा**। उत्तरम्—उक्तं तर्हि त्वयैवेकत्वम्। **त्वया** हि प्रत्यभिज्ञानादेकत्वं **भवेदिति वदता एकत्वमुक्तम्। कुतः प्रत्यभिज्ञानात् ? सर्वत्र तदेवेदं मुखमिति प्रतीतेः। अत्र भेदाभेदयोः परस्परविरोधित्वे भेदस्योपाधिवशेनाप्युपपत्तेरभेद एव पारमार्थिक इति निश्चीयते**।

**ननु च भवत्वेवं मुखे, शब्दादिषु कथमिति, तत्राह**—अस्ति चेदमेकत्वं

दत्राप्येकतया प्रत्यभिज्ञानात् श्रोत्राद्युपाधिनिबन्धन एव भेद इत्युपपन्नम् । श्रोत्रादिभेदः किंनिबन्धनः ? विषयभेदप्रतिपत्तिनिबन्धन इति वदामः । विषयभेदप्रतिपत्तेः किं निबन्धनम् ? । श्रोत्रादिभेद इत्युक्तम् । एवं तर्हीतरेतराश्रयतोक्ता भवति । बाढमुक्ता । अविद्यामातृकेयम् । अत एवाविद्येत्युच्यते बुधैः । तस्माद्विवर्त्त एवाश्रयणीयस्तत्त्वविद्भिरवगतेः कारणम् । तस्मादशब्दज्ञो देवानां प्रियः । यो हि युतसिद्धयोश्शब्दार्थयोस्सम्बन्धमर्थावगतौ कारणं मन्यते । पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक इति कोऽयं संस्कारो नाम ? यदि तावद्वर्णावगतिः, प्रत्युक्ता सा । स्मरणमपि तथैव ।

---

शब्दादावपि । गौरयमिति **जातिशब्दयोस्तुल्यव्यपदेशादेकत्वावगमः** । शुक्लोऽयमिति **रूपशब्दयोः** । सुरभि चन्दनमिति **गन्धशब्दयोर्द्रव्यशब्दयोश्च** । तस्मादत्राप्येकतया प्रत्यभिज्ञानात् श्रोत्राद्युपाधिनिबन्धन **एवायं** भेद इत्युपपन्नम् । **अस्यार्थः**—**सर्वशब्देषु तावच्छब्द इत्येका बुद्धिः । अभिव्यञ्जकध्वनिवशात् भेदः । शब्दस्य जात्यादीनां तुल्यव्यपदेशादभेदः, श्रोत्राद्युपाधिवशेन च भेद इत्युपपन्नम् ।** अत्र चोदयति—श्रोत्रादेः किंनिबन्धनो भेदः ? **अत्राभिप्रायः—त्वन्मते सर्वं जगदेकरूपम् । अतश्श्रोत्रादेरपि कथं भेद इति** । विषयभेदप्रतिपत्तिनिबन्धन इति वदामः । **कार्यभेदाच्छ्रोत्रादीनामपि भेद इत्यर्थः** । विषयभेदप्रतिपत्तेः किं निबन्धनम् ? **विषयभूतानां शब्दानां भेदप्रतिपत्तेः किं कारणमित्यर्थः** । श्रोत्रादिभेदो **निबन्धनमित्युक्तमेवानन्तरम्** । एवं सतीतरेतराश्रयतोक्ता भवति । **सा च न युक्ता** । बाढमुक्ता, अविद्यामातृकेयम् । **येयमितरेतराश्रयता सेयमविद्या मातृका मातृसदृशी । यदि हि काचिदत्रानुपपत्तिर्न स्यात् विद्यैव स्यात् । न तूपपन्नार्थे चाविद्या ।** अतएवाविद्येत्युच्यते बुधैः । **यत एवानुपपन्ना तस्मात्** विवर्त एवाश्रयणीयस्तत्त्वविद्भिर**वगतेः कारणम्, विवर्तस्योपपन्नत्वात् ।**

**एवं वैयाकरणः स्वपक्षं साधयित्वा मीमांसकं पराजित्य पर्यनुयुङ्क्ते**—अतो न शब्दज्ञो देवानां प्रियः, यो हि युतसिद्धयोः शब्दार्थयोस्सम्बन्धं अर्थावगतौ कारणं मन्यत इति । पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक इति कोऽयं संस्कारो नाम ? यदि तावद्वर्णावगतिः **संस्क्रियतेऽर्थप्रतीतियोग्यात्मा क्रियतेऽनयेति व्युत्पत्त्या;** प्रत्युक्ता सा **अर्थोपलब्धौ कारणत्वं तस्या न सम्भवति, अयौगपद्यादित्युक्तम् । अथ स्मरणं संस्कारः, अत्राह—**स्मरणमपि तथैव **यथैवोपलब्धिस्तथैवाकारणम्, अयौगपद्यादेव ।**

अथ स्मृतिकार्यान्यथानुपपत्त्या कश्चित्पदार्थः कालान्तराव- स्थायी विद्यत इति कल्प्यते, असावपि प्रतिवर्णविषय एवेति शक्यते कल्पयितुम् । एकैकवर्णविषयत्वादुपलब्धेः, तदनुसारित्वाच्च स्मृतेः, तत्कार्यत्वाच्च संस्कारस्य । तस्माद्वर्णोपलब्धिवदसावपि न कारणम् ।

न च स्मृतिविज्ञानशून्यस्संस्कारोऽस्तीति प्रमाणमस्ति । दर्शयति च प्रत्येकवर्णविषयमेव संस्कारं(१) "पूर्ववर्णजनितविशेषसं- स्कारसहितोऽन्त्यो वर्णो वाचक" इति ब्रुवन् । तस्मादुपलब्धि-

---

अथ स्मृतिकार्यान्यथानुपपत्त्या कश्चित्पदार्थविशेषः कालान्तरावस्थायी विद्यत इति कल्प्यते । अनुभूत एव वस्तुनि स्मरणं भवति, नाननुभूते । तत्र यद्यनुभवः कञ्चिदतिशयमात्मनि नादध्यात् तदानुभूताननुभूतयोरविशेषादुभय- त्रापि स्मृतिस्स्यात् । न चोभयत्रापि । अतश्चेयं व्यवस्थया स्मृतिरुपजा- यमानाऽनुभवाहितसंस्कारं प्रकल्पयति । सोऽपि यद्यनुभववत्क्षणिक- स्स्यात् कालान्तरे स्मृतिर्नोपपद्यते । तस्मात्कालान्तरावस्थायी संस्का रोऽस्तीति गम्यते । तेनास्य स्थास्नुतया यौगपद्यमुपपद्यत इति । त- त्राह—असावपि प्रतिवर्णविषय एवेति शक्यते कल्पयितुम् । एकैकवर्णविषयत्वादुपलब्धे स्तदनुसारित्वाच्च स्मृतेस्तत्कार्यत्वाच्च संस्कारस्य । अस्यार्थः—संस्कारो हि वर्ण- स्मृतिजनकतया वर्णान् स्मृतौ युगपदुपलम्भयन् अर्थप्रतीतौ कारणतां यायात् । स चैकैकवर्णविषय एव न सकलवर्णविषयः । कस्मात् ? उ- पलब्धिभिराधीयन्ते संस्काराः । उपलब्धयश्च प्रत्येकवर्णविषया एव । तेन कारणमुखेन तावदेकैकवर्णविषयस्संस्कारः । तथा कार्यमपि यत्सं स्कारस्य कल्पकं तदपि प्रत्येकवर्णविषयमेव, उपलब्ध्यनुसारित्वात्स्मृ- तेः । उपलब्धं हि स्मर्यते, नानुपलब्धम् । न च समुदिता वर्णा उपलब्धा इति न समुदितवर्णविषया स्मृतिः । तत्कार्यत्वाच्च संस्कारस्य सैव स्मृतिः कार्यं यस्य स तत्कार्यः, तस्य भावस्तत्कार्यत्वम् , तस्मात् । एतदुक्तं भवति—स्मृतितः संस्कारः कल्प्यमानः कार्यानुरूप्यात्प्रतिवर्णविषय एव कल्पनीय इति । तस्माद्वर्णोपलब्धिवदसावपि न कारणम् ।

ननु भवतु स्मृतिहेतुस्संस्कारः प्रतिवर्णविषयः, अन्य एवापूर्वः प्रतिवर्णजनितोऽर्थप्रतीतिहेतुरस्तु । तत्राह—न च स्मृतिज्ञानशून्यः संस्कारो- ऽस्तीति प्रमाणमस्ति । अर्थप्रतीतिलक्षणकार्यस्य विवर्त्तनाप्युपपत्तेरिति वक्ष्यति । दर्शयति च प्रत्येकवर्णविषयमेव संस्कारं "पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितो-

---

१. शा भा. पृ. १०. पं १८. अत्र मुद्रितभाष्यपुस्तके पाठभेदोऽस्ति ।

स्मृतिभ्यां किमधिकमस्यार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं मन्यते भाष्यकारः ! स्फोटवादिनो वा कथमित्येतदप्यनुत्तरम् । न ह्यभ्युपगतिरर्थसिद्धौ हेतुः । तस्मादुपवर्णनीयोऽयं ग्रन्थः ।

अथ कालान्तरावस्थायितैव विशेषः, तन्न ; परस्परासम्बन्धे हि किमवस्थितिः करिष्यति । अथार्थप्रतिपत्तिरेव सम्बन्धहेतुः । एवमितरेतराश्रयता प्राप्नोति । भवत्विति चेत् ! न तत्त्वागमे युक्तोऽयमभ्युपगमः । कथं तर्हि बीजाङ्कुरादिषु ? दर्शनादिति यद्युच्येत, तदिहापि दर्शनं शक्यते वक्तुं विवर्तप्रतिपक्षसम्भवात् । अर्थावगतिर्हि का-

ऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक" इति ब्रुवन् । पूर्ववर्णास्संस्कारजनकाः, अन्त्यो नेति । अतो न संभूय वर्णाः संस्कारमारभन्त इति ज्ञायते । उपसंहरति—तस्मादुपलब्धिस्मृतिभ्यां किमभ्यधिकमस्यार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं मन्यते भाष्यकारः । नास्याधिकं सामर्थ्यमस्तीति भावः ।

ननु यथार्थप्रतीतिरनुपपन्ना तथा स्फोटाभिव्यक्तिरप्यनुपपन्ना । तस्मान्नैकैकेन वर्णेन ध्वनिना वा स्फोटोऽभिव्यज्यते । न च नाभिव्यज्यतामिति वाच्यम् । अनभिव्यक्तादर्थप्रत्ययप्रसङ्गात् । न च समुदितैः, समुदायासम्भवात् । न च भागशोऽभिव्यक्तिः, भागाभावात् । तस्मादर्थप्रतीतिरेव परमस्तु वर्णेभ्यः, किं स्फोटकल्पनयेति । तत्राह—स्फोटवादिनो वा कथं स्फोटाभिव्यक्तिरित्यनुत्तरं सिद्धान्तिनः । नाभ्युपगतिरर्थसिद्धौ हेतुः । यत्खल्वनुपपन्नं तदनुपपन्नमेव । न चाभ्युपगमादुपपन्नता भवति । तस्मादुपवर्णनीयोऽयं ग्रन्थः ।

अथ कालान्तरावस्थायितैव विशेषः, उपलब्धिस्मृती क्षणिके, संस्कारस्तु कालान्तरावस्थायीति । तस्मादधिकत्वम् । तन्न; परस्परासम्बन्धे किमवस्थितिः करिष्यति ? एकैकवर्णविषयस्मृतिहेतुत्वात्तस्य, स्मृतीनां च यौगपद्याभावात् स्थायितापि नोपकारिणीति । अथार्थप्रतिपत्तिरेव सम्बन्धहेतुः अर्थप्रतिपत्तिरन्यथानुपपन्ना युगपत्सर्ववर्णविषयां स्मृतिं कल्पयति, स्मृतिरपि संस्काराणां परस्परं संभूय कारितामित्यर्थप्रतिपत्तिरेव संस्काराणामन्योन्यसम्बन्धे हेतुः । उत्तरम्—एवमितरेतराश्रयता प्राप्नोति । वर्णेभ्य एव ह्यर्थप्रतिपत्तौ निश्चितायां परस्परसम्बन्धकल्पना, परस्परसम्बन्धाच्च वर्णेभ्य एवार्थप्रत्ययो वाच्यः । स्फोटादप्यर्थप्रतिपत्त्युत्पत्तेः । भवत्वितरेतराश्रयता, न च दोषमावहेद्विवर्त्तवादिन इवेति चेत् ! न तत्त्वावगमे युक्तोऽयमभ्युपगमः । कथं तर्हि बीजाङ्कुरादिषु ? बीजादङ्कुरोऽङ्कुराच्च बीज-

रणमात्रस्य हेतुतां प्रतिपद्यते। न संस्कारसम्बन्धस्यैव। बीजाङ्कुरादिषु विशेषदर्शनादुपपन्नम्। इह त्वानुमानिकत्वात्संस्कारस्य विशेषोपलब्धिर्नोपपद्यते। तस्माद्विवर्तमेवोपपन्नतरं मन्यामहे। अत एवेदमप्ययुक्तम्। किमयुक्तम्? सा च शब्दकल्पना चेति। कथमयुक्तम्? विवर्तपक्षे हि का नामेयं शब्दकल्पना? यस्मात् अध्यासितोपाधि सर्वप्रमाणावगम्यमेकं वस्त्वित्युक्तम्। तस्मादशब्दज्ञतैवेयं यदुत भिन्नयोरपि शब्दार्थयोरौत्पत्तिकस्सम्बन्धोऽभिधीयते।

नन्वेकत्ववादिनोऽपि नैवायं विभागः शक्यतेऽवगन्तुम्-ज्योतिष्टोमोऽयं, दर्शपूर्णमासाविमाविति। एकत्वे हि न वाक्यैकत्व एवावस्थितिः। सर्ववाक्यानामेकता प्राप्नोति वर्णानामिव पदे पदानामिव वाक्ये; एकत्वावगमादेव। भवति हि सर्ववाक्येषु शब्दः शब्द इत्येका बुद्धिः। सर्ववाक्यार्थेषु च वाक्यार्थ इति। त-

---

मिति। तत्रापि कथमितरेतराश्रयता न भवति? दर्शनादिति यद्युच्येत दृश्यते तावद्बीजादङ्कुरोऽङ्कुराच्च बीजम्। न च दृष्टेऽनुपपत्तिरिति यद्युच्येत, तदिहापि दर्शनं शक्यते वक्तुम्। अर्थप्रतीतिर्हि वर्णप्रतीत्यनुरोधिनी दृश्यते। नैतद् दर्शनं सिद्धम्, विवर्तस्य प्रतिपक्षस्य सम्भवात्। विवर्तादप्यर्थप्रतीतिसम्भवादित्यर्थः। अर्थावगतिर्हि कारणमात्रस्य हेतुतां प्रतिपद्यते कारणमात्रं गमयति न संस्कारस्सम्बन्धस्यैव हेतुतां प्रतिपद्यते। बीजाङ्कुरयोस्तु कारणविशेषदर्शनादुपपन्नं साक्षादेव बीजादङ्कुरोत्पत्तिदर्शनादङ्कुराच्च बीजोत्पत्तेः। इह त्वानुमानिकत्वात्संस्कारस्य वर्णविषयस्य कारणविशेषोपलब्धिर्नोपपद्यते। तस्माद्विवर्त्तमेवोपपन्नतरं मन्यामहे। यतो विवर्त्त एवोपपन्नतरः अत इदानीमिदमप्ययुक्तम्। किमयुक्तम्? सा च शब्दकल्पना चेति। कथमयुक्तम्? विवर्त्तपक्षे हि का नामेयं शब्दकल्पना? यस्मादध्यासितोपाध्यध्यासितविशेषं सर्वप्रमाणावगम्यमेकं वस्त्वित्युक्तम्। तस्मादशब्दज्ञतैवेयं यदुत भिन्नयोरपि शब्दार्थयोरौत्पत्तिकः सम्बन्धोऽभिधीयते। भिन्नयोर्हि वाच्यवाचकलक्षणस्सम्बन्धोऽभ्युपगमनीयः। स चोक्तेन न्यायेन नास्तीत्युच्यते पूर्वपक्षवादिना।

नन्वेकत्ववादिनोऽपि नैवायं विभागः शक्यते(१)वगन्तुं—ज्योतिष्टोमोऽयं, दर्शपूर्णमासाविमाविति। कस्मादित्यत्राह—एकत्वे हि न वाक्यैकत्व एवावस्थितिः, किं तु सर्ववाक्यानामेवैकता प्राप्नोति वर्णानामिव पदे पदानामिव

१. वक्तु इति ख. पु.।

दिदमभिन्नं सर्वमेव ज्योतिष्टोमादि कर्मजातं प्राप्नोति । दृश्यन्ते चाधिकारभेदा विरुद्धाश्चाविरुद्धाश्च । विरुद्धा विरुद्धफलाः । अविरुद्धाश्चाविरुद्धफलाः । तत्र विरुद्धाः कृष्णलचरुसर्वस्वारादयः । अविरुद्धाश्चाग्निहोत्रादयः । नचैतदेकत्व उपपद्यते । सत्यं नैकत्व उपपद्यते । भिन्नार्थानि चैतानि वाक्यानि । एकार्थप्रतिपत्त्यर्था चैकता । न चात्रैकार्थताऽवसीयते । तस्मादेकस्मिन् वाक्ये पदवर्णापलापो युक्तः । वाक्यान्तरे तु किंकृतो वाक्यान्तरस्यापलाप इति । तस्मान्नेयं विरुद्धाविरुद्धचोदनोपपद्यते । शब्दप्रामाण्यवादिनो ह्यर्थसम्बद्धः(१) शब्दः शब्देनोच्यते, न काकवाशिताद्यपि श्रोत्रग्राह्यम् ।

ननु–श्रोत्रादिभेदमुपवर्णयता सर्वमेतदविद्याजातमित्युक्तम् ।

---

वाक्यं । कस्मात् ? एकत्वस्यावगमादेव । भवति हि सर्ववाक्येषु शब्दः शब्द इत्येका बुद्धिः । **तेन वाक्यानि तावदभिन्नानि । वाक्यवदेव च न वाक्यार्थो भिद्यते** ; सर्ववाक्यार्थेषु वाक्यार्थ इत्येका **बुद्धिरस्ति । तद्वशादप्येकता प्राप्नोति** । तदिदमभिन्नं सर्वमेव ज्योतिष्टोमादि कर्मजातं प्राप्नोति । **न चैतदङ्गीकर्त्तुं शक्यम् । तदाह**—दृश्यन्ते चाधिकारभेदा विरुद्धाश्चाविरुद्धाश्च । विरुद्धा विरुद्धफलाः, अविरुद्धाश्चाविरुद्धफलाः । तत्र विरुद्धाः(२) कृष्णलचरुसर्वस्वारादयः, आयुर्मरणयोः फलयोर्विरोधात् । अविरुद्धाश्चाग्निहोत्रादयः । न चैतदेकत्वे **वाक्यानामुपपद्यतेऽनेकार्थत्वम् । समाधत्ते**—सत्यं नैकत्व **इदमुपपद्यते** । भिन्नार्थानि चैतानि वाक्यानि, **साक्षादर्थभेदस्यावगम्यमानत्वात् । ननु च वाक्यानामेकत्वेन तदर्थानामप्येकता । तत्राह**—अर्थप्रतिपत्त्यर्था चैकता । **एकवाक्यत्वमन्तरेणार्थप्रतिपत्त्यनुपपत्तेरेकं वाक्यमङ्गीक्रियते । न च भिन्नेषु वाक्येषु** एकार्थताऽवसीयते । तस्मादेकस्मिन् वाक्ये पदवर्णापलापो युक्तः । वाक्यान्तरे तु किंकृतो वाक्यान्तरस्यापलाप **इति** । तस्मान्नेयं विरुद्धाविरुद्धचोदनोपपद्यते । शब्दप्रामाण्यवादिनश्चार्थसम्बद्धः शब्दोऽभिमतः, न काकवाशिताद्यपि श्रोत्रग्राह्यम् । **तेनार्थभेदादर्थप्रतिपादकशब्दभेदो युक्तः ।**

ननु च श्रोत्रादिभेद**मविद्याकल्पितमित्यु**पवर्णयता सर्वमेतदविद्याजातमित्युक्तम् ।

---

१. शब्दोऽभिमतः इति व्याख्यानसम्मतः पाठः ।

२. "प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः" इति वाक्येनायूरूपफलमुद्दिश्य विहितायामायुष्कामेष्टौ विहितः कृष्णलचरुः । कृष्णलः माषाकृतिस्सुवर्णखण्डः ॥ "मरणकामो यजेत यः कामयेताऽनामयता स्वर्गं लोकमियाम्" (आप.२२.७.२०) इति विहितो यागविशेषः सर्वस्वारः ॥

किमिदमिदानीमर्द्धजरतीयमुपन्यस्यते—वाक्यवाक्यार्थयोर्भेद एवेति। अनभिप्रायज्ञो देवानां प्रियः। ब्रह्मण्यभावभेद उक्तः। तद्रूपतया केन भेदोऽभिधीयते ? शास्त्रार्थावगतौ च केन वा भेदोऽपह्नोतुं शक्यते श्रोत्रादीनामिव ? सत्यं नापह्नूयते। अविद्या तु प्राप्नोति। विद्या चेष्यते वैदिकोऽर्थः। कथमविद्यातोऽभ्युदयः शक्यते वक्तुम्। अविद्या हि प्रत्यवायस्य निमित्तम्। सत्यं यथा भवानाह। प्रत्यवायस्त्वापेक्षिकः। सर्वं हि क्षयि प्रत्यवायायैव। किन्तु प्रत्यवाय एवैकत्र। स चोपायश्चान्यत्रेति विशेषः। तस्मान्न किञ्चिदत्र पूर्वं परेण विरुध्यते।

ननु वाक्यवाक्यार्थयोर्भेदेऽपि कर्मोत्पत्तिवाक्यैर्गुणवाक्यानां कथमर्थत एकता शक्यते वक्तुम् ? उक्तं भिन्नत्वेऽप्येकानुष्ठानसिद्धि-

---

किमिदमर्द्धजरतीयम् **अर्द्धेन जरत्यर्धेन तरुणीवदिदमुपन्यस्यते**(१) **"समासाच्च तद्विषयात्"** **इतीवार्थे छः।** अत्र वाक्यवाक्यार्थयोर्भेद एवेति। **अत्र समाधत्ते।** अनभिप्रायज्ञो देवानां प्रियः, **यतो** ब्रह्मणि **ब्रह्मावस्थायाम**सावभेद उक्तः। तद्रूपतया केन वा भेदोऽभिधीयते(२)शास्त्रार्थावगतौ च केन वा भेदोऽपह्नोतुं शक्यते श्रोत्रादीनामिव। **अविद्यानिबन्धनो भेदः, परमार्थतस्त्वभेद इत्याशयः।**

**पुनराक्षिपति**—सत्यं **नापह्नूयेत त्वया भेदः,** किन्तु अविद्या प्राप्नोति, विद्या चेष्यते वैदिकोऽर्थः। **अन्यथा** कथमविद्यातोऽभ्युदयः शक्यते वक्तुम् ? अविद्या हि प्रत्यवायस्य निमित्तम्। **परिहरति**—सत्यं यथा भवानाह। प्रत्यवायस्त्वापेक्षिकः। **किञ्चिदिष्टमपि किञ्चिदपेक्ष्य प्रत्यवाय इत्युच्यते, यथा-स्वर्गो मोक्षम्, अन्तवत्त्वात्। तेन** सर्वं क्षयि **कर्मजातं** प्रत्यवायायैवा**न्तवत्त्वादिदोषात्। स च प्रत्यवायो विषयोऽभ्युदयोपायश्च सिध्यतीत्यनभ्युदयार्थिभ्योऽप्यापातरमणीयेभ्यो विशेषः। तदाह**—किन्तु प्रत्यवाय एवैकत्र ब्रह्महत्यादौ। स चोपायश्चान्यत्र **वैदिकोऽर्थ** इति विशेषः। तस्मान्न किञ्चिदत्र पूर्व**मभेदाभिधानं परमार्थाश्रयं** परेणा**विद्यानिबन्धनभेदाभिधानेन** विरुध्यते।

**ननु यदि वाक्यानां वाक्यार्थानां चैक्यं नास्ति तदा** वाक्यवाक्यार्थयोर्भेदेऽपि कर्मोत्पत्तिवाक्यैः**"रग्निहोत्रं जुहोती"त्येवमा**दिभिर्गुणवाक्यानां **"दध्ना जुहोती"त्येवमादीनां** कथमर्थत एकत्वं शक्यते वक्तुं **भिन्नार्थानामिति भावः।**

---

१. पा. सू. ४. ३. १०६.।

२. शास्त्रार्थतया इति ख. पु. शास्त्रसत्वार्थतया वा इति क. पु.।

रिति नित्यकाम्यप्रयोगयोरिव । तस्मात्सर्वमुपपन्नम् ॥

स्यादेतदेवं यद्येका बुद्धिः स्यात् । न ह्यत्रैका बुद्धिरस्ति । ननु च सर्वशब्देषु शब्दः शब्द इत्येका बुद्धिरस्ति । असत्यां चैकबुद्धौ शब्दशब्दवाच्यताऽपि न स्यात्सर्वशब्दानाम् । एकनिमित्तता ह्येकशब्दवाच्यता, न पुनरेकत्वकृता । अत्र चैकं निमित्तमस्ति श्रोत्रग्राह्यता । श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः । किं पुनः कारणं श्रोत्रग्राह्यतैवात्र गृह्यते ? न पुनर्गो-

---

उक्तं भिन्नत्वेऽप्येकानुष्ठानसिद्धिरिति । **न हि 'दध्ना जुहोती'त्यादिभिर्भिन्नमनुष्ठानं चोद्यते** नित्यकाम्ययोरिव **प्रयोगयोः । यथा काम्यस्याग्निहोत्रादिप्रयोगस्य नित्यस्य चैकानुष्ठानसिद्धिः ।** तस्मात्सर्वमुपपन्नमस्मि**मन्नपि पक्षे ॥**

**इदानीं सिद्धान्तमुपक्रमते**—स्यादेतदेवं यद्येका बुद्धिः स्यात् । न ह्यत्रैका बुद्धिरस्ति । ननु च सर्वशब्देषु शब्दः शब्द इत्येका बुद्धिरस्ति । **यदि चैका बुद्धिर्न स्यात्** असत्यां चैकबुद्धौ शब्दशब्दवाच्यतापि न स्यात्सर्वशब्दानाम् । **यथा रूपादिषु शब्दशब्दो न प्रवर्त्तते तथा गकारादिष्वपि न प्रवर्त्तेत । अत्र प्रतिसमाधत्ते**—एकनिमित्तता ह्येकशब्दवाच्यता । न पुनरेकताकृता । अस्यार्थः—**न वर्णेष्वेकाकारा बुद्धिरस्ति । यस्मादेकेन निमित्तेन विनैकशब्दप्रवृत्तिर्न भवति । तच्च निमित्तं क्वचिज्जातिः क्रिया गुणो द्रव्यं वा गौर्गन्ता शुक्लो विषाणीति यथा । क्वचिद्वस्तुनैवैकत्वं यथा तस्मिन्नेव वस्तुनि पुनः शब्दप्रवृत्तावाकाशमाकाशमिति । न पुनरेकत्वमेवास्या निमित्तम् । अतोऽनैकान्तिकत्वादेकशब्दप्रवृत्तेर्न सिध्यत्येका बुद्धिः ।**

**ननु—निमि(१)त्तान्तराभावाद्वस्तुस्वरूपैकतैव निमित्तमेकशब्दप्रवृत्तेरित्याशङ्क्याह**—अत्र च **शब्दशब्दप्रवृत्तावेकं** निमित्तमस्ति श्रोत्रग्राह्यत्वं, **यतः** श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः । **तस्माच्छ्रोत्रग्राह्यतैव शब्दशब्दप्रवृत्तौ निमित्तम् । न च सत्ववर्णत्वादौ व्यभिचारः । सत्वादीनां श्रोत्राग्राह्यत्वात् । न हि सत्ववर्णत्वादि सामान्यमस्तीन्द्रियग्राह्यमिति समनन्तरमेव निवेदयिष्यामः ।** किं पुनः कारणं **केन पुनः कारणेनेत्यर्थः । 'निमित्तकारणहेतुष्वि'ति प्रथमा द्वितीया वा तृतीयार्थे ।** श्रोत्रग्राह्यतैवात्र **निमित्तं** गृह्यते **अङ्गीक्रियते** न पुनर्गोत्ववच्छब्दत्वमेवाश्रयियते **निमित्तम् ।**

---

१. "निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्" (का. वा. २. ३. २७) इति कात्यायनवार्तिकानुसारेणेत्यर्थः ॥

त्ववच्छब्दत्वमाश्रीयते । सामान्यविशेषविषयमज्ञानमत्रापराध्यत एवं चोदयतः । किं पुनः सामान्यविशेषविषयं ज्ञानम्? इदं ज्ञानं–यस्मिन् पदार्थग्रहणे सति पूर्वदर्शनसम्बन्ध्यवमर्शो भवति, तत्सामान्यम् । न च गकारादिष्वेकवर्णग्रहे सति वर्णान्तरावमर्शो भवति पाचकादिवत् ।

अथोत्तरम्—सामान्यविशेषविषयमज्ञानमत्रापराध्यते एवं चोदयतः । एवं चोदयन् भवान्न सामान्यं विशेषं वा जानातीति लक्ष्यते । यदि सामान्यं वा विशेषं वा जानीयात् नैवं चोदयेत् । किं पुनः सामान्यविशेषविषयं ज्ञानम्? यन्मम नास्तीति पृच्छति । तत्र प्रतिवदति—यस्मिन् पदार्थग्रहणे सति पूर्वदर्शनसम्बन्ध्यवमर्शो भवति, तत्सामान्यम् , यथा विलक्षणशाबलेयादिपदार्थग्रहणे सति गौर्गौरित्यादिपूर्वदृष्टाकारानुसन्धानम् । तत्र यद्विषयं तत्सामान्यं गोत्वादि । अत्र च समानवर्त्तिकावर्त्तिनीषु ज्वालासु ज्वालात्वं सामान्यं नास्तीति दर्शयितुं पदार्थग्रहणे सति विशेषणमुपात्तम् । न हि ज्वालानां भेदकं किञ्चिदवबुध्यते । एकबुद्धिरपि तत्र भेदाग्रहणनिबन्धनेति(?) शब्दाधिकरणे वक्ष्यामः । न च गकारादिष्वेकवर्णग्रहणे सति वर्णान्तरावमर्शो भवति । वर्णान्तरेऽनुभूतस्यावमर्शो न भवतीत्यर्थः । पाचकादिष्विव । यथा बहुषु पुरुषेषु पाचकेषु नैकाकारा बुद्धिरस्ति, तथेहापि । एतेन सत्वादिसामान्यानि प्रत्युक्तानि । न हि जातिगुणक्रियाद्रव्येषु साधारणाकारावमर्शोऽस्ति । सदादिशब्दानां प्रमेयादिशब्दवत्प्रवृत्तिसम्भवात् । किं पुनःसच्छब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्? प्रमाणसम्बन्धः ।

नन्वेवं तर्हि प्रमाणसम्बन्धस्यापरिकल्पने अप्रमीयमाणावस्थायां सच्छब्दानुविद्धा बुद्धिर्न स्यात्—अस्ति घटः, आसीत् घटो, भविष्यति घट,–इति । न खलु पचिक्रियासम्बन्धानवबोधे पाचक इति कश्चिद्व्यपदिशति । यदि तु प्रमाणोत्तरकालभाव्येव चायं व्यपदेशः स्यात् तथापि त्रिधा भेदो नोपपद्यते । सर्वस्य प्रमाणस्यानिवृत्तत्वादासीदिति भवेत् । सत्ताख्ये तु महासामान्ये तस्य चातीतत्वादासीदित्युच्यते, तथा वर्त्तमानत्वादस्तीति, आगामित्वाच्च भविष्यतीति । अत्र प्रतिविधीयते–यस्यापि सामान्यं व्यतिरिक्तमस्ति तस्यापि तत्किमिति क्वचिद्विचालितमागमिष्यति वा विनष्टत्वादाश्रयभूतस्य द्रव्यस्योत्पद्यमानत्वाच्चेति

१. पू. मी. १ १.६.

तस्मात् क्रियानिबन्धनैवेयं शब्दशब्दवाच्यता । कस्यायं विवर्तः ? कस्य वा श्रोत्रादय उपाधितामापद्यन्ते ? तस्माद्विडम्बनैषा विवर्ततेऽर्थभावेनेति । तस्मात् कार्यत एव सम्बन्धोऽपि कल्पनीयस्संस्काराणाम्, नोपलब्धिस्मृत्योः, अनवस्थितेः ।

---

चेत् ? कः पुनर्विनाशः ? सत्तापगम एवेति चेत् ! सूक्तमिदं सत्तापगमात् सत्तापगम इति । अथ स्वरूपापगमो विनाशः, तथा भाविन्यपि स्वरूपस्यैव भावित्वमिति । अङ्गीकृतं तर्हि स्वरूपसत्तापि भावानामस्तीति । सा चेदभ्युपगता तदा तस्या एव त्रैकाल्यादासीदस्ति भविष्यतीत्युपपन्नस्त्रेधा व्यपदेशः । महासामान्यं च सत्तामवजानीमहे । न स्वरूपसत्तामपि । एतेनेदमपि निराकृतम्—यदुच्यते निवृत्तसकलप्रमाणसम्बन्धे वस्तुनि सत्तासन्देहो न स्यात् । प्रमाणसम्बन्धस्य निरस्तत्वात् । तल्लक्षणत्वाच्च सत्ताया इति । यतोऽस्तमितसकलप्रमाणव्यापारे स्वरूपमेव सन्दिह्यते । भिन्नेषु तु पदार्थस्वभावेषु सच्छन्दप्रवृत्तौ प्रमाणसम्बन्धयोग्यतैव निमित्तमित्युच्यते, न पुनः प्रमाणसम्बन्ध एव सच्छब्दवाच्यः । यथा बहुषु पुरुषेषु परस्पराभिन्नेषु एकपाचिक्रियोपाधिवशेन पाचकशब्दो निविशत इति नानुपपन्नम् । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मात् क्रियानिबन्धनैवेयं शब्दशब्दवाच्यता । कस्यायं विवर्तः ? कस्य च श्रोत्रादय उपाधितामापद्यन्ते ? येनैकरूपोऽपि श्रोत्राद्युपाधिभेदेन भिन्नो भातीति कल्प्यताम् । एकस्य वस्तुनोऽभावात् । तस्मात् विडम्बनैषा विवर्ततेऽर्थभावेनेति । मुखादौ युक्तम्, आदर्शादिष्वेकमुखाकारानुसन्धानेन सर्वप्रतीतीनामुदयात् । यत एव विवर्तः प्रतिपक्षभूतोऽर्थप्रतिपत्तिहेतुर्नास्ति, तस्मादर्थप्रतिपत्तिलक्षणात् कार्यादेवान्यथानुपपन्नात् संस्काराणां सम्बन्धोऽप्यभिन्नस्मरणाख्यकार्यजनकत्वरूपः कल्पनीयः । नोपलब्धिस्मृत्योरनवस्थादर्शनात् ॥

अत्रापरे पर्यचोदयांबभूवुः—यदि प्रत्येकवर्णोपलम्भसम्भूतभावनोपजातसकलवर्णविषयस्मृतिनिबन्धनोऽर्थप्रत्ययः, तर्हि विपरीतक्रमोच्चारितेष्वपि वर्णेषु प्रत्येकानुभवाहितानां भावनानामविशेषाद्यौगपद्याच्च मिलितसकलवर्णगोचरस्मरणकारणत्वादर्थप्रतीतिः किं न भवेत् ? तथा नानापुरुषसमुच्चारितेष्वप्येकैकोपलम्भानामभेदात् ।

अत्रेदमेव तावदुत्तरं वाच्यम्—कार्यतस्साहित्ये कल्प्यमाने यथाकार्यमेव कल्पयितुं न्याय्यमिति । किन्तु क्रमविशेषपरिगृहीता एव वर्णाः अर्थप्रतीतिहेतवः ।

यदप्युक्तम्—अयुक्तं सा च शब्दकल्पना चेति। तत्राप्यर्थापरिज्ञानमेवापराध्यते। इदं हि तत्रोच्यते—परमार्थस्योपाधिकल्पना, अविद्यमानस्य च कल्पनेति। तदिदं सा च शब्दकल्पना चेति। सुरभिचन्दनादीनामाकृतिग्रन्थे परिहारं वक्ष्याम इत्युक्तम्। ननु च शब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इत्येतदिदानीं लौकिकं वचनं नोपपद्यते। किं गकारादयो न शब्दाः? शब्दास्ते, न शब्दः। शब्दादिति चैकवचनं पदाभिप्रायम्। न चैतत्पदमस्तीत्युपपन्नैवेयमनुपपत्तिः। तथा च शास्त्रकारैरपि

---

स्यान्मतम्—स्वभावतो नित्यानां विभूनां वर्णानां कालानिबन्धनस्य देशानिबन्धनस्य च पौर्वापर्यस्याभावादुपलब्धिनिबन्धनं तदुपेयम्। एका चेयं सकलस्मरणात्मिका बुद्धिरिति न तन्निबन्धनः क्रम उपपद्यत इति। तदिदमसाम्प्रतम्। उक्तं स्मरणात्मिका धीरियमिति। तेन पूर्वोपलम्भसम्बन्धसम्भवं पौर्वापर्यं पर्यालोचयन्ती जायत इति किमनुपपन्नम्? नन्वेकक्षणभाविनी स्मृतिः कथं भिन्नमवध्यवधिमद्भावं भासयति? क्रमवदवगतनानावर्णविषयत्वात्तस्याः स्मृत्तेः। एतेन नदीदीनादिषु पदभेदबुद्धिर्व्याख्याता। क्रमभेदेन तदुपपत्तेः। एवं च विच्छेदोच्चरितेऽष्वर्थप्रत्ययो न भवति। युगपत्स्मरणाभावात्। भाष्ये च "पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णो वाचक" इत्यनास्थावादः। परमार्थतस्तु सर्ववर्णेषु स्मरणारूढेष्वेवार्थप्रत्ययः, अन्विताभिधानस्यान्यथानुपपत्तेरिति वक्ष्यामः।

यदप्युक्तमयुक्तं सा च शब्दकल्पना चेति, तत्राप्यर्थापरिज्ञानमेवापराध्यते। इदं हि तत्रोच्यते—परमार्थस्यैव **वर्णजातस्यो**पाधिकल्पना अविद्यमान**स्यैकस्य वस्तुनस्सत्व**कल्पनेति। तदिदं सा च शब्दकल्पना चेति। **एवं तावत्परस्परं शब्दानामैक्यं नास्तीत्युक्तम्। इदानीं शब्दानामर्थानां च भेदं दर्शयति**—सुरभिचन्दनादीनामाकृतिग्रन्थे परिहारं वक्ष्याम इत्युक्तम्। ननु च शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इत्येतदिदानीं लौकिकं वचनं नोपपद्यते। **सिद्धान्ती पृच्छति** किं गकारादयो न शब्दाः? **येनानुपपत्तिः। पूर्वपक्षी ब्रूते**—शब्दास्ते बहवः, न शब्द एक; शब्दादिति चैकवचनं पदाभिप्रायम्। **न च वर्णव्यतिरिक्तं पदमस्ति। वर्णाश्च बहवः। न तदभिप्रायेणैकवचनोपपत्तिरित्युपपन्ना युक्तिमतीयमनुपपत्तिर्लौकिकस्य वचनस्य सिद्धान्त इति।** तथा च शास्त्रकारैरपि पदाभिप्रायेणैवोपन्यस्तं—पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्ट—इति। कामं मोपपादि, **यस्मा**दनुपपन्नार्थमपि लौकिकं वचनं दृष्टं—**दश दाडिमानि षडपूपा इति। यान्येव दश दाडिमानि तान्येव** षडपूपा **इत्यर्थः। किंच**

पदाभिप्रायेणैवोपन्यस्तम्-(१)"पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्ट" इति । कामं मोपपादि । अनुपपन्नार्थमपि हि लौकिकं वचनं दृष्टम्-दश दाडिमानि षडपूपा इति । लोके चानुपपन्नार्थमेव किञ्चित् दृष्ट्वा शास्त्रं तन्नियमाय प्रवृत्तम् । इह पुनर्नैवेयमनुपपत्तिः, समुदायस्य निमित्तत्वात् । कार्यैक्यात्त्वेकत्वोपचारः । तस्माच्छास्त्रकारवचनमप्यनयैव युक्त्योपपन्नम्, पदवाक्यनिर्देशश्च । गौः पदं, अश्वः पदं, लौकिकं वाक्यं, वैदिकं वाक्यमिति च । तस्माद्गकाराद्येव पदं, स एव शब्दो नान्यद्व्यतिरिक्तमस्तीति सिद्धम् ॥

(२)"अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ" इति नायं प्रश्न उपपद्यते । अथ गौरित्यत्र कः शब्द इति युक्तम् । वर्णपक्षेऽपि हि वाचकता नोपपद्यते इत्याशङ्कानिराकरणाय । अभिधेये तु न कश्चिद्विशेषः । आकृतिर्व्यक्तिर्गुणो वा भवतु । न ह्यौत्पत्तिकत्वे कश्चिद्वि-

---

यत एव लौकिकं वचनमनुपपन्नमपि संभवति अत एव व्याकरणादि तन्निवृत्त्यर्थं प्रवृत्तम् । तदाह—लोके चानुपपन्नार्थमेव किंचिद्दृष्ट्वा **प्रयोगं** व्याकरणादि शास्त्रं तन्नियमाय प्रवृत्तम्; **अन्यथा अप्रसक्त एवापभ्रंश इति नारभ्यं** व्याकरणम् । इह पुनर्नैवानुपपत्तिः, समुदायस्य निमित्तत्वा**त्तस्य चैकत्वादेकवचनोपपत्तेः। अत्राह-ननु शब्दशब्दः समुदाये वर्तितुं नार्हति । न वाचकसमुदाये वाचकशब्दो वर्तत इति । कुत एतत्? लोकत एवेति चेत्! एवं तर्हि वर्तत इत्यवेहि, एकवचनस्यान्यथानुपपत्तेः । निरस्तश्च विवर्तः । अपि च सर्वेषां वर्णानां मिलितानामर्थप्रत्यायकत्वादेकाकारावस्थेत्युपपन्नमेकवचनम् । तदाह**-कार्यैक्याच्चैकत्वोपचार **इति** । तस्मात् शास्त्रकारवचनमप्यनयैव युक्त्योपपन्नम् । पदवाक्यनिर्देश**श्चोपपन्नो** गौः पदं, अश्वः पदं, लौकिकं वाक्यं, वैदिकं वाक्यमिति चे**त्यादिकः** । तस्माद्गकाराद्येव पदम् । स एव शब्दो नान्यद्गत्वादिव्यतिरिक्तमस्तीति सिद्धम् ।

अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ इति नायं प्रश्न उपपद्यते । **ननु शब्दो निरूपितः, संप्रत्यर्थो निरूप्यत इति ; तत्राह**-अथ गौरित्यत्र कः शब्द इति युक्तं **यत्पृष्टम्** । वर्णपक्षे हि वाचकत्वं नोपपद्यते इति **वैयाकरणाना**माशङ्कानिराकरणाय । अभिधेये तु न कश्चिद्विशेषः । आकृतिर्वा गुणो वा व्यक्तिर्वाऽभिधेया भवतु **तथापि संबन्धस्यौ**त्पत्तिकत्वे

---

१. निरु. १. १. ८.     २. शा. भा. पृ. ११. पं. १०.

रोधः । अस्थायी चायं पक्षः । नायं राद्धान्तो-यदुताऽऽकृतिवचनतैव सर्वशब्दानामिति । गुणवचनताऽप्यरुणादिषु दृष्टा, व्यक्तिवचनतोद्भिदादिषु । तस्मात् प्रश्नस्तावन्निष्प्रयोजनः । उत्तरमपि राद्धान्तविरुद्धम् ।

अथायमभिप्रायः-उदाहरणाभिप्रायमिति । अत्रापि प्रश्नस्तावन्निष्प्रयोजन एव । उत्तरमपि; यदि शब्दस्य व्यक्तिरर्थः, अथापि सामान्यम्, सम्बन्धे को विशेषः ? विशेषविवक्षायां च प्रयोजनं वक्तव्यम् ।

---

न कश्चिद्विरोधोऽस्ति, यतः सम्बन्धौत्पत्तिकत्वौपायिकं चात्र प्रदर्शयितुं युक्तम् । अस्थायी चायं पक्षः आकृतिगुणव्यक्तीनामभिधेयतेत्येवंरूपः । नायं मीमांसकराद्धान्तः-यदुताकृतिवचनतैव सर्वशब्दानामिति । गुणवचनताऽप्यरुणादिषु दृष्टा । गुणे सत्यरुणादीनां प्रयोगादसति चाप्रयोगात् ।

ननु प्रतिगुण्यरुणादीनां भेदादेकं सामान्यमङ्गीकर्तुमुचितम् । अन्यथा शब्दानां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अत्राभिधीयते-भिन्नत्वमभिन्नत्वं वा वस्तुनो भिन्नाभिन्नावभासिबुद्धिनिबन्धनम् । तत्र तावदरुणिमादिषु न भेदबुद्धिरस्ति । यापि च पटुमन्दतादिभिर्विशेषैर्विशिष्टबुद्धिः सापि न स्वरूपभेदमावहति, विशेषमात्रत्वात् । नन्वरुणिमादयः परमाणुषु पार्थिवेषु पाकजाः सर्वकार्यद्रव्येषु च कारणगुणपूर्वका इत्युत्पत्तिपरतैवावसीयते । मैवम्; कस्यायमभ्युपगमः आकृतिवद्द्रव्येषु गुणस्समवैतीति ? वयं प्रतिपद्यामहे—सगुणसमवायः कस्य चित्कथञ्चिदुदेत्यपैति च । न च समवायमपि नित्यमेक(१)मभ्युपैति । तेन सकलद्रव्येष्वेकोऽरुणिमाऽरुणमः पदाभिधानीय इति । व्यक्तिवचनता चोद्भिदादिषु । कर्मविशेषनामधेयान्युद्भिदादीनि वक्ष्यति । तस्मात्प्रश्नस्तावन्निष्प्रयोजनः । उत्तरमपि राद्धान्तविरुद्धम्-सास्नादिविशिष्टा आकृतिरिति । किन्तु एवं वाच्यम्-आकृत्यादय इति ।

अथायमभिप्रायः-उदाहरणाभिप्रायमेतदिति । 'अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ' इत्युदाहृतप्रश्नेनानेन तदीयमेव वाच्यमुपदर्शयितुमाकृतिरित्युक्तमिति । अत्रापि प्रश्नस्तावन्निष्प्रयोजनो विशेषशब्दार्थविषयः । एवमेव प्रष्टुमुचितं कशब्दस्यार्थ इति । न पुनर्गोशब्दमेव विशेषणाश्रित्य । उत्तरमपि निष्प्रयोजनम् । यस्माद्यदि गोशब्दस्य व्यक्तिरर्थो यदि वा सामान्य-

---

१. अभ्युपगमः । तेन इति ख. पु.

अथेदमुच्यते—व्यक्तिपक्षे हि सम्बन्धस्य सापेक्षता प्राप्नोतीति। का कथा पाचकादिषु? तत्र क्रियोपलक्षणमिति चेत्! इहाप्याकृतिर्भविष्यति! तत्र ह्यभिहिता क्रिया धातुभागेन, इह त्वनभिहिता जातिर्नालमुपलक्षणायेति चेत्! कल्प्यतामभिधानम्, न पुनस्सापेक्षताभिधाने उपयोगमस्य पश्यामो, निरपेक्षताभिधाने वा। तस्मान्मन्दप्रयोजनता प्रश्नोत्तरयोः।

अत्रोच्यते—वाचकरूपैव सर्ववाक्येष्ववगतिरिति मन्वानः

---

सर्थः संबन्धे को विशेषः? औत्पत्तिकत्वानौत्पत्तिकत्वं प्रति तेन विशेषाभावादुत्तरमेव न दातुमुचितम्। तथार्थविशेषस्याकृतिलक्षणस्य विवक्षायां च प्रयोजनं वक्तव्यम्। एवं हि युज्यते वक्तुमाकृत्यादिभिरिति।

अथेदमुच्यते—व्यक्तिपक्षे यदि व्यक्तिर्वाच्या स्यात्तदा सम्बन्धस्य सापेक्षता प्राप्नोतीति विशेषणाकृतिवचनतां साधयितुं प्रश्नोत्तरे इति। का कथा पाचकादिषु? पाचकादिशब्दा व्यक्तिवचनाः। तेषु संबन्धस्यानपेक्षत्वं कथमिति। तत्र क्रियोपलक्षणमिति चेत्! अस्यार्थः—यद्यपि व्यक्तिवचनता तेषां तथापि पाचकादिषु क्रियाया उपलक्षणभूताया विद्यमानत्वादुपाधिवशेन सम्बन्धग्रहणं सुकरमित्यनपेक्षत्वम्। इहापि गवादिष्वपि आकृतिरुपलक्षणं भविष्यति—एवमाकृतिको गौरिति। ननु च पाचकादिषु युक्तमुपलक्षणत्वम्। तत्र ह्यभिहिता क्रिया धातुभागेनेति भवदुपलक्षणम्। इह त्वखण्डत्वाच्छब्दस्यानभिहिता जातिर्नालमुपलक्षणायेति। उत्तरम्—कल्प्यतामभिधानं यद्युपलक्षणता न संभवति। अयमभिप्रायः—यदत्र न्यायानुगतं तद्भवतु वाच्यत्वमुपलक्षणत्वं वा, न पुनस्सम्बन्धस्य सापेक्षताभिधानेनास्योपयोगं पश्यामः। तस्मान्मन्दप्रयोजनता प्रश्नोत्तरयोः॥

अत्रोच्यते—वाचकरूपैव सर्व(१)वाक्येष्ववगतिरिति मन्वानः शब्दार्थयोर्भेदो नोपपद्यते इति(२)पृष्टवान् पूर्वपक्षवादी। अस्यार्थः—पूर्वं गकारादि विसर्जनीयान्तं वर्णा एव पदमित्युपसंहृतम्। तदाचिक्षिप्सुः पृच्छति पूर्वपक्षवादी—अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ इति। अयं च तस्य भावः—वनमिति बहुषु वृक्षेष्वेकवचनान्तं पदं नोपपद्यते। शब्दरूपे ह्यभिधेये युज्यते। तेन वाचकरूपैव सर्ववाक्येष्ववगतिः। तत्र यदि वर्णात्मकं पदं तदा स्पष्टभेदावभासप्रसङ्गः स्यात्। तस्मादन्यदेवेदं शब्दतत्वम्। तेनायं भाष्यस्यार्थः—गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थो भवतोऽभिमतः? किं शब्दाद्व्यतिरिक्तम्?

---

१. वाच्येषु इति ख. पु. २. इत्युक्तवान् इति मूलपुस्तके

शब्दार्थयोर्भेदो नोपपद्यत इति पृष्टवान् पूर्वपक्षवादी। इतरस्तु—अविवेकोऽस्य प्रयोगे अभिधाने च ; प्रायौगिकीं बुद्धिमभिधेयेऽध्यवस्यतीति तदपनुत्तये सास्नादिविशिष्टा आकृतिः—इत्युक्तवान्। प्रदर्शनार्थं चैतदभिधानवत्।

(१)"नन्वाकृतिः साध्याऽस्ति वा न वे"त्यभिधेयतया शब्दरूपतां न जहातीत्युक्तवान्। ननु च तद्रूपापत्तावभावाभिधाने किं प्रयोजनम्? अभिधेयाभिप्राय एवायमभाव उक्तः, न स्वरूपा·

---

येन वर्णा एव पदं ब्रवीषीति। अत्र च न बहिरर्थापह्नवः क्रियते। स्थापितत्वात्, किन्तु शब्दाभिधेयं शब्दाद्व्यतिरिक्तं न भवतीति पूर्वपक्षः क्रियते। इतरस्तु—अविवेकोऽस्य प्रयोगे अभिधाने च। प्रायौगिकीं बुद्धिमभिधेयेऽध्यवस्यति। तदपनुत्तये सास्नादिविशिष्टा आकृतिः इत्युक्तवान्। अस्यार्थः—अस्य वैयाकरणस्य पूर्वपक्षिणः प्रयोगसाधौ अभिधाने अर्थसाधौ अविवेकः, नैवं विविनक्ति—अभिधानसाधुरर्थसद्भाव एव प्रयुज्यते, प्रयोगसाधुस्तु विनाऽप्यर्थेन प्रयुज्यत—इति। तेन प्रायौगिकीं प्रयोगे साधुभावात्मकां बुद्धिमभिधेयेऽध्यवस्यति। वस्तु भवतु बाह्यं शब्दव्यतिरिक्तमेवाव्यपदेश्यम्। अभिधेये तु शब्दात्मकमेवेत्येवं विवेकमपश्यन् शब्दात्मकमभिधेयं दर्शयितुमितरः सिद्धान्ती सास्नादिविशिष्टा आकृतिरित्युक्तवान्। प्रदर्शनार्थं चैतदाकृतिरिति, अभिधानवत्। यथा अभिधानमुपलक्षणं गौरित्यस्य शब्दस्येत्यत्रान्येऽपि शब्दा द्रष्टव्याः, तथाऽऽकृतिरिति उपलक्षणम्, व्यक्त्यादयोऽपि द्रष्टव्याः।

"नन्वाकृतिः साध्याऽस्ति वा न वे"ति भाष्यमाकृतिसद्भावमाक्षिपति। तच्चानुपपन्नम्, वृत्तिकारग्रन्थे साधितत्वादाकृतेरित्यतोऽन्यथा व्याचष्टे—नन्वाकृतिः साध्याऽस्ति वा न वेत्यभिधेयतया शब्दरूपतां न जहातीत्युक्तवान्। अस्यार्थः—न स्वरूपेणाकृतिर्नास्तीत्युच्यते। किं त्वभिधेयतया शब्दरूपा। ननु च तद्रूपापत्तावभावाभिधाने किं प्रयोजनम्? भाष्ये किला'स्ति वा न वे'ति ग्रन्थेनाऽऽकृतेरभावः प्रतिपाद्यते। तच्च न युक्तम्। एवं वक्तव्यम्—शब्दस्वरूपवाऽऽकृतिरिति। परिहरति—अभिधेयाभिप्राय एवायमभाव उक्तः, न स्वरूपाभिप्रायः। अस्यार्थः—अभिधेयरूपा जातिः(२) शब्दव्यतिरिक्ताऽस्ति वा न वेति भाष्येणोक्तम्। न पुनः स्वरूपेणास्ति वा न वेति। अत्र भाष्यम्—'न प्रत्यक्षा सती'ति स्वरूपसद्भावमेवाकृतेः समर्थयमानमिव दृश्यते। तच्चानुपपन्नम्।

१. शा. भा. पृ. ११. पं. ११. २. शब्दवत् इति ख. पु.

भिप्रायः । (१)"न प्रत्यक्षा सती साध्या भवितुमर्हति" इति । यदि परं स्वरूपस्यैवाभावस्साध्यते तदैवानभिधेयता । न चाभावश्शक्यते वक्तुम्, प्रत्यक्षगम्यत्वात् । (२)"व्यामोह इति चे" दिति । केन चोक्तं स्वरूपेणास्या अभाव इति । इतरस्तु तमेवाभिप्रायं बुद्धौ कृत्वा (३)"नासति प्रत्ययविपर्यासे व्यामोह" इत्युक्तवान् । (४)"असत्यप्यर्थान्तर एवञ्जातीयके भवति प्रत्ययः— पंक्तिर्यूथं वनामिति यथेति चे"दित्यभिधेयतया अभावं प्रकटयति । नैवायं प्रत्यक्षविरुद्धोऽर्थोऽभिधीयते आकृतेरभावः । किं तर्हि ? अभिधेयरूपतया अभिधानरूपमवगम्यत इत्युक्तम्, नचेदमविवर्तवादिन उपपद्यते । तस्माद्विवर्तपक्षः श्रेयानित्यभिप्रायः ।

(५)"असम्बद्धमिदं वचनमुपन्यस्त"मिति पंक्त्यादावपि नैव शब्दरूपावगतिरस्तीत्यभिप्रायः । कथं तर्ह्येकप-

---

**अनाक्षिप्तत्वादित्यन्यथा व्याचष्टे**- न प्रत्यक्षा सती साध्या भवितुमर्हतीति यदि परं स्वरूपस्यैवाभावस्साध्यते तदैवानभिधेयता **बाह्याया आकृतेस्स्यात् । यदा त्वस्ति तदा सैवाभिधेया स्यात् ।** न चाभावश्शक्यते वक्तुं प्रत्यक्षगम्यत्वात् । व्यामोह इति चेदिति **भाष्यं पठित्वा व्याचष्टे** केन चोक्तं स्वरूपेणास्या अभाव इति । **पूर्वपक्ष्येव ब्रूते-न मया स्वरूपेणैवाकृतेरभाव उच्यते । किंतु स्वरूपेणास्त्येव । सैव त्वभिधीयत इति व्यामोह एव ।** इतरस्तु **राद्धान्ती** तमेवाभिप्रायं **स्वरूपापह्नवमन्तरेणाभिधेयापह्नवो न युक्त इति पूर्वोक्तं** बुद्धौ कृत्वा नासति प्रत्ययविपर्यासे व्यामो**होऽवगम्यत** इत्युक्तवान् । **अपरमपि भाष्य 'मसत्यप्यर्थान्तर' इत्यादि स्वरूपापह्नवपरमिव लक्ष्यते इति मत्वाऽऽह**--असत्यप्यर्थान्तर एवञ्जातीयके भवति प्रत्ययः-पङ्क्तिः, यूथं, वनमिति यथेति चोदित्यभिधेयतया **अस्य** अभावं प्रकटयति । नैवायं प्रत्यक्षविरुद्धोऽर्थोऽभिधीयते आकृतेरभावः । किंतु अभिधेयतयाभिधानरूपमवगम्यते इत्युक्तम् । **यद्यदभिधीयते तत्तदभिधानरूपमेव यथा वने वृक्षेष्वेकत्वम् ।** नचेद(६)मविवर्त्तवादिन उपपद्यते । तस्माद्विवर्त्तपक्ष एव श्रेयानित्यभिप्रायः ।

**'असंबद्धमिद'मित्यादिभाष्यं पठित्वा व्याचष्टे**—असंबद्धमिदं वचनमुप-

---

१. शा. भा. पृ. ११. पं. १२. २. शा. भा. पृ. ११. पं. १३.
३. शा. भा. पृ. ११. पं. १३. ४. शा. भा. पृ. ११. पं. १४.
५. शा. भा. पृ. ११. १५. ६ अविवर्तमान इति ख० पु०

त्ययः ? न च शब्दादृते पंक्त्यादिष्वेकमुपलभ्यते किंचिदन्यत् । अस्ति चायं प्रत्ययः । तस्मादध्यासनिबन्धन एवायम् । (१)"किमसति वने वनप्रत्यय" इति असति वृक्षव्यतिरिक्ते एकस्मिन्वनाभिधेयेऽर्थे एकप्रत्ययो नोपपद्यते इति किं प्रत्यक्षगम्या वृक्षा अपि न सन्तीति शक्यते वक्तुम् । कोऽभिप्रायः ? वृक्षा एवात्रै[3]कतया प्रतीयन्ते न पुनर्वनशब्दरूपता गम्यते ।

अथायमभिप्रायः—(२)"वृक्षा अपि नैव सन्ती"ति । तदपि हि शब्दाध्यस्तमेव रूपमिति "प्रत्युक्तः स माहायानिकः पक्षः" । अर्थविषया हि प्रत्यक्षा संवित् । न बुद्धिविषयेत्युक्तम् । बुद्धिविषयत्वे वा संविदः किं सिध्यति शब्दाध्यासः ? अन्यैव वृक्षसंवित् , अन्या-

न्यस्तमिति । पंक्त्यादावप्यभिधेये नैव शब्दरूपावगतिरस्तीत्यभिप्रायः । प्रत्यक्षं शब्दाकारविलक्षणा पंक्तिः प्रतीयते । इदानीमाशयमाविष्करोति—कथं तर्ह्येकप्रत्ययः ? न च शब्दाद्व्यतिरिक्तं किंचिदन्यत् पंक्त्यादिष्वेकमुपलभ्यते । अस्ति चायमेकप्रत्ययः । तस्माच्छब्दाध्यासनिबन्धन एवायं शब्द एवाऽर्थेऽध्यस्तोऽभिधीयते । तस्यैकत्वादेकवचनमुपपद्यते । किमसति वने वनप्रत्यय इति । असति वृक्षव्यतिरिक्ते एकस्मिन्वनाभिधेयेऽर्थे एकप्रत्ययो नोपपद्यते इति । अनेन भाष्यं व्याख्यातम् । वनशब्देन भाष्यगतेन चाभिधेयमुक्तं वनप्रत्यय इत्यनेनाप्येकवचनप्रत्ययः । किं प्रत्यक्षसमधिगम्या वृक्षा अपि न सन्तीति शक्तं वक्तुम् । कोऽभिप्राय एवंवदतो भाष्यकारस्य ? उच्यते—वृक्षा एवात्रै(१)करूपतया प्रतीयन्ते न पुनः शब्दरूपतावऽगम्यते । अस्यार्थः—वनशब्दे समुच्चरिते वृक्षा एव प्रतीयन्ते, तत्र भवानेवं वदति-शब्दव्यतिरिक्तोऽर्थो नास्तीति । तथा सति प्रत्यक्षा एव संतीति प्राप्तम् । न चेदमुचितम् । शब्दातिरेकिणां तेषां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।

अथायमभिप्रायः—वृक्षा अपि न सन्तीति । तदपि हि शब्दाध्यस्तमेव रूपमिति । अनेन च यद्येवमिति भाष्यं व्याख्यातम् । प्रत्युक्तोऽयं माहायानिकः पक्षः । अर्थविषया हि प्रत्यक्षा संवित् , न बुद्धिविषयेत्युक्तम् । संविदिति भाष्ये बुद्धिपदं विवृतम् । अन्यथा बुद्धिरनुमेया कथं प्रत्यक्षेत्याशङ्का स्यात् । इदानीमिदमाक्षिपति-बुद्धिविषयत्वे वा संविदः किं सिध्यति शब्दाध्यासः ?

१. शा. भा. पृ. ११. पं. १६. २. शा. भा. पृ. ११. पं. १७. ३. एकतया इति ख.पु.

**वनसंवित्। तस्माद्बुद्धिविषया वा भवत्वर्थविषया वा, सर्वथा वनशब्दरूपता नास्तीत्येतावद्वक्तव्यम् । अतः प्रत्यक्षमेवाक्षिप्यत इति लक्ष्यते । नैवम्; वनशब्दाकारवादिनो हि भिन्नरूपावगतिरेवोत्तरम्। सा च वृक्षरूपाद्भिन्नैवात्र प्रतीयते । यदि परं तदभावादप्रतीतिः । स चाभावः प्रत्यक्षे प्रत्यर्थिनि नोपपद्यते ।**

**ननु विज्ञप्तिप्रत्यक्षपक्षेऽप्येतदुपपद्यत इत्युक्तम् । न, भेदावगतेः परिकल्पनापक्षपातित्वात् । तस्मात् सुष्ठूच्यते–प्रत्युक्तस्स माहायानिकः पक्ष इति ।**

---

**येन शब्दाध्यासे निराचिकीर्षिते बुद्धिविषयता संविदो निराक्रियते ।** अन्यैव हि वृक्षसंविदन्या च वनसंवित् । अस्यार्थः—**यदि वृक्षसंविद्वनसंविन्निका स्यात् न तदा बुद्धिविषयत्वे संविदोऽस्यास्सिध्यति शब्दाध्यासः । न चैतदस्ति ।** तस्माद्बुद्धिविषया वा भवत्वर्थविषया वा । सर्वथा वनशब्दरूपता नाऽस्तीत्येतावत् वक्तव्यम् । अतः प्रत्यक्षमेवाक्षिप्यत **इत्यादिग्रन्थस्यासम्बन्धतैव प्रतिभाति । तस्मादाकृतिसद्भाव एवाक्षिप्यते इति** लक्ष्यत **इति ।**

**एकदेशिमतमुपन्यस्तं समर्थयते**— नैवम् ; वनशब्दाकारवादिनो हि भिन्नरूपावगतिरेवोत्तरम्—**यो हि वनशब्दाकार एव वनशब्देनोच्यत इति वदति तस्य शब्दाकारव्यतिरिक्ताकारावगतिरेव निराकरणीयतयोपन्यसनीया ।** सा च (१)वृक्षस्वरूपात् भिन्नैवात्र प्रतीयते । यदि परं **तदभावात् वृक्षाभावाद**प्रतीतिः । स चाभावः प्रत्यक्षे **वृक्षविषये** प्रत्यर्थिनि **प्रतिपक्षभूते भावग्राहिणि** नोपपद्यते । **आत्यन्तिकप्रमाणप्रत्यस्तमय एवाभावो यतः ।**

ननु विज्ञप्तिप्रत्यक्षपक्षेऽप्येतत्**प्रत्यक्षं शब्दातिरिक्तवृक्षविषयमु**पपद्यत **इत्युक्तं बौद्धैः । तेन वृक्षसंवित्प्रत्यक्षाऽस्तु, मा भूवन् वनव्यतिरिक्ता वृक्षा इति । अत्र च विज्ञप्तिशब्दस्य साधुत्वाय क्षिप्राबादित्वात्(?) वक्तव्यः । अन्यथा एयन्तत्वाद्गुजव स्यात् । अत्रोत्तरम्**—न; भेदावगतेः परिकल्पनापक्षपातित्वात् । अस्यार्थः—**ज्ञानादपि भेदेन वृक्षाः प्रतिभान्ति । तत्र त्वया (किं?) वक्तव्यं भेदावगतिरियं कल्पनामात्रमिति । न चेदं युक्तम् । न हि सर्वलोकावगतोऽर्थः काल्पनिक इति शक्यते वक्तुम् । तस्मात्सुष्ठु शोभनमुच्यते**—प्रत्युक्तस्स माहायानिकः पक्ष इति । अत्रेदमभिप्रेतम्—**यदि वैयाकरणो वृक्षविषयं प्रत्यक्षं बुद्धिविषयं ब्रूयात् तदा बाह्यवृक्षाभावे शब्दमात्रमभिधेयमिति**

---

१. भिन्नवृक्षस्वरूपात् इति ख. पु.

नन्विदानीमेकबुद्धिरनालम्बनैव प्राप्ता । (१)"अथ किमाकृतिसद्भाववाद्युपालभ्यते-सिद्धान्तान्तरं ते दुष्यति वनेऽपि तेऽसति वनप्रत्ययः प्राप्नोतीति" । कः पुनरत्र सिद्धान्तो यो दुष्यति । एकस्मिन्वर्तमानात् प्रातिपदिकादेकवचनमिति । बहवश्च वृक्षाः, तत्रेदं प्रातिपदिकमित्युक्तमायुष्मता । यथैवाकृतिरस्तीति भवतां सिद्धान्तः तथाऽयमपि । तदिदं राद्धान्तान्तरदूषणं भवति । प्रमाणान्तरमूलत्वात् स्मृतेः । यदि दूषणं भवति भवतु नाम । न ह्यभ्युपगममात्राद्धेतोरदुष्टस्यापि दुष्टता शक्यते वक्तुम् । अदुष्टश्चायं हेतुः प्रत्यक्षावगतिर्नाम । तस्माद्यद्येकत्वमन्तरेणाप्येकवचनम्, किं कुर्मः कमुपालभेमहि । न चायमुपलम्भस्य विषयः । 'एकस्मिन्नेकवचन'मिति

---

स्यादप्येतत् । न चेदं शक्यम्, भेदप्रतीतेरर्थज्ञानयोरिति ।

अत्र भाष्यम्—किमाकृतिसद्भाववादी'त्यादि । तेन चेदमाशङ्कितम्—यदि वृक्षा एव वनप्रातिपदिकाभिधेयाः, तदा तेषां बहुत्वादेकत्वाभावे सति कथमेकवचनम् ? अथ बहुत्वेऽप्येकवचनम्, तर्हि "कस्मिन्नेकवचन"मिति भवतामभ्युपगमो न युक्तः । एवं चेदाकृतिर्विद्यत इत्ययमपि भवतामभ्युपगमो मृषाभूत एवेति । एतदुपजीव्याह—नन्विदानीमेकबुद्धिः पिण्डेष्वनालम्बनैव प्राप्ता, आकृतेरभावात् । इदानीं भाष्याक्षराणि व्याचष्टे—अथ किमाकृतिसद्भाववाद्युपालभ्यते-सिद्धान्तान्तरं ते दुष्यति वनेऽपि तेऽसति वनप्रत्ययः प्राप्नोतीति । कः पुनरत्र सिद्धान्तो यो दुष्यति ? एकस्मिन् वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादेकवचनमिति । कथं दुष्यति ? बहवश्च वृक्षाः । तत्र चेदं प्रातिपदिकं वर्त्तत इत्युक्तमायुष्मता । यथैवाऽऽकृतिरस्तीति भवतां राद्धान्तः तथाऽयमपि राद्धान्तः । तेन तुल्ययोगित्वादेकाभ्युपगमापायेऽपराभ्युपगमो दुष्ट इति तत्सिद्धान्तान्तरदूषणं निग्रहस्थानमसाधकत्वादित्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे—तदिदं सिद्धान्तान्तरदूषणमुच्यते । न पुनराकृतिसद्भावस्य दूषणमित्यर्थः । कस्मात् ? न हि स्मृतिदूषणात् प्रत्यक्षमपि दूषितं भवति । तेन प्रत्यक्षसिद्धा नाकृतिरपह्नोतुं शक्यते । प्रमाणान्तरमूलत्वात्स्मृतेः । मूलाभावे यदि दूषणं भवति भवतु नाम, न पुनरभ्युपगममात्राद्धेतोरदुष्टस्यापि दुष्टता शक्यते वक्तुम् । अदुष्टश्चायं हेतुराकृतिसद्भावे प्रत्यक्षावगतिर्नाम । उपसंहरति-तस्माद्यद्येकत्वमन्तरेणाप्येकवचनप्रयोगः किं कुर्मः ? कमुपालभेमहि ? अनादित्वात्प्रयोगस्यैवमवगन्तव्यं-वनादिष्वस

---

१. शा. भा. पृ. ११. पं. १८.

प्रायिकमेतत्। दारादिषु व्यभिचारात् । तस्मात् प्रायोगिकमिदमेकवचनम्, नान्वयिकम् ! अतस्सिद्धान्तान्तरापरिज्ञानमेवात्र गर्हणीयम् । तस्मान्न क्वचिच्छब्दाध्यस्ता वाच्ये बुद्धिरस्तीत्युपपन्नं जैमिनेर्वचः—आकृतिश्शब्दार्थ इति। आकृतिप्रतिपत्तिमुखेन गोशब्दादीनां निमित्ततेति । एतच्चाकृत्यधिकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यामः।

अथ सम्बन्धः कः ? (१)"यच्छब्दे विज्ञातेऽर्थो विज्ञायते" इति कः पुनरयं सम्बन्धः पृष्टश्चोपन्यस्तश्च ? पूर्वोक्त एवेति वदामः । ननु

---

त्यप्येकत्वे एकवचनं भवतीति । न चायमुपलम्भस्यापि विषयः । यस्मा "देकस्मिन्नेकवचनं, द्वयोर्द्विवचनं, बहुषु बहुवचन"मिति प्रायिकमेतत् । दारादिष्वसत्यपि बहुत्वे बहुवचनदर्शनाद्व्यभिचारात् तस्मात्प्रायोगिकमिदमेकवचनं प्रयोगस्यानादितया प्राप्नोति । नान्वयिकं नार्थान्वयाय प्रभवति । अतस्सिद्धान्तापरिज्ञानमेवात्र गर्हणीयं भवतः योऽयमस्मदीयं सिद्धान्तं न जानाति— किंचित्प्रायोगिकमपि भवति किञ्चिदान्वयिकमिति ।

यत्पुनरत्र कैश्चिद्दारादिष्ववयवसङ्ख्याभिप्रायेण विभक्तिवर्णनं कृतं (२)तदस्ति वाघटमानं (?) यत्र हि प्रातिपदिकं वर्त्तते तत्संख्यायामेव विभक्तयो भवन्ति(३) "समर्थः पदविधि"रिति । न चावयवादिगताः संख्या वाक्यार्थेऽन्वीयन्ते। अनन्वीयमानाश्चाभिधीयन्त इति साहसमेतत् । एतच्च नवम एव वक्ष्यामः। तस्मान्न क्वचिच्छब्दाध्यस्ता वाच्ये बुद्धिरस्ति वनादिष्वपि परिहृतत्वादित्युपपन्नं जैमिनेर्वचः—आकृतिश्शब्दार्थ इति । ननु यत्परश्शब्दः स शब्दार्थः । न चाकृतिमात्रपरता कस्यचिच्छब्दस्य; सर्वेषां कार्यपरत्वादित्याशङ्क्याह—आकृतिप्रतिपत्तिमुखेन गोशब्दादीनां निमित्ततेति । अस्यार्थः—आकृतिं कार्यान्वयिनीं प्रतिपादयन्तो गवादिशब्दाः कार्यपराः । तेनाकृतिश्शब्दार्थ इत्युक्तमिति । एतच्चा(४)कृत्यधिकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।

अथ सम्बन्धः क इति । यच्छब्दे विज्ञाते सत्यर्थो विज्ञायत इत्यनेन भाष्येण कः पुनरयं सम्बन्धः पृष्टश्चोपन्यस्तश्च ? पूर्वोक्त एवेति वदामः । य एव प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध इति पूर्वमुक्तः स एव पृष्टश्चोऽपन्यस्तश्चेति । इदानीं येनाभिप्रायेण भेदं मत्वा प्रश्न उक्तस्तमा-

---

१. शा. भा. पृ. ११. पं. २१. २. वितन्तीं वा घटमानां इति ख. प.
३. पा. सू. २. १. १. ४. पू. मी, १. ३. १५.

चासौ संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्धः ? तस्मादन्य एवायं सम्बन्ध इति मन्यते ! तदयुक्तम् , तत्रापि प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्ध इति । स एवायं ज्ञाप्यज्ञापकलक्षणः सम्बन्ध उक्तः ।

ननु च प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध इति वदता प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्येति षष्ठ्यभिधानेन सम्बन्धान्तरमुक्तं भवति । मैवम्; तदेवेदं प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं संज्ञासंज्ञिलक्षणमिति षष्ठ्या प्रतिपादितम् । कुत एतत् ? ननु व्यतिरेकं षष्ठी प्रतिपादयति । अस्त्येवात्र हेतुहेतुमत्तया व्यतिरेकः । प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं संज्ञासंज्ञिलक्षणसम्बन्धस्याभिधाने निमित्तम् । अन्यथा प्र-

---

विष्करोति—ननु चासौ संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्धः । असाविति दूरस्थः पूर्वोक्तः, तस्मादन्य एवायं सम्बन्ध इति मन्यते । अयमाशयः—अत्र यच्छब्द उच्चरितेऽर्थो विज्ञायत इति वदता ज्ञाप्यज्ञापकलक्षणस्सम्बन्ध उक्तः । शब्दे ह्युच्चरितेऽर्थो विज्ञायत इतीदमेव शब्दस्य ज्ञापकत्वमर्थस्य ज्ञाप्यत्वम् । न पुनरन्यत् । तत्र पुनः प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्येति षष्ठ्या प्रत्याय्यप्रत्यायकभावातिरेकी संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध उक्त इति; तदयुक्तम् । यस्मात्तत्रापि प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च यः संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्ध इति भाष्ये प्रत्याय्यप्रत्यायकशब्दप्रयोगात्स एवायं योऽत्रापन्यस्तो ज्ञाप्यज्ञापकलक्षणस्सम्बन्ध उक्तः ।

इदानीमाशयमाविष्करोति—ननु च प्रत्याय्यस्य प्रत्ययाकस्य च यस्संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध इति वदता प्रत्याय्यस्य प्रत्याय्यकस्येति षष्ठ्यभिधानेन सम्बन्धान्तरमुक्तं भवति । मैवं वादीः तदेवेदमत्रत्यं प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं हि संज्ञासंज्ञिलक्षणं इति षष्ठ्या प्रतिपादितम् । अयं भावः—ज्ञाप्यज्ञापकभाव एव प्रत्याय्यप्रत्यायकयोस्संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्धो नान्यः । षष्ठी च सम्बन्धसम्बन्धिनोर्भेदादुपपद्यत इति । कुत एतदिति भावमपरिभावयतः प्रश्नः । ननु व्यतिरेकं षष्ठी प्रतिपादयतीत्येकग्रन्थेन भावं विवृणोति । अस्त्येवात्र हेतुहेतुमत्तया व्यतिरेकः । प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं हि संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्याभिधाने निमित्तम् । अस्यार्थः—ज्ञाप्यज्ञापकाभ्यां सम्बन्धिभ्यामस्त्येव सम्बन्धस्य व्यतिरेकः । हेतुहेतुमत्तयेति व्यतिरेकमेव स्पष्टयति । तस्मादयं शब्दार्थयोस्सम्बन्धः संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध इत्युच्यते, यतः प्रत्याय्यप्रत्यायकयोः । तेन प्रत्याय्यप्रत्यायकौ सम्बन्धिनौ सम्बन्धस्य विशिष्टरूपतामापादयन्तौ हेतुभूतौ । सम्बन्धश्च हेतुमान् भवति । न चाव्यतिरेके

त्याय्यप्रत्यायकोपन्यासोऽनर्थकः । तमेकं न व्यपदिशति भवान् यः संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध इति वक्तव्यम् । अत एव कृतक इति पूर्वमुपपादितमित्यनेन ग्रन्थेन पूर्वोक्तस्यायमुपन्यास इति प्रकटयति ।

किं पुनः कारणं पुनः प्रश्नोपन्यासयोः ? इदमत्र कारणम्–विवर्त्ताक्षेपे हि युतासिद्धयोरनपेक्षत्वं न शक्यते वक्तुमिति मन्वानस्य प्रश्नः । शक्यते हि वृद्धव्यवहारस्यानादितया ऽनपेक्षता वक्तुमिति तस्यैवोपन्यासः । स तु कृतक इति पूर्वोपवर्णितेनैवाभिप्रायेणोक्तम् । (१)"तस्मान्मन्यामहे–केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थैस्सह सम्बन्धं कृत्वा संव्यवहर्तुं वेदाः प्रणीता" इति सापेक्षत्वमुपसंहृ-

---

हेतुमद्भाव उपपद्यत इति । एवं तावत्साधितमेक एवोभयत्रापि सम्बन्ध इति । यदाहित्य एव तत्रापि सम्बन्धो नाभिमतस्स्यात् । अन्यथा हि प्रत्याय्यप्रत्यायकोपन्यासोऽनर्थकस्तत्र स्यात् । तमेकं न व्यपदिशति भवान् यस्संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध इत्येव वक्तव्यम् । यत एवोभयत्रापि स एव सम्बन्धः, अत एव स तु कृतक इति पूर्वमुपपादितमित्यनेन ग्रन्थेन पूर्वोक्तस्यैवायमुपन्यास इति प्रकटयति । अन्यथाऽन्यस्सम्बन्धः पूर्वोक्तः, अयमन्य इति नेदं वचनमुपपद्यते । स तु कृतक इति पूर्वमुपपादितमिति ।

किं पुनः कारणं पुनः प्रश्नोपन्यासयोः ? अस्यार्थः–पूर्वं कृतकस्तर्हीत्येवमन्तेन ग्रन्थेन परैराक्षेपे कृते तत्समाधानमात्रमेव कर्त्तव्यम् । न पुनः प्रश्नोपन्यासाविति । इदमत्र कारणम्–विवर्ताक्षेपे(२)युतसिद्धयोः कथं पुनरनपेक्षत्वं शक्यते वक्तुमिति मन्वानस्य प्रश्नः–निराकृतस्स्वपक्षो विवर्त्तवादी मीमांसकमेव पर्यनुयुङ्क्ते । यदि युतसिद्धौ शब्दार्थौ अथ सम्बन्धः कः ? मत्पक्षे हि तादात्म्यादेव शब्दार्थयोस्सम्बन्ध उपपद्यते । यदि पृथग्भूतयोरपि प्रत्याय्यप्रत्यायकलक्षणं सम्बन्धमभ्युपगच्छेत् तदानपेक्षत्वं न सिध्यतीति । अनेन प्रश्नस्तावत्समर्थितः । शक्यते हि वृद्धव्यवहारस्यानादितया वक्ष्यमाणेन मार्गेणानपेक्षता वक्तुमिति तस्यैव ज्ञाप्यज्ञापकलक्षणसम्बन्धस्योपन्यासः, स तु कृतक इति पूर्वोपवर्णितेनैव सम्बन्धाक्षेपवादस्थानोक्तेनैवाभिप्रायेणोक्तं वैयाकरणेनैव । त-

---

१ शा. भा. पृ. १२. पं. १.

२. युतासिद्धयोः कथं पुनरपेक्षत्वं इति. ख. पु. युतासिद्धयोरनपेक्षत्वं न शक्यते वक्तुमिति मूलानुयायी पाठः ॥

तम् । तदिदानीमुच्यते–अपौरुषेयत्वात्सम्बन्धस्य सिद्धमिति । वृद्ध-व्यवहारस्यानादितोपन्यासः ।

किमिदं तर्हि प्रश्नोत्तरम् ? कथमिति पृष्टे पुरुषस्य सम्बन्धुरभावादित्युत्तरमयुक्तम् । अनादिताप्रतिपक्षनिरासायेदमुच्यते । कथं पुनरिदं प्रतिपक्षतयाऽऽशङ्क्यते ? बाढमाशङ्क्यते । अनादिनापि वृद्धव्यवहारेण शब्दार्थावगमसिद्धौ यत्र कर्तोपलभ्यते तत्रादिमत्त्वैव बलात् प्राप्नोति, वृद्धिरादैजितिवत् । तस्मात्कर्तुरुपलंभो निराकरणीयः । कथं पुनस्सम्बन्धा नास्तीतियस्य प्रश्नस्य किमिदमुत्तरमुपपद्यते ? प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्याभावात् , तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषामिति । कथं नोपपद्यते ? अनुमानादेरपि प्रमाणत्वाभ्युपगमात् ।

---

स्मान्मन्यामहे भवन्मते केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थैस्सह सम्बन्धं कृत्वा संव्यवहर्तुं वेदाः प्रणीता इति सापेक्षत्वमुपसंहृतम् । यदि हि सम्बन्धः कृतकः तदा सम्बन्धोत्तरकालभाविनो वेदा अपि कृतकाः । अन्यथा हि सङ्केतात्प्राच्येषु वेदेषु नार्थप्रतीतिस्स्यात् । सम्बन्धकर्तृवेदप्रणेत्रोश्चैकतोपलक्षणमात्रम् । सर्वथा कृतकसम्बन्धानुबन्धिनो वेदा अपि कृतका इति विवक्षितम् । तदिदानीमुच्यते–अपौरुषेयत्वात्सम्बन्धस्य सिद्धमिति । भाष्यं व्याचष्टे–वृद्धव्यवहारस्यानादितोपन्यासोऽयम् ।

यदि वृद्धव्यवहारस्यानादितैवात्रोपन्यस्यते किमिदं तर्हि प्रश्नोत्तरम् ? तदेव दर्शयति–कथमिति सम्बन्धस्यापौरुषेयत्वहेतौ पृष्टे पुरुषस्य सम्बन्धुरभावादित्युत्तरं न युक्तम् । एवं वक्तव्यम्—वृद्धव्यवहारस्यानादित्वादिति । वृद्धव्यवहारस्यानादिताप्रतिपक्षनिरासायेदमुपन्यस्तम् । पुरुषस्य सम्बन्धुस्सद्भावो वृद्धव्यवहारस्यानादितायाः प्रतिपक्ष इति । सोऽनेन ग्रन्थेन निराक्रियते । कथं पुनरिदं सम्बन्धुरुपलम्भनं प्रतिपक्षतयाऽऽशङ्क्यते ? बाढमाशङ्क्यते । अनादिनापि वृद्धव्यवहारेण शब्दादर्थावगमसिद्धौ यत्र सम्बन्धस्य कर्तोपलभ्यते तत्रादिमत्त्वोपलब्धिबलात् प्राप्नोति(१)"वृद्धिरादैजि" तिवत् । अस्यार्थः–यद्यपि वृद्धव्यवहारानादितयापि शब्दादर्थावगम उपपद्यते, तथापि साक्षात्सङ्केतकारणदर्शने न शक्यतेऽनादिता वक्तुमिति भवति सम्बन्धृपुरुषोपलम्भने प्रतिपक्षभूतम् । तस्मात्कर्तुरुपलम्भो निराकरणीयः । कथं सम्बन्धा नास्तीतियस्य प्रश्नस्य किमिदमुत्तरमुपपद्यते ? प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्याभावत्त-

---

१. पा. सू. १. १. १.

तत्पूर्वकत्वं चायुक्तं सापेक्षत्वप्रसङ्गात् । क्रियादिषु चाननुमेयतापत्तेः । सापेक्षत्वे च शब्दस्यौत्पत्तिकत्वप्रयासोऽनर्थकः । तदिदमापतितं घोटारूढस्य विस्मृतो घोट इति । अभिप्रायानभिज्ञस्यैवैतच्चोद्यम् । केवलानुमानागमप्रमेयता तावन्न सम्भवत्यनादौ वृद्धव्यवहारे प्रत्यर्थिनि । तस्मात्प्रत्यक्षं तत्पूर्वकं चागमानुमानं निरसनीयमिति । तस्मादुपपन्नमुत्तरम् । बहुवचनमिदानीं किमर्थं–तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषामिति । कथं नोपपद्यते ? अनुमानादेरपि प्रमाणत्वाभ्युपगमात् । तेन प्रत्यक्षमात्रनिराकरणं न सम्बन्धु(१)र्नास्तितामावहति ।

ननु प्रमाणप्रत्यक्षे निराकृते तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषामित्यनेन ग्रन्थेनानुमानाद्यपि निराकृतमित्यत आह–तत्पूर्वकत्वं चायुक्तं, शब्दस्य सापेक्षत्वप्रसङ्गात् । अस्यार्थः–यदि यद्यत् प्रत्यक्षपूर्वकं तत्तत्प्रत्यक्षे निराकृते निराकृतं भवति । तदा यत्रैव तर्हि प्रत्यक्षं प्रवर्त्तते तत्रैव तेन तेन प्रवर्त्तितव्यमित्यायातम् । शब्दोऽपि च प्रत्यक्षपूर्वक इति तेनापि प्रत्यक्षविषय एव प्रवर्त्तितव्यम् । अतश्चास्य प्रत्यक्षसापेक्षता प्राप्ता । क्रियादिषु च प्रत्यक्षाविषयेष्वननुमेयतापत्तेः । अनुमानस्यापि प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन तद्विषय एव प्रवृत्तिनियमापत्तेः । सापेक्षत्वे च शब्दस्य सम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वप्रयासोऽनर्थक एव । अप्रामाण्यस्य दुष्परिहरत्वात् । तदिदमापन्नं यल्लोके शून्यमनःकथासु श्रूयते—घोटारूढस्य भवतो विस्मृतो घोट इति । विस्मृतश्चित्तादपक्रान्तः । स्मरतेः कर्मकर्तृविषयस्येदं रूपम् । अभिप्रायानभिज्ञस्येदं चोद्यम् । केवलानुमानागम(२)गम्यता तावन्न सम्भवत्यनादौ वृद्धव्यवहारे प्रत्यर्थिनि । अस्यार्थः–तौ तावदनुमानागमौ केवलप्रत्यक्षव्यापारनिरपेक्षौ । तद्गम्यता तावत्सम्बन्धुर्न भवति । यस्मात्कार्यतः कारणानुमानं केवलानुमानम् । शब्दाच्चार्थप्रतीतिः कार्यभूता । सा च नैकान्तेन सम्बन्धान्तरमेवानुमापयितुमलम्, वृद्धव्यवहारानादितयाऽप्युपपत्तेः । तथा–आगमोऽपि स्वतन्त्रस्तावन्न सम्बन्धुसत्त्वे प्रमाणम्, कार्यैकविषयत्वात् । यदि परं प्रत्यक्षानुमानपूर्वको वक्तव्यः । तत्रानुमानपूर्वकोऽप्यनादिवृद्धव्यवहारप्रतिपक्षसम्भवेन केवलानुमानाभावात् प्रत्यक्षानपेक्षो न सम्भवतीति। तस्मात्प्रत्यक्षं तत्पूर्वकं च प्रत्यक्षगृहीतविषयमागमानुमानं निरसनीयमिति । तस्मादुपपन्नमुत्तरम् । बहुवचनमिदानीं किमर्थम् ? तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषामिति यदि सम्भवत्प्रमाणनिरसनं तदोपमानस्य निरासोऽनर्थकः, तस्य सादृश्यमात्रविषयत्वात् । सम्ब-

१. नास्तितां इति क. पु. । २. प्रमेयता इति ख० पु० ।

कत्वाच्चेतरेषामिति ? इतरयोरिति वक्तव्यम् । द्वयोराशङ्कनीयनयो-पन्यासात् । असम्भवस्तु सर्वेषामेवत्युपपन्नं बहुवचनम् ।

ननु—चिरवृत्तत्वादित्यसिद्धतामाह । कथमसिद्धता ? पूर्वजानां प्रत्यक्षविषयतोपपत्तेः । न हि चिरवृत्तस्सन् न स्मर्येतेति न पूर्वजानामपि प्रत्यक्षमत्र सम्भवतीत्यभिप्रायः । यदि स्यात्पाणिनिवत्स्मर्येत । न च हिमवदादिकूपारामादिवदस्मरणं भवितुमर्हति । तत्रास्मरणे हेतुरुपपद्यते पुरुषवियोगादिः । "न च पुरुषवियोगः शब्दानामस्ती"ति किमभिप्रेतम् ? कृतकपक्षे हि तत्प्रमाण्यात् प्रामाण्यं स्यात्, न निष्प्रयोजनतया विच्छेदस्स्मरणस्योपपद्यते इत्यभिप्रायः । तच्च पाणिनिपिङ्गलोपन्यासेन प्रक-

---

न्धरि सम्बन्धाभावात् । अर्थापत्तेस्तु सम्बन्धुः कल्पनया विना कस्यचिदपि विरोधाभावात् असम्भव एवेति । समाधिमाह—द्वयोराशङ्कनीयतयोपन्यासात् । असम्भवस्तु सर्वेषामित्युपपन्नं बहुवचनम् । अस्यार्थः—अभावस्तावत्सर्वेषां प्रमाणानाम्, तेन युक्तमेवैवं वक्तुमितरेषां चाभावात् सम्बन्धा नास्तीति । तत्र यत्र शङ्का नास्ति तत्र हेतुनिराकरणान्नोपन्यस्यते । यत्र तु सम्भावनापि तत्र सहेतुकं निराकरणं क्रियते इति ।

ननु चिरवृत्तत्वादित्यसिद्धतामाह । अनेन "ननु चिरवृत्तत्वात्प्रक्षस्यागोचरो भवेदिदानींतनाना" मिति भाष्यस्य तात्पर्यमाह । अनेन भाष्येण भाष्यकारः प्रत्यक्षाभावस्यासिद्धतामाह । कथमसिद्धता ? पूर्वजानां प्रत्यक्षविषयतोपपत्तेः । न हि चिरवृत्तः सन् न स्मर्येतेति न पूर्वजानामपि प्रत्यक्षमत्र सम्भवतीत्यभिप्रायः । यदि स्यात् प्रत्यक्षं पूर्वजानां पाणिनिरिव तत् स्मर्येत । न च हिमवदादिकूपारामादिवदस्मरणं भवितुमर्हति । यस्मात्तत्रास्मरणे हेतुरुपपद्यते पुरुषवियोगादिः । आदिशब्देनाभियोगोऽपि ग्राह्यः। न च पुरुषवियोगः शब्दानामस्तीत्यनेन भाष्यमर्थेनाऽनुवदति । भाष्याभिप्रायं पृच्छति—किमभिप्रेतमिति पृच्छतश्चायमभिप्रायः—यद्यपि सम्बन्धा दृष्टः तथापि किमसाववश्यं स्मरणीय इति । इदानीमभिप्रायमाह—कृतकपक्षे हि तत्प्रामाण्यात्प्रामान्यं स्यात् । तस्मात् न निष्प्रयोजनतया विच्छेदः स्मरणस्योपपद्यत इत्यभिप्रायः । अस्यार्थः—यदि सम्बन्धा पुरुषः प्रत्यक्षसमधिगम्यः स्यात्तदा तत्सङ्केतृसम्प्रतिपत्त्यर्थः प्रतिपत्तव्यः । न हि सङ्केतृविप्रतिपत्तौ व्यवहारस्स्यादार्यद्रमिलयोरिव कलिशब्दे । तेन सङ्केतृसंप्रतिपत्त्यर्थं पुरुषस्स्मर्तव्यस्स्यात् । यदेतदवश्यं स्मरणीयत्वं तच्च पाणिनि-

टितम्। (१)"यद्यपि च विस्मरणमुपपद्यते तथापि न प्रमाणमन्तरेण सम्बन्धारं प्रतिपद्येमहि, यथा विद्यमानस्यानुपलम्भो भवतीति नैतावता विना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामहे" इति किंविषयमिदं विस्मरणमुपन्यस्तम्? यदि तावत्सम्बन्धविषयम्, तदिदमेव प्रमाणं यदुत विस्मरणोपपत्तिः। उक्तं च (२)"विस्मरणमुपपद्यते" इति। तथा न प्रमाणमन्तरेण सम्बन्धारं प्रतिपद्येमहीत्यहेतुः।

यदप्युच्यते—यथा विद्यमानस्याप्यनुपलम्भनं भवतीति नैतावता विना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामह इति, तदप्ययुक्तम्। यदि विद्यमानस्यैवानुपलब्धिः केन वा शक्यते वक्तुं शशविषाणं नास्तीति।

अथायमभिप्रायः—यद्यप्यन्यत्र विस्मरणोपपत्तिर्दृष्टा नैतावतान्यत्रापि विस्मरणोपपत्तिः शक्यते वक्तुमिति, असदभिप्रायोऽयम्।

---

पिङ्गलोपन्यासेन प्रकटितम्। उपन्यासो दृष्टान्तः। यद्यपि चेत्यादि भाष्यं पठित्वाऽऽक्षेप्तुमाह—यद्यपि च विस्मरणमुपपद्यत इति किंविषयमिदं विस्मरणमुपन्यस्तम्? यदि तावत् साध्यसम्बन्धविषयम्, तदा सम्बन्धसत्त्व इदमेव प्रमाणं यदुत विस्मरणोपपत्तिः। विस्मरणं हि तदुच्यते यद्गृहीतस्यापि वस्तुनः कुतश्चिन्निमित्तादस्मरणम्। न पुनः स्मरणाभावमात्रम्, अगृहीतेऽपि वस्तुनि यत एव च विस्मरणसिद्धेः सिध्यति ग्रहणं सद्भावश्चेति। अतो भवति विस्मरणं प्रमाणम्। उक्तं च स्मृत्यधिकरणे-विस्मरणमुपपद्यत इति। एतद्धेदवाक्यास्तित्वहेतुः।

यदप्युच्यते—यथा विद्यमानस्याप्यनुपलम्भनं भवतीति नैतावता विना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामह इति, तदप्ययुक्तम्। यदि हि विद्यमानस्यैव शशविषाणस्यानुपलम्भनं केन वा शक्यते वक्तुं शशविषाणं (३)नास्तीति। विद्यमानत्वेन निश्चितस्यैवमनुपलब्धिरिति निश्चये विद्यमानत्वस्यापि निश्चितत्वान्नाभावश्शक्यते वक्तुम्।

अथायमभिप्रायः—यद्यप्यन्यत्र हिमवत्कूटारामादिषु कर्तृविस्मरणोपपत्तिर्दृष्टा,

---

१. शा. भा. पृ. १२ पं. २१ किं विषयमिदं शशविषाणं प्रतिपद्यामहे इति मूलपुस्तके।
२. शा. भा. पृ. ४५. पं. १५. ३. अस्तीति ख. पु.

बाढमन्यत्र दृष्टमन्यत्र भवतीत्युच्यते । अयमेव हि सामान्यतो दृष्टस्य विषयः ।

अत्राभिधीयते—नैवेयं प्रमाणतयोपन्यस्यते विस्मृतिरनुपलब्धिर्वा । किंतु उपलब्धस्यार्थस्य कारणदोषनिराकरणायेद-(१)मुच्यते । इह पुनर्भवतानुपलब्धावेवेदमुपन्यस्तमित्यसंबद्धमित्युक्तम् । यथा घटादेरुपलब्धस्यानुपलब्धिरस्तीति नैतावता शशविषाणस्यास्तित्वं शक्यते वक्तुम् । उपलब्धिविषयस्यानुपलब्धिः कारणान्तरमपेक्षते । अनुपलब्धेः पुनरनुपलब्धेरेवानुपलब्धिः । तस्मात्सूक्तमिदम् ।

---

नैतावतान्यत्रापि सम्बन्धुविस्मरणोपपत्तिः शक्यते वक्तुमिति, असदभिप्रायोऽयम्, यतो बाढमतिशयेनान्यत्र दृष्टमन्यत्र भवतीत्युच्यते । अयमेवान्यत्र दृष्टस्यान्यत्र सद्भावो हि यस्मात् सामान्यतो दृष्टस्य विषयः । यदि पुनरेकत्र दृष्टमन्यत्र न भवतीति नियमः सामान्यतो दृष्टमनुमानं तर्हि हतम्।

अत्राभिधीयते—नैवेयं प्रमाणतयोपन्यस्यते विस्मृतिरनुपलब्धिर्वा; किंतु उपलब्धस्यार्थस्य कारणदोषनिराकरणायेदमुपन्यस्यते । अस्यार्थः न क्वचिदस्माभिर्विस्मरणमनुपलब्धिर्वा वस्तुसद्भावे प्रमाणतयोपन्यस्यते । किन्तु यदन्यत एवोपलब्धं, यथा स्मृत्यधिकरणे स्मरणान्यथानुपपत्त्या वेदवाक्यं, तस्य यः कारणदोषः संभाव्यते—यदि वेदवाक्यमस्ति स्मर्यतोपलभ्येतैव वा, तस्मान्नेदमनुमानमदुष्टसामग्रीकमिति—स विस्मरणेनानुपलब्ध्या च निराक्रियते—विस्मरणमप्युपपद्यते(२)अनुपलब्धिरप्युपपद्यत इति । इह पुनर्भवतानुपलब्धावेव सर्वैः प्रमाणैरप्यनुपलब्धावेव सम्बन्धुरिदं विस्मरणमुपन्यस्तमित्यसम्बद्धं कारणदोषनिराकरणेनापि न सम्बध्यत इत्युक्तम् । भाष्यार्थमाह—यथा घटादेरुपलब्धस्यानुपलब्धिरस्तीति नैतावता शशविषाणस्यास्तित्वं शक्यते वक्तुम् । कस्मान्न शक्यते ? इत्यत्राह—उपलब्धिविषयस्यानुपलब्धिः कारणान्तरमपेक्षते । यदि तादृश्येव सामग्री किमिति प्रागिव नोपलभ्यते ? तेन तत्रानुपलब्धौ कारणान्तरं वाच्यम् । अनुपलब्धेः पुनः शशविषाणादावनुपलब्धेरेवानुपलब्धिः, न तत्र कारणान्तरकल्पना । एवञ्च दृष्टान्तं व्याचक्षाणेन दार्ष्टान्तिकेऽप्येषा योजना दर्शिता । यद्यपि च विस्मरणमन्यत्रोपलब्धस्याप्यस्ति नैतावता विना प्रमाणेन स्मरणाभावमात्रात्सम्बन्धारं प्रतिपद्येमहीति । तस्मात्सूक्तमिदम् ।

---

१. उपन्यस्यते इति व्याख्यानपाठः । २ अनुपलब्धेरप्युपपत्तिर्विद्यत इति ख. पु.

'नन्वर्थापत्त्ये'ति किमियं प्रमाणसंज्ञोपन्यस्ता ? ओमित्युच्यते । किं पुनरत्र नोपपद्यते इत्यनया परिगृह्यते ? ननु च संबन्धस्य कर्ता । कथं पुनरसौ नोपपद्यते ? प्रथमश्रवणेऽर्थानवगतेः । यदि प्रथमश्रवणेऽर्थं न प्रतिपद्यते किमायातं सम्बन्धस्य कर्त्तुः ? एवं तर्हि यदि गृहे देवदत्तो नोपलभ्यते किमायातं बहिर्भावस्य ? न ब्रूमो बहिर्भावो नोपपद्यत इति । किन्तर्हि ? विद्यमानता नोपपद्यत इत्युक्तम् । सैवेयं बहिरस्तीति संवित् । इह पुनः प्रथमश्रवणेऽर्थानवगतेः सम्बन्धस्य कर्त्रा कस्सम्बन्धो दृष्टः ।

---

'नन्वर्थापत्त्या सम्बन्धारं प्रतिपद्येमही'ति भाष्यम् । तदाक्षिपति—नन्वर्थापत्त्येति किमियं प्रमाणसंज्ञोपन्यस्ता ? ओमित्युच्यत इत्येकदेशी ब्रवीति । सिद्धान्ती दूषयति—किं पुनरत्र नोपपद्यत इत्यनया बुद्ध्या परिगृह्यते ? अर्थापत्तौ यन्नोपपद्यत इत्यनया बुद्ध्या परिगृह्यते तदेव गम्यम् । तत्र यदीयमर्थापत्तिः तदाऽनयाऽप्यनुपपद्यमानतया गृह्यमाणेन प्रमेयेन भवितव्यम् । तत्र किं तदिति पृच्छति । एकदेश्येवाह—ननु च सम्बन्धस्य कर्तेति । सिद्धान्त्याह—कथं पुनरसौ नोपपद्यत इत्येवं परिगृह्यते । पुनरप्येकदेश्येवाह—प्रथमश्रवणेऽर्थानवगतेरिति । सिद्धान्त्याह—यदि प्रथमश्रवणेऽर्थं न प्रतिपद्यते किमायातं सम्बन्धस्य कर्तुः ? न तस्यानुपपत्तिः काचिदस्तीति भावः । एकदेश्याह—एवं तर्हि प्रसिद्धार्थापत्त्युदाहरणेऽपि यदि गृहे देवदत्तो नोपलभ्यते किमायातं बहिर्भावस्य ? तत्रापि गम्यस्य बहिर्भावस्यानुपपद्यमानता नास्तीत्यर्थः । सिद्धान्ती विवेकमाह—न ब्रूमो बहिर्भावो बहिर्देशविशिष्टो भावो नोपपद्यते इति । किं तर्हि ? विद्यमानता या आगमतः प्रतिपन्ना जीवति देवदत्त इति, सा नोपपद्यत इत्युक्तमर्थापत्तिलक्षणे । विद्यमानतैव हि गृहादर्शने सत्यनुपपन्नतया गृह्यत इति व्यासेन विवृतमस्माभिः । सैवेयं विद्यमानतानुपपद्यमानतया गृह्यमाणा बहिरस्तीति संवित् । तस्मात्तत्रानुपपद्यमानमेव प्रतीयते । इह पुनः प्रथमश्रवणेऽर्थानवगतेस्सम्बन्धस्य कर्त्रा कः सम्बन्धो दृष्टः ? तत्र हि गृहाभावदर्शनं देवदत्तसत्तासम्बन्ध्येव । तेन तदनुपपत्तिसत्ताया वितनोति । इह पुनः प्रथमे(१) श्रवणेऽर्थानवगतेः सम्बन्धा सह कश्चिदपि सम्बन्धो नास्तीति नासौ सम्बद्धुरनुपपत्तिमावहति ।

---

(१) श्रवण प्रमेया इति क. पु. ।

अथेदं मनसि वर्तते-न प्रथमश्रवणात् प्रतिपद्यते, प्रतिपद्यते च द्वितीयादिश्रवणात्। तस्माच्छब्दादन्यत् कारणान्तरं मृग्यमिति। कार्यतस्तर्हि कारणानुमानमुक्तम्। कथं तर्ह्यर्थापत्तेति? अर्थादनुमानादापत्तिरित्यर्थः। कस्मात्? अर्थात्कार्यादित्युक्तम्।

ननु चानुमानमपि नोपपद्यते, प्रथमश्रवणादप्रतीतेरनैकान्त्यात्। वेदवाक्यादेव प्रथमश्रुतादर्थावगतेः।

ननु च पदगतेयं चिन्ता। किमिदं पदं नाम? प्रसिद्धा गवादयः 'देवदत्त गामभ्याजे' त्येवमादिषु वाक्येषु। किं कार्यान्यतया प्रसिद्धाः? उत वाक्यार्थावगतिरेव कार्यम्? बाढं कार्यान्यतया

---

अथेदं मनसि **विपरिवर्त्तते** न प्रथमश्रवणात् प्रतिपद्यते। प्रतिपद्यते च द्वितीयादिश्रवणे। तस्मात् शब्दादन्यत्कारणं मृग्यमिति। **यदि हि शब्द एवात्र कारणं स्यात् तदादौ प्रथमश्रवणेऽपि शब्दमात्रादवगतिर्भवेत्। न च भवति। तस्मादन्यदेवार्थावगतेः कारणमस्तीति। दूषयति**—कार्यतस्तर्हीदं कारणानुमानमुपन्यस्तम्। **संप्रति निरस्त एकदेश्याह**—कथं तर्ह्यर्थापत्त्येति भाष्यं **त्वत्पक्षेऽपि? सिद्धान्ती समर्थयते**—अर्थादनुमानादापत्तिरित्यर्थः। **तेनार्थादापत्तिरर्थापत्तिरुक्ता। आपत्तिः कल्पना अनुमानं चासावापत्तिश्चेत्यनुमानापत्तिः। कस्मात्?** अर्थात्कार्याद**र्थावगतिलक्षणा**दित्युक्तं **सम्बन्धाक्षेप एव।**

ननु चानुमानमपि नोपपद्यते, प्रथमश्रवणादप्रतीतेरनैकान्त्यात्। वेदवाक्यात्प्रथमश्रुतादेवार्थावगतेः। **अत्र चानैकान्तशब्देन भागासिद्धो वेदितव्यः। वेदे प्रथमश्रवणेऽर्थप्रतीत्यसिद्धेर्न पुनः सव्यभिचारो नैकान्तिकोऽभिमतः। यदि साध्यसम्बन्धसद्भावव्यतिरेकेणापि वृत्तिम्सिध्येत् स्यात्सव्यभिचारता। न च साऽस्ति। वेदवाक्यस्यापि साध्यकोटिनिक्षेपात्।**

**अत्रैकदेशी स्वमतेन परिहरति**—ननु च पदगतेयं चिन्तेति। अस्यार्थः—**पदपदार्थयोरौत्पत्तिकसम्बन्धचिन्तेयम्। तेन पदाभिप्रायेणदमुच्यते-प्रथमश्रवणेऽर्थानवगमादिति। न च किञ्चन पदं प्रथमश्रवणेऽर्थमवगमयतीति नास्ति भागासिद्धतेति। सिद्धान्ती दूषयति**—किमिदं पदं नाम? **यद्विषया चिन्ता भवता क्रियते। एकदेश्याह**—प्रसिद्धा गवाश्वादयश्शब्दा "देवदत्त गामभ्याजे" त्येवमादिषु वाक्येषु। **सिद्धान्त्याह**—किं

प्रसिद्धाः । कस्मिन् ? व्यवहारे, येन वृद्धा व्यवहरन्ति । केन वृद्धा व्यवहरन्ति ? देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्येवमादिना । एवं तर्हि वाक्येनार्थे व्यवहारः । न हि व्यवहाराप्रसिद्धोऽर्थः कार्यान्तरतया शक्यते वक्तुम् ।

कथं तर्ह्यथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः, सास्नादिविशिष्टा आकृतिरिति चोत्तरमसति कार्यान्यत्वे ? कथं वा वृद्धव्यवहारेणास्यौ-

---

कार्यान्यतया प्रसिद्धाः ? उत वाक्यार्थावगतिरेव कार्यमिति । अयमाशयः—न पदानां वाक्यार्थावगतेरन्यत्कार्यमस्ति । यावत्सा वाक्यार्थावगतिः सा प्रथमश्रवणेऽपि भवति । वाक्याद्धि सा भवति । नैकस्मात् पदात् । न च वाक्यस्य द्वितीयश्रवणापेक्षा । एकदेश्याह—बाढं कार्यान्यतया प्रसिद्धाः । आवापोद्धाराभ्यां हि पदानां पदार्थमात्रावगम एव कार्यतयाऽवसितः । राद्धान्ती पृच्छति—कस्मिन् ? उत्तरम्—व्यवहारे येन वृद्धा व्यवहरन्ति । व्यवह्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या वाक्यमेव व्यवहारशब्देनोच्यते । तेन यद्यपि वाक्येन व्यवहारः तथापि न वाक्यार्थावगतिरावापोद्धाराभ्यां पदानां कार्यमिति भावः । पुनः पृच्छति—केन वृद्धा व्यवहरन्तीति । अस्यायमाशयः—वाक्येन वृद्धा व्यवहरन्ति । तत्र च वाक्यार्थावगतिरेव कार्यं दृश्यते न शुद्धपदार्थावगतिरिति । पुनरुत्तरं तेनैवाशयेन—देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्येवमादिना । सिद्धान्त्यापादयति—एवं तर्हि वाक्येनार्थे व्यवहारः । न हि व्यवहाराप्रसिद्धोऽर्थः कार्यान्तरतया शक्यतेऽवगन्तुम । अत्र चार्थे हिशब्दः, न चेत्यर्थः । यद्यप्यावापोद्धाराभ्यां पदानां शक्तिनिरूपणा (?) तथापि यथाव्यवहारमेव युक्ता । व्यवहारश्च वाक्यार्थविषय एव दृश्यते । तद्विषयैव च शब्दस्यापि शक्तिः कल्पयितुं युक्ता । तेन वाक्यार्थस्य प्रधानभूतस्यानेकार्थानुबन्धत्वात्तदनुबन्धभूतार्थावगतिः कारणतैवावापोद्धाराभ्यामवसीयते । तेन नान्तरीयकी पदार्थावगतिः । कार्यं तु सर्वपदानामपि वाक्यार्थावगतिरेवेति ।

एकदेशी ग्रन्थविरोधमाह—कथं तर्हि "अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ" इति सास्नादिविशिष्टा आकृतिरिति चोत्तरमसति कार्यान्यत्वे ? यदि पदस्य पृथक्कार्यं नास्ति कथमर्थविशेषावगतिलक्षणकार्यविषयः प्रश्नः, पदार्थावगतिलक्षणकार्यप्रदर्शनेन चोत्तरम् ? राद्धान्त्येवाह—कथं वा वृद्धव्यवहारेणास्यौत्पत्तिकताभिधानम् ? अस्यार्थः—यथायं ग्रन्थो मन्मते न घटत इति मन्यसे तथा त्वन्म-

त्पत्तिकत्वाभिधानम ? तस्मात्प्रतिज्ञासाधनयोर्यथैकवाक्यता भवति तथाऽयं ग्रन्थो वर्णनीयः। स तु तद्भूताधिकरणे स्वयमेव भाष्यकारेण वर्ण्यते इत्युपरम्यते।

(१)कथं तर्ह्यनैकान्तिकपरिहारः? निमित्ताभिप्रायेणोच्यते । अप्रतिपन्ननिमित्तः प्रथमश्रुतान्न प्रतिपद्यते । तस्माच्छब्दान्निमित्तान्तरमस्तीत्यभिप्रायः ।

कः पुनर्वाचकनिमित्तयोर्भेदः ? इदमर्थमेव हि तद्भूताधिकरणमारभ्यत इत्यलमतिप्रपञ्चेन ।

---

तेऽपि वृद्धव्यवहारेणास्य सम्बन्धस्यौत्पत्तिकताभिधानं न घटते। वृद्धव्यवहारे हि निरूप्यमाणे वाक्यार्थावगतिरेव कार्यतयाऽवभाति, न पदार्थावगतिः । यत एवं श्लिष्टता, तस्मात्प्रतिज्ञासाधनयोर्यथैकवाक्यता भवति तथाऽयं ग्रन्थो वर्णनीयः । प्रतिज्ञासम्बन्धस्यौत्पत्तिकतासाधनं वृद्धव्यवहारस्यानादिता । तयोर्यथा साध्यसाधनभावेनैकवाक्यता भवति तथाऽयं ग्रन्थो वर्णनीयः । स तु तद्भूताधिकरणे स्वयमेव भाष्यकारेणैव वर्णितः "पदार्थप्रतिपत्तिद्वारेणैव पदानां वाक्यार्थप्रतिपादकत्वमिति" वदता । तेन निमित्तभूताकृत्यर्थतोक्ता । एतच्चोत्तरमपि टीकाकारेणोक्तम् ।

संप्रति निराकृतपक्ष एकदेश्येव सिद्धान्तिनं पर्यनुयुङ्क्ते—कस्तर्ह्यनैकान्तिकपरिहार इति । उत्तरं ददाति—निमित्ताभिप्रायेणोच्यते । अप्रतिपन्ननिमित्तः प्रथमश्रुतान्न प्रतिपद्यते । अस्यार्थः—निमित्तं वाक्यार्थप्रतिपादने पदार्थात्मकमभिप्रेत्योच्यते—प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययतीति । एतदुक्तं भवति—प्रथमश्रुतं पदं निमित्तभूतं पदार्थं न प्रतिपादयति । अप्रतिपन्ननिमित्तश्च प्रथमश्रुतात् पदाद्वाक्यार्थमपि न प्रतिपद्यत इति सिद्धं वेदेऽपि प्रथमश्रुतस्याप्रतिपादकत्वम् । तस्माच्छब्दादन्यन्निमित्तान्तरं वाक्यार्थप्रतिपत्तेरित्यभिप्रायः ।

नन्वेवं यदि सर्वपदान्येव वाक्यार्थप्रतिपत्तौ निमित्तभूतानि तदा वैयाकरणदर्शनमङ्गीकृतं-सर्वं पदजातं मिलित्वा वाक्यार्थं प्रतिपादयतीति । तत्र च काल्पनिक एव विभाग इति । तदनेनाभिप्रायेणाह-कः पुनर्वाचकनिमित्तयोर्भेद इति । उत्तरम्—इदमर्थमेव भेदकथनार्थमेव हि तद्भूताधिकरणमारभ्यते । तत्रेदमुच्यते—निमित्तपक्षे पदानि स्वार्थेष्वपि तेषु

---

१. कस्तर्हि इति व्याख्यानपाठः ।

(१)"न सिद्धवदुपदेशा"दिति । किमिदं सिद्धवदुपदेशादिति ? इदमिदम्—नात्र कर्ता शक्यते कल्पयितुं वृद्धव्यवहारस्यानादित्वात् । अत औत्पत्तिकस्सम्बन्ध इति सिद्धम् ।

---

व्याप्रियमाणानि वाक्यार्थप्रतिपत्तिमुपजनयन्ति, न पुनः प्रत्यस्तमित-पदविभागमनवयवमेव वाक्यार्थं वक्तीति । एवं च कथ्यमाने कथित एव वाचकनिमित्तयोर्भेद इत्यलं प्रपञ्चेन । तद्भूताधिकरण एव प्रपञ्चो भविष्यति ।

न सिद्धवदुपदेशादिति । अत्र च सूत्रे व्यपदेश इति प्रथमान्तं पञ्चम्यन्त-तया विपरिणमय्य सिद्धवदिति चाध्याहृत्य भाष्यकारेणेदमुक्तम् । अस्यार्थः—सिद्धवदिदं सम्बन्धस्यापौरुषेयत्वं सिद्धमित्यर्थः । उपदे-शात वृद्धोपदेशात् । एकेन वृद्धेनापरस्मै वृद्धायानुष्ठानोपदेशे पार्श्व-स्थस्य सम्बन्धग्रहणसंस्कारमात्रादेवार्थप्रतीत्युपपत्तेः सम्बन्धक्लृ-प्तानुपपत्तिः । तमिममस्यार्थमबुध्वा पृच्छति—किमिदं सिद्धवदुपदेशादि-ति ; इदमिदम्—नात्र सम्बन्धस्य कर्ता शक्यते कल्पयितुमिति । अतः वृद्धव्यवहारा-नादित्वादौत्पत्तिकस्सम्बन्ध इति सिद्धम् । यदि वृद्धव्यवहारोऽनादिर्न स्यात् तदा प्रथमवृद्धयोः सम्बन्धग्रहणोपायाभावाच्छब्दप्रयोगार्थ प्रतीती न स्याताम् ; तदभावाच्च वृद्धव्यवहाराप्रवृत्तावपरेषामपि स-म्बन्धग्रहणे तथैव प्रयोगप्रतीती विच्छिद्येयाताम् । अनादिस्तु वृद्ध-व्यवहारः, पुरुषान्तरपूर्वकत्वात्पुरुषान्तरोत्पत्तेः । यथा खल्वद्यतनाः पु-रुषाः पुरुषान्तरपूर्वकाः तथा प्राच्या अपीति ।

अत्र केचिदर्थवादगतसृष्टिप्रलयश्रुत्युपनिपातमात्रोपजातश्रद्धा-तिशयविप्रलुब्धबुद्धयः कणभक्षाक्षचरणमतप्रवणचेतसः सर्वस्य तनुभुवनादेरीश्वरं कारणमाचक्षाणाः प्रचक्षते—सर्वं सावयवमवयव संयोगसमासादितात्मलाभमधुनातनमुदीक्षामहे । सावयवं च तनु-भुवनादिकम् । अवयवसंयोगश्च द्व्यणुकपर्यन्तः । द्व्यणुकोऽप्यवयवी परमाणुद्वयसंयोगारम्भणीयः । परमाण्वोश्च परस्परं कर्मजस्संयोगः । कर्म चादृष्टवदात्मसंयोगादेव परमाणुषु प्रतिज्ञायते । तदुक्तं (२)"अणु-मनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानी"ति । अदृष्टं चाचेतनम् । न चाचे-तनं चेतनानधिष्ठितं क्वचिदपि कार्ये पर्याप्नोति वास्यादिकमिव । न चेदमुचितं (३)य एव ते क्षेत्रज्ञास्त एव तेषामदृष्टानामधिष्ठातारो

---

१. शा. भा. पृ. १२. पं. २८ । २. वै. सू. अ. ५ आ. २ सू. २३,

३. यथैव ते इति क० पु० ।

भवेयुरिति । अज्ञत्वात् । ज्ञाता हि पदार्थस्य पदार्थसामर्थ्यस्य चाऽधिष्ठातोपलभ्यते । यथा तक्षा वास्याः । न च क्षेत्रज्ञाः स्वसमवायिनी अपि धर्माधर्मलक्षणे अदृष्टे स्वरूपतः शक्तितो वा वेदितुमलमिति तदतिरेकी चेतनः कल्प्यते । तेन चेतनातिशयाऽधिष्ठितादृष्टवशोपजातकर्मनिमित्तसंयोगस्वपरमाण्वारब्धद्व्यणुकादिकार्यपरम्परासम्भूतं तनुभुवनादिकमादिमदवगम्यते । तथोत्पत्तिमत् सकलं विनाशयोगीति साधितमिति कथमिदानीमनादिवृद्धव्यवहारपरम्परेति ।

तदिदं प्रतिपक्षकक्षामपि नारादु क्रमत इत्युपेक्षितं भगवता भाष्यनिबन्धनकारेण । तथा हि—यद्यपि सिद्ध्यदयं मनोरथः, तथापि कथमेकदैव सर्वेऽवयविनो विलीयन्त इति समधिगमनीयम् । अधुनेव किमिति कस्यचिदुदयः कस्य चिद्विलय इति नाङ्गीक्रियते दृष्टानुगमादिति मन्यामहे । एवं च वृद्धव्यवहारपरम्परां कोऽपहरति ?

अपि च यदि क्षेत्रज्ञा नाधिष्ठातारः, ज्ञानाभावात् । अन्यस्तर्हि कथमधिष्ठाता ? तस्यापि ज्ञानानुपपत्तेः । आत्ममनःसंयोगाददृष्टापेक्षाद्विज्ञानानामुत्पत्तेस्तत्तदिन्द्रियार्थसंयोगसचिवात् । न चादृष्टेषु सामग्रीत्वमुपपद्यते ।

अथ तस्य कारणान्तरमस्तीति, तन्न, दृष्टकारणपरिहारेण वाऽदृष्टकारणान्तरानुमानानुपपत्तेः । दृष्टानुसारि सर्वत्रानुमानम् । सामान्यतो दृष्टमपि न दृष्टापमर्देन क्वचिद्वर्त्तते । नन्वेतदपि दृष्टं चेतनानधिष्ठितमचेतनं न प्रवर्त्तत इति, एतत्तर्हि परिहीणं भवति । सत्यमुभयत्र परिहाणे किं परिहीयतामिति तत्र विशेषविषयत्वादस्मदीयमेव ज्ञानोदयकारणान्तरानुमानमादरणीयम्, न पुनरीश्वरवादिनामत्यन्तसामान्यविषयमचेतनं चेतनाधिष्ठितमिति । विशेषानुमानस्य बलीयस्त्वात् । तदुक्तं भगवता वार्त्तिककारेण—

> प्रसिद्धावयवे यस्मादविशेषे प्रतिष्ठितम् ।
> तत्साध्यांशकसामान्यदृष्टाच्च बलवत्तरम् ॥
> बाधः सामान्यशास्त्रस्य विशेषे श्रुतितो यथा ।
> अनुमानान्तरैरेवमनुमानस्य बाधनमिति ॥

एतेनेदमपि पराकृतं भवति—नित्यैवेश्वरस्य बुद्धिरिति । यतो या या बुद्धिः सा सा उत्पत्तिमती विनाशिनी च । तेनेश्वरस्यापि धिया तथाविधयैव भवितव्यम् । किं चाधिष्ठानार्थोऽपि वक्तव्यः । यादृशं हि वास्यादिषु करसंयोगादिकमधिष्ठानं दृष्टं तादृशमेवादृष्टेष्वप्यनुमातव्यम् । न च तत्संभवतीति । तथा प्रवृत्तिरपि काऽन्या स्वरूपलाभाद-

प्रमाणस्वरूपसिद्ध्यर्थः । प्रमाणान्तराभ्युपगमे को दोषः ? न खलु कश्चिद्दोषः । किन्तु अप्रमाणं प्रमाणमित्युक्तं भवति । लक्षणग्रन्थश्चानादृतो भवति । अनपेक्षत्वं च सर्वप्रमाणानां निराकृतं भवति । तस्मात्सिद्धं विषयान्तरं शब्दस्य । तत्सिद्धौ च प्रामाण्यसिद्धिः ।

किमर्थं तर्हि पञ्चग्रहणम् ? व्यवहारपञ्चकप्रदर्शनार्थम् । पञ्चग्रहणे

---

न्यत्वं सम्प्रतिपन्नं सम्मतमेव । व्यवहारसिद्ध्यर्थश्चायमुपन्यासः, न प्रमाणस्वरूपसिद्ध्यर्थः । शब्देनापि व्यवहारः कर्त्तव्य इत्येवमर्थमुपन्यस्तम्—स्यादेतदेवं यदि पञ्चैव प्रमाणान्यभविष्यन्निति । तेनायमर्थो भवति—यदि पञ्चैव प्रमाणव्यवहारसाधनान्यभविष्यन् यावता शब्दोऽपि प्रमाणव्यवहारसाधनमिति न पुनः प्रमाणस्वरूपमेवात्र साध्यते, येन पञ्चशब्दात् प्रमाणान्तरमापद्येत ।

नन्वेवं किमिति व्याख्यायते ? यावता प्रमाणशब्दः प्रमाणस्वरूपपर एवास्तु, प्रमाणव्यवहारसाधनाभिप्रायेण मा व्याख्यायि । अभावश्च प्रमाणान्तरमभ्युपगम्यताम् । तदाह—प्रमाणान्तराभ्युपगमे को दोष इति । परिहरति—न खलु कश्चिद्दोष इत्यादिः । किन्तु अप्रमाणं यत्प्रमाणमेव न भवति तत्प्रमाणमित्युक्तं भवति । उक्तेन न्यायेनाभावस्य प्रमाणता नास्तीति तस्य प्रामाण्यमुक्तं स्यादित्यसदङ्गीकार एव दोष इति । लक्षणग्रन्थश्च भाष्यकारीयोऽनादृतो भवति—प्रमाणाभावोऽभाव इत्येवंरूपः । अनपेक्षत्वं च सर्वप्रमाणानां निराकृतं भवति । अभावस्य प्रत्यक्षादिसापेक्षस्यापि प्रमाणत्वोपगमे अपरमपि प्रमाणं सापेक्षमित्याशङ्क्येत । तस्मात्प्रमाणान्तराभावात् व्यवहारसाधनाभिप्राय एवायं पञ्चशब्दः कृतः । उपसंहरति—तस्मात्सिद्धं विषयान्तरं शब्दस्य प्रत्यक्षादिविषयाद्विषयान्तरं शब्दस्य सिद्धम्, निरपेक्षकार्यप्रतिपादकत्वात् । तत्सिद्धौ च प्रामाण्यसिद्धिः ।

यदि शब्दप्रामाण्यसिद्धिरेवात्र प्रकृता कर्त्तव्या, तदा किमर्थं तर्हि पञ्चग्रहणम् ? एवं वक्तव्यम्—यदि चत्वारीति । यदि व्यवहारसाधनतामात्रं शब्दस्य साध्यं स्यात् तदा तावदिदं युक्तम् । यदा तु प्रामाण्यमपि साध्यमेव, तदा पञ्चग्रहणेन किम् ? परिहरति—व्यवहारपञ्चकप्रदर्शनार्थम् । शब्दव्यवहारातिरिक्तव्यवहारपञ्चकं दर्शयितु पञ्चग्रहणम् । पञ्चग्रहणे ह्यक्रियमाणे व्यवहारान्तरप्रदर्शनं न स्यात् । यत एव व्य-

ह्यक्रियमाणे(१)व्यवहारान्तरं प्रदर्शितं न स्यात् । अत एव चाफलवती शाखेति प्रत्यक्षमेव व्यवहारं मन्यन्ते । प्रमाणविषयावच्छेदजश्चायं व्यवहारः । न च प्रमाणविषयावच्छेदोऽपि विषयान्तरतया शक्यते वक्तुम् ।

न च विषयमात्रावगमात्पूर्वं प्रमाणावच्छेदादृते नास्तीति व्यवहारोऽवकल्पते । तस्मात्सिद्धं व्यवहारान्यत्वम् । अत एव व्यवहारकाल एव पञ्चसंख्योपन्यासो न प्रमाणस्वरूपाभिधानकाले षट्संख्योपन्यासः । तस्मादत्रैव पञ्चसंख्योपन्यासादवैतु भवान् अभावव्यवहारस्य भेदिका पञ्च संख्या, न स्वरूपस्य । प्रसिद्धिस्तु दत्तोत्तरा ।

---

वहारान्तरबुद्धिः प्रयत्नसाध्या, न सुखेन सम्भवति, अत एवाफलवती शाखेति प्रत्यक्षमेव व्यवहारं मन्यन्ते नैयायिकाः । ननु यदि मन्यन्ते मन्यन्तां तर्हि, तत्राह— प्रमाणविषयावच्छेदजश्चायं व्यवहारः । अयमेवाति प्रमाणविषयमवच्छिद्य सावधारणज्ञानेन निश्चित्याभावव्यवहारः प्रवर्त्तेत । नन्वेवं तर्ह्यवच्छेदकत्वे प्रमाणान्तरमापद्येत, तत्राह— न च प्रमाणविषयावच्छेदोऽपि विषयान्तरतया शक्यते वक्तुम् । यदा दृश्येऽपि वस्त्वन्तरस्वरूपमात्रोपलब्धिर्भवति, तदा वस्त्वन्तरस्य नास्तित्वमिति प्रमाणस्वरूपविमर्श एवावच्छेदो न पुनर्वस्तुतः स्वरूपान्तरम् । अतो न प्रमाणान्तरापत्तिः ।

कथं पुनः प्रमाणविषयावच्छेदजोऽयं व्यवहारः ? विषयस्वरूपावगमादेव किमिति न भवति ? तत्राह—न च विषयमात्रावगमात् पूर्वं प्रमाणानामवच्छेदादृते नास्तीतिव्यवहारोऽवकल्पते, नास्तीतिशब्दस्य प्रयोगात्मको निःशङ्कगमनलक्षणश्च व्यवहारो न स्वरूपमात्रावगमादेव भवति । तस्मात्सिद्धं व्यवहारान्यत्वम्-पञ्च व्यवहाराः स्वरूपावगमातिनिबन्धनाः । एको व्यवहारोऽवच्छेदनिबन्धनः । यत एव व्यवहारपरिज्ञानायेदमुक्तं न पुनरभावाख्यप्रमाणस्वरूपनिरूपणाय, अत एव व्यवहारान्तरसिध्यर्थं व्यवहारकाल एव पञ्चसंख्योपन्यासो, न प्रमाणस्वरूपाभिधानकाले षट्संख्योपन्यासः । तस्मादत्रैव पञ्चसंख्योपन्यासादवैतु भवान् अभावव्यवहारस्येयं भेदिका पञ्चसंख्या, न स्वरूपस्य । यदि हि स्वरूपस्य भेदोऽभिमतस्स्यात्प्रमाणाभिधानकाल एव षट्संख्योपन्यस्येत । तेन व्यवहारकाले पञ्चसंख्योपन्यासादवगच्छ व्यव-

१. मूलव्याख्ययोरत्र पाठभेदो दृश्यते ।

यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमुपन्यस्तं--'स एष यज्ञायुधी यजमान इति प्रत्यक्षं शारीरकं व्यपदिशतीति'। अत्रापि शारीरकमित्यसिद्धम्। कस्तर्हि व्यपदिश्यते ? यस्यैतच्छरीरम्। नन्वेष इति व्यपदेशो, न यस्यैष इति। अभेदोपचारनिबन्धनोऽयं व्यपदेशः, मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत्। किमित्यौपचारिकः शब्दार्थो गृह्यते ? उच्यते--तथा (१)ह्यवगतेः। उक्ता ह्यर्थवादानामन्यपरत्वात् गौण्याऽवगतिः।

ननु चान्यत्वोपलब्धौ सत्यां गोर्वाहीकस्य च गौण्या निर्देश उपपद्यते--गौर्वाहीक इति। न चात्र शरीरादन्यमुपलभामहे। नोप-

हारमात्र एव भेद इति। प्रत्यक्षसिद्धिरित्यत्र प्रत्यक्षप्रसिद्धि(२)तुल्यतोपपादनेन परप्रमाणासिद्धिर्निर्मूलेत्युक्तम्॥

यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमुपन्यस्तं--स एष यज्ञायुधी यजमान इति प्रत्यक्षं शारीरकं व्यपदिशतीति। अत्रापि शारीरकमित्यसिद्धम्। कस्तर्हि व्यपदिश्यते ? यस्यैतच्छरीरं स व्यपदिश्यत आत्मा। नन्वेष इति व्यपदेशो न यस्यैष इति। यदि हि यस्यैष कायः 'स यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याती'ति व्यपदेशः तदा यावदात्माभिप्रायेणापि यज्ञायुधिव्यपदेशो घटते। यदा त्वेष इति यज्ञायुधिन एव सामानाधिकरण्येन व्यपदेशः तदाऽऽत्मनोऽन्यपुरुषाऽप्रत्यक्षत्वान्नोपपन्नमिदमात्माभिप्रायेणापि। तत्रैषशब्दानुगुण्यात् यज्ञायुधीति शरीरमेव वाच्यम्। तत्र स्पष्टः प्रत्यक्षविरोधः। उत्तरम्--अभेदोपचारनिबन्धनोऽयं व्यपदेशो मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत्। अस्यार्थः--एतच्छब्देन वक्तृप्रत्यक्षोऽर्थोऽभिधीयते। यच्च प्रत्यक्षं तदपि स्पष्टत्वे आत्मापि स्पष्टसद्भाव इति स गौण्या वृत्त्योच्यते। एष इत्यभेदोपचारशब्देन गौणी वृत्तिरुक्ता। परशब्देन परो व्यपदिश्यत इत्यत्र दृष्टान्तो मञ्चाः क्रोशन्तीति। लक्षणा त्वेषा न तात्स्थ्येनोच्यते किमित्यौपचारिकः शब्दार्थो गृह्यते ? उत्तरम्--तथावगतेः। अन्विताभिधानव्युत्पत्तेरन्वययोग्यार्थोपस्थापकतया तथावगतेः गौणतावगतेः। न हि शरीरं स्वर्गगमनयोग्यं उक्तमर्थवादपदानामन्यपरत्वात् गौण्यैवावगतेरिति। इतिशब्दश्चात्र द्रष्टव्यः।

ननु चान्यत्वोपलब्धौ सत्यां गोर्वाहीकस्य च गोवाहीकयोर्भेदोपलब्धौ सत्यां मुख्यत्वानुपपत्त्या गौणो निर्देश उपपद्यते--गौर्वाहीक इति। न चात्र शरीरादन्यमुप-

१. हि शब्दो नास्ति व्याख्यानपुस्तकयोः। २. तुल्यताभिधानेन० इति ख. पु.।

लभामह इति कोऽस्याभिप्रायः? अयमेवाभिप्रायो नोपलभामह इति।

ननु च कार्यभूतैः प्राणादिभिरुपलभामहे। ननु शरीरमेव प्राणित्यपानिति च। शरीरं नाम किमभिप्रेतमायुष्मतः? योऽयं चातुर्भौतिकस्सङ्घातः। न तर्हि शरीरकार्याण्येतानि, अयावच्छरी-

---

लभामहे ये गौण्या वृत्त्या व्यपदिश्येरन्। नोपलभामहे इति कोऽभिप्रायः? उपलब्ध एवेति मत्वा पृच्छति। उत्तरम्—अयमेवाभिप्रायो नोपलभामह इति।

ननु च कार्यभूतैः प्राणादिभिरेव तमुपलभामहे। कादाचित्कं कार्यं समवायिकारणमनुमापयति। तेनानुमानेनात्मा प्रतीयते। ननु शरीरमेव प्राणित्यपानिति च। प्रत्यक्षकारणसद्भावे न कारणान्तरानुमानमुपपद्यत इति भावः। परिहरति—शरीरं नाम किमभिप्रेतमायुष्मत इत्यनेन शरीरकार्यता प्राणादीनां न सम्भवतीति मन्वानः शरीरस्वरूपं पृच्छति। प्रतिवचनम्—योऽयं चातुर्भौतिकः सङ्घातः चतुर्णां भूतानां समूहः।

एषा त्वत्र पदार्थविदां स्थितिः—चतुर्णां भूतानां समाहारमात्रं शरीरम्, न चतुर्भूतारब्धम्। किंतु पार्थिवमेव शरीरम्। परतन्त्राण्यन्यानि तैजसानि वायवीयानि च द्रव्याणि संयोगीनि। तदुक्तं परैः—संयोगस्त्वपि विप्रतिषिद्धो मिथः पञ्चानामिति। तथा हि—शरीरमिदं न पञ्चभूतारब्धं, चतुर्भूतारब्धं वा, चाक्षुषाचाक्षुषद्रव्यारब्धस्य चाक्षुषत्वापत्तेः वायुवनस्पतिसंयोगवत्। तदाहुः (१)(योगा एव) 'प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां न प्रत्यक्षत्वात्संयोगस्य पञ्चात्मकत्वं न विद्यत' इति। न च पृथिव्यप्तेजोभिरपि चाक्षुषैर्यथाक्रममनुष्णाशीतशीतोष्णस्पर्शैरारभ्यते; एतत्त्रयविलक्षस्पर्शापत्तेः। यथा हि सितासिततन्त्वारब्धः पटो विलक्षणचित्ररूपो भवति तथेदमपि शरीरं विलक्षणस्पर्शं स्यात्। अनुष्णाशीतस्पर्शं चेदम्। अतः केवलपार्थिवावयवारब्धम्। तदुक्तं तैरेव (२)'गुणान्तरप्रादुर्भावाच्च त्र्यात्मकमपि ने'ति। अनेन हेतुना द्व्यात्मकमपि न भवति। एकपार्थिवाणुगतस्य चैकाकिनो गन्धस्य गन्धान्तरारम्भकत्वानुपपत्तेरगन्धं शरीरमापद्येत। गन्धवच्चेदमिति पार्थिवमेव शरीरम्। तत्संयोगिनः परतन्त्राः परे भूतान्तरारब्धाः कार्यद्रव्यविशेषाश्चक्षुरादय इति तन्त्रान्तरादनुसरणीयम्, दिङ्मात्रं तूक्तम्। तेन चातुर्भौतिकस्सङ्घातः।

अत्रोच्यते—न तर्हि शरीरकार्याण्येतानि, अयावच्छरीरभावित्वात्। 'अनेन यावदस्य शरीर'मित्यादेर्भाष्यस्य यथाश्रुतोऽर्थो दर्शितः। सचायं नैका-

---

१. वैशे. सू. ४. २. २. कुण्डलान्तर्गतो भागोऽधिकः। २. वै. सू. ४. २. ३.

रभावित्वादित्यर्थः । सत्यपि भूतत्वे उपात्तानां न रूपादय इवो-
पलभ्यन्ते ।

किं च सुखादयश्च न भूतधर्माऽशक्यन्ते वक्तुम् । परेन्द्रि-
यग्राह्या हि भूतधर्मा रूपादयो भूतवदेव, न सुखादयः ।

---

न्तेन शरीरकार्यतायाः असंभवं साधयितुं क्षमते । वैगुण्येनापि यावच्छ-
रीरं कार्याभावसम्भवात् । मृतशरीरे वैगुण्यमविवादम् । तस्मादन्यथा
व्याख्यायते अयावद्भूतभावित्वादित्यर्थः । यदि भूतारब्धद्रव्यसमवा-
यीन्येतानि स्युः तदा कार्यद्रव्यसमवायित्वात् कारणद्रव्येऽपि तदा-
पत्तिस्स्यात् । कारणगुणपूर्वको हि कार्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भः, यथा-
घटे रूपाद्यारम्भः । वैशेषिकगुणाश्च बुध्यादयः ।

ननु द्रव्याणामप्यपां काठिनो विकारो दृश्यते करकादिः, अचेतनाच्च
गोमयादेश्चेतनो वृश्चिको जायते इति । तदिदनाकाशभ्रान्तम् । काठिन्यं
नाम न गुणान्तरम् ; अपि त्ववयवानामविरलस्संयोगः । न च संयोगो
वैशेषिकगुणः । अचेतनाच्चेतनोत्पत्तिरस्ति नास्तीति विवादास्पदीभूत-
मिदानीम् । तत्र यदि कारणद्रव्येऽपि बुध्यादयस्स्युः तदारब्धानि घटा-
दीनि बुद्ध्यादिभाञ्जि भवेयुः । न च तथाऽस्ति । तथा सत्यपि भूतत्वेना-
नुपात्तानां शरीरत्वेनास्वीकृतानां न रूपादय इव वैशेषिकगुणाः प्राणा-
दय उपलभ्यन्ते । तदाह भगवान् काश्यपः-(१)कारणाज्ञानात्कार्यतां न
कारणज्ञानामिति । कारणभूतस्य पृथिव्यादेरज्ञानात् ज्ञानाभावात्तदा-
रब्धस्य शरीरस्याज्ञानं ज्ञानाभावः; कारणाज्ञाने कार्यान्तरस्य घटादेर-
ज्ञानादित्यस्य सूत्रद्वयस्यार्थः ।

किं च सुखादयश्च न भूतधर्माऽशक्यन्ते वक्तुम् । परेन्द्रियग्राह्या हि भूतधर्मा रूपा-
दयो भूतवदेव । ये ये भूतधर्मास्ते ते परेन्द्रियग्राह्या दृष्टाः रूपादयः । भू-
तानामिवेति षष्ठ्यर्थे वतिः । न च सुखादयः परेन्द्रियग्राह्याः । तस्मान्न भू-
तधर्माः । गुणिनि चागृह्यमाणे गृह्यमाणस्य तद्गुणतेति दुर्भणम् । ये हि
गुणाः प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षस्य द्रव्यस्य ते सह द्रव्येण गृह्यन्ते यथा रूपाद-
यः । न च सुखादयः प्रत्यक्षा अपि द्रव्यविशेषाश्रिता गृह्यन्ते । तेन
मन्यामहे-नूनमप्रत्यक्षस्य द्रव्यस्य गुणा एत इति । शरीरं च प्रत्यक्षम् ।
अतोऽन्यस्य गुणा एत इति । तस्माद्यस्येदं कार्यं सोऽयं गौण्या वृत्त्या
व्यपदिश्यते-स एष यज्ञायुधीति ।

---

१. वैशे. सू. ३-१-४, ५. अत्रैवमेव पाठोऽस्ति वैशेषिकसूत्रपुस्तकेषु तु कारणा-
ज्ञानात्, कार्येषु ज्ञानात्, अज्ञानाच्च, इतिसूत्रपाठो दृश्यते । तत्त्वं तु सुधीभिरूह्यम् ।

मा भूवन् भूतधर्मास्सुखादयः। तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्येति किमत्र प्रमाणम्?। ननु च कार्यमेतत्कारणादृते नोपपद्यत इतीदमेवात्र प्रमाणम्। निरस्ता च भूतानां कारणतेति सिद्धमन्यधर्मत्वम्। नैवं सिद्ध्यति, परस्परकार्यतयाऽप्युपपत्तेः। (१)न हि यो य उपलभ्यते तस्य तस्य सम्बन्धिना भवितव्यमिति यदुक्तं तदयुक्तमिव प्रतिभाति। यदुत्पत्तिमद्दृष्टं तत्कथं सम्बन्ध्यन्तरं नावगमयतीति। हेतुमती ह्युत्पत्तिरिति केचित्। विसभागहेत्वभिप्रायमेतत्। न पुनरुत्पत्तिरहेतुकैवोक्ता। कथं पुनरिदमवगम्यते—विसभागहेत्वभिप्रायमेतदिति? (२)"नहि चन्द्रमसमादित्यं वान्यत्र सम्बन्ध्यन्तरमित्यन्तरशब्दश्रवणात्।

---

मा भूवन् भूतधर्मास्सुखादयः। तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्येति किमत्र प्रमाणमित्यनेन बौद्धदृष्ट्याऽनुमानिकात्मवादिनं वैशेषिकं भूतचैतन्यवादीव दूषयति। इदं च दूषणं भूतधर्मत्वासंभवमभ्युपगम्य दीयते। परमार्थतस्तु—भूतधर्मत्वमेवाभिमतं हृदि स्थितम्। अत एव चान्ते भूतचैतन्यमेवोपसंहारिष्यति वेदोपन्यासमुखेन(३) "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ती"ति। तदिदं सर्वमाकूतं टीकाकारो वक्ष्यति। मा भूवन्निति चाभ्युपगम्यवादः।

ननु च कार्यमेतत्कारणादृते नोपपद्यत इतीदमेवात्र प्रमाणम् कार्यानुमानमेवात्र प्रमाणम्। निरस्ता च भूतानां समवायिकारणतेति सिद्धमन्यधर्मत्वम्। भूतचैतन्यवादी दूषयति—नैवं सिध्यति, परस्परकार्यतयाऽप्युपपत्तेः। तत्र भाष्यम्—"न हि यो य उपलभ्यते तस्य तस्य सम्बन्धिना भवितव्यमिति शक्यते वक्तु"मिति। तदाक्षिपति—तदयुक्तमिव प्रतिभाति। उत्पत्तिमद्धि प्राणादि दृष्टम्। तत् कथं सम्बन्ध्यन्तरं न गमयति? कस्मान्नावगमयतीत्यत्राह—हेतुमती ह्युत्पत्तिरिति केचित्। या चोत्पत्तिः सा सा हेतुमती, यथा—घटादीनाम्। परिहरति(४)विसभागहेत्वभिप्रायमेतत्। न पुनरुत्पत्तिरहेतुकैवोक्ता। अस्यार्थः—विसदृशकारणाभिप्रायेणेदमुक्तम्—न च सम्बन्ध्यन्तरेण भवितव्यमिति। समानजातीयं तु भवत्येव हेत्वन्तरम्। तेन बुद्ध्यादयः परस्परं कार्यकारणभूताः। कथं पुनरिदमवगम्यते (५)विसभागहेत्वभिप्रायमेतदिति? न हि चन्द्र-

---

१. शा. भा. पृ. १८. प. २०। २. शा. भा. पृ. १४. प. २२.।
३. बृह० उ. २ ४-१२.। ४. ५. विसदृशहेत्व इति क०पु०।

नन्वन्यत्वेऽप्यनन्तरशब्द उपपद्यत एव । सत्यमुपपद्यते, न तु कार्यमकारणमिति शक्यते वक्तुम् । भवतु दुष्टता ग्रन्थस्य । न पुनर्दोष एवार्थान्यत्वे हेतुः । न संतानाभ्युपगमात् । सन्ततिर्हि हेतुहेतुमद्भावनिबन्धना । तस्माद्विसभागहेत्वभिप्रायमित्यवेहि(?) । अतस्समानसन्ततिहेतुकमेवेदं कार्यजालं, (तं) नात्र विसदृशोपलब्धौ प्रमाणमस्तीत्युपसंहृतम् ।

यदि च विसभागादृते नोपपत्तिस्स्यात् अव्यवस्थैव स्यात् ।

---

मसमादित्य वेत्यत्र सम्बन्ध्यन्तरमित्यनन्तरशब्दश्रवणात् । अन्तरशब्दश्रवणे हि विलक्षणस्सम्बन्धी कारणभूतः प्रतीयते । स एव च प्रतिषिध्यते ।

नन्वन्यत्वेऽप्यनन्तरशब्द उपपद्यत एव । समानजातीयानामपि यदन्यत्वमस्ति तदभिप्रायेणाप्यनन्तरशब्द उपपद्यत एव । तेन विजातीयत्वे नेदं लिङ्गम् । सत्यमुपपद्यते, न तु कार्यमकारणमिति शक्यते वक्तुम् । तेन(१)कार्यकारणमेव सम्बन्धीति सम्बन्ध्यन्तरनिराकरणे कार्यादन्यस्य कारणस्य निराकरणमशक्यम् । अपि तु भिन्नजातीयस्य । भवतु दुष्टता ग्रन्थस्य । न पुनर्दोष एवार्था(न्यत्वे) तदर्थावगमे हेतुः, यदि कारणमात्रनिषेधोऽनुपपन्नो भवति, अनुपपन्नार्थतयैव ग्रन्थोऽप्ययं दुष्टो भवतु । न पुनरन्तरशब्दोच्चारणमात्राद् विजातीयसम्बन्ध्यन्तरावगमो युक्तः । न सन्तानाभ्युपगमात् । समानायां सन्ततावित्यनेन ग्रन्थेन संतानोऽभ्युपगतः । ततः किमित्याह— सन्ततिर्हि हेतुहेतुमद्भावनिबन्धना । हेतुहेतुमद्भावावस्थितानि वस्तूनि निरन्तरोत्पन्नानि सन्ततिशब्दाभिधेयानि । तदभ्युपगमे हेत्वङ्गीकारस्तावदस्ति, तदङ्गीकारे च सर्वथा हेतुनिषेधो न घटते । तस्माद्विजातीयहेत्वभिप्रायेण निषेधः । तदाह— तस्माद्विसभागहेत्वभिप्रायमेतदित्यवेहि । उपसंहरति— अतः(२)समानसन्ततिहेतुजमेवेदं कार्यजालं(त)म् । नात्र विसदृशोपलब्धौ प्रमाणमस्तीत्युपसंहृतं भाष्यकारेण । सभागानां प्रत्यक्षसिद्धानां कारणत्वोपपत्तौ नात्यन्तापरिदृष्टकारणानुमानमुपपद्यत इति । अत्र सभागविसभागशब्दौ बौद्धानां निकायप्रसिद्ध्या सजातीयविजातीययोर्वर्तेते ।

यदि च विसभागादृते(३)नोपपत्तिः स्यात्, अव्यवस्थैव स्यात् । अयमभिप्रायः— योऽसावात्माऽनुमेयः सोऽपि क्षणिक एव युक्तः; कार्यगम्यस्य कार्यात्प्राग्भावमात्रे प्रमाणसम्भवात् । तस्यापि कार्यभूतस्य विजातीयकारणान्तरं क्ष-

१. कार्यकारणमवश्यं भावीति, २. समानसन्तति० इति० ख०पु० ।

३. नोत्पत्तिः । इति क० पु० मूलपुस्तकेऽप्येवमेव पाठः ।

अनयैव युक्त्या कर्तृशब्दार्थ इच्छा स्मृतिश्च प्रत्युक्ताः। अन्यस्यादर्शनादिति। न ह्यदृष्टेऽन्यस्मिन्विसभागे स्मृत्यादयो नोपपद्यन्त इति शक्यते वक्तुम्। न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम। तदिदमुक्तं (१)"अनुपपन्नमिति नः क्व संप्रत्ययः" ? इति।

किं पुनः कारणं सर्व एवामी प्रतिपत्तिहेतवः आत्मन उपन्यस्य निरस्यन्ते भाष्यकारेण। एभिरनात्मन्यात्मबुद्धिः प्राप्नोति। सर्वप्रकारं चाज्ञानं निरसनीयम्। यत्तावदिदमुक्तं प्राणादिभिरेनमुपलभामह इति, किमत्रायुक्तम्? भूतगुणा ह्यमी

---

णिकमेव। तस्याप्यन्यत्तादृशमित्यनवस्था। सजातीयकारणकल्पनायां पुनः परस्परकारणकल्पनेति नानुपपन्नं किञ्चित्। अनयैव युक्त्या बुद्ध्यादिभ्योऽन्यस्यानुपलब्धेः परस्परकारणतया चोपपत्तेः, जानातीतिकर्तृशब्दार्थ इच्छा स्मृतिश्च प्रत्युक्ताः। अन्यस्य ज्ञानातिरिक्तस्यादर्शनात्। न ह्यदृष्टेऽन्यस्मिन् विसभागे स्मृत्यादयो नोपपद्यन्त इति शक्यते वक्तुम्। न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम। यदि हि ज्ञानादन्यस्य दर्शनं स्यात्, तदा तत्कारणत्वादेषां तदभावेऽनुपपत्तिरवगम्येत। अन्यस्य पुनरदर्शने न काचिदनुपपत्तिः। तद्व्यतिरेकेणैव दर्शनात्।

ननु प्राणादिलिङ्गनिराकरणं भाष्यकारस्य निरर्थकम्। यदि प्राणादीन्यात्मानमवगमयितुमीशते ततस्तेभ्योऽप्यात्मप्रतीतिरस्तु। अथ न, तदानादर एव युक्तः। किमर्थमेषां निराकरणमिति, तदाह—किं पुनः कारणं सर्व एवामी आत्मप्रतिपत्तिहेतव उपन्यस्य निरस्यन्ते भाष्यकारेणेति। प्रयोजनमाह—एभिरनात्मन्यात्मबुद्धिः प्राप्नोति। सर्वप्रकारं चाज्ञानं निरसनीयमिति। अस्यार्थः—यद्येते हेतवो न निराक्रियेरन् तदा शिष्याणामेष्वपि वैशेषिकादिदर्शनश्रवणविप्रलब्धबुद्धीनां समीचीनात्महेत्वभिमानस्स्यात्। हेत्वायत्ता च हेतुमद्व्यवस्थेति हेतुसामर्थ्यानुसारेण भूतसङ्घाता एवात्मेत्यनात्मन्येवात्माभिमानः स्यात्। सर्वप्रकारं चाज्ञानं शिष्याणामपनेयमित्येषां निराकरणम्। कथं पुनरमी हेतवोऽनात्मन्यात्मबुद्धिमुत्पादयन्ति? एकग्रन्थेनाह—यत्तावदिदमुक्तं प्राणादिभिरेनमुपलभामह इति। किमत्रायुक्तम्? भूतगुणा ह्यमी न भवन्ति अयावद्भूतभावित्वात्। घटादिष्वदर्शनादिति। एतच्च प्राग्विवृतम्। निरस्ते च भूतधर्मत्वे उत्पत्तिमत्तया च सम

---

१. शा. भा. पृ. १५. पं. १६।

किमिदमन्यथैव प्रक्रान्तमन्यथैवोपसंहृतम् ? शब्दादेवार्थावगतिरिति प्रक्रान्तम्। वृद्धव्यवहारादित्युपसंहृतम्। तदिदमन्यत्राहितमन्यत्रैव निपतितम्। वृद्धव्यवहारादर्थेऽवगम्यमाने नैव शब्दादवगतोऽर्थो भवति हस्तसंज्ञादिभ्य इव। हस्तसंज्ञादयोऽपि वृद्धव्यवहारप्रसिद्धा एव नार्थेन सम्बद्धा इति। व्युत्पत्तिरेव ह्यर्थावबोधकारणं न हस्तसंज्ञादयः। व्युत्पत्त्युपाधयो हि ते। तस्मादुपाधिरशब्दो नार्थावगतेः कारणम्। कशाङ्कुशप्रतोदाद्यभिघातवत्। अत एव च शब्दस्वभावज्ञैरुक्तं विवर्त्त एव च वेदवादिभिराश्रयणीय इति।

अत्राभिधीयते किमनेन विवर्त्तपक्षपातेन, प्रत्युक्तोऽयम्, एक-

---

दृष्टस्य ? यथा वाक्यात् क्रियाकाण्डादि संयोगश्च आत्मलाभश्चादृष्टस्य यागाद्यनुष्ठानादेवेति। तस्मादीश्वरवादोऽस्माभिरपि न निराकृतः।

अत्र चोदयति—किमिदमन्यथैव प्रक्रान्तमन्यथैवोपसंहृतम्। शब्दादेवार्थावगतिरित्युपक्रान्तं शब्दस्य प्रत्यायकत्वमर्थस्य प्रत्याय्यत्वमिति वदता प्रक्रान्तम्। वृद्धव्यवहारापेक्षार्थावगतिरिति वदताऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवहारादेवार्थावगतिरित्युपसंहृतम्। तदिदमन्यत्राहितमन्यत्रैव निपतितमकुशलस्येव धन्विनः शरान्तकुरङ्गाणामिति। यस्माद्वृद्धव्यवहारात्पदार्थे गम्यमाने नैव शब्दादर्थोऽवगतो भवति हस्तसंज्ञादिभ्य इव। दृष्टान्तं विवृणोति—हस्तसंज्ञादयोऽपि वृद्धव्यवहारप्रसिद्धा एव। वृद्धा एव हस्तसंज्ञामपि सङ्केतयन्ति। तेनार्थेन हस्तसंज्ञादयः सम्बद्धाः अर्थप्रतिपादका न भवन्तीत्यर्थः। व्युत्पत्तिरेव ह्यर्थावबोधकारणं न हस्तसंज्ञादयः व्युत्पत्त्युपाधयो हि ते। अयमर्थः—हस्तसंज्ञा ह्येवं सङ्केत्यते—यदाऽयमर्थो ममाभिप्रेतः तदाऽयं मया हस्तश्चालयितव्य इति। स यदा तथैव हस्तं पुनश्चालयति तदा प्राचीं व्युत्पत्तिं स्मृत्वा हस्तसंज्ञातः पुनरभिप्रायविशेषमवसायार्थमवगच्छति। उपाधिमात्रं हस्तसंज्ञा। तस्मादुपाधिरशब्दो नार्थावगतेः कारणम्। कशाङ्कुशप्रतोदाद्यभिघातवत् कशाङ्कुशप्रतोदैरश्वगजवृषभाणामभिघातवत्। प्रतोदः प्राजनम्। यत एव मीमांसकपक्षे शब्दार्थयोः सम्बन्धो न निर्वहति, अत एव शब्दस्वभावज्ञैर्वैयाकरणैरिदमुक्तं—विवर्त्त एव वेदवादिभिराश्रयणीय इति।

अत्र सिद्धान्ती परिहरति—किमनेन विवर्त्तपक्षपातेन, प्रत्युक्तोऽयम्। शब्दा-

त्वानुपलब्धेः। यद्येवं प्रत्युक्तं तर्हि वेदस्य प्रामाण्यम्। अत्रोच्यते—वृद्धव्यवहारव्युत्पत्त्याऽवगम्यमानेऽर्थे शब्दादन्यत् कारणं किं वा मन्यते भवान्। ननु च व्युत्पत्तिमेव कारणतया मन्यामहे। मैवम्; शब्दार्थसम्बन्धविषया हि व्युत्पत्तिः, न व्युत्पत्तेः शब्दार्थावगतिः। व्युत्पत्तिरेव ह्यादिमती न पुनः शब्दार्थयोस्सम्बन्धः। तस्य विषयत्वात्। तस्मा'न्न सिद्धवदुपदेशा'दिति सम्यगभिहितम्।

ननु कार्येऽपि सम्बन्धे वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिर्बालानामनुगुणैव। कथमिदं प्रतिपक्षतया शङ्क्यते? सत्यं प्रमाणान्तरपरिज्ञेये हि कार्यत्वे व्युत्पत्तिर्व्याकरणादिव्युत्पत्तिरिवाविरोधः। अथ च कृतकः कस्य निरुणद्धि कल्पनाम्। न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीत्युक्तम्।

---

**नामर्थानां** चैकत्वानुपलब्धेः। **विवर्त्तवाद्याह**—यद्येवं प्रत्युक्तं तर्हि वेदस्य प्रामाण्यं **शब्दार्थावगमकत्वाभावात्**। अत्रोच्यते वृद्धव्यवहारव्युत्पत्त्यावगम्यमानेऽर्थे शब्दादन्यत्किं वा कारणं मन्यते भवान्। ननु—व्युत्पत्तिमेव कारणतया मन्यामहे। मैवम्। शब्दस्यार्थसम्बन्धविषया हि व्युत्पत्तिः, न व्युत्पत्तेश्शब्दार्थावगतिः। अस्यार्थः **वृद्धव्यवहारे ह्यनेन शब्देनायमर्थः प्रतिपाद्यत इति शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकसम्बन्धाध्यवसानमेव व्युत्पत्तिरित्युच्यते। न पुनरन्यत्। ततश्च व्युत्पत्तिस्वरूपमेवेदृशं, यदुत शब्दादर्थोऽवगम्यत इति। तेन** व्युत्पत्तिरेव **सम्बन्धावगतिरूपा** आदिमती। न पुनः शब्दार्थयोस्सम्बन्धः, तस्य विषयत्वात्। **यथात्मप्रतीतिरादिमती, नात्मापि।** तस्मा'न्न सिद्धवदुपदेशा'दिति सम्यगभिहितम्।

**सम्प्रति यदुक्तं परै"र्यज्जातीयो यतः सिद्ध" इति तत् दूषयितुं पूर्वपक्षमारचयति**—ननु च कार्येऽपि सम्बन्धे वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिरनुगुणैव बालानाम्। कथमियं प्रतिपक्षतयोपन्यस्यते? अस्यार्थः—**यथा कृतकसम्बन्धे देवदत्तादिपदे वृद्धव्यवहारे व्युत्पत्तिर्भवति, तथा गवादिष्वपि भवत्विति। दूषयति**-सत्यं प्रमाणान्तरप्रतिज्ञेये हि कार्यत्वे ( व्युत्पत्ति ) र्व्याकरणादिव्युत्पत्तिरिव न विरोधः। अथ च कृतकः कस्य पुनर्निरुणद्धि कल्पनामिति। अस्यार्थः—**यत्र प्रमाणान्तरेण कार्य एव सम्बन्धोऽवगतः तत्र भवतु कार्यता। यत्र पुनः प्रमाणान्तरं कार्यत्वे नास्ति, तत्र कार्यत्वं कल्पयितव्यम्। तच्चार्थप्रतीतिलक्षणात् कार्यात्। तच्चेत्कार्यं वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तेरेव प्रत्यक्षभूताया उपपन्नं तर्हि न शक्यते कार्यतानुमानम्। न हि प्रत्यक्षदृष्टे कारणान्तरे सति सर्वत्र तदेव कारणमनुमातुं शक्यते। तेनार्थ-**

किञ्च कार्ये हि सम्बन्धे कर्तुर्दुर्गमेषु देशेषु सम्बन्धकरणे न किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति । संव्यवहारार्थं हि सम्बन्धकरणम् । न दुर्गमस्थैर्व्यवहारोपपत्तिः । किञ्च कार्यस्सम्बन्धः सम्बन्धिशब्दादृते नोपपद्यते । यदि कार्यार्थः सम्बन्धोऽभ्युपगम्यते कृतं कार्येण ।

ननु च व्युत्पत्तिरपि कार्यतामपेक्षत एव । कथम् ? अयमत्र वाचक इत्येवमविज्ञातार्थस्य न शब्दादर्थावगतिरुपपद्यते । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । व्यवहारमात्रादेव हि बालानामवगतिर्दृष्टा । तस्मात्प्रत्यक्षादृष्ट एवमुत्पद्यमानेऽर्थे न कर्तुः कल्पनोपपद्यते ।

---

प्रतिपत्तिकार्यबलेन तावन्न शक्यते सम्बन्धस्यापौरुषेयता वक्तुम् । यत्र पुनः साक्षादेव दृश्यते तत्र तथैवाङ्गीक्रियते । न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीत्युक्तम् ।

किञ्च कार्ये हि सम्बन्धे न कर्तुर्दुर्गमेषु देशेषु सम्बन्धकरणे किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । संव्यवहारार्थं हि सम्बन्धकरणम् । न च दुर्गमस्थैः संव्यवहारोपपत्तिः । अस्यार्थः— यद्येक एव पुरुषः शब्दानामर्थैः सह सम्बन्धं कृत्वा वेदान् प्रणयेत् तदा तेन वेदव्यवहारिष्वेव सङ्केतः कार्यः । न दुर्गमदेशव्यवस्थितेषु म्लेच्छादिषु । तेषां वेदव्यवहाराभावात् । दृश्यते च म्लेच्छादिदेशेष्वपि सास्नादिमति गोशब्दप्रयोगः । न चेदमुपपन्नं वेदकारादन्य एव सम्बन्धकार इति । सम्बन्धकरणस्य निष्प्रयोजनत्वात् । व्यवहर्त्तु हि पाणिनिपिङ्गलादयः सङ्केतं कुर्वन्ति । तस्मान्न कश्चिद्दोषः । अनेनाव्यतिरेकश्चेत्यस्य प्रथमा व्याख्या दर्शिता । द्वितीयां वर्णयति—कार्यश्च सम्बन्धः सम्बन्धिशब्दादृते नोपपद्यते । यदि कार्यार्थस्सम्बन्धोऽभ्युपगम्यते कृतं कार्येण । अस्यार्थः— अनेन शब्देनाऽयमर्थोऽत्र प्रतिपादयितव्य इतीत्थं सम्बन्धः कर्त्तव्यः । न च तत् शक्यते कर्त्तुम् । यदि वृद्धव्यवहार एव व्युत्पन्नाः केचन शब्दा व्युत्पाद्यानामङ्गीक्रियन्ते ते हि पूर्वशब्देन व्युत्पन्नानां सम्बन्धकरणवाक्यार्थमपि बोद्धुमलम् । यदि वृद्धव्यवहारप्रसिद्धाः केचन व्युत्पाद्यानामङ्गीक्रियन्ते तदा किमपरं सम्बन्धकरणेन ? वृद्धव्यवहार एव व्युत्पत्त्युपायोऽस्त्विति ।

सम्प्रति स्थिते राद्धान्ते चोदयति,—ननु च व्युत्पत्तिरपि कार्यतामपेक्षत एव । कथमिति प्रश्नः । उत्तरम्—अयमस्य वाचक इत्येवमविज्ञातार्थस्य न शब्दादर्थावगतिरुपपद्यत इति । एतच्च स्वपक्षतुल्यतापादनार्थं चोद्यम् । परिहारस्तु—न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । व्यवहारमात्रादेव हि बालानामवगतिर्दृष्टा । उपसंहरति·

इदमपरं व्यवहारानौपयिकम्। कृते हि सम्बन्धे अदृश्यमानस्यार्थस्य देवतादेः सम्बन्धकरणम्। अशक्तिस्तूपवर्णितैव। तस्मादौत्पत्तिकत्वात्सिद्धमनपेक्षत्वम्।

अथ यदुक्तमनिमित्तं शब्द इति किमिदं चोद्यते? परिहृतमेतदौत्पत्तिकत्वाभिधानेन सम्बन्धस्य। कस्य वाऽन्यस्य परिहारोऽवगम्यते औत्पत्तिकतया? किमिति नैवान्यदुपन्यस्तम्? विद्यमानोपलम्भनत्वेन हि विषयान्तराभावो नियोगस्य दर्शितः। सत्यं तस्यैवाथसौत्पत्तिकत्वेन परिहार उक्तः, किन्त्वौत्पत्तिकत्वे विषया

---

तस्मात्सत्यदृष्टे शब्दार्थावगतिकारणे व्यवहाराय एवमुपपद्यमाने न कर्तुः कल्पनमुपपद्यत इति पूर्वमेव व्याख्यातम्।

अर्थेऽनुपलब्धे इत्यस्यार्थं व्याचष्टे—इदमपरं व्यवहारानौपयिकम्; कृते हि सम्बन्धे तदाऽदृश्यमानस्यार्थस्य देवतादेः सम्बन्धकरणम्। अस्यार्थः—व्यवहाराय हि संज्ञा कार्या, यथा पुत्रस्य पित्रा "देवदत्तः" इति। न च देवतादिभिर्व्यवहारोऽस्ति। ननु किमिति प्रयोजनाभावे भाष्ये व्याख्यातमुक्तं देवतादीनां च प्रत्येतुमशक्यत्वात् सम्बन्धकरणाशक्यत्वमिति भाष्यकारेण नोक्तं किमिति न व्याख्यायत इत्यत आह—अशक्तिस्तूपवर्णितैवात्र भाष्ये। अतो न व्याख्याय ते। तेन संज्ञाकरणसम्बन्धविरहिणां निराकृतम्। देवतादिषु संज्ञाकरणस्यैवाभावात् औत्पत्तिकत्वात् सम्बन्धस्य सिद्धमनपेक्षत्वमिति।

अत्र भाष्यकारो "अथ यदुक्तमनिमित्तं शब्दः" इत्यनेनैव भाष्येणैवं चोदयति मीमांसकः—अथ यदुक्तं पूर्वमनिमित्तं शब्द इत्यस्माभिः तस्य परिहारः कः इति। तदुपक्षिपति अथ यदुक्तमनिमित्तं शब्द इति किमिदं चोद्यते? यावता परिहृतमेतदनिमित्तत्वं सम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वाभिधानेन। अथोच्येत—औत्पत्तिकसम्बन्धाभिधानेनान्यदेव परिहृतमिति, अत्राह—कस्य वाऽन्यस्य परिहारोऽवगम्यत औत्पत्तिकत्वाभिधानेन? किमिति नैवान्यदुपन्यस्तं यत्परिह्रियते। विद्यमानोपलम्भनत्वेनैव विषयान्तराभावो नियोगस्य दर्शितः "चित्रया यजेत पशुकाम" इत्यादौ। अस्यार्थः—विद्यमानोपलम्भनत्वात् प्रत्यक्षादेः पशूनां च साध्यसाधनभावस्य प्रमाणान्तराग्राह्यता। अतः प्रमाणान्तरागम्यमेव साध्यसाधनपूर्वकं कार्यत्वं नियोगस्य लिङादेर्विषयो, न विषयान्तरमिति पूर्वं दर्शितम्। अतस्तस्यैवौत्पत्तिकत्वेन परिहारो दत्तः। किमपरमपरिहृतमिवोपन्यस्यते? अत्र समाधिः—सत्यं तस्यैवौत्पत्तिकत्वपरिहार उक्तः। किन्तु औत्पत्तिकेऽपि सम्बन्धे विषयान्तरविवेकोऽनुक्त इव प्रतिभाति। तद्विवेकार्थं पुनरुप

न्तरविवेको नोक्त इव प्रतिभाति, तद्विवेकायेदं पुनरुपन्यस्यते । “(१)कर्मकाले फलादर्शनात् कालान्तरे च कर्माभावा”-दिति । ननु चानेन किं प्रयोजनम्? विषयान्तराभावात् प्रमाणान्तरविषयतया च सापेक्षत्वात्तदभावे चाप्रामाण्यं दर्शितम् । इहापि तदेव । किं पुनस्तदयुक्तमिव प्रतिभाति? इदं तत्; प्रमाणान्तराविषयत्वे ह्यनन्तरमस्मिन् सति नियोगः । तत्र चानुपलब्धेः स्फुटमेवाप्रामाण्यम् । न चास्मिन्नर्थे संभवति नियोगादेव नियोगसिद्धिरिति

---

स्यते । अस्यार्थः—पौरुषेये सम्बन्धे सति पलादापद्यमानं वेदानां पौरुषेयत्वं सापेक्षत्वादिकमौत्पत्तिकसम्बन्धाभिधानेन निरस्तम् । लोके तु स्वातन्त्र्यदर्शनेन शब्दस्य यः प्रमाणान्तरगोचरैकविषयत्वशङ्का सा निराक्रियते । औत्पत्तिके सम्बन्धे विषयान्तरं स्वतन्त्रं शब्दस्येत्ययं विवेकोऽनुक्त इव प्रतिभाति तद्विवेकार्थेदं चोद्यं पुनरुपन्यस्यते ।

कर्मकाले फलादर्शनात् कालान्तरे च कर्माभावादित्यनेन भाष्यं पठित्वाऽऽक्षिपति । ननु चानेन विषयान्तरविवेकायोपन्यस्तेन भाष्येण किं प्रयोजनम्? यस्माद्विषयान्तराभावात्प्रमाणान्तरविषयतया च सापेक्षत्वात् तदभावे चाप्रामाण्यं दर्शितं शब्दस्य प्रमाणान्तरावेद्यविषयत्वाभावात् प्रमाणान्तरग्राह्यार्थविषयतया च प्रमाणान्तरसापेक्षत्वात्प्रमाणान्तराभावे चाप्रामाण्यं दर्शितं चित्राक्षेपे । इहापि तदेवानेन भाष्येणोक्तमिति । किं पुनस्तद्यदनुक्तमिव प्रतिभाति? यदनेन भाष्येणोच्यते । समाधत्ते—इदं तत; प्रमाणान्तराविषयत्वे ह्यनन्तरमस्मिन्सति नियोगः तत्र चानुपलब्धेः स्फुटमप्रामाण्यमिति प्रागुक्तमेव । न चास्मिन्नर्थे सम्भवति नियोगादेव नियोगसिद्धिरिति शक्यते कल्पयितुम् । इदं तदनुक्तमुक्तमेतेन भाष्येणेति संबन्धः। अस्यार्थः—यद्यपि कर्मानन्तरं फलं न सिध्यति कालान्तरे च नास्ति कर्म, तथापि नियोगादेव कालान्तरे फलं भविष्यतीति तदनेन परिह्रियते । यस्मादस्मिन्नर्थे(२)प्रमाणान्तरविषयत्वात्मके सम्भवति नियोगादेव सिद्धिरिति न शक्यते कल्पयितुम्, नियोगस्य तदानीमप्रमाणकत्वात् । नियोगो हि प्रमाणान्तरावेद्यरूपः कथं प्रमाणान्तरसापेक्षशब्दप्रमेयः स्यात् । तस्मात्कर्मानन्तरं फलादर्शनात् कालान्तरे च कर्माभावात् नास्ति प्रमाणं पशुफलेष्टेरिति । त-

१ शा० भा० १३–पृ० २८. पं० ।

२. प्रमाणान्तराविषयात्मके इति० ख० पु० ।

शक्यते (कल्पयितुम्) वक्तुम्। तदिदानीं निराक्रियते—स्यादेतदेवं यद्यौत्पत्तिकता न स्यात्, साधिता चासौ। ततः किम्? इदं ततः—नानेनेत्यमुमर्थमपेक्षते नियोगः। प्रमाणान्तरावगम्येऽपि हि लौकिकेऽर्थे नैव नियोगस्य साध्यसाधनसिद्ध्यपेक्षाऽवसीयते। कारणदोष-

स्यादनुपलब्धे स्फुटमप्रामाण्यं चोदनाया इति। तदिदानीं निराक्रियते—स्यादेतदेवं यद्यौत्पत्तिकता न स्यात्। साधिता चासौ। यद्यौत्पत्तिकः सम्बन्धः ततः किम्? इदं ततः—नानेन कर्मणेदं फलं सिध्यतीत्यमुमर्थमपेक्षते नियोगः। अस्याभिप्रायः—यदि हि पौरुषेयः सम्बन्धः स्यात् तदा बलात् पौरुषेयता चोदनाया आपद्येत। तथा च सति प्रमाणान्तरविषयत्वापत्तेः साध्यसाधनभावापेक्ष एव नियोगार्थः स्यात्। साधिते त्वपौरुषेये सम्बन्धे स्वातन्त्र्याविरोधान्नाप्रामाण्यं शक्यते वदितुम्।

यत्तूक्तं लोके स्वातन्त्र्यं न प्रतीयत इति, तत्राह—प्रमाणान्तरावगम्येऽपि हि लौकिकेऽर्थे नैव नियोगस्य साध्यसाधनसिद्ध्यपेक्षाऽवसीयते। अस्यार्थः—प्रवृत्तिदर्शनेन लिङादीनां कार्यार्थप्रतिपादकत्वं तावदवगम्यते लोके। तथा व्युत्पन्नास्ते स्वार्थाभिधाने न प्रमाणान्तरमपेक्षन्ते। अतो यद्यपि वक्ता प्रमाणान्तरप्रतीतामेव कार्यतां विवक्षति तथापि शब्दस्स्वसामर्थ्येनैव तां प्रतिपादयति। तेन वेदेऽपि न साध्यसाधनावगमपूर्वकोऽर्थोऽभिधीयते। नियोग ''' चात्र लिङादिभिरभिप्रेतः। दर्शितं च भाष्ये आचार्यचोदितः करोमीति हि दृश्यते। नानेनास्य सिद्धिरिति। एतदुक्तं भवति—यतः प्रतिपत्ता कार्यमेव प्रतिपद्यानुतिष्ठति न पुनस्साध्यसाधनभावम्। अतः कुर्वाण आपृष्ट (१)आचार्यप्रेरितः करोमीति व्यपदिशति, न साध्यसाधनभावावगमम्। यदि पौरुषेयेऽपि वाक्ये प्रतिपत्ता निरपेक्षत्वमेव कार्यं बुध्यते तदा किमिति तर्हि पुरुषापेक्षा सम्बन्धस्य निराक्रियते।

भवतु पौरुषेयः सम्बन्धो, वेदाश्च पौरुषेयाः। तथापि निरपेक्षार्थप्रतिपादकतया प्रामाण्यं भविष्यति। अत्रोत्तरम्—कारणदोष(२)सम्भावनानिराकरणाय निराक्रियते। न पुनरात्मसंवित्तौ। अस्यार्थः—यदि पौरुषेयत्वं न निराक्रियते तदात्वत्रापि कार्यप्रतीतिः कारणदोषान्मिथ्या स्यात्। प्रामाण्यप्रतीतं हि स्वयमर्थं पुरुषः परस्मै प्रतिपादयति। तत्र च पौरुषेयस्य वचनस्य कार्यस्य कारणानुमापकता। यदि च वेदानां पौरुषे

१. आचार्येण कार्यं बोधयित्वा प्रेरितः, इत्यधिकं ख० पु०।

२. सद्भावनिराकरणाय इति क० पु०।

संभावनानिराकरणाय निराक्रियते । तस्मात्स्वातन्त्र्यं नियोगस्येत्यनेन विवेकः प्रदर्श्यते । पुरुषं हि नियुञ्जानः साध्यसिद्धिमवगमयतीति षष्ठे प्रतिपादयिष्यति । किमेवं सत्यनन्तरानुपलब्धिर्निरस्ता भवति ? । बाढं निरस्ता । न ह्यस्मिन् पक्षे क्रियाशक्तिनिरूपणासाध्यसिद्धिः । कथं तर्हि ? नियोगार्थवशात् । ततश्चास्मादस्य सिद्धिरित्येतावदवगम्यते, नानन्तरं व्यवहितं वेति । तच्चानपेक्षत्वं यत्नतः प्रतिपादितम् ।

---

तदा स्यात् तदा प्रमाणान्तरेण वेदार्थं प्रतीत्य पुरुषेणोपदेशः कार्यः । न च प्रमाणान्तरमस्तीति कारणदोषसमुत्पन्नापि प्रतीतिर्मिथ्या स्यात् । चैत्यं वन्देत स्वर्गकामः, ब्राह्मणाय भक्तं दद्यात्स्वर्गकाम इति वत् । न पुनरात्मसंवित्तौ प्रमातुः स्वयं प्रतिपत्तौ सापेक्षता भवतीत्येवमर्थं निराक्रियते । उपसंहरति—तस्मात्स्वातन्त्र्यं नियोगस्येत्यनेन विवेकः प्रदर्श्यते । यदि स्वातन्त्र्यं नियोगस्य । कथं तर्हि स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावावगमः प्रतीयते । विषयनियोज्यमात्रावच्छिन्नो हि नियोगः प्रतिपादितः नित्याधिकारवदित्यत्राह—पुरुषं हि नियुञ्जानः साध्यसिद्धिमवगमयति । एतच्च षष्ठे सयुक्तिकं वक्ष्यति । तदाह—षष्ठे प्रतिपादयिष्यतीति । यद्यपि स्वातन्त्र्येण कार्यं लिङादिरवगमयति किमेवं सत्यनन्तरानुपलब्धिर्निरस्ता भवति ? कामाधिकारे हि फलसिद्धिपर्यन्तो वाक्यार्थः । फलं चेदनन्तरं न दृश्येत तदा प्रमाणान्तरविरोधादप्रामाण्यमापादयन्ती किमनन्तरानुपलब्धिर्निरस्ता भवति ? बाढं निरस्ता, नाप्रामाण्यमापादयितुं क्षमा । कस्मादित्याह—न ह्यस्मिन्पक्षे क्रियाशक्तिनिरूपणा साध्यसिद्धिः । कथं तर्हि ? नियोगार्थवशात् । अयमर्थः—यदि क्रियाशक्तिनिरूपणा साध्यसिद्धिः तदानन्तरमेव फलेन भवितव्यमिति शास्त्रार्थः स्यात् । न चास्मिन्पक्षे स्वातन्त्र्येण कार्याभिधानपक्षे यस्मादियं क्रिया फलं साधयितुं शक्नोति तस्मात्कार्यात् फलसिद्धिश्चेति इत्येवं क्रियाशक्तिनिरूप्य साध्यसिद्धिः । किं तर्हि ? यस्मात्कामी कार्यं बोध्यते तस्मात्कार्यं फलमिति । न च क्षणभङ्गुरां क्रियां नियतदेहान्तरभोग्यस्वर्गसाधनात्मिकां स्वर्गकामः कार्यतया बोद्धुमलमित्यपूर्वं कालान्तरस्थायि फलसिद्धिसमर्थं लिङादयः कार्यतया बोधयन्तीति तस्य स्थास्नुतया कालान्तरेऽपि फलसाधनत्वाविरोधात् । ततश्चास्माद्यागादस्यापूर्वस्य सिद्धिर्व्यवधानेन फलसिद्धिरित्येतावदवगम्यते । नानन्तरं, व्यवहितं वेति । तच्चानपेक्षत्वं यत्नतः प्रतिपादितम् । यस्मात्प्रामाण्यापादकमनेनेदं सिध्यतीत्येतदर्थानपेक्षत्वम् । तच्च यत्नतस्सा-

किमिदं "(१)यदि पञ्चैव प्रमाणान्यभविष्यन्नि"ति ? इदमेवेदम्। ननूक्तमभावोऽपि प्रमाणाभाव इति। किमतो यद्येवम् ? एतदतो भवति–पञ्च प्रमाणानीति नोपपद्यते। शक्यते वा चतुर्भिर्नास्तीति वक्तुम् ? प्रमाणं तर्ह्यभावः। प्रमाणं वा प्रमाणाभाव इति शक्यते वक्तुम् ? अभावस्य च प्रामाण्ये प्रत्यक्षादिविषयापेक्षितो विषयः। अतः प्रमाणान्तरविषयपरिच्छेदकतयैवास्य लक्षणाभिधानम्। व्यवहारान्यत्वं तु संप्रतिपन्नमेव। व्यवहारसिद्ध्यर्थश्चायमुपन्यासः न

---

धितमपौरुषेयत्वप्रतिपादनेन।

किमिदं यदि पञ्चैव प्रमाणान्यभविष्यन्निति। शब्दातिरेकिप्रमाणपञ्चकोपन्यासो न युक्तः, प्रमाणपञ्चकाङ्गीकारात्। इदमेवेदमिति न पञ्च संख्यासङ्कीर्त्तनमनुपपन्नम्। पुनराक्षेपक आह—ननूक्तमभावोऽपि प्रमाणाभाव इति प्रमाणाभावोऽभाव इत्युक्तम्। तेन पञ्चप्रमाणनियमाच्छेदमुपपन्नमिति। सावष्टम्भेन समर्थयताऽऽह—किमतो यद्येवम्। आक्षेप्ताह एतदतो भवति। पञ्च प्रमाणानीति नोपपद्यते। समाधाताऽऽह—शक्यते वा चतुर्भिर्नास्तीति वक्तुम्? काका न शक्यत इत्याह—शब्दव्यतिरिक्तैश्चतुर्भिः प्रमाणैर्नास्तीति शब्दप्रयोगात्मको व्यवहारः प्रवर्त्तयितुं न शक्यते। आक्षेप्ताऽऽह—प्रमाणं तर्ह्यभावः। अत्र समाधाता ग्रन्थविरोधं तावदाह—प्रमाणं वा प्रमाणाभाव इति शक्यते वक्तुम् ? अत्रापि काका न शक्यते इत्युक्तम्। यदि प्रमाणान्तरमभावः स्यात्, प्रमाणाभाव इति कथं भाष्यकारेणोच्यते। युक्त्याऽप्यभावस्य प्रमाणान्तरत्वं नास्तीत्याह—अभावस्य प्रामाण्ये प्रत्यक्षादिविषयापेक्षितो विषयः। अस्यार्थः- यद्यभावः प्रमाणं तदा प्रत्यक्षादिपरिच्छिन्नातिरिक्तविषयान्तरानुपपत्तेः सापेक्षताऽभावस्य स्यात्। तथा हि—न तावत्प्रत्यक्षेण भूतले घटादिसङ्गाते व्यतिरिक्तं स्वरूपमेवावगम्यं नास्तीति प्रत्येतव्यम्, किन्तु दृश्येऽपि घटादौ स्वरूपमात्रेणोपलब्धे इति। तेन सापेक्षता विषयेऽप्यपरिच्छेदेऽभावस्य तद्व्यतिरिक्तविषयान्तराभावात्। यच्च स्वातन्त्र्येण विषयं नोपस्थापयति, न तत्प्रमाणान्तरम्। अतः प्रमाणान्तरप्रमितविषयावच्छेदकतयैवास्य लक्षणाभिधानं प्रमाणानां प्रत्यक्षादीनां विषयस्यावच्छेदकतयांऽसवेत्येवं निश्चायकतयाऽस्य लक्षणाभिधानम्, न पुनः प्रमाणान्तरतया। अनेन लक्षणग्रन्थविरोधः परिहृतः। सम्प्रत्याक्षेपं परिहरति—व्यवहारान्यत्वं तु सम्प्रतिपन्नमेव नास्तीति। व्यपदेशस्य नि शङ्कागमनादिलक्षणस्य च व्यवहारस्या

१. शा. भा. १३. पृ. ३०. ५

न भवन्ति, अयावद्भूतभावित्वादिति निरस्ते भूतधर्मत्वे आश्रयित्वाच्च सम्बन्धितायामवगतायां चित्तचैत्यानां च स्वयमाश्रयित्वादात्मगुणा ह्येत इति युक्तमेवोक्तम् । कथमनेनाऽनात्मन्यात्मबुद्धिश्शक्यते वक्तुम् ? तत्सुखादयोऽप्याश्रिततयोपलभ्यमाना अयावद्भूतभावितया च सम्यगात्मगुणतयोक्ताः ।

प्राणादयस्तावदयावद्भूतभावितया नैव शक्यन्ते वक्तुम् । चलनात्मका ह्यमी । वायोश्चायं धर्मः । सर्वत्र हि श्वसनादिषु चलनात्मकतैवोपलभ्यते । तस्मादयावद्भूतभावित्वमसिद्धम् । सेयमनात्मन्यात्मबुद्धिः । येऽपि सुखादय उपन्यस्ताः तेऽपि भूतविकारहेतुत्वात् भूतगुणा एवेति शक्यते वक्तुम् । न ह्यगुणो गुणिनं विकर्तुमुत्सहते । अवस्था हि विकारः । अवस्था चाऽवस्थान्तरोत्पत्तौ हेतुः । न

---

**वायिकारणशून्यानामनुत्पादादन्य**सम्बन्धितायामवगतायां चित्तस्य ज्ञानस्य चैत्यस्य **सुखादेश्च स्वयमप्युत्पत्तिमत्तयाऽऽश्रितत्वादाश्रयान्तरापेक्षत्वादाश्रयान्तरकल्पनायां स्थितायामनाश्रितनित्या**त्मगुणा ह्येत इति युक्तमेवोक्तम् । कथमनेन हेतुनाऽनात्मन्यात्मबुद्धिः शक्यते वक्तुम् ? तस्मात्सुखादयोऽप्याश्रिततयोपलभ्यमाना अयावद्भूतभावितया च **निरस्तभूताश्रयभावास्सम्यगेवा**त्मगुणतयोक्ता **वैशेषिकादिभिः** ।

अत्रोच्यते—प्राणादयस्तावदयावद्भूतभावितया नैव शक्यन्ते वक्तुम् । **किमिति ? उत्तरम्**—चलनात्मका ह्यमी **प्राणादयः** । वायोश्चायं धर्मश्चलनं **नाम । न च श्वसनादिषु ; प्राणादीनामचलनात्मकत्वात् । तदाह**—सर्वत्र हि श्वसनादिषु चलनात्मकतैवोपलभ्यते । तस्मादयावद्भूत(१)भावित्वमसिद्धं **प्राणादीनाम्** । सेयमनात्मनि **भूते** आत्मबुद्धिः ।

येऽपि सुखादय उपन्यस्ताः तेऽपि भूत(२)विककारहेतुत्वाद्भूतगुणा एवेति शक्यते वक्तुम् । **कुतः** ? न ह्यगुणो गुणिनं विकर्तुमुत्सहते । **यो यस्य गुणो न भवति न स तं गुणिनं विकर्त्तुमुत्सहते** । **कुतः ? तत्राह**—अवस्था हि विकारः । अवस्था **चाऽवस्थावतो**ऽवस्थान्तरोत्पत्तौ हेतुः । **समवायिकारणप्रत्यासन्नं ह्यसमवायिकारणं भवति । यथा तन्तुसंयोगः तन्तुसमवेतस्य पटस्योत्पत्तौ नि-**

---

१ भावित्वमसिद्धम् । इति० क० पु० । २. विकल्पहेतुत्वात् इति० क० पु० ।

चावस्थाऽवस्थावतोऽन्येति सिद्धं भूतगुणत्वम् ।

ननु चैवमेव वक्तव्यम्, किमित्युक्तं कामं सुखादय एव स्युरिति? अभ्युपगम्याऽप्ययमर्थो न सिद्ध्यतीत्यभिप्रायः। कामाभिधानात्। किं पुनरभ्युपगमे कारणम्? इदमस्ति कारणम्। अत्र केचित्प्रज्ञाभिमानिनो विप्रतिपन्नाः—केयमाश्रयाश्रयिता नाम? सङ्घातमात्रमेवेदमुपलभ्यते। न ह्येकत्रोपलब्ध्याऽऽश्रयिता भवति भूतानामिव परस्परम्। तस्मात्तेऽपि सुखादयः स्वतन्त्रा वाऽऽश्रयिणो वेत्यभ्युपगमात् प्रदर्शितम्।

अत्रापरे ब्रह्मविदः कर्तुरभिधानात्स्मृतेरिच्छातश्च महदादिभूतप-

---

मित्तम्। तेन सुखादयोऽपि भूतेषु समवायिषु नयनादिषु प्रसन्नतादिविकारं प्रत्यसमवायिकारणभूता भूतसमवायिन एवेति। तदाह—न चावस्थाऽवस्थावतोऽन्येति। अन्यता चात्रात्यन्तासम्बन्धताऽभिप्रेतेति सिद्धं भूतगुणत्वं सुखादीनाम्।

ननु चैवमेव वक्तव्यम् प्राणादिभिरनात्मन्यात्मबुद्धिर्भवतीत्येवमेव वक्तव्यम्। किमित्युक्तं कामं सुखादय एव स्युरिति। परिहरति—अभ्युपगम्याप्यभूतधर्मत्वमयमर्थ आत्मधर्मो न सिध्यतीत्यभिप्रायः। कथमभिप्रायोऽवगम्यत इत्यत्राह–कामाभिधानात्। "तावता च परितोष्यसी" ति कामाभिधानम्। किं पुनरभ्युपगमे कारणम्? भूतधर्मा न भवन्तीत्यभ्युपगमे किं कारणम्? निर्बीजोऽभ्युपगमो न भवतीति। इदमस्ति कारणम्। अत्र केचित्प्रज्ञाभिमानिनो बौद्धा विप्रतिपन्नाः—केयमाश्रयाश्रयिता नाम? क्षणिकत्वात् सर्वपदार्थानाम्। समवायिकारणं न भवतीति कारणस्य कार्येण सह सङ्गमाभावात्तयोर्यौगपद्यात्सङ्घातमात्रमेवेदमुपलभ्यते। न ह्येकत्रोपलब्ध्याऽऽश्रयाश्रयिता भवति भूतानामिव परस्परम्। तेन स्वतन्त्रा भवन्तीत्यभ्युपगमः। तस्मादित्युपसंहरति—तेऽपि सुखादयः स्वतन्त्रा भवन्त्वाश्रयाश्रयिणो वा। सर्वथा आत्मसाधका न भवन्तीत्यभ्युपगमात् प्रदर्शितम्।

एवं तावदभ्युपगम्यापि प्राणादिसुखादीनामभूतधर्मत्वं नात्मसाधकत्वमित्युपसंहृतम्। संप्रति प्राणादिषु सुखादिषु च निराकृतेषु केन विशेषेण जानातीतिशब्दप्रयोग इच्छा स्मृतिश्चोपन्यस्ता इतीमामाशङ्कामपनेतुमाह—अत्रापरे ब्रह्मविदः कर्तुरभिधानात् स्मृतेरिच्छातश्च महदादिभूतपर्यन्ताच्छरीराद्व्यतिरिक्तमात्मानमुपलभामह इति प्रतिपन्नाः। एषा हि सांख्यानां

यन्ताच्छरीरादतिरिक्तमात्मानमुपलभापह इति प्रतिपन्नाः । कथं पुनरभिधानादेर्हेतुतोक्ता तैः ? ज्ञानात्मकं ह्यन्तःकरणं महदादि । ज्ञेयं च कार्यम् । अतः कार्यकारणव्यतिरेकी जानातीति शक्यते वक्तुम् । ज्ञानेन किमपि ज्ञेयम्; भावयेदिति हि प्रत्ययः । तस्मात्सिद्ध आत्मा कर्तृभूतः ।

नन्वसौ निष्क्रिय इत्यभ्युपगतम् । प्रत्ययस्य च कर्तरि जानातीत्ययं प्रत्ययः । येषां तावदात्मनि ज्ञानं समवैति तेषां तत्कारण-

---

प्रक्रिया-प्रकृतिर्महदादिरूपेण विपरिणमते । तथा हि-प्रकृतिर्महच्छब्द-वाच्यबुद्धिरूपतया विपरिणमते । महतोऽप्ययंहंकारो विपरिणामः। अहङ्कारस्य पञ्चतन्मात्राणि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दात्मकानि । तथैकादशेन्द्रियाणि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि-चक्षुस्त्वग्रसनश्रवणनासिकात्मकानि । कर्मेन्द्रियाणि च उत्सर्गानन्दादानगत्यालापकारणानि पायूपस्थहस्तपादवाग्रूपाणि । साधारणं च मनः । तन्मात्राणि च पृथिव्यादीनि भूतानि । यथाक्रमं पञ्चानामपि पृथिवी, चतुर्णामापः, त्रयाणां तेजो, द्वयोर्वायु, रेकस्य गगनमिति । सुखदुःखमोहात्मिका प्रकृतिरेवंविधपरिणामा । तद्व्यतिरिक्तः पुरुषः । तदाहुः—

(१)"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त ।
षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" ॥ इति ।

शरीरशब्देन प्राकृतः सर्वोऽयं प्रपञ्च उक्तः ।

कथं पुनरभिधानादेर्हेतुतोक्ता तैः ? **एवमुक्ता**—ज्ञानात्मकं ह्यन्तःकरणं महदादि । **महदहङ्कारमनांसि(२) त्रीण्यन्तर्व्यवस्थितानि ज्ञानशब्दवाच्यानि । ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या कारणानि** । ज्ञेयं च कार्यं **कर्मैवेत्यर्थः** । अतः कार्यकारणव्यतिरिक्तः **कर्त्ता** जानातीति शक्यते वक्तुम् । ज्ञानेन **करणेन** किमपि **ज्ञेयं** भावयेदिति हि प्रत्ययः **यस्मात् जानाति शब्दादुत्पद्यते, अतः कारणकर्मव्यतिरिक्तकर्तृसिद्धिः** । तस्मात्सिद्ध आत्मा कर्तृभूतः ।

नन्वसौ निष्क्रिय (३)इत्युक्तम् । प्रत्ययस्य हि कर्त्तरि जानातीति प्रत्ययः । **उत्तरम्**- येषां **तावद्वैशेषिकाणां** आत्मनि ज्ञानं समवैति **समवायसम्बन्धेन सम्बध्यत इति दर्शनं** तेषां **समवायिकारणवत्वात् समवायिनो ज्ञानस्य कार्यस्य**

---

१. सां० का. ४. ३. । २. प्राण्यन्तः इति क० पु० । अत्र मूलव्याख्ययोः पाठभेदः ।

त्वात् प्रत्ययकर्तृताऽपि सिद्धैव। येषां पुनर्बुद्धिधर्मतयैव प्रसिद्धा ज्ञानादयः तेषामपि भोक्तृतयाऽयं हेतुः।

कथमिच्छात उपलब्धिरुक्ता ? एवमुक्ता–अनुभूतपूर्वविषयो ह्यभिलाष इच्छा। न च क्षणिकेष्वनुभूतपूर्वाभिमान उपपद्यते।

ननु नहि दृष्टे ऽनुपपन्नं नाम। दृष्टे ह्यनुपपत्तिर्नास्ति। न पुनर्दृष्टस्यान्यथाभावो दृष्टत्वान्नानुपपन्न इति शक्यते वक्तुम्। दृष्टश्चाय-

---

कारणत्वादात्मनः प्रत्ययकर्तृताऽपि सिद्धैव। येषां पुनः सांख्यानां बुद्धिधर्मतयैव ज्ञानादयो ज्ञानधर्मवैराग्यादयः प्रसिद्धाः तेषां यद्यपि साक्षादात्मनो ज्ञानोत्पत्तौ कारणता नास्ति, तथापि भोक्तृतायां हेतुः। आत्मनो हि भोक्तृतया बुद्धिर्ज्ञानरूपेण भोग्यतया विपरिणमते। तदाहुः"—वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य। पुरुषविमोक्षनिमित्तं प्रवर्त्तते तद्वदव्यक्त"मिति। तेन ज्ञानोत्पत्तौ निमित्तभावादस्ति तत्राऽऽत्मनः कर्तृत्वमिति।

कथमिच्छात उपलब्धिरुक्ता ? यावता विषयज्ञानादेव कार्यभूतेच्छोपपद्यत इति ज्ञानव्यतिरिक्तं स्वकारणमिच्छाऽवगमयितुं न शक्नोति (१) उत्तरम्–एवमुक्ता–भुक्तपूर्वविषयो ह्यभिलाषः इच्छा। भुक्तपूर्वः यो विषयः तद्विषयो ह्यभिलाष इच्छोच्यते। भवत्वेवम्, तथापि किमित्याह–न च क्षणिकेषु स्कन्धेषु(२) भुक्तपूर्वताभिमान उपपद्यते। यस्य बौद्धस्य दर्शने समवायिकारणं नाम नास्ति न तस्य क्षणिकेषु स्कन्धेषु विज्ञानरूपवेदनासंस्कारसंज्ञकेषु भुक्तपूर्वा बुद्धिरुत्पद्यते। पूर्वभोक्तुरधुनातनभोक्तुश्चान्यत्वात्। तस्मादस्ति पूर्वोत्तरकालवर्ती भोगयोगी स्कन्धातिरेकी पुरुष इति।

ननु न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम। तेन क्षणिकेष्वपि स्कन्धेष्वनुपपत्तिरतआह—दृष्टे ह्यनुपपत्तिर्नास्ति। न पुनर्दृष्टस्यान्यथाभावो दृष्टत्वान्नानुपपन्न इति शक्यते वक्तुम्। अस्यार्थः–न वयमिच्छालक्षणकार्यान्यथानुपपत्त्याऽऽत्मानं कल्पयामः। किन्तु उभयभोगसम्बन्ध्यनुभूयत एवेति वदामः। यत्तु खलु दृष्टं तत्रानुपपन्नं नास्ति। दृष्टस्य पुनरुभयभोगसम्बन्धिनोऽन्यथाभा-

---

१. अत्र मूलपुस्तके भुक्तपदस्थानेऽनुभूतशब्दोऽस्ति। व्याख्यापुस्तकयोरुभयत्रापि प्रकरणेऽस्मिन् भुक्तशब्दपाठमङ्गीकृत्यैव व्याख्या कृतेति भाति।

२. नास्ति ख० पु०।

मन्यथाभावः। तस्मादिच्छया कार्यकारणादन्यमुपलभामह इत्युक्तम्।

तथा स्मृतेः। स्मृतिरप्यनुभूतविषयैव। न क्षणिकेऽर्थेऽयमनुभूतानुभव उपपद्यते। न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम। कथं तर्हि भाष्यकारेणोक्तं-(१)"अनुपपन्नमिति नः क्व संप्रत्ययः" इति। श्रूयतां यथोक्तम्। किमनुभवस्यानुपपन्नत्वम्? अनुभव एव यस्यानुभूयते का तस्याऽनुभूयमानापेक्षा? तस्मात्सुष्ठूच्यते–"अनुपपन्नमिति नः क्व सम्प्रत्यय" इति। (२)तस्माच्छून्याः स्कन्धा" इत्युपसंहृतम्।

तथा ब्राह्मणमिममेवार्थमनुवदति(३) "विज्ञानघन एवैतेभ्यो

---

वः क्षणिकत्वमभिधीयमानं दृष्टत्वेनाऽनुपपन्नं न भवतीति शक्यते वक्तुम्। तस्मादिच्छया कार्यकारणादन्यमुपलभामह इति।

तथा स्मृतेरप्यात्मासिद्धिः। स्मृतिरप्यनुभूतविषयैव। न चानुभवितरि क्षणिकेऽनुभूतानुभव उपपद्यत इति। ननु नेदमुपपद्यते अनुभूतं पुनरनुभवति कश्चिदिति। क्षणिकत्वादनुभवितुः। तत्राह—न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम। दृष्टेऽनुभूतानुभवितर्यनुपपन्नता नास्ति। नावश्यं सर्वेण क्षणिकेन भवितव्यमिति यावत्। कथं तर्हि भाष्यकारेणानुपपन्नमिति नः क्व संप्रत्यय इत्युक्तम्। यदि यथोक्तेन न्यायेन कार्यकारणव्यतिरेकेणात्मना विना नुपपत्तिः तदा कथं भाष्यकारेणानुपपन्नमिति नः क्व सम्प्रत्यय इत्यादिना ग्रन्थेनानुपपन्नता नास्तीत्युक्तम्? श्रूयतां यथोक्तम्—किमनुभवस्यानुपपन्नत्वं विनापि स्थिरेणात्मना? नन्वनुभूयमानेन स्थिरेणार्थेन विना स्थिरानुभव एव यथा नोपपद्यते तथा कर्त्रा विना कर्त्रनुभवः। तत्राह—अनुभव एव यस्यानुभूयते बौद्धस्य दर्शने का तस्याऽनुभूयमानापेक्षा। विज्ञानवादे हि संविदेव तेन तेन रूपेणानुभूयते, न व्यतिरिक्तं किञ्चित्। तस्मात्सुष्ठु शोभनमुच्यतेऽनुपपन्नमिति नः क्व सम्प्रत्यय इति। तस्माच्छून्याः स्कन्धा इत्युपसंहृतम्। यस्मादेभिर्हेतुभिरात्मा न सिध्यति तस्मादात्मनः शून्यास्स्कन्धा इत्युपसंहृतम्। तथा च ब्राह्मणमप्यमुमेवार्थमनुवदति 'विज्ञानघन' इत्यादि।

१. शा. भा. पृ. १५, पं. १६.

२. शा. भा. पृ. १५. पं. ३१. स्कन्धघनाः इति मुद्रितभाष्यपुस्तकेषु पाठः।

३. बृहदारण्यको. ४. ६. १४.

भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ती"ति । तस्मादनात्मन्यात्मबुद्धिहेतवोऽमी निराकरणीयतयोपन्यस्ता भगवता भाष्यकारेण ।

(१)"अत्रोच्यते—नैतदेवम् । अन्येद्युर्दृष्टः परद्युरहमिदमदर्शमिति भवति प्रत्ययः । प्रत्यगात्मनि चैतद्भवति, न परत्र । अपरो ह्यसौ यो ह्यन्येद्युर्दृष्टवान् । तस्मान्न व्यतिरिक्तोऽन्योऽस्ति यत्रायमहंशब्दः" । किं पुनः कारणमत्रानुमाननिराकरणे ? असम्भवादिति ब्रूमः । प्रत्यक्षदृष्टेऽनुमानं न संभवतीति साहसमिदम् । स्वयमेव वक्ष्यति(२) "नूनमसावनित्यान्नित्यं पश्यती"ति । तस्मान्नात्रासम्भवाभिप्रायो वर्णयितुं शक्यते ।

अथैतन्मनसि वर्त्तते—परोक्षमनुमानं न संभवतीति । प्रत्यक्षोपन्यासस्तर्हि किमर्थः ? न ह्यसति प्रत्यक्षेऽनुमानमुपपद्यत इति चेत्-

---

**यस्माद्विज्ञानचैतन्यमनन्तरोक्तं परित्यज्य भूतचैतन्यमुपसंह्रियते** तस्मादनात्मन्यात्मबुद्धिहेतवो ह्यमी निराकरणीयतयोपन्यस्ता भगवता भाष्यकारेणा**भ्युपगम्यवादेनेति ज्ञायतेऽत एव भाष्यालिङ्गात्** ।

"अत्रोच्यते—नैतदेव"**मित्यादिभाष्यमाक्षेप्तुं पठितमाक्षिपति**—किं पुनः कारणमत्रा**ऽऽत्मसिद्धौ परकीयानुमान**निराकरणे ? असम्भवादिति ब्रूमः । **प्रत्यक्षेण प्रतीतेऽर्थेऽनुमानं न सम्भवतीत्यनुमानं निरस्यन् दूषयति**—प्रत्यक्षदृष्टेऽर्थेऽनुमानं न सम्भवतीति साहसमिदम् । **प्रत्यक्षदृष्टेऽप्यर्थेऽनुमानसम्भवोऽनुमानवादस्थान एवोक्तः । सम्बन्धग्रहणसमयावगतेऽप्यनुमानदर्शनात्** । स्वयमेव च वक्ष्यति "नूनमसावनित्यान्नित्यं पश्यती" ति । **तेनानुमानं स्वयमेव भाष्यकारो वक्ष्यति** । तस्मान्नात्रा**नुमाना**सम्भवाभिप्रायो वर्णयितुं शक्यते ।

अथैतन्मनसि **भाष्यकारस्य विपरिवर्त्तते**—परोक्षमनुमानं न सम्भवति **पूर्वोक्ताद्दोषात् । तेन तन्निराकृतमिति** । प्रत्यक्षोपन्यासस्तर्हि किमर्थः ? **स्वकीयं तर्ह्यनुमानमदुष्टमिति तदेव वक्तव्यं, किमिति प्रत्यक्षमुपन्यस्तम् ? प्रत्यक्षोपन्यासप्रयोजनमाशङ्कते**—न ह्यसति प्रत्यक्षेऽनुमानमुपपद्यत इति चेदिति ।

---

१. शा. भा. पृ. १६ पं. २. २. शा. भा. पृ. १७. पं. १४.

किमिदमसति प्रत्यक्ष इति ? अस्ति चानुमानं प्रत्यक्षव्यापारनिरपेक्षम् । न ब्रूमो न ह्यनुमानं प्रत्यक्षव्यापारनिरपेक्षं नास्तीति । किं तर्हि ? स्वयमात्मानं प्रत्यक्षेणानुपलभ्य नेदमनुमानं प्रवर्तत इति । उपलब्धश्चेत् स्वयम्, किमनुमानेन ? स्वपरिज्ञानबुद्धिर्हि श्रेयसे । तदर्थश्चायमारम्भः । अथाऽयमुपदेशः परार्थ एव प्रवृत्तः, आत्मसंविद इदानीं क उपयोगः ? अथ परस्यापि प्रतिपत्तौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति मतम् , अनुमानोपन्यासो निरर्थकः ।

यदप्युच्यते- यत्रायमहंशब्द इति, पुनश्चाऽपह्नूयते न वयमिहमितीमं शब्दं प्रयुज्यमानमस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन व्यपादिशाम इति । तदप्यबुद्धिमत इवाभिधानं प्रतिभाति । किमपह्नवीयस्योपन्यासे प्रयोज-

---

अनुमानसामग्री भूतत्वेन प्रत्यक्षमुपन्यस्तमिति । निराकरोति—किमिदमसति प्रत्यक्षे इति । अस्ति च यस्मादनुमानं प्रत्यक्षव्यापारनिरपेक्षं क्रियादिषु । अस्ति चेति चशब्दो यस्मादर्थे । पुनराशङ्कते-न ब्रूमोऽनुमानं सर्वत्र प्रत्यक्षव्यापारनिरपेक्षमेव नास्तीति । किं तर्हि ? स्वयमात्मानं प्रत्यक्षेणानुपलभ्य नेदमनुमानं प्रवर्त्तत इति । स्वात्मनि हि स्थिरात्मनि विशिष्टचेष्टादर्शनेन परत्रापि तच्चेष्टादर्शनात् स्थिरात्मानुमानोत्पत्तिः । नान्यथा सम्बन्धग्रहणाभावादिति सम्बन्धग्राहकतया प्रत्यक्षोपन्यासः । निराकरोति-उपलब्धश्चेत् प्रत्यक्षेण किमनुमानेन परात्मविषयेण ? यस्मात्स्वस्याऽऽत्मनः परिज्ञानं यत्तस्यैव बुद्धिः प्रामाणिकत्वं श्रेयसे । स्वात्मानं स्थिरं ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने यतमानो धर्मादेव श्रेयो लभते । तदाहुस्स्मृतिकाराः—

"सत्यं यज्ञस्तपो दानमेतद्धर्मस्य साधनम् ।
धर्मात्सुखं च ज्ञानं च धर्मान्मोक्षोऽधिगम्यते" इति ॥

तदर्थश्चायं श्रेयोर्थश्चायमारम्भः । अथाऽयमुपदेशः परार्थ एव प्रवृत्तः पर एवात्मसत्तां बोधयितव्य इति, आत्मसंविद इदानीं क उपयोगः ? प्रत्यक्षं नह्यात्मसंविदर्थमनुपन्यसनीयम् । अथ परस्यापि प्रतिपत्तौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति मतम् , तेन प्रत्यक्षोपन्यासः, तर्ह्यनुमानोपन्यासोऽनर्थकः ।

यदप्युच्यते- यत्रायमहं शब्द इति, पुनश्चाऽपह्नूयते-न वयमहमितीमं शब्दं प्रयुज्यमानमस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन व्यपदिशाम इति, तदप्यबुद्धिमत इवाभिधानमिति प्रतिभाति ।

नमु ? इदमपरमयुक्तम्–(१)"यदि विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातृ विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिदं तदीदृशं चेति" पृष्ठे 'अत्रोच्यते' इत्येवमाद्युत्तरं नोपपद्यते। अत्र विज्ञानाग्रहणे तद्ग्रहणं नास्तीति चोदितम्। स्वसंवेद्यतया कथमस्य निराकरणम्? न हि स्वसंवेद्यत्वनिबन्धनं विज्ञानग्रहणपूर्वकं ग्रहणं वस्तुनः।

अथायमभिप्रायः—स्वसंविन्न पृथक्तया व्यपदेष्टुं शक्यते परस्मा इति। अत्यल्पमिदमुच्यते। अपृथक्तया वा कथं परेणाऽसंविन्नोऽर्थो व्यपदेष्टुं शक्यते परस्मै? तस्मादिदमप्यनालोचनापूर्वकमिव प्रतिभाति। प्रत्युक्तस्य चोपन्यासे किं प्रयोजनमिति नैव ज्ञायते। न चायमर्थः परित्यक्त एव, विज्ञानग्रहणोपसंहारात्।

---

किमपक्षर्वायस्याहं**शब्दस्योप**न्यासे प्रयोजनम्? इदमपरं **नोपपद्यते इत्याह**–यदि विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातृ विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिदं तदीदृशं चेति। **प्रत्यभिज्ञानेन स्थिरस्याऽऽत्मनः क्षणिकज्ञानव्यतिरेकिणः सिद्धत्वात्। अस्यापि चोद्यस्य** "अत्रोच्यते" इत्याद्युत्तरं नोपपद्यते। **कथं नोपपद्यते?** अत्र हि विज्ञानाग्रहणे सत्यात्मनो ग्रहणं नास्तीति चोदितम्। स्वसंवेद्यतया कथमस्य निराकरणम्? **यदि स्वसंवेद्य आत्मा किमेतावता चोद्यमिदं निराकृतं भवति?**

**अथायमभिप्रायः—विज्ञानाऽग्रहणे यदात्मनोऽग्रहणं तत्तादात्म्यनिबन्धनं न भवति, किन्तु स्वसंवेद्यत्वनिबन्धनमित्यन्यथा सिद्धिमुद्भावयितुं स्वसंवेद्यत्वमुक्तमिति। तन्न;** न हि स्वसंवेद्यत्वनिबन्धनं विज्ञानग्रहणपूर्वकं ग्रहणं **कस्य चिद्वस्तुनो दृष्टं येनान्यथा सिद्धिः स्यात्।**

अथायमभिप्रायः—**विज्ञानव्यतिरिक्त एवात्मा प्रतीयते, किन्तु स्वसंवेद्यतया** स्वसंविन्न पृथक्तया व्यपदेष्टुं शक्यते परस्मा इति। अत्यल्पमिदमुच्यते। अपृथक्तया **वा** परेण संविन्नोऽर्थोव्यपदेष्टुं परस्मै कथं शक्यते। तस्मादिदमप्यनालोचनापूर्वकमिव प्रतिभाति। प्रत्युक्तस्य चोपन्यासे किं प्रयोजनमिति न ज्ञायते। **प्रत्युक्तोऽयमर्थः–विज्ञानमगृहीत्वा विज्ञेयं नैव ग्रहीतुं शक्यत इति। तेन विज्ञानग्रहण एवात्मा गृह्यत इति विज्ञानवादनिराकरणपर्वण्येतदुक्तमेव घटादिवत्।** न चायमर्थः परित्यक्त एव। **विज्ञानग्रहणपुरःसरो विज्ञेय-**

---

१. शा. भा. पृ. १६. पं. २१.

अथाऽयमभिप्रायः-विज्ञानग्रहणपक्षेऽप्यात्मनः प्रत्यक्षत्वं न शक्यतेऽपह्नोतुमिति । रूपान्तरं नोपलभामह इत्यनिवारितैवेयं युक्तिः । न च कश्चिद्विशेषोऽभिहितः ।

उपमानमपि नैयायिकोक्तमभिदधता स्वलक्षणाभिधानविरुद्धमुक्तम् । न चाऽ'हं गच्छामी'ति चोद्यस्य विस्पष्टं किञ्चिदुत्तरमुपलभ्यते । ब्रह्मविद्विरुद्धं चैतत्-यदुताऽहम्प्रत्ययप्रमेयताऽऽत्मनः । मूर्द्धाभिषिक्तमिदमनात्मन्यात्मज्ञानमित्युदाहृतम्-यदुताऽहंकृतिर्ममकारश्चेति । निर्मुक्ताहंकारममकारमात्मज्ञानमात्मविदो मन्यन्ते । तस्माद्-

---

बोध इति सिद्धान्तेऽप्ययमर्थो न परित्यक्तः, विज्ञानग्रहणेनोपसंहारात् । (१)"तस्माद्विज्ञानं प्रत्याख्याय न कस्यचिद्रूपं दर्शयितुं शक्य"मित्यनेन भाष्येण विज्ञानग्रहणेनोपसंहारः कृतः । अतो नाऽयमर्थो निराकृतास्सिद्धान्तेऽपि।

अथाऽभ्युपगम्य वादोऽयम्-यद्यपि विज्ञानं प्रत्यक्षग्राह्यं तथापि तद्व्यतिरिक्तात्मसिद्धिरुच्यते, तदाह--अथायमभिप्रायः--विज्ञानग्रहणपक्षेऽप्यात्मनः प्रत्यक्षत्वं न शक्यतेऽपह्नोतुमिति, तदयुक्तम्, रूपान्तरं नोपलभामह(२) इत्यनिवारितैवेयं युक्तिः । यदि विज्ञानमपि प्रत्यक्षं स्यात् तदा तस्याऽपि रूपेण भवितव्यम् । एकं चेदं रूपमुपलभ्यत इति विज्ञानमेव साकारं स्यात् । अनुमेये तु विज्ञाने रूपान्तराभावो न दोषः । प्रत्यक्षज्ञानाभ्युपगमे तु ज्ञेयाकारापह्नवो न शक्यते वारयितुम् । न च कश्चिद्विशेषोऽभिहितः येन प्रत्यक्षज्ञानपक्षेऽपि बाह्यार्थसिद्धिः स्यात् ।

'उपमानाद्वोपदिश्यत' इत्यत्र भाष्ये उपमानमपि नैयायिकोक्तमभिदधता (३)"यादृशं भवान् स्वकमात्मानं पश्यति अनेनोपमानेनाऽवगच्छाऽहमपि तादृशमेव पश्यामी"त्यनेन ग्रन्थेन स्वलक्षणाभिधानविरुद्धमुक्तम् । अत्र भाष्ये वाक्यजमेव ज्ञानमुपमानमुक्तम् । तच्च नैयायिकानां सम्मतम्, न भाष्यकारस्य । न चाऽहं गच्छामीति गन्तृशरीरालम्बन एवाहंप्रत्यय इत्यस्य चोद्यस्य स्फुटमुत्तरं किञ्चिदुपलभ्यते । भूतचैतन्यनिराकरणमपि न कृतमित्यर्थः । ब्रह्मविद्विरुद्धं चैतत्-यदुताऽहंप्रत्ययप्रमेयताऽऽत्मनः । मूर्द्धाभिषिक्तमिदं प्रधानमिदमनात्मन्यात्मज्ञानमित्युदाहृतं ब्रह्मविद्भिः । अनात्मभूतशरीरविषय एवाहंप्रत्यय इत्यर्थः । यदुताहङ्कृतिर्ममकारश्चेति निर्मुक्ताहंकारममकारं ह्यात्मज्ञानमित्यात्मविदो

---

१. शा. भा. पृ. १६. २६. २. अनिराकृतैवेति व्याख्यापुस्तके ।

३. शा. भा. १७. १६.

नात्मज्ञानविलसितमिदमहंप्रत्ययप्रमेय आत्मेति !

अत्रोच्यते-अन्येद्युर्दृष्टेऽपरेद्युरहमिदमदर्शमिति भवति प्रत्ययः। प्रत्यगात्मनि चैतद्भवति, न परत्र। किमिदमहमिदमदर्शमिति ? यदि तावत्प्रत्यभिज्ञा, क्षणिकत्वस्यैतदुत्तरम् , न नैरात्म्यस्य। न चात्र क्षणिकत्वनिराकरणमभिप्रेतम्। किं तर्हि? बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः सद्भावप्रतिपत्तिः।

न च क्षणिकतया नैरात्म्यमुक्तं परैः। किं तर्हि? स्कन्धातिरिक्तानुपलब्धेः। नित्यताया हि क्षणिकत्वं विरोधि, नाऽऽत्मसद्भावस्य। तस्य चाऽत्र सद्भावः परैराक्षिप्तः प्रतिपाद्यते। न पुनरात्मनो विद्यमानस्य नित्यताक्षेपं प्रति समाधिः। न चा-

---

मन्यन्ते। तस्मादनात्मज्ञानविलसितमिदमहंप्रत्ययप्रमेय आत्मेति।

**इदानीं समाधत्ते**-अत्रोच्यते(१)-अन्येद्युर्दृष्टेऽपरेद्युरहमिदमदर्शमिति ज्ञानं भवति। प्रत्यगात्मनि चैतद्भवति, न परत्रेति। **समाधातुं भाष्ये पठित एव पुनरपि गलग्रहणेनाऽऽक्षेपः**-किमिदमहमिदमदर्शमिति ? यदि तावत्प्रत्यभिज्ञा-**पूर्वं दृष्टं सम्प्रति प्रत्यभिज्ञायत इति यदि तावदनेन ग्रन्थेनोच्यते**। क्षणिकत्वस्येदमुत्तरम् , न नैरात्म्यस्य। **तेनाहंप्रत्ययमात्रमेवोपन्यसनीयं न प्रत्यभिज्ञानम्**। न चाऽत्र क्षणिकत्वनिराकरणमभिप्रेतम्। किं तर्हि ? बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः सद्भावप्रतिपत्ति**रभिप्रेता**।

**ननु च क्षणिकात् ज्ञानात् ज्ञातुः स्थिरत्वेनैव भेदसिद्धिरिति युक्तः प्रत्यभिज्ञोपन्यासः। नैवम् ; अस्माभिरन्नेदप्रत्ययाहंप्रत्ययविषयत्वेनापि भेदसिद्धेः। अन्यथा स्थिराच्छरीरतः कथं भेदसिद्धिः ? अथ सिद्धोऽपि बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरिक्त आत्मा परैः क्षणिकत्वेन निराक्रियत इत्यात्मसिद्ध्यर्थं स्थैर्योपन्यासः, तत्राऽऽह**-न च क्षणिकतया नैरात्म्यं परैरुक्तम्। किं तर्हि ? स्कन्धातिरिक्तानुपलब्धेः। क्षणिकत्वं हि नित्यताया विरोधि, नाऽऽत्मसद्भावस्य। **ननु किमित्यत्र नित्यतैवात्मनो न प्रतिपाद्यत इत्यत्राह**-आत्मनश्च सद्भावः परैराक्षिप्तोऽत्र प्रतिपाद्येत, न पुनरात्मनो विद्यमानस्य **नित्यताक्षेपं प्रति समाधिः प्रतिपाद्यते**।

**ननु यद्यन्यो ह्यः; अन्योऽद्य चोपलब्धा स्यात् तदा तयोः परस्परं परत्वादात्मत्वानुपपत्तेः नैरात्म्यमेव स्यात् इत्यन्यत्वनिराकरणाय प्रत्यभिज्ञोपन्यासः। तत्राऽऽह**-न चान्य उपलब्धा ह्योऽद्य चान्य इत्येतावता नैरात्म्यम्।

---

१. शा. भा. प. १६. २.

न्य उपलब्धा ह्यः, अत्र चान्य इत्येतावता नैरात्म्यम् । तस्मा-दहंप्रत्ययग्राह्यः कार्यकरणव्यतिरिक्त आत्माऽस्तीत्येतावद्वक्तव्यम् । ह्योऽद्येत्यतिरिच्यते ।

अथेयं बुद्धिः—क्षणिकत्वात्साधितेऽप्यस्तित्व आत्मतैव हीयत इति । कथं वाचा युक्तिः ? स्कन्धानां स्कन्धता किमिति न हीयते ? भोक्तृत्वं ह्यात्मनः स्वरूपम्, भोग्यता च स्कन्धानाम्। यथा क्षणिकत्वे-ऽपि भोग्यता नापनेतुं शक्यते स्कन्धानाम्, तथा भोक्तृत्वमप्या-त्मनः । तदिदं क्षपाप्रयाणकम् ।

अनात्मज्ञो भवान्, यस्यैवंविधानि चोद्यानि । वेत्सि भोः किमिति क्षणिकता स्कन्धानामुक्तेति । किमिति चोक्ता ? भोक्तुर-भावात् । भोक्तुरभावे क्षणिकता स्कन्धानामिति किमियं राजाज्ञा?

---

यद्यपि परापेक्षयाऽनात्मता तथापि सर्वस्योपलब्धुः स्वापेक्षयाऽऽत्म-तैव । तस्मादहंप्रत्ययग्राह्यः कार्यकरणव्यतिरिक्त आत्माऽस्तीत्येतावद्वक्तव्यम् । ह्योऽद्य चेत्यतिरिच्यते ।

अथेयं बुद्धिः—साधितेऽप्यस्तित्वे क्षणिकत्वादात्मतैव हीयत इति । भोक्तृता ह्यात्म-ता(१)क्षणिकस्य भोक्तृतैव हीयत इति । कथं युक्तिः क्षणिकत्वं नाम ? यदि चेयं युक्तिः स्यात् तदा स्कन्धानां क्षणिकानां स्कन्धतैव भोग्यत्वरूपा किमिति न हीयत इति । तदिदं विवृणोति—भोक्तृत्वं ह्यात्मनः स्वरूपम्। भोग्यता च स्कन्धानाम् । यथा क्षणिकत्वेऽपि भोग्यताऽपनेतुं न शक्यते स्कन्धानां, तथा भोक्तृ-त्वमप्यात्मनः । एवमाक्षिप्योपसंहरति—तदिदं भाष्यं क्षपाप्रयाणकम्, व्या-मोहजनकत्वात् ।

समाधानमुपक्रमते—अनात्मज्ञो भवान्, यस्यैवंविधानि चोद्यानि । यो हि जा-नात्यात्मस्वरूपं—भोक्ता कर्त्ता चात्मेति, स एवं न चोदयति । तस्मात्प्र-त्यभिज्ञानेन सिद्धे स्थिरात्मनि कादाचित्ककार्यान्यथानुपपत्त्या क्रियाऽनु-मीयेत। सक्रियस्य च कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च स्यात्, न निष्क्रियस्य। तदिदं दर्शयितुमाह—वेत्सि भोश्चोदक ! त्वं—किमिति स्कन्धानां क्षणिकतोक्तेति । किमिति क-थमित्यर्थः । किमिति चोक्तेति चोदकः पृच्छति। समाधानवाद्याह—भोक्तुरभा-वादिति ।पुनः पृच्छति—भोक्तुरभावे क्षणिकत्वमिति किमियं राजाज्ञेति । समर्थयिताऽऽह

---

१. अत्र सा भोक्तृतैव क्षणिकस्य हीयत इति कथं युक्तिः । इति ख० पु० ।

नेयं राजाज्ञा, नयाज्ञा ह्येषा। कथम्? भोक्तुः सद्भावे कार्यकरणं क्षणिकमिति नास्ति नः प्रमाणम्। कस्मात्? अनुमेयं हि कारणं कार्यतः। अतश्च क्रियासिद्धिः। क्रियाफलकलापनिबन्धनोऽयं क्षणिकत्ववादः। लुप्तक्रियस्य च कर्तृत्वभोक्तृत्वाक्षेपः। तदाक्षेपे चाऽऽत्माक्षेपः। परिणतिस्वभावमात्रमिदं कार्यकारणमिति कल्पनम्, कर्ता भोक्तेति च। तस्मादहंप्रत्ययालम्बनमात्रसिद्धौ सिद्धेऽपि बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरेकिणि कर्तृत्वे भोक्तृतेति (?) मन्वानः सप्रत्य-

---

नेयं राजाज्ञा, नयाज्ञा ह्येषेति। कथमिति पुनः पृच्छति। उत्तरम्–भोक्तृसद्भावे ह्यङ्गी क्रियमाणे कार्यकरणं क्षणिकमिति नास्ति नः प्रमाणम्। यदि यावद्भोक्ताङ्गीक्रियते तदा स्थिरं द्रव्यमङ्गीकरणीयम्। स्थिरद्रव्याङ्गीकारे च क्षणिकत्वे प्रमाणं नास्ति। कस्मात्पुनरेवमिति पृच्छति–कस्मादिति। उत्तरम्–अनुमेयं हि कारणं कार्यतः। अतश्च क्रियासिद्धिरिति। अस्यार्थः—यो हि भोक्तारमभ्युपगच्छति अभ्युपगच्छत्यसौ भुक्तिरूपां क्रियाम्। तस्य(१)कदाचित्तु कार्योदयाच्च कारणानुमान(२)प्रस्तुते ततोऽनुमानात्क्रियासिद्धिर्भवति। क्रिया च क्षणिकस्य स्यादाफलानिष्पत्तेरित्यनुपपन्नम्। तस्माद्भोक्तारमभ्युपगच्छद्भिर्भुक्तिरूपां क्रियामङ्गीकुर्वाणैः स्थिरं द्रव्यमङ्गीकरणीयम्। स्थिरद्रव्याङ्गीकारे च क्षणिकत्वे नास्ति प्रमाणम्। कुतः? (३)अत्राऽऽह–क्रियाफलकलाप(४)निबन्धनोऽयं क्षणिकत्ववादः। क्रियायां ह्यसत्यां कादाचित्कं कार्यमागन्तुकस्वभावं कारणमनुमापयत् द्रव्यमेव क्षणिकत्वं नयति। क्रियायां त्वङ्गीकृतायां तत एव कादाचित्ककार्यस्योपपन्नत्वात् क्षणिकता द्रव्याणामवगन्तुं न शक्यते।

अथ क्रियाङ्गीकार एव न क्रियते, तदा कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च न सिध्यति। तदाह–लुप्तक्रियस्य च कर्तृत्वभोक्तृत्वाक्षेपः, तदाक्षेपे चाऽऽत्माक्षेपः। परिणतिस्वभावमात्रमिदं कार्यकारणमिति कल्पनम्, कर्ता भोक्तेति च। अतो भोक्तारमिच्छताऽवश्याङ्गीकरणीया क्रिया। सा च स्थिरद्रव्याङ्गीकारनिबन्धना। स्थेमा च द्रव्यस्य प्रत्यभिज्ञाधीन इति मन्वानो भाष्यकारः सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमुपदर्शितवानिति। तदिदमुपसंहरन्नाह–तस्मादहंप्रत्ययालम्बनमात्रसिद्धौ सिद्धेऽपि बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरेकिणि भोक्तृत्वकर्तृत्वे न स्तः। तदात्मकता वाऽऽ-

---

१. कादाचित्क इति ख० पु०। २. प्रसृते इति ख० पु०।
३. तत्राह— ४. क्रियाफलनिब० इति क० पु०।

भिज्ञं प्रत्यक्षमुपन्यस्तवान् भाष्यकारः । अत एव च नैरात्म्यवादिनो मुहुर्मुहुः क्षणिकतामाकिञ्चित्करतां चाऽऽपादयन्त्यात्मनः—

"चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः" इति ।

तस्माद्भोक्तृतैवाऽऽत्मेति ।

युक्तं भोक्तृतैवात्मेति । कर्तृत्वोपन्यासस्तु विरुध्यते । निष्क्रियत्वादात्मनः । सर्वगतत्वाच्च निष्क्रियत्वम् । प्रतिपन्नं च सर्वगतत्वम्, सर्वत्र सुखोपलम्भात् । न ह्यसत्यागमने किञ्चिद्विरुद्धमिति । चलनात्मिकां क्रियामङ्गीकृत्याऽनिष्क्रियतोक्ता, न पुनर्भोगोत्पत्तावपि । तस्मात्सुष्ठूच्यते—कर्तृभोक्तृतैवात्मेति । तस्मादुपपन्नोऽयं ग्रन्थः—अहमिदमदर्शमिति ।

---

त्मनः आत्मता तस्मादविनाशितापुरःसरैव भोक्तृतेति मन्वानो भाष्यकारः सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमुपन्यस्तवान् । यत एव क्षणिकस्य क्रियानुपपत्त्या भोक्तृताया अभावेनाऽऽत्मतैव हीयते, अत एव च नैरात्म्यवादिनो मुहुर्मुहुः क्षणिकतामकिञ्चित्करतां चाऽऽपादयन्त्यात्मनः—चर्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः, इति । अन्यथा क्षणिकत्वप्रतिपादनमनुपयोगि स्यात् । तस्मात्सर्वेषां सत्या भोक्तृतैवाऽऽत्मन्यात्मज्ञाः व्यवस्थिताः । भोक्तृतायां सत्यामात्मशब्दव्यपदेशादुपचारेण भोक्तृतैवाऽऽत्मेत्युक्तम् ।

युक्तं भोक्तृतैवाऽऽत्मेति, कर्तृत्वोपन्यासस्तु विरुध्यते निष्क्रियत्वादात्मनः । सर्वगतत्वाच्च निष्क्रियत्वम् । प्रतिपन्नं च सर्वगतत्वम्, सर्वत्र सुखोपलम्भात् । न चैवं वाच्यमागतस्यैव धर्मोपलम्भ इति । न ह्यसत्यागमने किञ्चिद्विरुध्यत इति । सत्ता तावदात्मनः सर्वत्र सुखोपलम्भेन सिद्धा । सेदानीं गमनपूर्विकेति नास्ति प्रमाणम् । विनापि गमनेन न कस्य चिदनुपपत्तिः । शरीरागमने तु या सुखाद्युपलब्धिः सा प्रादेशिकत्वेन सुखादीनामुपपन्ना । प्रादेशिकत्वं च सुखादीनात्ममनःसन्निकर्षजत्वान्मनसश्च प्रादेशिकत्वात् आत्मैव यच्छरीरशून्ये देशे नोपलभ्यते तत्रापि प्रादेशिकतैव ज्ञानस्य हेतुः—यत्रैव ज्ञानं तत्रैवोपलभ्यत इति । परिहरति—चलनात्मिकां क्रियामङ्गीकृत्याऽनिष्क्रियतोक्ता, न पुनर्भोगोत्पत्तावपि । भोगोऽनुभवः संवेदनम् । तदुत्पत्तावपि निष्क्रियता नास्ति । संवेदनमपि क्रिया, धातुवाच्यत्वात् । धातुवाच्या क्रियेति लौकिकाः । अन्यथा धातुसंज्ञैव न स्यादिति । यस्मादात्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च युक्त्या सङ्गच्छते तस्मात्सु-

विषयप्रत्यभिज्ञा चैतन्निबन्धनेति शब्दाधिकरण उपन्यस्यते ।

"प्रत्यगात्मनि चैतद्भवती"ति कस्याऽर्थस्य सिद्धये? भोक्तृत्वस्यैव । कथम् ? प्रत्यगात्मनि भोगदर्शनात् । यदि परोऽप्यहंप्रत्ययस्य विषयतामापद्यते, भोक्तृत्वज्ञानं प्राप्नोति । भोक्तृता चाऽऽत्मेत्युक्तम् । न परत्र । परो ह्यसौ योऽन्येद्युर्दृष्टवानिति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तियत्राऽयमहंशब्द इत्यहंशब्दोपन्यासस्तर्हि किमर्थः ? यदि परमपह्नवाय ? नापह्नवाय, परप्रतिपत्तये । किमिति तर्ह्यपह्नवः ?

---

ष्ठु शोभनमुच्यते–कर्तृत्वभोक्तृत्वमेवाऽऽत्मेति कर्तृत्वभोक्तृत्वनिबन्धनाऽऽत्मशब्दवाच्यतेति । कार्यकरणयोरभेदोपचारादिदमुच्यते–कर्तृत्वभोक्तृत्वे एवाऽऽत्मेति । यस्मात्कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूप आत्मा सिद्धः तस्मादात्मस्वरूपसिध्द्यै प्रत्यभिज्ञोपन्यासपर उपपन्नोऽयं ग्रन्थः—अहमिदमदर्शमिति ।

अपरमप्यात्मविषयप्रत्यभिज्ञोपन्यासप्रयोजनमाह—विषयप्रत्यभिज्ञा चैतन्निबन्धनेति शब्दाधिकरण उपन्यस्यते । स एवायं गकार इति यायं प्रत्यभिज्ञा सा पूर्वापरानुभवानुवर्त्तिस्थिरानुभवितृप्रत्यभिज्ञानिमित्तेति शब्दाधिकरणसमीप प्रत्यभिज्ञयमुपन्यस्यते–'स्थिरेऽनुभवितरि सिद्धे विषयप्रत्यभिज्ञा यथा स्या'दिति ।

ननु चा'हमिदमदर्श'मित्येतावतैव देहादिव्यतिरिक्तात्मसत्ता सिद्धा । किमिदमुच्यते प्रत्यगात्मनि चैतदहमिति ज्ञानं भवतीति ? तदाह—प्रत्यगात्मनि चैतद्भवतीति कस्यार्थस्य सिद्धय इति । उत्तरम्–भोक्तृत्वस्यैव। कथम् ? प्रत्यगात्मनि भोगदर्शनात् । अहमिदमनुभवामीति प्रत्यगात्मनि भोगो दृश्यते । प्रत्यगात्मविषयश्चाहंप्रत्ययः । तस्माद्भोक्तृविषयत्वात् भोक्तारं साधयति । यदि परोऽप्यहंप्रत्ययस्य विषयतामापद्येत तदा भोक्तृत्वज्ञानं प्राप्नोति । न हि तदानीमहंप्रत्ययात् भोक्तृतासिद्धिः । भोक्तृता चाऽऽत्मेत्युक्तम् । तस्माद्युक्तमात्मासिध्यर्थं "प्रत्यगात्मनि चैतद्भवति"इति भाष्यम् ।

अत्राऽपरं भाष्यम्–न परत्रेति । तस्यार्थः–न परत्राऽहमिदमदर्शमिति प्रत्यभिज्ञा भवतीति । परो ह्यसौ, योऽन्येद्युर्दृष्टवानिति । परत्वे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरिति । आह–यत्राऽयमहंशब्द इत्यहंशब्दोपन्यासः किमर्थः ?यत्राऽयमहंप्रत्यय इत्येवं प्रथममेव वक्तव्यमिति यावत् । यदि परमपह्नवायैव, 'न वयमहमितीमं शब्दं प्रयुज्यमानमस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन व्यपदिश्याम' इत्येवमपह्नवमेव कर्तुमहंशब्द उपन्यस्तः ? । उत्तरम्–नाऽपह्नवाय, किंतु ? परप्रत्ययायैव । परो हि शब्दप्रयोगेण व्यवहारेण प्रतिपद्यते । किमिति तर्ह्यपह्नवः ? साक्षाद्धे·

साक्षाद्धेतुत्वाशङ्कानिराकरणाय । (१)(परेण हि) साक्षाद्धेतुतां मन्वानेनाऽत्मन्यप्यहंशब्दोऽस्तीति प्रदर्शितं परत्राऽप्यहंशब्दो भक्त्या दृश्यत इत्येवमादिना। । न वयमिति न साक्षाद्धेतुतयेदमुपन्यस्तमिति प्रकटितम् । हेत्वर्थप्रदर्शनार्थस्तु शब्दप्रयोगः ।

ननु चाहं गच्छामीति न हेत्वर्थप्रदर्शनमात्रतया शक्यते परिहर्तुम् । अत्र ह्यहंप्रत्ययोऽपि व्यभिचार्येवोपलभ्यते । अचलनात्मकत्वादात्मनः । तस्मात् स्कन्ध एवालम्बनतामापद्यत इत्याशङ्कनीयमिदम् । किमिति निराशङ्कैव गम्यते ? किमत्राऽऽशङ्कनीयम् ? इदंप्रत्ययग्राह्यं हि कार्यकरणम् । प्रत्ययान्तरग्राह्ये च वस्तुनि विरुद्धप्रत्ययान्तरालम्बनता नोपपद्यते, गौर्वाहीक इति यथा ।

गौण उपपद्यते इति चेत्—परिहृतं त्वयैव । तस्मादसंभिन्नेदंप्रत्यय

---

तुत्वाशङ्कानिराकरणाय । **तदेवाऽऽह**—परेण हि साक्षाद्धेतुत्वं मन्वानेनाऽनात्मन्यप्यहंशब्दोऽस्तीति प्रदर्शितं परत्राप्यहंशब्दो भक्त्या दृश्यत इत्येवमादिना **ग्रन्थेन** । न वयमिति न साक्षाद्धेतुतयेदमुपन्यस्तमिति **हृदि स्थितं वस्तु** प्रकटितम् । **यस्तु प्रत्ययो** हेत्वर्थः **हेतुरूपोऽर्थः तस्य** प्रदर्शनार्थः शब्दप्रयोगः। **प्रत्यय एव तु साक्षाद्धेतुः** ।

ननु चाऽहं गच्छामीति न हेत्वर्थप्रदर्शनमात्रार्थतया शक्यते परिहर्तुम् । अत्र ह्यहं प्रत्ययोऽपि व्यभिचार्येवोपलभ्यते । अचलनात्मकत्वादात्मनः । **एतस्य च प्रत्ययस्य गन्तृविषयत्वादात्मालम्बनता न शक्यते वक्तुम्** । तस्मात्स्कन्ध एवालम्बनतामापद्यत इत्याशङ्कनीयमिदम् । किमिति निराशङ्कैव गम्यते ! **उत्तरम्**—किमत्राऽऽशङ्कनीयम् ? **नास्त्येवाऽत्राऽऽशङ्केत्युपेक्षितं भाष्ये** । **कस्मादित्याह**—इदंप्रत्ययग्राह्यं हि कार्यकरणम् , **ज्ञेयं ज्ञानं चेत्यर्थः** । **ज्ञेयज्ञानरूपाः स्कन्धाः** । (२) **तस्मान्नाऽहंप्रत्ययग्राह्याः** । प्रत्ययान्तरग्राह्ये च वस्तुनि विरुद्धप्रत्ययालम्बनता नोपपद्यते, गौर्वाहीक इति यथा । **न कदाचिदपि वाहीको गोप्रत्ययविषयतामापद्यते** ।

**ननु सर्वथैवाऽनुपपत्तिरिति नैवाऽस्ति । किन्तु ? मुख्यप्रत्ययालम्बनता नास्ति** । गौणस्तूपपद्यते प्रत्यय इति चेत् ? परिहृतं त्वयैव । **गौणे हि शब्दप्र-**

---

१. एतत्कुण्डलान्तर्गतो भागः मूलपुस्तकेऽसन्नपि व्याख्यानपुस्तकानुसारेण निवेशितः ॥

२. तस्मात्तेऽहंप्रत्ययविरुद्धेदं प्रत्ययग्राह्याः । इति० ख० पु० ।

एवाऽऽहंप्रत्यय आलम्बनम् । ब्राह्मणमप्यमुमेवार्थमनुवदति(१)– 'अशीर्यो न हि शीर्यत' इत्यशीर्यतया भोक्तृत्वमात्मनः । विनश्वरं च विज्ञानमिति तद्व्यतिरिक्तालम्बनतामापादयति। व्यामोहोऽयमहङ्कारग्रन्थिरिति न शक्यते वक्तुं–(२)यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति भवति प्रत्ययः स एवाऽसमीचीनः प्रत्ययो नाऽन्य इति । सिद्धत्वादस्यार्थस्य । यदि परं ब्रह्मविदामेष निश्चयः–यदुपलभ्यते तदसत् , यन्नोपलभ्यते तत्तत्त्वमिति, नमस्तेभ्यो, विदुषि नोत्तरं वाच्यमिति । अत्र परिहारः । तस्माद्यथार्थोऽयमर्थवादः–(३)स एष यज्ञायुधी यजमान इति ।

(४)आह–यदि विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातृ विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिदं तदीदृशं चेति किमिदं चोद्यते ? इदमत्र चोद्यते । तदेव न ज्ञायते। कथं न ज्ञायते? किं वा स विज्ञानस्याऽऽत्मनोऽहंप्रत्ययः प्रमा-

---

योगामात्रं भवति, न पुनः प्रत्यय एव भवति । न हि वाहीको गवाकारप्रत्ययग्राह्यतामश्नुते । उपसंहरति—तस्मादसंभिन्नेदंप्रत्यय एवाहंप्रत्यय आत्मन आलम्बनम् । संभिन्नो मिश्रीकृत इदंप्रत्ययः येनाऽहंप्रत्ययेन स एवाऽऽत्मन आलम्बनं व्यवस्थितौ कारणमित्यर्थः । इदं प्रत्ययविषयेषु स्कन्धेष्वगतत्वादेकान्ततोऽयमात्मव्यवस्थितौ हेतुरिति यावत् । ब्राह्मणमप्यमुमेवार्थमनुवदति–अशीर्यो न हि शीर्यत इति । अशीर्यतया भोक्तृतामात्मनः स्थिरताप्रदर्शनेन । विनश्वरं च विज्ञानमिति तद्व्यतिरिक्तालम्बनतामापादयति । स्थिरविषयो ह्यहंप्रत्ययः । क्षणिकं च विज्ञानम् । अतो विज्ञानव्यतिरिक्तालम्बनोऽहंप्रत्ययः इत्यापादयति । तस्माद्व्यामोहोऽयमहङ्कारग्रन्थिरिति न शक्यते वक्तुं–यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवाऽसमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति । सिद्धत्वादस्याऽर्थस्य । यदि परं ब्रह्मविदामेष निश्चयः—यदुपलभ्यते भोक्तृत्वं तदसत् । यन्नोपलभ्यते कैवल्यं तत्तत्वमिति; नमस्तेभ्यः । विदुषि नोत्तरं वाच्यमिति । अत्र परिहारः । तस्मान्नाऽयथार्थोऽयमर्थवादः—स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं यातीति ।

आह–यदि विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातृ विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यताम्–इदं तदीदृशं चेति किमिदं चोद्यते ? इदमेव चोद्यते । तदेव न ज्ञायते । कथं न ज्ञायते ? न ज्ञायते

---

१. बृह. उ. २. शा. भा ३. शा. भा. ४. शा. भा.

णतयोपन्यस्तः येनेदमुच्यते विज्ञानमपास्य तन्निदर्शयितव्यमिति । अनेकवस्त्वालम्बनं हि यत्र ज्ञानं तत्रेदं युज्यते वक्तुम्–इदमपास्येदं निदर्शयितव्यमिति । इह त्वेकात्मरूपैव संवित् । तस्मादिदं व्युदसनीयमिति तमसि पदम् ।

अत्रोच्यते–अयमस्याऽभिप्रायः–ज्ञेयत्वे ह्यात्मनो ज्ञानज्ञातृणी न व्यतिरिक्ते शक्येते वक्तुम् । न चाऽपास्यैव ते सम्विदस्तीति सिद्धम् । तस्मात् ज्ञानज्ञातृणी व्युदस्य पृथक्प्रमेयतया निदर्शयितव्यम्(१) । अत्रोच्यते स्वसंवेद्यः स भवति । नाऽसावन्येन शक्यते द्रष्टु'मिति किमिदमस्योत्तरमुपपद्यते ? किमिति वा नोपपद्यते ?

---

किं वा स विज्ञानस्यात्मनोऽहंप्रत्ययः प्रमाणतयोपन्यस्तः, येनेदमुच्यते विज्ञानमपास्य तन्निदर्शयितव्यमिति । अनेकवस्त्वालम्बनं हि यत्र ज्ञानं तत्रेदं युज्यते वक्तुम्—इदमपास्येदं निदर्शयेति । इह त्वेकात्मरूपैवाऽहमिति संवित । **अत आत्मैवाऽत्र केवलोऽवभाति न पुनर्विज्ञानमपि । तेन विज्ञानमपास्यैव प्रतीयते । अतः चोद्यमिदं न घटते—विज्ञानमपास्य तन्निदर्शयितव्यमिति** । तस्मादिदं व्युदसनीयमिति तमसि पदम् । **असमीक्ष्य प्रवृत्तमित्यर्थः** ।

अत्रोच्यते–अयमस्याऽभिप्रायः–ज्ञेयत्वे ह्यात्मनो ज्ञानज्ञातृणी व्यतिरिक्ते न शक्येते वक्तुम् । न चापास्यैव ते संविदस्तीति **सिद्धम । अस्यार्थः—यो ह्यहंप्रत्ययप्रमेय आत्मेति वदति तेनाऽऽत्मना ज्ञेयभूतस्याऽन्यत् ज्ञानं करणरूपं ज्ञाता चान्यो वक्तव्यः कर्तृरूपः । न च शक्यते तदुभयं वक्तुम् । न च करणकर्तृशून्यं कर्म भवति । तेन त्वया व्यतिरिक्तकर्तृकरणाभ्युपगमविमुखेन ज्ञेयतां चाऽऽत्मन इच्छतैवमङ्गीकरणीयम्–विज्ञानं करणमपास्याप्याऽऽत्मा दृश्यत इति । एवं चेदस्माकमपि तर्हि विज्ञानमपास्यैव निदर्शयितव्यमिदं तदीदृशं चेति । तदाह**–तस्मात् ज्ञानज्ञातृणी व्युदस्य पृथक्प्रमेयतया निदर्शयितव्यमिति **चोद्यार्थः** । अत्रोच्यते–स्वसंवेद्यः स भवति । नाऽसावन्येन शक्यते द्रष्टुमिति । किमिदमस्योत्तरमुपपद्यते ? किमिति वा नोपपद्यते ? **एवं नोपपद्यते** । सैवेयं पूर्वोक्तैकालम्बनानेकाकारता प्रत्ययस्याऽभ्युपगता भवति । अस्यार्थः—**'स्वसंवेद्यः स भवती'ति वदता एक एवाऽऽत्माहंप्रत्ययेन कर्तृकर्मरूपतयाऽवलम्ब्यत इत्यभ्युपगतं भवति यदुक्तं वृत्तिकारग्रन्थे—पूर्वपक्षदशायामेकालम्बनमनेकाकारसंवेदनं वि-**

---

१ शा० भा० १६. २३

सैवेयं पूर्वोक्तैकालम्बनानेकाकारता प्रत्ययस्याऽभ्युपगता भवति। अविवेकापराधोऽयं, नाऽत्राऽऽयुष्मतो दोषः।

ननु चाहंप्रत्ययोऽयमहमिदमदर्शमित्युपन्यस्तः, नाऽहमहमदर्शमिति। एवं च सति केयमनेकाकारता? तस्मादविवेकः परमापदां पदम्। यदि ह्यात्मशब्दवाच्यतया ज्ञेयतोपन्यस्ता प्रमेयान्तरशून्यता वा तदैतच्चोद्यमभविष्यत्। इह तु सर्वज्ञेयप्रमातृतयैव संविदुपन्यस्ता। तस्मात्प्रतिपक्षोपन्यास एवायम्। कथं तेनैव बाध्यते? न हि यद्यस्यैव बाध्यं तत्तस्यैव बाधकं भवितुमर्हति। तस्मात्सम्यगु-

---

कल्पमात्रमुदीयते इति अविवेकापराधोऽयं, नाऽत्राऽऽयुष्मतो दोषः।

**एकग्रन्थेनाऽऽह**–ननु चाहंप्रत्ययोऽयमहमिदमदर्शमित्युपन्यस्तः, नाऽहमहमदर्शमिति। एवं च सति केयमनेकाकारता? तस्मादविवेकः परमापदां पदमिति। **इदमत्राकूतम्–अर्थान्तरमनुभवन्नात्मा भासते, न पुनः केवल एव। तत्रार्थान्तरविषयं यत् विज्ञानं तत्राऽऽत्मा कर्त्तैव। अर्थान्तरमेव तु कर्म। तदेव तु ज्ञानमर्थान्तरविषयं संवेदनं जनयदात्मानमपि प्रकाशयति। सेयं विषयविषयिणोरेका प्रकाशावस्था। न हि ज्ञानशून्यं कदाचिदपि ज्ञेयमव भाति। न हि तदैवं स्यात्—मयेदं विदितमिति। इदं विदितमित्येव स्यात्। तदा च स्वपरवेद्ययोरनतिशयः स्यात्।** तथा **ज्ञाताऽपि ज्ञेयाप्रतिपत्तौ सुषुप्तिमदमूर्च्छादिषु न प्रकाशेत। तेन नियतसहोपलम्भौ विषयविषयिणौ। तत्र सत्यपि ज्ञानजन्यप्रकाशलक्षणक्रियाफलयोगित्वे आत्मा न कर्मतयाऽनुभूतः संयोगफलयोगी गन्तेव। यथा च तत्र परस्थक्रियाजन्यफलभागितया देश एव कर्म तथेहाप्यर्थान्तरं कर्मेति। तदिदमाविष्करोति**–यदि ह्यात्मशब्दवाच्यतया ज्ञेयताऽभ्युपन्यस्ता स्यात् **यदि हि कर्तृशब्दवाच्यः कर्मभूत इत्युक्तं स्यात्, वस्तुवृत्तेन** प्रमेयान्तरशून्यता वा तदैतच्चोद्यमभविष्यत्। **प्रमेयान्तरशून्यत्वे हि कर्मान्तराभावादात्मैव कर्म स्यात्।** इह तु सर्वज्ञेयप्रमातृतयैव संविदुपन्यस्ता। **सर्वं ज्ञेयं प्रमिण्वन्नात्मा कर्तृतयैव प्रकाशत इति नास्ति कर्मकर्तृभावः। किन्तु कर्तृनैव केवला।** तस्मा**देकालम्बनादेकाकारसंवेदनपक्ष**प्रतिपक्षोपन्यास एवाऽयम्। कथं तेनैव(१) तद्बाध्यते। न हि **यद्यस्य** बाध्यं तत्तस्य बाधकं भवितुमर्हति। तस्मात्सम्यगुत्तरम्–स्वसंवेद्यस्स भवतीति। **अनेकाकारैकालम्बनता ह्यात्मनः कर्मकर्तृत्वाभ्युपगमे भवति। यदा तु विषया**

---

१. तद्बाधत इति ख. पु.

त्तरम् । यथा कश्चिच्चक्षुष्मानित्यनेनाऽपि निदर्शनेन कर्तृकरणान्तरनिषेध एव स्थिरीकृतः ।

ननु चाऽत्र कर्त्रन्तरं करणान्तरं भिन्नं मेयात् । (१)किमिदं निदर्शनम् ? कर्त्रन्तराभावसामान्यात् । तस्मात् कारणदोषरहिता अविपरीता च संविदात्मास्तित्वे हेतुः । भवतु कर्त्रन्तरं, मा वा । उक्तं च यथाऽवगम्यन्तेऽर्थास्तथा भवन्ति, न तथा यथा नावगम्यन्त इति । अत्रापि ब्राह्मणं भवति(२) "शान्तायां वाचि" इति । "व्यापृते ऽन्यत्र कर्तृतया कथं कर्तृकरणान्तराभावे गृह्यते इति प्रश्नः । वाक्ग्रहणं च करणान्तराभावनिदर्शनार्थम् । 'आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाच'त्य अयमर्थः पूर्वोत्तरपक्षभङ्ग्या प्रदर्शितः । एवं चाऽ'गृह्यो न हि गृह्यत' इति ब्राह्मण(३) मुपपन्नम् ।

---

ननुभवे नाऽऽत्मा प्रतिभात्येव केवलः न तदा स्वात्मनि क्रियावृत्तिविरोध इति । यथा कश्चिच्चक्षुष्मानित्यनेनापि निदर्शनेन कर्तृकरणान्तरनिषेध एव स्थिरीकृतः ।

ननु चात्र कर्त्रन्तरं पुरुषः करणांतरं चक्षुर्भिन्नमेव प्रमेयात् रूपात् । अतः कथमिदं निदर्शनम् ? उत्तरमाह—कर्त्रन्तराभावसामान्यान्निदर्शनम् । यथा चक्षुष्मति पुरुषे स्वयं रूपमुपलभमाने न कर्त्रंतरमपरमस्ति तथाऽऽत्मन्यप्यात्मानमुपलभमाने न कर्त्रंतरमस्तीत्येतावता सामान्येन दृष्टान्तः । उपसंहरति—तस्मात्कारणदोषरहिता अविपरीता च संविदात्मास्तित्वे हेतुः । भवतु वा कर्त्रंतरं मा वा । अस्ति चाऽऽत्मन्यपि संवित् । अतोऽस्त्यात्मा यद्यपि कर्त्रंतरं नास्तीति भावः । उक्तं च यथाऽवगम्यन्तेऽर्थास्तथा भवन्ति, यथा नावगम्यन्तेऽर्थास्तथा न भवन्तीति । अत्रापि कर्त्रन्तरकरणान्तराभावे ब्राह्मणं भवति "शांतायां वाची" ति । इदमेव स्वाभिमतप्रामाणिकार्थानुगुणतया व्याचष्टे—आत्मनि व्यापृतेऽन्यत्र बाह्ये रूपादौ कर्तृतया कर्त्रन्तरकरणान्तराभावे कथं गृह्यत इति प्रश्नः । वाक्ग्रहणं च ब्राह्मणे शान्तशब्दान्वितं करणांतराभावे निदर्शनार्थम् । वाक्शांत्या करणान्तराभावोऽभिहित इति यावत् । 'आत्मज्योतिस्सम्राडिति होवाचे' त्ययमेवार्थः स्वसंवेद्यरूपः पूर्वोत्तरपक्षभङ्ग्या प्रद्योतितो ब्राह्मणवाक्येनेत्यर्थः । यदात्मा परेण न गृह्यते एवं च कृत्वाऽगृह्यो न गृह्यत इत्येतदपि ब्राह्मणमुपपन्नम् ॥

---

१. किमिदं, कथमिदमित्यर्थः । २. बृ. उ. ४. ३. ६. ३. बृ० उ० ४. ५. १५.

ननु चात्राऽग्राह्यतैवोपन्यस्ता। ननु न श्रुतं भवता आत्मज्योतिस्सम्राडिति ? इदमपि किं न श्रुतम् ? द्वयोः श्रुत्योस्तदनुरोधेनाऽस्याऽग्रहणश्रुतिरापेक्षिकी। न पुनरात्मग्रहणमन्यथा व्याख्यायत इति। का युक्तिः ? स्वयंज्योतिर्ग्रहणे गुणवादस्याऽसम्भवात्। अग्राह्यत्वे चापेक्षिकतयोपपत्तेः। आत्मा ज्ञातव्यो मन्तव्य इति चाऽविरोधात्। एवं च स्वयंज्योतिष्ट्वमुपपद्यते इति।

ननु चैवं सति कथं परस्मै प्रतिपादयितुं शक्यते ? परप्रत्यार्थश्चायमारम्भः शास्त्रकाराणां श्रुतीनां च। स्वसम्विदेवाभ्युपायतां प्रतिपद्यते। यत आत्मना सम्वेद्यते न परेणेति। सर्वपुरुषेषु च परासंवेद्या सम्विदस्तीति सिद्धा। परसम्वित्प्रतिषेधमुखेन

---

ननु चात्राऽग्राह्यतैव सर्वथोपन्यस्ता। न पुनः पुरुषमात्राग्राह्यता। उत्तरमाह—ननु न श्रुतं भवता 'आत्मज्योतिः सम्राडि'ति। अत्र हि ब्राह्मणे स्वयंज्योतिष्ट्वमुक्तम्। तदनुरोधेनाऽपेक्षितं परग्राह्यत्वमेवोपन्यस्तमिति भावः। अत्र चोदयति—इदमपि किं न श्रुतं, अग्राह्यत्वं नाम। द्वयोश्श्रुत्योर्मध्ये तदनुरोधेन स्वयंज्योतिष्ट्वानुरोधेनाऽस्याऽऽत्मनोऽग्रहणश्रुतिरापेक्षिकी। परपुरुषाभिप्रायेण व्याख्यायत इति। न पुनरात्मग्रहणमन्यथा व्याख्यायत इति। का युक्तिः ? समाधत्ते—स्वयंज्योतिर्ग्रहणे गुणवादस्याऽसम्भवात् गौण्या वृत्त्या स्वयंज्योतिष्ट्वं व्याख्यातुं न शक्यते। अग्राह्यत्वे चापेक्षिकतयोपपत्तेः। अग्राह्यता हि परपुरुषाभिप्रायेणाऽपि वर्णयितुं शक्या। आत्मा ज्ञातव्यो मन्तव्य इति चाविरोधात्। यदि ह्यग्राह्यताऽऽपेक्षिकी न स्यात् तदा ज्ञातव्य इत्येतद्विरुध्यते। एवं चाऽऽपेक्षिकेऽग्राह्यत्वे सति स्वयंज्योतिष्ट्वमपि प्रदेशान्तरोक्तमुपपद्यते यद्यात्मा स्वसंवेद्य एव॥

ननु चैवं सति कथं परस्मै प्रतिपादयितुं शक्यते ? परप्रतिपत्त्यर्थश्चाऽयमारम्भः शास्त्रकाराणां श्रुतीनां च। न हि केनचिदात्मार्थं शास्त्रं प्रणीयते। तथा श्रुतीनां च प्रवृत्तिः परप्रतिपत्त्यर्था। उत्तरम्—स्वसंविदेवाऽत्राऽभ्युपायतां प्रतिपद्यते। कस्मात्पुनस्स्वसंविदेवोपायो, नाऽन्यः ? इत्यत्राह—आत्मना संवेद्यते न परेणेति हेतोस्स्वसंविदेवोपायो नाऽन्य इति। सर्वपुरुषेषु च परासंवेद्याऽऽत्मनस्संविदस्तीति सिद्धा। परसंवित्प्रतिषेधमुखेनोपदेशानामुपदेशता न पुनरिदं तदीदृशमिति शक्यते वक्तुमित्य-

चोपदेशानामुपदेशता । 'तदिदं नेति ने'त्युपन्यस्तम् ।

ननु च सुखादयोऽपि स्वसम्वेद्या एव । तेऽपि परेण नैव परस्थाः संवेद्यंते । कथं तेभ्योऽन्यतया परस्मा उपदिष्ट आत्मा भवति ? तत्र भाष्यकारेण लिङ्गावगम्यतया परेणाऽवगम्यन्त एवेत्युक्तम् । तदयुक्तमिव । आत्मनोऽपि प्रसङ्गात् । तत्रापि चेष्टानुमानं स्वयमुपन्यस्यति । अतः प्रतिपन्नोपघाती कथं विद्वद्भिर्लिख्यते ? तदिदमनुपासितगुरोश्चोद्यम् । चेष्टा हि कारणदोषनिराकरणतयोपन्यस्ता । सुखादयस्तु भ्रूभङ्गनेत्रविलासादिगम्याः । कः पुनरनयोर्विशेषः ? अनेनाऽपि परस्यैव सम्विदनुमीयते । अकार्यतयेति विशेषः ।

---

नेऽनाभिप्रायेण । तदिदं 'नेति नेती'त्युपन्यस्तम् ।

अत्र भाष्यकारेण यत्तु परः पश्यति तत्प्रतिषेधोऽस्योपदेशोपाय इत्युक्त्वा परस्थास्सुखादयः परैर्लिङ्गैरवगम्यन्ते । तेऽपि नाऽऽत्मान इत्युक्तम् । तदाक्षिपति—ननु च सुखादयोऽपि स्वसमवायिनः स्वसंवेद्या एव । तेऽपि परेण परस्थाः नैव संवेद्यन्ते । कथं तेभ्योऽन्यतया आत्मा परस्मा उपदिष्टो भवति । तत्र भाष्यकारेण लिङ्गावगम्यतया परेणाऽवगम्यन्ते एवेत्युक्तं, तदयुक्तं, आत्मनोऽपि प्रसङ्गात् । आत्मनोऽप्यात्मता प्रसज्यते । यतस्तत्रापि चेष्टानुमानं स्वयमुपन्यस्यते (१)"एतदपि पुरुषप्रवृत्त्याऽवगम्यते" इत्यादिना भाष्येणाऽर्धकृतसमापनादिचेष्टानुमानेनात्माऽऽवगम्यत इत्युक्तम् । अतः प्रतिपन्नार्थोपघाती कथं विद्वद्भिर्लिख्यते ? समाधत्ते—तदिदमनुपासितगुरोश्चोद्यम् । चेष्टा हि कारणदोषनिराकरणतयोपन्यस्ता कारणदोषा निराक्रियन्ते येन तत्कारणदोषनिराकरणं तद्भावेनोपन्यस्ता सेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—स्वकीयायामात्मसंविदि या कारणदोषाशंका—किमयमात्मा अविद्यमान एव कारणदोषाद्भातीति, सा चेष्टया परपुरुषवर्त्तिन्या निराक्रियत इति । सुखादयस्तु भ्रूभङ्गनेत्रविलासादिगम्याः । भ्रूभङ्गादिभिः सुखादय एवाऽवगम्यन्त इत्यर्थः । कः पुनरनयोर्भ्रूभङ्गानुमानचेष्टानुमानयोर्विशेषः ? अनेनाऽपि हि चेष्टानुमानेन परस्यैवाऽऽत्मनस्संविदनुमीयते । तथा भ्रूभङ्गानुमानेन सुखादिसंविदिति । उत्तरम्—अकार्यतयेति विशेषः । चेष्टा हि नाऽऽत्मकार्यम् । तेन चेष्टातो यद्-

---

१. शा० भा० १७. १२.

कथं पुनरसम्बद्धमुपलक्षयति ? कथं वाऽनुपलक्षितः पुरुषान्तराविपर्ययस्स्वात्मनि विपर्ययाशङ्कां निरस्यति ? विपर्ययाग्रहणादिति ब्रूमः। न चाऽग्रहणे सम्बान्धितोपयुज्यत इत्युक्तम्। तस्मादुपपन्नमिदं शाबरं वचः।

---

नुमानं न तत्कार्याद् भ्रूभङ्गादीनां सुखादिकार्यत्वादनुमानं कार्यतः। तेन चेष्टातो नाऽऽत्मा प्रतीयते। भ्रूभङ्गादिभिस्तु सुखादयः प्रतीयन्ते। तेन परात्मा नाऽनुमानतोऽपि परेणाऽवगम्यते। सुखादयस्त्ववगम्यन्त इति विशेषः।

पुनरपि परश्चोदयति—कथं पुनरसम्बद्धमुपलक्षयति ? कथं वाऽनुपलक्षितः पुरुषान्तराविपर्ययः स्वात्मनि विपर्ययाशङ्कां निरस्यति ? अस्यार्थः—यदा कार्यभूता चेष्टाऽऽत्मनः, तदा कथमात्मना असंबद्धा सती आत्मानमुपलक्षयति ? सामान्याभिप्रायेणेदमुच्यत इत्यसम्बद्धमिति नपुंसकनिर्देशः।

अथ मन्यसे—नाऽस्माकमात्मनोपलक्षितेन प्रयोजनम्। अतः किमनेनोपलक्षितेनेति। तत्राह—कथं चाऽनुपलक्षितः पुरुषान्तराविपर्ययः पुरुषान्तरस्यात्मान्तरस्याऽविपर्ययः अविपरीतरूपता स्वात्मनि स्वकीय आत्मनि विपर्ययाशङ्कां निरस्यति। अविपरीते परात्मस्वरूपे प्रतिपन्ने स्वात्मनि विपर्ययाशङ्काऽपगच्छति, नान्यथेति मन्यते। विपर्ययाग्रहणादिति ब्रूमः। विपर्ययग्रहणमात्रेणाऽऽशङ्का निरस्यत इत्यर्थः। प्रयत्नेनाऽप्यन्विष्यमाणो यदा पुरुषान्तरे विपर्ययो नाऽवगम्यते तदा स्वविषये या विपर्ययाशङ्का सा निवर्त्तते एव। चेष्टानुमानेन हि यादृशी ममाऽऽत्मप्रतिपत्तिः तादृश्येवास्यापीति प्रतिपत्तिः सदृशी प्रतीयते। प्रत्येतव्यस्य चाऽऽत्मनो न विपरीतस्वरूपमवगम्यत इति शङ्कानिवृत्तिः। न चाग्रहणे सम्बन्धितोपयुज्यत इत्युक्तम्। तस्मादुपपन्नं शाबरं वचः।

अत्र चोदयति—मा भूच्चेष्टात आत्मनोऽनुमानम्। चेष्टाया आत्मना सह सम्बन्धाभावात्। चेष्टानिमित्ता तु परात्मप्रतिपत्तिः किमिति परात्मानं नाऽनुमापयति ? प्रतिपत्तेः प्रत्येतव्येन सह सम्बन्धादिति। अत्र ब्रूमः—उक्तमेव भोक्तृतया ह्यात्मतेति; अनुभवितृतयेति यावत्। अतश्चाऽनुभाव्यतयाऽनुमीयमानो नाऽऽत्मतया प्रतीयत इति नाऽऽत्मा परेणाऽनुमानेनाऽवगम्यत इति।

उपमाऽप्यत्र कथनोपायतयैवोपन्यस्ता। कथनं च प्रमाणान्तर-पूर्वकमिति न लक्षणव्यवहारयोर्विरोधः। यदप्युच्यते विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिति। ननु च दत्तोत्तरमतत्-स्वसम्वेद्यः स भवतीति। दत्तोत्तरस्य च पुनरुपन्यासो नोपपद्यते। अथाऽयमभिप्रायः-नैवेदमस्योत्तरम्। कस्य तर्हि तदुत्तरम्? यदि न कस्यचिदुत्तरं किमेतावता तदुत्तरेण भवितव्यम्? ननु तदनन्तराभिधानात् तदुत्तरमिति गम्यते। पुनः प्रश्नाभिधानात् नोत्तरमवैहि। लिङ्गं क्रमाद्बलीयः। तदिदमाकाशभ्रान्तम्। उभयं तस्यैवोत्तरम्। 'स्वसंवेद्यः स भवती'तीदमपि लिङ्गादेवोत्तरमवसीयते। व्याख्यातं चास्य तद्व्याकरणसामर्थ्यम्।

---

उपमाऽप्यत्र कथनोपायत्वेनोपन्यस्ता(१) 'उपमानाद्धोपदिश्यत' इत्यत्र भाष्ये कथनोपायत्वेनोपमाऽभिमता। कथ्यतेऽनेनेति कथनं वाक्यम्। तदेवोपमा, सादृश्यप्रतिपादकत्वात्। न पुनरत्रोपमानरूपं प्रमाणमुपमानशब्देनोपन्यस्तम्। तत्कथनं तदपि प्रमाणान्तरपूर्वकं नोपमानपूर्वकमिति न तल्लक्षणाभिधानस्य व्यवहारस्य च विरोधः।

यदप्युच्यते विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिति इत्यनेन भाष्यमनुभाषते। आक्षिपति। ननु च-दत्तोत्तरमेतत् स्वसंवेद्यस्स भवतीति। अनेन भाष्येण विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामित्यस्य चोद्यस्योत्तरं दत्तम्। दत्तोत्तरस्य च पुनः प्रश्नोपन्यासो नोपपद्यते। अथाऽयमभिप्रायः-नैतत्पूर्वोक्तस्य चोद्यस्योत्तरम्। इदमेवोत्तरयानन्तरम्(?)। सम्प्रति दूषयति-कस्य तर्हि तदुत्तरमिति। एकदेशी समाधत्ते-यदि न कस्यचिदुत्तरं किमेतावता तदुत्तरेण भवितव्यम्?। न ह्यन्यस्य तदुत्तरं न भवतीति किमेतावता तदुत्तरं भवतीति येनैतदुत्तरत्वे युक्तिरित्यर्थः। दूषणवाद्याह-ननु च तदनन्तराभिधानात्तदुत्तरमवगम्यते। एकदेश्याह-पुनः प्रश्नाभिधानान्नोत्तरमित्यवैहि(?)। उत्तरे हि दत्ते पुनः प्रश्नो नोपपद्यते। क्रमाच्च लिङ्गं बलीयः। तेनाऽऽनन्तर्यरूपात्क्रमादुत्तरत्वमवगम्यमानं पुनः प्रश्नसामर्थ्येन लिङ्गेनानुत्तरतावगमात् बाध्यते। तेन तदुत्तरमस्य चोद्यस्य न भवतीति।

सम्प्रति परमासिद्धान्त्याह-तदिदमाकाशभ्रान्तम्। उभयं तस्यैवोत्तरम्।

---

१. शा० भा० १७. १६. अवैहीत्येव पाठो मूल पुस्तकेऽपि।

पुनः प्रश्न इदानीं किमर्थः? अस्ति किंचिदवलग्नम्। सत्यमिदमहं वेद्मीति संवेद्यते, नाऽऽकारान्तरकल्पना। विज्ञानाविविक्तस्य तु ग्रहणं न प्राप्नोति, व्यापृतावगमात्। विज्ञानापगमे च रूपान्तरानुपलब्धेः पुनरपि शून्यता। तस्मात् विकल्प एवायमहङ्कारग्रन्थिरिति पुनरुपन्यासः।

(१) 'यद्युपायमेव प्रतिषेधसी'ति किमभिप्रेतमुत्तरवादिनः? इदमभिप्रेतम्—ग्राह्यानुकारता हि ग्रहणस्योक्ता, न ग्राहकानुकारिता। व्यापृतावस्थोनुपायतयैवोपन्यस्ता कथमनुपायमुपेयं शक्यते

---

स्वसंवेद्यः स भवतीति इदमपि लिङ्गादेवोत्तरमित्यवसीयते। व्याख्यातं चास्य तन्निराकरणसामर्थ्यम्। तेनोभयत्रापि लिङ्गमेवोत्तरत्वे प्रमाणमिति द्वयमपि तस्यैवोत्तरम्। सम्प्रत्येकदेश्येव निराकृतः परमसिद्धान्तिनमनुयुंक्ते—पुनः प्रश्न इदानीं किमर्थः?। उत्तरम्—किञ्चिदवलग्नोत्तरार्थः। किं तदवलग्नम्? सम्प्रत्यवलग्नं दर्शयति—सत्यमिदमहं वेद्मीति संवेद्यते। नाकारान्तरकल्पना। विज्ञानविविक्तस्य तु ग्रहणं न प्राप्नोति। (२) व्यापृतावगमात्। विषयं जानन्नात्माऽवगम्यते इति विज्ञानरहितस्याऽऽत्मनो ग्रहणं न प्राप्नोतीति विज्ञानस्याऽपि ग्रहणेन भवितव्यम्। विज्ञानापगमे च रूपान्तरानुपलब्धे पुनरपि सैव शून्यता। विज्ञानं हि गृह्यमाणं केनचिद्रूपेण ग्राह्यम्, रूपरहितस्य ग्रहणाभावात्। तत्र च नीलादिव्यतिरिक्तरूपान्तरानुपलब्धेस्तस्यैव नीलादिरूपता प्राप्नोति। ततश्चार्थशून्यता ज्ञानानां प्राप्नोति। तस्माद्विज्ञानग्रहणनिबन्धने बाह्यार्थेऽवस्थिते विकल्प एवाऽयमहङ्कारग्रन्थिरिति—इदं तदवलग्नम्। अतः पुनरुपन्यासः।

यद्युपायमेव प्रतिषेधसीति किमभिप्रेतमुत्तरवादिनः? इदमभिप्रेतम्—ग्राह्यानुकारिता हि ग्रहणस्योक्ता न ग्राहकानुकारिता। ग्राह्याकारं विज्ञानं न ग्राहकभूतविज्ञानाकारमित्युक्तं शून्यवादनिराकरणे। तेन ज्ञानं तावन्न प्रत्यक्षम्। व्यापृतावस्थोपायतयोपन्यस्ता व्यापृतावस्थोपायत्वेनोक्ता। न पुनर्व्यापृतत्वेन ग्रहणम्। यदाऽऽत्मा विषयाननुभवति तदा तस्यामेव विषयसंबन्धिन्यामनुभूतौ भातीति कथमनुपायमुपेयं शक्यते कथयितुमिति। तदिदमाह—यद्युपायमेव प्रतिषेधसि,

---

१. शा. १७. २१. २. व्यावृत्तेति० क० पु०

कथयितुमिति । तदिदमाह–(१)"यद्युपायमेव प्रतिषेधसि न श-क्यत उपायमन्तरेणोपेतव्यमुपेतुम् । अयमेवाऽभ्युपायो ज्ञातव्यानामर्थाना"मिति । (२)"तद्यथा–कश्शुक्लो नाम ? यत्र शुक्लत्वमस्ति" इत्यनेन किं समर्थितम् ? इदं समर्थितम्–यथा न शुक्लतामन्तरेण शुक्लोऽवगम्यते, तथा न ज्ञानमन्तरेण ज्ञेयमवगम्यते इति ।

ननु चैवं शुक्लतापुरस्सरैव शुक्ले बुद्धिः । एवञ्चाऽनभिप्रेतोऽर्थः समर्थितो भवति। नाऽनभिप्रेतः । एतावदनेनोक्तम्–नोपायमन्तरेणोपेयानामुपेयत्वमिति । यस्य यथैवोपायत्वं तथैव तस्य ; ज्ञानस्य तूपायत्वेऽपि तत्पुरःसरा न संविदित्युक्तम् । तस्मात् सर्वविज्ञानानां ज्ञेयताऽऽत्मनः स्थिता भवति 'अहमिदमदर्श'मिति । इयान् विशेषः–अनुमानादिष्वपि प्रत्यक्षता । विषयभेदाद्धि प्रमाणभेदो न प्र-

---

न शक्यमुपायमन्तरेणोपेतव्यमुपेतुम् । अयमेवाऽभ्युपायो ज्ञातव्यानामर्थानामिति । तद्यथा कः शुक्लो नाम ? यत्र शुक्लत्वमस्तीत्यनेन किं समर्थितमिति वक्ष्यमाणेनाऽऽशयेनाऽऽक्षिपति । इदं समर्थितम्–यथा न शुक्लतामन्तरेण शुक्लोऽवगम्यते, तथा न ज्ञानमन्तरेण ज्ञेयमवगम्यते ; ज्ञेये चाऽनवगम्यमाने नाऽऽत्माऽवगम्यत इति ।

सम्प्रत्याक्षेपाऽऽशयमाविष्करोति–ननु चैवं शुक्लतापुरस्सरैव शुक्ले बुद्धिरुक्ता । अतो दृष्टान्तानुरूप्येण ज्ञानपुरस्सरैव ज्ञेयेऽपि बुद्धिः । एवं चाऽनभिप्रेत एवाऽर्थस्समर्थितो भवति । नाऽनभिप्रेतः । एतावदनेनोक्तम्–नोपायमन्तरेणोपेयानामुपेयत्वमिति । तत्र यथैव यस्योपायत्वं तथैव तस्य; ज्ञानस्य तूपायत्वेऽपि न तत्पुरस्सरा बुद्धिरित्युक्तम् । उपसंहरति–तस्मात्सर्वज्ञानविषयता स्थिताऽऽत्मनः सर्वैरेव प्रमाणस्मृतिविज्ञानैः ज्ञेयताऽऽत्मनः स्थिता 'अहमिदमदर्श'मित्यनेन भाष्येण । अत्र ह्येतदुक्तं—न विषयसंविदात्मसंविदा विनाऽस्तीति ।

ननु चैवमनुमानज्ञानज्ञेयत्वे सत्यनुमेयत्वमपि प्राप्नोतीत्यत्राह—अनुमानादिष्वपि प्रत्यक्षता । साक्षात्कारेण प्रतिभासमानत्वादात्मनोऽनुमा-

---

१. शा. भा. पृ. १७. प. २१. अत्र मुद्रितपुस्तके पाठभेदोऽस्ति ।

२. शा. भा. १७. २३.

मातृभेदात् । प्रमातृरूपता तु ज्ञानस्याऽनाशङ्कनीयैव, अनाशङ्कितत्वात् । युक्तं चेदं यन्नाशङ्कितम्, कर्मप्रवणत्वात् कर्मणः सकर्मकस्य । यदपि ज्ञातृतैव ज्ञानादृते न शक्यतेऽवगन्तुमिति, तदधीनत्वात्तदवगतेः; यदुक्तम् "न च रूपान्तरोपलब्धिः" इति, तदपि प्रत्युक्तम् "कामं विज्ञानमपह्नुयेत, नार्थः" इति । तस्मात् सिद्धमात्मतत्त्वमिति ।

यत् पुनर्ब्राह्मणम् "न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" इति, तत् पूर्वोत्तरभङ्ग्या स्वयमेव ब्राह्मणान्तरेण व्याख्यातम् । एवं चार्थवादार्थता उपपन्नैवेति 'न चैष विधिशब्दः' इत्यपि प्रत्युक्तम् । ननु च "स

---

नादिष्वपि प्रत्यक्षतैव । ननु यदि सर्वत्राऽऽत्मा प्रत्यक्षः तदा सर्वमेव प्रत्यक्षं स्यादित्यत्राऽऽह–विषयभेदाद्धि प्रमाणभेदः, न प्रमातृभेदात् । यदि प्रमातृभेदेन प्रमाणभेदः स्यात् तदा प्रमाणान्तरं न स्यात्; प्रमातुरात्मनः सर्वत्र प्रत्यक्षत्वेनैकरूपत्वात् सर्वत्र सर्वं प्रत्यक्षं स्यात् । विषयभेदे तु प्रमाणभेदः । ननु किमिति विषयभेदेनैव प्रमाणानां भेदः, यावता प्रमातृभेदेनाऽपि किमिति न भवतीत्यत्राऽऽह–प्रमातृरूपता तु ज्ञानस्यानाशङ्कनीयैव, अनाशङ्कितत्वात् केनचिद्वादिना । ननु यद्यपि केनचिन्नाऽऽशङ्कितम् तथापि किमिति वयमेव नाशङ्कामह इत्यत्राऽऽह—युक्तं चेदं यन्नाऽऽशङ्कितम्, कर्मप्रवणत्वात् कर्मणः सकर्मकस्य । कर्मप्रधानत्वात् सकर्मिकायाः क्रियाया इत्यर्थः । ततश्च प्रधानाश्रितकर्मभेदेनैव गुणभूतस्य ज्ञानस्य कर्मणो भेदो युक्तः । यदपि चोक्तम्—ज्ञातृतैव ज्ञानादृते न शक्यतेऽवगन्तुमिति, तदधीनत्वात्तदवगतेः ज्ञानाधीनत्वाज्ज्ञात्रवगतेः । अतो ज्ञानमपि ज्ञातव्यम् । यदुक्तम्—न च रूपान्तरोपलब्धिरस्ति; तस्मात् ज्ञानमेव ज्ञात्राकारमुत्पद्यते; अतो नास्ति ज्ञानातिरिक्तो ज्ञातेति । एतदपि प्रत्युक्तम् "कामं विज्ञानमपह्नुयेत, नार्थः" इति । साधितमर्थमुपसंहरति—तस्मात्सिद्धमात्मतत्त्वमिति ।

यत्पुनर्ब्राह्मणम् "न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" इति भूतचैतन्यप्रतिपादकम्, तत्पूर्वपक्षोत्तरपक्षभङ्ग्या स्वयमेव ब्राह्मणान्तरेण व्याख्यातम्; भूतचैतन्येन पूर्वपक्षं कृत्वा (१)"अविनाशी वा अरे अयमात्मा" इत्यादिना

---

१. बृ. उ. ४. ५. १४.

एषः" इत्युपपन्नार्थम् ; "स्वर्गं लोकं याति" इति कथम् ? अधिकृतकामसिद्धेः सिद्धम् ।

यदुक्तम् "अहंकारममकारावनात्मन्यात्माभिमानौ" इति, मृदितकषायाणामेवैतत् कथनीयम् , न कर्मसङ्गिनामित्युपरम्यते । आह च भगवान् द्वैपायनः-(१)"न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्" इति रहस्याधिकारे। तस्मान्न विवृतमत्र भाष्यकारेण भगवता वचनान्तरानुरोधात्, नाऽज्ञानात् इति॥

इति पञ्चमं शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वाधिकरणम् ॥

इत्यौत्पत्तिकसूत्रम् ॥

---

सिद्धान्तितमित्यर्थः । एवं च सिद्धे सत्यात्मन्यर्थवादार्थतोपपन्नैवेति "न चैष विचित्रशब्दः" इति यद्दूषणमुक्तम् , तदपि प्रत्युक्तम् । ननु च "स एषः" इत्युपपन्नार्थम्, "स्वर्गं लोकं याति" इति कथम् ? अत्रोत्तरम्—अधिकृतकामसिद्धेः सिद्धम् । एतदपि सिद्धं यस्मादधिकृतस्य कामः स्वर्गादिः सिध्यतीति स्थापितम्।

यदुक्तम् "अहङ्कारममकारावनात्मन्यात्माभिमानौ" इति । यावताहङ्कारममकारौ 'अहम्, मम' इति प्रत्ययौ इमावनात्मन्यात्माभिमानभूताविति । मृदितकषायाणामेवैतत्कथनीयम् । येषां कषायो रागो मृदितः तेषामेवैतत्कथनीयम् । न कर्मसङ्गिनामित्युपरम्यते । आह च भगवान् द्वैपायनः—"न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्" इति रहस्याधिकारे । तस्मान्न विवृतमहङ्कारममकारयोरनात्मविषयत्वं भगवता भाष्यकारेण, द्वैपायनवचनानुरोधात् , नाऽज्ञानादिति ।

इति पञ्चमं शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वाधिकरणम् ॥

इत्यात्मवादस्थानकम् ।

---

१. श्रीमद्भगवद्गी. ३. २६.

अथ षष्ठं शब्दनित्यत्वाधिकरणम् ॥

## कर्मैके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥

(१)"उक्तम्–नित्यः शब्दार्थयोस्सम्बन्धः इति; तदनुपपन्नम्" इति । केयमनुपपत्तिः ? इयमेवाऽनुपपत्तिः–अनित्ये शब्दे नित्यः शब्दार्थयोः सम्बन्धो नोपपद्यत इति । कथं तर्हि समवाये ? युतसि-

---

अथ षष्ठं शब्दनित्यत्वाधिकरणम् ॥

## कर्मैके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥

"उक्तं नित्यः शब्दार्थयोः सम्बन्ध" इति तदनुपपन्नमिति । केयमनुपपत्तिरित्यनेन भाष्यमाक्षिपति । समादधाति–इयमेवानुपपत्ति, अनित्ये शब्दे नित्यः पुरुषप्रयत्नानभिनिर्वृत्तः सम्बन्धो नोपपद्यते । तथा हि—सम्बन्धो भवन्ननित्यस्य शब्दस्याऽर्थेन सह न नित्य उपपद्यते । सम्बन्धिन एवाऽनित्यत्वात् । अनित्यस्तु पुरुषप्रयत्नजन्य एव स्यात् । समयादिभिर्निर्वर्त्येत इति यावत् । न हि पुरुषप्रयत्नाभिनिष्पन्नस्य शब्दस्याऽपौरुषेयः सम्बन्ध उपपद्यते । समयादेव हि तदा वाचकता स्यात् ; न ह्युत्पन्नविनाशिनः शब्दस्य वृद्धव्यवहारादौत्पत्तिकः सम्बन्धः सिध्यति । यदि ह्यनित्यस्याऽपौरुषेयः सम्बन्धो नोपपद्यते, कथं तर्हि समवाये ? अनित्याया अपि व्यक्तेर्जात्या सह, समवायलक्षणस्सम्बन्धोऽपौरुषेयः । तथा क्रियायाः कारकैस्सह, अवयवैः सहाऽवयविनाम, गुणिभिः सह गुणानामिति । अत्रोत्तरम्—युतसिद्धयोरनुपपत्तिः । पृथक्सिद्धयोः सम्बन्धिनोः सम्बन्धस्याऽपौरुषेयत्वानुपपत्तिः, अयुतसिद्धयश्चैते व्यक्त्यादयः । का पुनर्युतसिद्धिः ? पृथगाश्रयाश्रयित्वं पृथग्गतिमत्त्वं च । नार्था हि शब्देष्वाश्रिताः ; नाप्यर्थेषु शब्दाः; अतस्ते पृथगाश्रयाश्रिताः पृथग्गतिमन्तश्च । व्यक्त्यादिषु पुनर्जातिक्रियागुणावयविनो व्यक्त्यादिभ्योऽन्यत्राऽनाश्रिताः ; व्यक्तिगुणिकारकावयवास्तु यद्यप्यन्यत्राऽऽश्रिताः, तथाप्यपृथग्गतिमन्त इत्ययुतसिद्धाः । का पुनरत्र युक्तिः ? यदयुतसिद्धानामनित्यानामप्यपौरुषेयः सम्बन्ध इति । सेयमभिधीयते—तेषां स्वरूपवत्स्वकारणेभ्य एव समवायोऽप्युत्पद्यते । न वयं वैशेषिका इव नित्यं समवायमभ्युपेमः । शब्दानां तु न स्वकारणादेवाऽर्थसम्बन्धः, प्रथमश्र-

---

१. शा. भा. १८. ११

**द्वयोरनुपपत्तेः । शब्दत्वं च निरस्तम् । ननु च गत्वाद्यन्यदनिरस्तमस्ति । न तत् , गस्य विशेषानुपलब्धेः । कथं तर्हि शुकशारिकामनुष्येषु ? अत एव स्वतो विशेषो नोपलभ्यते ; शुकशारिकामनुष्या एव हि तत्र विशेषतामापद्यन्ते । तथा च लौकिकाः 'शुकोऽयं पठति', 'मनुष्योऽयं पठति, इति विशेषानभिदधति, न पुनः 'अमुं गविशेषम्, अमुं गविशेषम्' इति । तस्मान्न नित्यता सिध्यति स-**

---

**वर्णेऽर्थानवगतेरिति । ननु च भवत्वनित्यः शब्दः, तथाऽपि सम्बन्धस्यापौरुषेयत्वमुपपद्यते ; शब्दत्वस्यैव विशेषनिविष्टस्य वाचकत्वमस्तु ; तेन नित्यत्वाद्वाचकस्योपपन्नमेवाऽपौरुषेयत्वम् ; तत्राह—**शब्दत्वं च निरस्तम् **स्फोटनिराकरणपर्वणि ।** ननु च गत्वाद्यन्यदनिरस्तमस्ति । **तेन गत्वादीन्येव वाचकानि भवन्तु; उपपन्नानि च गत्वादीनि, अनित्यत्वे गव्यक्तीनां प्रत्युच्चारणं भिन्नानामैक्यप्रतीतेः गोत्वादिवत् ।** न तत् । **यदिदमुक्तं तन्नेत्यर्थः । कुतः ?** गस्य विशेषानुपलब्धेः । **अस्यार्थः—तत्र हि सामान्यमङ्गीक्रियते यत्र हि भेदग्रहणानुबन्धमभेदग्रहणम् , यथा गवादिषु । यत्र पुनर्भेदग्रहो नाऽस्ति, तत्र भेदाग्रहणनिबन्धनोऽभेदावसायव्यपदेशः शुक्तिरजतवदिति न सामान्यकल्पनोपपत्तिः । अनित्यपक्षे चानुमानिकभेदभाजामपि गकाराणां न विशेषोपलब्धिरस्तीति भेदाग्रहण एवायमैकावसायः स्यात् । एतेन ज्वालादिषु ज्वालात्वादि प्रतिक्षिप्तम् । अत एव ज्वालादिषु तत्त्वाभिमानो भ्रान्तिरित्युच्यते; अन्यथा सामान्यविषयत्वादभ्रान्तितैव स्यात् । तद्यथोक्तम्—**

> **"ज्वालादेः क्षणिकत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञेति चेन्न तत् ।**
> **तत्रापि प्रत्यभिज्ञेयं सामान्यं नित्यमेव न ॥**
> **भेदबुद्धिस्तु यत्रांशे स्यात् केनचिदुपाधिना ।**
> **न तत्र प्रत्यभिज्ञानं भेदबुद्ध्यैव वारितम ॥" इति ।**

**इह च गस्य विशेषो नोपलभ्यते; तेन भेदाग्रहनिमित्त एवाऽयमेकताबोधभ्रम इति न गत्वादिकमस्ति । यदि गस्य विशेषानुपलब्धिः** कथं तर्हि शुकशारिकामनुष्येषु **भेदप्रतीतिः ? यत एव शुकादिभेदेन भेदप्रतीतिः,** अत एव स्वतो विशेषो नोपलभ्यते; शुकशारिकामनुष्या एव हि तत्र विशेषतामापद्यन्ते । **वक्तृभेदमात्रनिबन्ध एव तत्र भेदः, न स्वतः । तथा च समाने वक्तरि न मनागपि विशेष इति । प्रकृतमुपसंहरति—**तस्मान्न नित्यता सिध्यति सम्ब-

म्बन्धस्य । अतः शब्दस्य नित्यत्वं वक्तव्यम् ; तदिदमाक्षेपपूर्वकमुच्यते—"कर्मैके तत्र दर्शनात्" इति ।

ननु चैवं सति कृतकोऽपि सम्बन्धो नोपपद्यते । ततः किम् ? लौकिकव्यवहारोच्छेदः । पुनस्ततः किम् ? अनित्यत्वप्रतिज्ञा नोपपद्यते ; लौकिकव्यवहारविरोधात् बलान्नित्यता प्राप्नोति । (१)लौकिकव्यवहारविरोधादनित्यता मा भूत् ; नित्यतापत्तेः किमायातम् ? इदमायातम्—लौकिकव्यवहारानुपपत्तिरेव । सत्यमेवम् ; यदि प्रत्यस्तमितं समयेन ; न ह्यविषयः समयस्याऽस्ति; सर्वानुपपत्त्यार्तिहरोऽयं समयः ।

---

न्धस्य । अतः शब्दस्य नित्यत्वं वक्तव्यम् । तदिदमाक्षेपपूर्वकमुच्यते "कर्मैके तत्र दर्शनात्" इति ।

पूर्वपक्षभावेनाऽधिकरणमाचिक्षिप्सुराह—ननु चैव सति कृतकोऽपि सम्बन्धो नोपपद्यते । उदितमात्रनश्वरस्य सम्बन्धकरणे प्रयोजनाभावात् । न हि कृतकसम्बन्धेन पुनर्व्यवहर्तव्यम्, तस्य तदानीमेव विनष्टत्वात्; अन्यस्य च पुनरुत्पन्नत्वात् इत्यनित्ये शब्दे कृतकोऽपि सम्बन्धो नोपपद्यते । समाधित्सुः पृच्छति–ततः किमिति । आक्षेप्ताऽऽह—लौकिकव्यवहारोच्छेद इति । पुनरपि समाधाताऽऽह—पुनस्ततः किमिति । आक्षेप्ताऽऽह—अनित्यत्वप्रतिज्ञा नोपपद्यते; लौकिकव्यवहारविरोधात् बलात् नित्यता प्राप्नोति । समाधातैकदेश्याह—लौकिकव्यवहारविरोधादनित्यता मा भूत् ; नित्यतापत्तेः किमायातम् ? आक्षेप्ता निराकरोति—इदमायातम् । ननु लौकिकव्यवहारानुपपत्तिरेवायातेति । समाधाताऽऽह–सत्यमेवम् । नित्यताऽऽपद्येतैव, यदि प्रत्यस्तमितं समयेन । भाव निष्ठा । समयो लोकव्यवहारहेतुरस्तीत्यर्थः ।

किंविषयः पुनः समयो व्यवहारहेतुः ? न तावच्छब्दविषयः, तस्य भङ्गुरस्य समयव्यवहारानुवृत्त्ययोगात् ; तत्राऽऽह—न ह्यविषयः समयस्यास्ति ; सर्वानुपपत्त्यार्तिहरोऽयं समय इति । अस्याऽर्थः–योऽयं प्रत्युच्चारणं भिन्नेष्वपि वर्णेषु भेदाग्रहनिबन्धनोऽभेदभ्रमः, तद्विषयः समयः । न च व्यवहारविसंवादः, अभिप्रायाविसंवादात् ; प्रमाणान्तरेण ह्यर्थं प्रती-

१. अविरोधादिति क. पु.

तस्मात् शब्दप्रमाणकानां न व्यवहारदर्शनमात्रेण प्रामाण्यं सिध्यति । तस्मान्नित्यत्वे यत्नः कर्तव्योऽभिधानस्य । स चायमारब्धः, वृद्धव्यवहारपूर्वकत्वात् सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धज्ञानपूर्वकत्वाच्चाऽर्थावगतेः । न च क्षणिकत्वेऽपि चक्षुरादीनामिव प्रामाण्यसिद्धिः, प्रथमश्रवणानवगमात् । "कर्मैके तत्र दर्शनात्" इति कृतकत्वं शब्दस्योच्यते; किमिदं कृतकत्वम् ? पुरुषप्रयत्नेनोत्पत्तिः ।

नन्वप्रयत्नपूर्विकाऽपि शब्दस्योत्पत्तिर्दृष्टा यथा छलच्छलादेः । नायं दोषः, अभिधानाधिकारात् । न चेदमभिधानमप्रयत्नपूर्वकं

---

स्य तत्प्रतिपादनाभिप्रायेण पुरुषा भ्रान्त्याऽरूढैकत्वान् शब्दान् समयकरणकालभाविताभिमानेन प्रयुञ्जते । प्रतिपत्ताऽपि तेनैवाऽभिमानेन तदभिप्रायान्तर्भावमुखेनार्थं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायाव्यभिचारेणाऽर्थसिद्धिः; ततश्च व्यवहार इति । वैदिकस्तु व्यवहारः शब्दैकनिबन्धन इति न समयस्तत्र हेतुः; तदाह—तस्माच्छब्दप्रमाणकानां न व्यवहारदर्शनमात्रेण प्रामाण्यं सिध्यति । तस्मान्नित्यत्वे यत्नः कर्तव्योऽभिधानस्य। स चाऽयमारब्धः ।

ननु च क्षणिकत्वेऽपि शब्दस्य पुरुषानपेक्षमेवाऽर्थेषु प्रामाण्यं किमिति न भवति ? यथा अनित्यानामपि चक्षुरादीनां स्वतःप्रामाण्यमित्यत्राऽऽह—वृद्धव्यवहारपूर्वकत्वात् सम्बन्धज्ञानस्य; सम्बन्धज्ञानपूर्वकत्वाच्चार्थावगतेः क्षणिकत्वे चक्षुरादीनामिव न प्रामाण्यसिद्धिः । सम्बन्धज्ञानसापेक्षत्वमेव कुत इत्यत्राऽऽह—प्रथमश्रवणेऽर्थानवगमात् । "कर्मैके तत्र दर्शनात्" इति कृतकत्वं शब्दस्योच्यते; किमिदं कृतकत्वम्? अयमाशयः—यदि सर्वशब्दानधिकृत्य कृतकत्वं कृत्रिमत्वमुच्यते, तदा प्रयत्नानन्तरदर्शनादिति भागासिद्धो हेतुः, समुद्रघोषादिष्वभावात् । पक्षश्च प्रमाणान्तरविरुद्धः । अथाऽभिधानात्मकानेव पक्षीकृत्य प्रयत्नजत्वं साध्यते, तदाऽनभिधायकानां कृतकता न साधिता स्यादिति भावः ।

उत्तरम्—पुरुषप्रयत्नेनोत्पत्तिः कृतकत्वमुच्यते । अभिधानात्मकानामेव प्रयत्नेनोत्पत्तिस्साध्यत इत्याशयः ।

आशयमबुध्वा चोदयति—नन्वप्रयत्नपूर्विकापि शब्दस्योत्पत्तिर्दृष्टा यथा छलच्छलादेः । नायं दोषः, अभिधानाधिकारात् । अभिधानस्यैव हि प्रामाण्यं प्रतिज्ञातम्; तेन तस्यैवाऽपौरुषेयसम्बन्धप्रतिपादनायेदमुच्यते । न चेदमभिधानमप्रयत्नपूर्वकं दृश्यते; अतः क्रियानन्तरोपलब्धेः तथैवो-

दृश्यते । अतः क्रियानन्तरोपलब्धस्तथैवोत्पद्यत इति मन्यामहे । कथं तर्हि मूलोदकादिषु ? अन्यतोऽस्तित्वावगतेः ; शब्दे पुनः प्रयत्नानन्तरैवोपलब्धिः । तस्मान्न विद्यमानस्य प्रयत्नोऽभिव्यञ्जक इति शक्यते वक्तुम् ।

नन्विदमस्ति प्रयत्नात् पूर्वमस्तित्वे प्रमाणम् । किमिदमस्ति ? सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षम् । कथमत्र प्रत्यभिज्ञानम् अन्यत्वानवगमात् ? अनित्यत्ववादिनो वा किमन्यत्वेनाऽवगतिरस्ति ? किमिति नास्ति प्रध्वस्तोत्पन्नयोः ? विशेषाग्रहणात् । किं विशेषाग्रहणनिबन्धनैव

---

त्पद्यत इति मन्यामहे । आक्षिपति—कथं तर्हि मूलोदकादिषु ? मूलोदकादीनि प्रयत्नानन्तरोपलब्धान्यपि न प्रयत्नजन्यानि । अत्र समाधिः—अन्यतोऽस्तित्वावगतेः । प्रमाणान्तरेण मूलोदकादीनि प्रयत्नात्प्रागवगतसत्त्वानीति न तेषां प्रयत्नो जनयिता ; शब्दे पुनः प्रयत्नानन्तरैवोपलब्धिः । तस्मान्न विद्यमानस्य प्रयत्नोऽभिव्यञ्जक इति शक्यते वक्तुम् ।

ननु शब्दस्यापि प्रयत्नात् पूर्वमस्तित्वे इदमस्ति प्रमाणम् । (१)किमिदमस्ति ? सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षम् । प्रत्यभिज्ञानेन शब्दस्यैकतां गृह्णता सिद्धे प्राक् सत्त्वे पूर्वोत्तरयोः प्रयत्नयोरुत्तरः प्रयत्नोऽनुत्पादक इति सिध्यति; सिद्धे चैवं पूर्वोऽप्यभिव्यञ्जक इति सिद्धमुत्तरप्रयत्नवत् ; न हि स एव तस्योत्पादकोऽभिव्यञ्जकश्च युज्यते । समर्थयिताऽऽह—कथमत्र प्रत्यभिज्ञानम् ? अन्यत्वानवगमात् । अस्यार्थः—अन्यत्वावगमपूर्वकं हि यत्राऽभेदज्ञानम्, तत्र प्रत्यभिज्ञा भवति ; अन्यत्वानवगमे तु भेदाग्रहणनिबन्धन एवैकावसायभ्रमः ।

आक्षेपक आह—अनित्यत्ववादिनो वा किमन्यत्वेनाऽवगतिरस्ति ? अस्यार्थः—भेदाग्रहणनिबन्धना तत्रैकतावबोधभ्रान्तिरङ्गीक्रियते, यत्राऽन्यत्वमवगम्यते; न चाऽत्रानित्यत्ववादिनोऽपि अन्यत्वप्रतीतिरस्ति । समर्थक आह—किमिति नास्त्यन्यत्वेनाऽवगतिः प्रध्वस्तोत्पन्नयोः ? प्रध्वस्तस्योत्पन्नस्य च व्यक्तमन्यत्वम । आक्षेपक आह—विशेषाग्रहणादन्यत्वं नाऽवगम्यत इति । समर्थक आह—किं विशेषाग्रहनिबन्धनैव प्रत्यभिज्ञा ? यदि विशेषाग्रहनिबन्धनैव प्रत्यभिज्ञा ज्वालादिष्वपि तथा स्यादिति मन्यते । आक्षेपक

१. किमीस्त. इति. क. पु.

प्रत्यभिज्ञा ? किं वा मन्यते भवान् ? कर्मण्यपि प्रत्यभिज्ञा प्राप्नोति । स्वरूपग्रहणे सतीदमुच्यते ; आनुमानिकं च कर्म—इत्युक्तम् । का वार्ता ज्वालादिषु ? नित्यत्वे ज्वालादीनामनुमानविरोध इति चेत्, तुल्यमभिधानेऽप्यस्थानादेः । तस्मात् विशेषाग्रहणेऽप्यन्यता ; अन्यत्वे च सिद्धा प्रयत्नानन्तरोपलब्धेः प्रयत्नेनोत्पत्तिः ॥६॥

## अस्थानात ॥ ७ ॥

ननु च प्रयत्नोत्पन्नानामपि कालान्तरावस्थायितया(१) नैव

---

आह-किं वा मन्यते भवान् ? एवमेवेत्यर्थः । समर्थक आह—कर्मण्यपि प्रत्यभिज्ञा प्राप्नोति । तत्रापि विशेषाग्रहणादिति भावः ।

आक्षेपक आह—स्वरूपग्रहणे सतीदमुच्यते ! विशेषाग्रहणनिबन्धना प्रत्यभिज्ञेति यदिदमुच्यते, तत्स्वरूपग्रहणे सति । आनुमानिकं च कर्म । तेन तत्र स्वरूपग्रहणं नास्तीति विशेषाग्रहणेऽपि न प्रत्यभिज्ञा । शब्दानां तु स्वरूपग्रहणमस्तीति युक्ता तत्र प्रत्यभिज्ञा । समर्थक आह—का वार्ता ज्वालादिषु ? ज्वालादीनां तु स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते ; भेदश्च नाऽवगम्यते ; तेन तत्राऽपि तर्हि भवतः प्रत्यभिज्ञाऽभिप्रेता ? समर्थक एवाऽऽक्षेपकस्याऽऽशयमाशङ्कते-नित्यत्वे ज्वालादीनामनुमानविरोध इति चेत्; ज्वालादीनां नित्यत्वे स्थिरत्वेऽङ्गीक्रियमाणेऽनुमानविरोधः ; ज्वालायां प्रभामण्डलवितत्या तेजोऽवयवानां विशरणमवगम्यते; विशीर्णावयवश्चाऽवयवी विनष्टः; पुनरुपलभ्यिश्च ज्वालान्तरस्योत्पन्नत्वादित्यनुमानेन ज्वालादीनामन्यत्वमवसीयत इत्यनुमानविरोधात् भेदाग्रहणनिबन्धन एवैकात्वगमभ्रमः, न प्रत्यभिज्ञेति चेत् । सम्प्रति दूषयति—तुल्यमभिधानेऽप्यस्थानादेः । अस्थानादिहेतुभिरत्राप्यनुमानविरोध इति तुल्यम् ; अतः कथमत्राऽपि प्रत्यभिज्ञा ? उपसंहरति—तस्माद्विशेषाग्रहणेऽपि प्रत्यक्षतः, अनुमानताऽन्यता ; अन्यत्वे च सति प्रयत्नात्प्रागसत्त्वसिद्धेः सिद्धा प्रयत्नानन्तरोपलब्धेः प्रयत्नेनोत्पत्तिः ॥ ७ ॥

## अस्थानात ॥ ७ ॥

ननु च प्रयत्नोत्पन्नानामपि कालान्तरावस्थायितया नैव व्यवहारानुपपत्तिः घटादीनां कारकाणाम् । ज्ञापकस्याप्युत्पन्नस्य चक्षुरादेः स्वाभाविकं पुरुष-

---

१. न व्याहा. इति. क. पु.

व्यवहारानुपपत्तिः; उत्पन्नस्याऽपि चक्षुरादेः स्वाभाविकं रूपग्रहणसामर्थ्यं नैव विहन्यते । सत्यम् ; नैतच्छब्दे, अस्थानात् ।

ननु चक्षुषोऽस्थानत्वेऽपि रूपग्रहणशक्तिर्नैव विहन्यते, तद्वच्छब्देऽपीति चेत् , प्रत्युक्तं प्रथमश्रवणानवगतेः । तस्मात् 'अस्थानात्' इत्ययं हेतुरौत्पत्तिकत्वविघाती सम्बन्धस्य । यदि कालान्तरावस्थायिता स्यात् , स्यादपि व्यवहाराच्छब्दादर्थावगतिः ; अस्थायित्वे पुनः समय एव शरणं भवितुमर्हतीत्युक्तम्—"अस्थानात्" इति ॥ ७ ॥

## करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥

लौकिकमप्यभिधानम(१)मुमेव न्यायमनुवर्तते । काऽत्र न्यायानुवृत्तिः ? मुख्यार्थता करोतेः—शब्दं कुरु, शब्दं मा कार्षीः, शब्दकार्ययं माणवक इति ॥ ८ ॥

---

**प्रयत्नानपेक्षं** रूपग्रहणसामर्थ्यं नैव विहन्यते ; **तथा शब्दस्याऽपि प्रयत्नोत्पन्नस्य पुरुषानपेक्षमेव ज्ञापकत्वमस्त्विति ।** सत्यमेतच्चक्षुरादिषु ; **शब्दे त्वेतन्नाऽस्ति ; कुतः ?** अस्थानात । (१)**उत्पत्तिमात्रविनष्टत्वादित्यर्थः ।**

**पुनरपि चोदयति**—ननु चक्षुषोऽस्थानत्वेऽप्युन्मीलिततत्क्षणनिमीलितस्य रूपग्रहणशक्तिर्नैव विहन्यते, तद्वच्छब्देऽपीति चेत ; **उत्तरम्**—प्रत्युक्तं प्रथमश्रवणानवगतेरिति । **सम्बन्धग्रहणसापेक्षस्य प्रत्यायकत्वम ; न च तत्क्षणिकस्य भवतीत्यर्थः ।** तस्मात् 'अस्थानात्' इत्ययं हेतुरात्पत्तिकत्वविघाती सम्बन्धस्य । यदि कालान्तरावस्थायिता स्यात् , स्यादपि व्यवहाराच्छब्दादर्थावगतिः । अस्थायित्वे पुनः समय एव शरणं भवितुमर्हतीत्युक्तम्—अस्थानादिति ॥ ७ ॥

## करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥

लौकिकमप्यभिधानममुमेव न्यायमनुवर्तते । काऽत्र न्यायानुवृत्तिः ? मुख्यार्थता करोतेः—शब्दं कुरु, शब्दं मा कार्षीः, शब्दकार्ययं माणवक इति । **अभूतप्रादुर्भावनं करोत्यर्थः ; स मुख्यो भवत्यनित्यत्वपक्षे । विधिनिषेधसिद्धार्थत्वेनोदाहरणत्रयम् ॥**

---

१. इममेव. इति. ख. पु. २. उत्पन्नमात्र. इति. क. पु.

## सत्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥ ९ ॥

(१)"नानादेशेषु च युगपच्छब्दमुपलभामहे; तदेकस्य नित्यस्याऽनुपपन्नमिति" कथमनुपपत्तिः ? इयमनुपपत्तिः—युगपदेकस्यानेकत्रोपलब्धिर्न दृष्टा । ततः किम् ? इदं ततो भवति—(२)अन्यत्वम् । ननु च साधितमन्यत्वम् । सत्यं साधितम्; हेतुप्रचयस्तु प्रदर्श्यते । को लाभः ? न खलु कश्चित् । न चेत् कश्चित्, हेतुप्रचयेन किम् ? सत्यं यथा भवानाह; किन्त्वयमेवाऽर्थो राद्धान्तमाक्षिपति । तस्मात् तद्भ्रमप्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः, न ह्यनुपन्यस्तस्य भ्रान्तिता शक्यते वक्तुम्; अप्रदर्शिते च भ्रान्तित्वेऽपुनरुक्तोऽयं भवति कस्यचिन्मन्दधियः । सर्वार्थं चेदं शास्त्रं "मन्दविषणापि" इति दर्शितं भाष्यकारेण ।

---

## सत्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥ ९ ॥

नानादेशेषु च युगपच्छब्दमुपलभामहे; तदेकस्य नित्यस्याऽनुपपन्नमिति **भाष्यमनुभाषितम् । आक्षिपति**—कथमनुपपत्तिः ? **उत्तरम्**—इयमनुपपत्तिः—**युगपदेकस्य देवदत्तादेरनेकत्रोपलब्धिर्न दृष्टा; क्रमेण तु दृश्यत एव । यद्येवं** ततः किम् ? **उत्तरम्**—ततोऽन्यत्वम्; **एकस्मात् व्यावृत्ता युगपदनेकत्रोपलब्धिरन्यत्वं साधयति** । ननु च साधितमन्यत्वम् । **अतः पुनरुक्तमिति यावत् । उत्तरम्**—सत्यं साधितम्; हेतुप्रचयस्तु प्रदर्श्यते । **पूर्वं हेत्वन्तरेणान्यत्वमुक्तम्; सम्प्रति हेत्वन्तरमुच्यते** । को लाभः ? **हेतुप्रचयदर्शने साध्यस्याऽभेदान्न कश्चिल्लाभ इत्यर्थः । उत्तरम्**—न खलु कश्चिदिति । **साध्याभेदात् । चोदयति**—न चेत्कश्चित्, हेतुप्रचयेन किम् ? **उत्तरम्**—सत्यं यथा भवानाह; किन्त्वयमेवार्थो राद्धान्तमाक्षिपति । **अनिराकृतोऽयमर्थः सिद्धान्तमाक्षिपतीति कस्यचिद्भ्रान्तिः स्यात्** । तस्मात् तद्भ्रमप्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः । **तदिदं विवृणोति**—न ह्यनुपन्यस्तस्य भ्रान्तिता शक्यते वक्तुम्; अप्रदर्शिते च भ्रान्तित्वेऽपुनरुक्तोऽयं भवति कस्यचिन्मन्दधियः । **ननु मन्दधिय एवायं भ्रमो न तीक्ष्णधियः; ततः किमित्यनेनोक्तेनेत्यत्राऽऽह**—सर्वार्थं चेदं शास्त्रं "मन्दविशेणापि" इति दर्शितं भाष्यकारेण ।

---

१. शा. भा. १८. २७. २. अनित्यत्वं, इति. क. पु.

(१)"असति विशेषे नित्यस्य नाऽनेकत्वम्" इति । किमिदम्—असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वमिति ? 'असति विशेषे नानात्वं नास्ति' इति शक्यते वक्तुं नित्यस्याऽनित्यस्य वा; नित्यग्रहणं न विद्मः। यद्यनित्यस्याऽसत्यपि विशेषे नानात्वं स्यात्, युक्तं वक्तुम् 'नित्यस्य' इति। तस्माद्वर्णनीयोऽयं ग्रन्थः। वर्ण्यते तर्हि—गवादेरेकस्याऽनेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा नित्यस्य सतः; तस्मात् "सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात्" इत्यस्याऽनेनाऽन्यथासिद्धिराशङ्किता; तस्येदमुत्तरम्–'असति विशेषे' इति। किं गवादेर्विशेषो विद्यते ? तदपि ह्यक्रमविशिष्टम्; न ह्यन्यच्छाबलेये अन्यच्च बाहुलेये।

अथाऽयमभिप्रायः—असत्याश्रयविशेषे–इति। तत्राप्याश्र-

असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वमिति भाष्यमनुभाषितम्। आक्षिपति—किमिदमसति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वमिति 'असति विशेषे नानात्वं नास्ति' इति शक्यते वक्तुं नित्यस्याऽनित्यस्य वा; नित्यग्रहणं न विद्मः। सामान्येनापि शक्यते वक्तुं नित्यग्रहणमफलमिति। यद्यनित्यस्याऽसत्यपि विशेषे नानात्वं स्यात्, युक्तं नित्यस्येति विशेषणम्; न त्वेतदस्ति। तस्माद्वर्णनीयोऽयं ग्रन्थः। वर्ण्यते तर्हि–गवादेरेकस्यानेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा नित्यस्य सतः। तस्मात् "सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात्" इत्यस्य हेतोरनेन भाष्येणान्यथासिद्धिराशङ्किता—नित्यस्य नानादेशेषु युगपदुपलब्धिरेकस्यापीति; तस्येदमुत्तरम्–'असति विशेषे' इति।

पुनराक्षिपति—किं वा गवादेर्विशेषो विद्यते ? तदपि ह्यक्रमविशिष्टम्; न ह्यन्यच्छाबलेयेऽन्यच्च बाहुलेये। अस्यार्थः–हेतुसमर्थनवादिना हि त्वयैवमुच्यते, यदिदं नित्यत्वेनैकस्यानेकत्र दर्शनम्, तद्विशेषे सति गवादेः; न च शब्दस्य विशेषोऽस्ति। तस्मान्न नित्यत्वेनेदमनेकत्र दर्शनम्; किन्तु तत्र तत्रोत्पन्नत्वेनैवेति। एवं च वदतस्तवाऽयमभिप्रायो लक्ष्यते–गवादेर्विशेषो विद्यत इति। स चायमभिप्रायस्तेऽनुपपन्नः गवादेरपि विशेषाभावात्।

अथायमभिप्रायस्ते–असत्याश्रयविशेषे गोत्वस्याऽपि विशेषो नाऽस्ति, सति त्वाश्रयविशेषे गोत्वस्यापि विशेष इति; अयमपि तवाभिप्रायोऽयु-

१. शा. भा. १. १८. २८.

यस्यैवाऽन्यत्वम् ; किमायातमाश्रयिणः ? तस्मान्नित्यस्याऽप्येकस्याऽनेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा । अतो नाऽन्यत्वे युगपद्दर्शनं हेतुः ।

अथेदं मतम्——नैव गवादेर्युगपद्दर्शनमनेकत्र ; भेदा एव हि तत्रानेकदेशतया गृह्यन्ते, न गोत्वमिति । कथं तर्हि सर्वेषु 'गौः', 'गौः' इति बुद्धिः ? अत एवाऽनेकदेशत्वं गोत्वस्य नाऽस्ति । अन्यथा हि 'इह गोत्वम्', 'इह गोत्वम्' इति स्यात् । कथं तर्हि——इह प्रत्ययात् समवायः ? एकद्रव्यपदार्थाभिप्रायं तत्, न व्यक्त्यभिप्रायम् । तस्माद्धेतुरन्यत्वे युगपद्दर्शनम् । 'असति विशेषे' इति च युक्तं

---

क एव ; यतस्त त्राप्याऽश्रयस्यैवान्यत्वम् ; किमायातमाश्रयिणः ? न ह्याश्रयभेदेनाऽऽश्रयी भिद्यते, अन्यत्वात्तयोः । तस्मान्नित्यस्याप्येकस्याऽनेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा । अतो नित्यत्वेनाप्येकस्यानेकत्रोपलब्धिसिद्धेर्नान्यत्वे युगपद्दर्शनं हेतुः ।

अथेद मतम्——नैव गवादेर्युगपद्दर्शनमनेकत्र, भेदा एव हि तत्रानेकदेशतया गृह्यन्ते, न गोत्वमिति । अनेन समर्थनवादिनोऽभिप्रायान्तरमाशङ्कते पूर्वपक्षाक्षेपवादी । अर्थस्तु—अथेदं तव समर्थनं समर्थनवादिनो मतम्—येयमन्यथासिद्धिराशङ्किता, सा असिद्धत्वेनैव परिह्रियते ; असति विशेषे गोत्वादेरनेकत्वं नास्ति । गोत्वादेर्विशेषो नास्ति । विशेषाभावे च नानेकत्वम् । यदि चाऽनेकत्र युगपदुपलभ्यते, तदा नियतमनेकत्वं स्यात् ; तच्च नास्ति । तस्मादनेकत्रोपलब्धिरेव गोत्वस्य नास्ति । भेदा एवानेकत्रोपलभ्यन्ते, न गोत्वम् । अतो नित्यत्वेनाऽप्येकस्याऽनेकत्रोपलब्धिर्भवतीति न किञ्चित्सद्धमिति । सम्प्रति दूषयति—कथं तर्हि सर्वेषु गौर्गौरिति बुद्धिः ? अस्यार्थः——गोत्वमनेकासु व्यक्तिषु प्रतीयमानमनेकप्रदेशमिव प्रतीयते । अथाऽनेकासु व्यक्तिषु गोत्वं न प्रतीयते, कथं तर्हि सर्वेषु पिण्डेषु गौर्गौरिति बुद्धिः ? विशेषसमवायपरिकल्पननिबन्धना हि विशिष्टबुद्धिः । समर्थनवाद्याह—यत एव गौर्गौरिति बुद्धिः अत एवानेकदेशत्वं गोत्वस्य नास्ति । अन्यथा हि यदि व्यक्तिर्गोत्वस्य देशत्वेन प्रतीयते, 'इह गोत्वम्', 'इह गोत्वम्' इति स्यात् । न चैवमस्ति । तस्मान्न देशतया व्यक्तिः प्रतीयते । कथं तर्हि "इहप्रत्ययात्समवायः" ? योऽयम् "इह प्रत्ययात्समवायः" इति पदार्थविदामुद्गारः, स कथमित्याक्षेपः । उत्तरम्——एकद्रव्यपदार्थाभिप्रायं तत्, न व्यक्त्यभिप्रायम् । अस्यार्थः——एकद्र-

विशेषग्रहणम् । ननु चाऽनित्यस्याऽप्यसति विशेषे नैवाऽन्यत्वम् । बाढमस्ति ज्वालादिषु; कार्यत्वाच्चाऽविरोधः । नित्यस्य त्वकार्यत्वादनेकत्वविरोध इति युक्तो हेतुः ॥ ९ ॥

प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १० ॥

प्रकृतिविकारभावश्च शब्दस्य शब्दज्ञाः स्मरन्ति; न चायं

व्यश्चासौ पदार्थश्चेति; एकद्रव्यपदार्थशब्देन कर्मपदार्थ उच्यते; कर्मपदार्थ एवैकद्रव्यः एकद्रव्यमाश्रयभूतं तस्यैव, न द्रव्यपदार्थस्य गुणपदार्थस्य वा; द्रव्यपदार्थो ह्यद्रव्याश्रितो भवति परमाण्वाकाशादिः । अनेकद्रव्याश्रितोऽपि भवति घटादिः । गुणपदार्थस्त्वनेकद्रव्याश्रितः; यथा संयोगविभागद्वित्वादिसंख्यात्मकोऽनेकद्रव्याश्रितः, रूपादिरेकद्रव्याश्रितः; कर्मपदार्थस्त्वेकस्मिन्नेव द्रव्ये वर्तते । तदाह भगवान् काश्यपः—"एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षं कारणं कर्मलक्षणम्" इति तेनैकपदार्थाभिप्रायेणेदमुच्यते "इहप्रत्ययात्समवायः" इति, न व्यक्त्यभिप्रायेण । न व्यक्तावपि इहप्रत्ययो जात्यपेक्षयेति। का पुनरत्र युक्तिः ? इयमुच्यते—कर्मपदार्थो ह्यनुमेयः, तेन तद्ग्रहे द्रव्यं गृहीतं सत् पुनस्तदनुमानसमये शक्यमिहप्रत्ययेनालम्बितुम्; जातिस्तु न भिन्नप्रमाणग्राह्या; धर्मी च गृह्यमाणाऽवश्यं येन केनचिद्धर्मेणालिङ्गितो ग्रहीतव्यः; सर्वा हि प्रतीतिः 'एवम्' इति भवति; एवंशब्दः प्रकारार्थः; प्रकारश्च धर्मः; तत्र जातिः धर्मिप्रतीतावनुप्रविष्टेति न तदपेक्षया धर्मी इहप्रत्ययविमर्शमर्हतीति । अतो धर्मधर्मितयैव जातिव्यक्त्योः प्रतीतिः, नाधाराधेयतया । तस्मादन्यथासिध्यभावाद्धेतुरन्यत्वे युगपद्दर्शनम् । "असति विशेष" इति च युक्तं भाष्यमन्यथासिद्धिपरिहारार्थम् ।

ननु चानित्यस्याप्यसति विशेषे नैवान्यत्वम्; अतः किमर्थं नित्यस्येति कृतम् ? बाढम्, अतिशयेनाऽसत्यपि विशेषेऽनेकत्वमनित्यस्यास्ति यथा ज्वालादिषु; तत्राऽनेकत्वं ज्वालादीनामविरुद्धम्, कार्यत्वात्; कार्यं हि तत्र तत्र क्रियमाणं युक्तमनेकम्; तदाह—कार्यत्वाच्चाविरोध इति । नित्यस्य त्वकार्यत्वादनेकत्वविरोध इति युक्तो हेतुः "सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात्" इति ॥ ९ ॥

प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १० ॥

प्रकृतिविकारभावं च शब्दस्य शब्दज्ञाः स्मरन्ति; न चायं नित्यस्योपपद्यते; त-

नित्यस्योपपद्यते; तस्मात् स्मृतिरपि पूर्वोक्तहेत्वनुगुणैव । सादृश्यमप्यनुगुणमुपलभामह इत्युपपन्नं कार्यत्वम् ॥ १० ॥

## वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ ११ ॥

कारणवृद्ध्यनुगमाच्च कार्यत्वं मन्यामहे ज्वालादीनामिव । तस्मादनुपलभ्यमानावयवस्याऽप्यवयववृद्धिरनुमीयते; ज्वालैवात्र निदर्शनम् ॥

## समं तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥ (सि) ॥

"समं तु तत्र दर्शनम्" । किमिदं समं दर्शनम् ? इदं तत् समं दर्शनम्—कार्ये चाऽकार्ये च तुल्यो हेतुरिति । कथं तुल्यता ? सांन्यासिकतया । किमत्र संन्यस्तम् ? इदमत्र संन्यस्तम्—यदि सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षग्राह्यतां वक्ष्याम इति । ननूक्तं तत् परिहृतं च--ज्वालादिष्विवानुमाने प्रत्यर्थिनि न शक्यत एकतां वक्तु-

---

स्मात्स्मृतिरपि पूर्वोक्तहेत्वनुगुणैव। सादृश्यमप्यनुगुणमुपलभामह इत्युपपन्नं कार्यम् ॥

## वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ ११ ॥

ननु च निरवयवस्य शब्दस्य कथं महत्त्वम् ? सावयवस्य महत्वं कारणबहुत्वात् कारणविशेषप्रचयाच्च भवतीति । अत्रोपसंहरन्नाह--तस्मादनुपलभ्यमानावयवस्याऽप्यवयववृद्धिरनुमीयते ; ज्वालैवात्र निदर्शनम् ॥

## समं तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥ (सि)

समं तु तत्र दर्शनम् । किमिदं समं दर्शनम् ? इदं तत् समं दर्शनम्—कार्ये चाऽकार्ये च तुल्यो हेतुरिति । कथं तुल्यता ? सांन्यासिकतया । किमत्र संन्यस्तम् ? इदमत्र संन्यस्तम्--यदि सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षग्राह्यतां वक्ष्याम इति । **यदि सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षग्राह्यता शब्दस्य स्यात, तदा प्रयत्नानन्तरदर्शनं प्रयत्नस्याभिव्यञ्जकतया भविष्यति ; अथ सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षग्राह्यता शब्दस्य न स्यात, तदा प्रयत्नः शब्दस्य कारक एवेति** । ननूक्तं तत्—**सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षम्** । परिहृतं च—ज्वालादिष्विवानुमाने प्रत्यर्थिनि न शक्यत एकतां वक्तुमिति । सत्यम्; यदि भेदाग्रहणनिबन्धनैव प्रत्यभिज्ञोच्येत ; तदग्रहणनिबन्धना सेति प्रतिपादयिष्यते । **अस्यार्थः—यदि भेदाग्रहणमात्रं प्रत्यभिज्ञा**

मिति । सत्यम्; यदि भेदाग्रहणनिबन्धनैव प्रत्यभिज्ञोच्येत; तद्ग्रहणनिबन्धना सा — इति प्रतिपादयिष्यामः । तस्मादुपपन्नम्—'समं तु तत्र दर्शनम्" इति ॥ १२ ॥

## सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥ १३ ॥

"सतः परमदर्शनं विषयानागमात्" इति तद्वदनैकान्तिकमदर्शनमपीत्युक्तम् । नन्वेतन्नोपपद्यते; नित्यस्याऽदर्शने को हेतुः ? यदि परं विषयानागमः, अस्तु तर्हि । स एवाऽत्र दुर्भणः । किमिति ? नित्यपक्षे ह्यभिव्यङ्ग्यत्वं शब्दस्य; एकश्चाऽयं शब्द एकविषयश्च, (१)आकाशविषयत्वात्; ग्राहकं चाऽस्याऽऽकाशमेव; कथं विषयानागतिः ? तस्मात् ध्वस्तस्यैवानुपलब्धिर्न्याय्या । केन वोक्तम्— न न्याय्येति ? तद्ग्रहणे तु सति सर्वस्यैवाऽस्याऽन्याय्यता न्याय्या । अत एवोक्तम्—'यदि शक्ष्यामः' इति ।

---

स्यात्, तदा प्रध्वानानन्तरदर्शनमसत्त्वेनैव स्यात्; तद्ग्रहणनिबन्धनायां तु प्रत्यभिज्ञायां तद्दर्शनानुपलभ्यमानमप्यावरणादि शक्यं कल्पयितुमिति । तस्मादुपपन्नम्—'समं तु तत्र दर्शनम्' इति ॥

## सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥ १३ ॥

"सतः परमदर्शनं विषयानागमात्" इति तद्वदनैकान्तिकमदर्शनमपीत्युक्तम् । नन्वेतन्नोपपद्यते सतोऽदर्शनम् । नित्यस्यादर्शने को हेतुः ? यदि परं विषयानागमः । सोऽपि चाऽनुपपन्न इति भावः । समर्थयते —अस्तु तर्हि । आक्षिपति—स एवाऽत्र दुर्भणः । किमिति दुर्भणः ? हेतुमाह—नित्यपक्षे ह्यभिव्यङ्ग्यत्वं शब्दस्य; एकश्च शब्द एकविषयश्च, आकाशविषयत्वात्; ग्राहकं चात्राकाशमेव । कथं विषयानागतिः ? यदि हि नाना शब्दा भवेयुः, तदा य एव विषयग्रामः स एवोपलभ्येत; नान्यः । तथा यदि नाना देशाः, तदा देशान्तरे नोपलभ्येत; ग्राहकं चाकाशमेव; अतो नाप्राप्तता शब्दस्येत्युपलम्भः स्यात् । तस्मात् ध्वस्तस्यैवानुपलब्धिर्न्याय्या । केन वोक्तम्—न न्याय्येति ? तद्ग्रहणे तु सति सर्वस्यैवास्याऽन्याय्यता न्याय्या; अत एवोक्तम्—'यदि शक्ष्यामः' इति ।

---

१. अकाशदेशत्वात इति. क. पु   २. अमुं""अमुं । इति ख. पु.

ननु तद्ग्रहणेऽपि नाऽत्र आवरणादिकल्पना आत्मानं लभते । किमिति ? पूर्वक्लृप्तविरोधात् । किं क्लृप्तम् ? आकाशमिन्द्रियम्; तच्चैकम् । (१)तस्मात् संयोगविभागयोरभिव्यञ्जकत्वे सत्यपि सर्वशब्दानां सर्वैश्चोपलब्धिः प्राप्नोति । युक्तं तावत् सर्वैर्ग्रहणम्; सर्वशब्दानां तु न युक्तम्, कारणाभिव्यञ्जकान्यत्वात् । सर्वैश्चोपलब्धिः कार्यपक्षेऽपि तुल्यैव । यश्चोभयोर्दोषः, न तमेकश्चोद्यो भवतीति परिहृतमिदं दूषणं कारकाभिव्यञ्जकयोर्विशेषाभिधानेन विना नैव चोद्येत नित्यत्ववादिनः । अयमस्ति विशेषः— अभिव्यक्तिः शब्दस्य, इन्द्रियस्य वा स्यात् ? तत्र शब्दाभिव्यक्तौ तावदेकविषयत्वात् सर्वशब्दानां घटादीनामिवैकविषयाणां नाऽभिव्यक्तिः क्रमेण शक्यते वक्तुम्, अदृष्टत्वात् प्रसिद्धानामभिव्यञ्जकानां प्रदीपादीनाम्; कारणानां तु कार्यदर्शनात् शक्यमनुमानं शक्तेः ।

---

ननु तद्ग्रहणेऽपि नाऽत्र आवरणादिकल्पना आत्मानं लभते । किमिति ? पूर्वक्लृप्तविरोधात् । किं क्लृप्तम् ? आकाशमिन्द्रियम्; तच्चैकम्; अतः संयोगविभागयोरभिव्यञ्जकत्वे सति सर्वशब्दानां सर्वैश्च ग्रहणं प्राप्नोति; सर्वे हि शब्दाः समानदेशाः; तत्रैकाभिव्यक्तौ सर्वेऽभिव्यज्येरन् समानदेशत्वात् घटादिवत्; आकाशस्थः शब्दोऽभिव्यज्यते; एक एव चाकाशः; आकाशश्चेन्द्रियमिति सर्वेन्द्रियस्थाभिव्यक्तः सर्वैरुपलभ्यः स्यात् । अत्र चोदयति—युक्तं तावत् सर्वैर्ग्रहणम्; सर्वशब्दानां तु न युक्तम्, कारणाभिव्यञ्जकान्यत्वात् । यथा कारणानां भिन्नत्वात् कश्चिच्छब्दः केनचिन्क्रियते, तथा कश्चिच्छब्दः केनचिदभिव्यज्यते । सर्वैश्चोपलब्धिः कार्यपक्षेऽपि तुल्यैव । सर्वेन्द्रियवर्तिन एव शब्दस्योत्पत्तेः । यश्चोभयोः समो दोषो न तमेकश्चोद्यो भवतीति परिहृतमिदं दूषणं कारकाभिव्यञ्जकयोर्विशेषाभिधानेन विना नैव चोद्यो नित्यत्ववादिनः । संप्रति पूर्वपक्षी विशेषमाह—अयमस्ति विशेषः—अभिव्यक्तिर्हि शब्दस्य, इन्द्रियस्य वा स्यात् ? तत्र शब्दाभिव्यक्तौ तावदेकविषयत्वात् सर्वशब्दानां घटादीनामिवैकविषयाणां नाऽभिव्यक्तिः क्रमेण शक्यते वक्तुम्, अदृष्टत्वात् प्रसिद्धानामभिव्यञ्जकानां प्रदीपादीनाम् । ते हि सर्वानेव समानदेशानभिव्यञ्जयन्ति, न पुनरेकैकम् । कारणानां तु कार्यदर्शनात् शक्त्यनुमानम् । तत्र यदेव

१. अत इति क. पु.

ननु अभिव्यञ्जकानामप्यभिव्यक्तिदर्शनादेवाऽनुमानं युक्तं शक्तेः। न कार्यपक्षे प्रतिपक्षतया सम्भवति। को वा विशेषः? प्रसिद्धेषु कारणेषु दर्शनात्, अभिव्यञ्जकेषु चाऽदर्शनात्। दृष्टानुगुणं चाऽनुमानम्, न दृष्टविरोधि।

ननु चैकविषयत्वे विरोधः; विषयान्तरे तु विरोधकथा विरुद्धेव। सत्यम्; विषयान्तरतैवाऽत्र दुर्वचा। न दुर्वचा। श्रोत्रमाकाशमित्यभ्युपगमात्; अभिन्नं चाऽऽकाशम्; सर्वशब्दाश्च श्रोत्रविषयाः; तस्मादेकविषयत्वम्; विषयैक्याच्च दृष्टविरोधः। किमिदं प्रलप्यते? तदिदमापतितम्—कर्णे स्पृष्टः कटिं चालयती-

---

कार्यं दृश्येत, तदेव क्रियत इति युक्तम्।

नन्वभिव्यञ्जकानामप्यभिव्यक्तिदर्शनादेवाऽनुमानं युक्तं शक्तेः। यथा कार्यविशेषदर्शनात् कारणानां विशिष्टविषयशक्त्यनुमानम्, तथाऽभिव्यञ्जकानामपि विशिष्टशब्दाभिव्यक्तिदर्शनात् भवत्येव विशिष्टशक्त्यनुमानम्। पूर्वपक्षी ब्रूते—न कार्यपक्षे प्रतिपक्षतया संभवति। सति कार्यतया विशिष्टशब्दोपलब्ध्यनुपपत्त्यायां न शक्यते भिन्नव्यञ्जकत्वेऽपि विशिष्टविषयशक्त्यनुमानम्। को वा विशेषः? कार्यत्वाभिव्यक्तिपक्षयोरित्यर्थः। विशेषमाह—प्रसिद्धेषु कारणेषु बीजादिषु दर्शनाद्विशेषविषयायाः शक्तेः, अभिव्यञ्जकेषु चाऽभिव्यञ्जकेषु प्रदीपादिष्वदर्शनात्। दृष्टानुगुणं चाऽनुमानं न्याय्यं न दृष्टविरोधि।

ननु चैकविषयत्वे विरोधः। अस्याऽर्थः—यद्येक एव दीपादीनां संयोगविभागानां चाऽभिव्यङ्ग्यो विषयः स्यात्, तदा विशिष्टविषयाभिव्यक्त्यनुमानं दृष्टविरोधि स्यात्। विषयान्तरे तु विरोधकथा विरुद्धेव। दीपादीनां हि रूपं विषयः; संयोगविभागानां तु शब्द इति विषयभेदे सति न दृष्टविरोधोऽस्ति। एवमभिप्रायमबुद्ध्वा ग्रन्थान्ति—सत्यम्; विषयान्तरतैवाऽत्र दुर्वचा। शब्दस्य विषयमाकाशं गृहीत्वेदमुच्यते। स्वाभिप्रायेणाऽऽह—न दुर्वचेति। पुनरप्याशयमबुद्ध्वैव परः। आह—श्रोत्रमाकाशमित्यभ्युपगमात्; अभिन्नं चाऽऽकाशम्; सर्वशब्दाश्च श्रोत्रविषयाः; तस्मादेकविषयत्वम्; विषयैक्याच्च दृष्टविरोधः। न हि समानविषयाणां रूपादीनां भेदेन दीपादिभिरभिव्यक्तिः। इदानीं स्वाभिप्रायं विवृण्वन्नेकग्रन्थेनाऽऽह—किमिदं प्रलप्यते? तदिदमापतितम्—कर्णे स्पृष्टः कटिं चालयतीति। अभिव्यक्तेर्विषयो निरूप्यते, न पुनः शब्दस्य; अन्यथाऽयं प्रदीपा-

ति; अभिव्यक्तेर्विषयो निरूप्यते, न पुनः शब्दस्य; अन्यश्चाऽयं प्रदीपादिविषयाद्विषयः । तस्मात् प्रदीपादिविरोधाच्छब्देऽभिव्यञ्जकानुमानविरोधो न शक्यते वक्तुमित्युक्तम् । तस्मात्तद्ग्रहणनिबन्धनमनुमानं दुर्निवारम् । अतोऽदर्शनमिदानीमनैकान्तिकमित्युक्तम् ।

ननु च श्रोत्रविषयेयमभिव्यक्तिः, न शब्दविषया । 'अभिव्यक्तं हि श्रोत्रं शब्दं गृह्णाति' इत्येतावदभिव्यञ्जके शक्यमनुमानम् , न पुनः 'अमुं शब्दम् , अमुं न'(१) इत्यसंस्पर्शादभिव्यञ्जकानाम् । अयमेव च राद्धान्तः । स चाऽयमनुमानविरोधीत्युक्तम् । सत्यम् ;

---

दिविषयाद्विषयः । तेन प्रदीपादिभिः सर्वमभिव्यज्यते ; संयोगविभागैस्तु कश्चिदेव शब्द इति । तस्मात् प्रदीपादिविरोधाच्छब्देऽभिव्यञ्जकानुमानविरोधो न शक्यते वक्तुमित्युक्तम् । शब्दे यदभिव्यञ्जकानुमानम् , न तस्य दृष्टविरोधः शक्यते वक्तुम् । तस्मात् तद्ग्रहणनिबन्धनमनुमानं दुर्निवारम् । शब्दप्रत्यभिज्ञया तद्ग्रहणे सति यदनुमानमभिव्यञ्जकस्य नियतशक्तिविषयम् , तद् दुर्निवारम् । अतोऽदर्शनमिदानीमनैकान्तिकमित्युक्तम् । नाऽस्त्येवेत्यदर्शनम् , किन्तु अनभिव्यक्तावपि घटत एवेति

**पूर्वपक्षी ब्रूते**—ननु च श्रोत्रविषयेयमभिव्यक्तिः, न शब्दविषया । शब्दविषयत्वे शब्दस्याऽभिव्यक्तस्य सर्वपुरुषैः श्रवणापत्तेः । ततः किमित्यत्राऽऽह—अभिव्यक्तं हि श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीत्येतावदभिव्यञ्जके शक्यमनुमानम् ; न पुनरमुं शब्दममुं नेति असंस्पर्शादभिव्यञ्जकानाम् । श्रोत्रस्याऽभिव्यक्तिर्न कार्यविशेषनिष्ठा, किन्तु स्वरूपमात्रेणैव ; तच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् शृणुयादिति । यथोक्तम्—

(२)"सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् प्रकाशयेत् ।
घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं न हि न बुध्यते" ॥ इति ॥

अयमेव भवतां मीमांसकानां राद्धान्तः, यदुत श्रोत्रसंस्कार इति । स चाऽयमनुमानविरोधीत्युक्तम् । यदीन्द्रियमभिव्यक्तं ततस्सर्वानेव विषयान् विषयप्राप्तान् गृह्णीयात् यथोन्मीलितं चक्षुः । तत्र यदि श्रोत्रमभिव्यज्येत संयोगविभागैः, ततः सर्वशब्दोपलब्धिः प्रसज्येत ; न चाऽसावस्ति । तस्मादसत्यामभिव्यक्तौ कृतिरेव शब्दस्याऽवशिष्यत इति किमत्र तद्ग्रहणं करिष्यति ? तद्ग्रहणेऽपि नाऽभिव्यञ्जकत्वकल्पना लभ्यत इति

१. संस्पर्शादिति क. पु. २. श्लो. वा अ. १. पा. १. अ. ६. श्लो. ६०

प्रसिद्धानुमानबाधनमयुक्तम् । प्रसिद्धप्रत्यक्षबाधनमप्ययुक्तमेव । स-
प्रत्यभिज्ञं च प्रत्यक्षमात्मनि सामान्यादिषु च स्थितम् । (१)उभयो-
रबाध्यत्वे सति कस्यचिदर्थस्याऽसिद्धेरेकस्य बाधनम् ; अनुमानात्
प्रत्यक्षं बलीय इति नैयायिकाः ।

ननु च प्रत्यक्षं भ्रमभाक् । अनुमानेऽपि भ्रान्तिरवि-
शिष्टा । न ब्रूमः—अनुमानेऽपि भ्रान्तिर्नाऽस्तीति ; किन्त्वत्र
भेदाग्रहणात्तद्बुद्धिरतस्मिन्नपि भवति । सम्भावितभ्रममिति
प्रत्यक्षमेव दुर्बलं मन्यामहे । अतएव प्रकटिताप्रकटितभ्रमकारणत-
योक्तं न्यायविद्भिः "भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानं बलीयः"
इति । किं निर्ज्ञातकारणदुष्टत्वेनाऽत्रोपन्यस्ता ? किं ज्ञातम् ,

---

परमत्र तद्ग्रहणमेव भ्रमः, [illegible] न पुनः प्रसिद्धानुमानबाधनं युक्तम् । सत्यं प्रसिद्धानुमानबाधनमयुक्तम् ; प्रसिद्धप्रत्यक्षबाधनमप्ययुक्तमेव । ननु च प्रत्यभिज्ञा न प्रत्यक्षजन्या [illegible] ; इन्द्रियं हि सन्निहित एव विषये ज्ञानं जनयति ; [illegible] वस्थान्तरविशिष्टवस्तुग्रहणम् , न पुनः [illegible] वर्तमानावस्थायोगितया वा ; अतः [illegible] इन्द्रियविज्ञानजन्यं विकल्पमात्रमुपपद्यते इत्याशङ्कयाऽऽह—सप्रत्यभिज्ञं च प्रत्यक्षमात्मनि सामान्यादिषु च स्थितम् । [illegible] न लङ्घयितुमलम् , तथाऽपि पूर्वानुभवभावित[illegible] [illegible] इति नाऽनुपपन्नं किञ्चित् । एकग्रन्थेनाऽऽह—उभयोरबाध्यत्वे सति कस्यचिदर्थस्याऽसिद्धेः कार्यस्याऽभिव्यङ्ग्यस्य चाऽसिद्धेरेकस्य बाधनं युक्तम् ; तत्राऽपि अनुमानात् प्रत्यक्षं बलीय इति नैयायिकाः । तेन प्रत्यभिज्ञाबलेनाऽभिव्यक्तवैयर्थ्यानुमानं बाध्यत इति ।

ननु च प्रत्यक्षं भ्रमभाक् । अतः कथं बलीय इति । अनुमानेऽपि भ्रान्तिरविशिष्टा । अनुमानेऽपि भ्रान्तिरविशिष्टेत्याह—न ब्रूमः अनुमाने भ्रान्तिर्नाऽस्तीति ; किन्त्वत्र भेदाग्रहणात्तद्बुद्धिरतस्मिन्नपि भवति । [illegible] । सम्भावितभ्रममिति प्रत्यक्षमेव दुर्बलमिति मन्यामहे । अतएव प्रकटिताप्रकटितभ्रमकारणतयोक्तं न्यायविद्भिः— "भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानं बलीयः" इति । इदानीं राद्धान्तच्छायया पृच्छति—किं निर्ज्ञातकारणदुष्टत्वेनाऽत्रोपन्यस्ता ? निर्ज्ञाता

---

१. उभयोर्बाध्यत्वे इति ग. पु.

यदुपन्यस्ता ? ननु च विपर्ययाभावात् नैवाऽस्तितयोपन्यसितुं शक्यते । किं विपर्यय एव मिथ्यात्वे हेतुः ? कारणदोषोऽप्यसमीचीनहेतुतयोपन्यस्त एव ।

ननु च कारणदोषः प्रयत्नेनोपलभ्यमानतयोक्तः । कोऽयं प्रयत्नो नाम, योऽसावत्र नाऽस्तीत्युच्यते ? अयमेवाऽसौ प्रयत्नः—अन्यत्र विपर्ययात् कारणदोषं विज्ञाय तद्भावभावितयैव 'एतत्कृतोऽयं विपर्ययः' इति तमन्यत्र विजानाति; ज्ञाते च तस्मिन् असत्यपि विपर्यये 'भ्रान्तमिदम्' इत्यध्यवस्यति । किमत्रैवंभूतमस्ति ? बाढमस्ति भेदाग्रहणम् ; भेदाग्रहणनिबन्धन एव शुक्तिकादिषु रजतभ्रमः । एवमत्राऽपि भेदाग्रहणनिबन्धन एव ज्वा-

---

च.ऽसौ कारणदुष्टता इति । पूर्वपक्ष्याह—किं जातं यदुपन्यस्ता ? यज्ज्ञातं तदाऽऽह—ननु च विपर्ययाभावान्नैवाऽस[illegible]तयोपन्यसितुं शक्यते । न हि साक्षात् भेदज्ञानं [illegible] विपर्ययो भवेत् । पूर्वपक्षी पृच्छति—किं विपर्यय एव [illegible] हेतुः ? [illegible]ग्रन्थेनाऽऽह—यावता कारणदोषोऽप्यसमीचीनहेतुतयोपन्यस्त एव । तेन विपर्ययाभावेऽपि कारणदोषा-न्मिथ्यात्वं भवति

ननु च कारणदोषः [illegible]उपलभ्यमानतयोक्तः । पूर्वपक्ष्याह—कोऽयं प्रयत्नो नाम, योऽसावत्र नाऽस्तीत्युच्यते ? अयमेवाऽसौ प्रयत्नः—अन्यत्र विपर्ययात्कारणदोषं विज्ञाय तद्भावभावितयैव 'एतत्कृतोऽयं विपर्ययः' इति तमन्यत्र विजानाति; ज्ञाते च तस्मिन्नसत्यपि विपर्यये 'भ्रान्तमिदम्' इत्यध्यवस्यति । किमत्रैवंभूतमस्ति ? इत्येकग्रन्थः । बाधकप्रत्यये हि जाते मिथ्यात्वेऽवगते सति किं निबन्धनमिदं मिथ्यात्वमिति जिज्ञासमानः कारणदोषं तद्भावभावितया तस्यैव तत्र कारणत्वं निश्चिनोति ; निश्चिते च तस्मिन् यत्राऽपि बाधकप्रत्ययो नाऽस्ति, तत्राऽपि मिथ्यात्वहेतुकारणदोषज्ञानेन मिथ्यात्वमध्यवस्यति ; तदेवंविधं किमत्राऽस्ति ? यत्[illegible] नाऽस्त्येव, [illegible] कदाचिदप्यदर्शनादिति । पूर्वपक्ष्याह—बाढमतिशयेनाऽस्ति भेदाग्रहणम् ; भेदाग्रहणनिबन्धन एव शुक्तिकादिषु रजतभ्रमः ; एवमत्राऽपि भेदाग्रहणनिबन्धन एव ज्वालादिष्विव तद्भ्रमः । शुक्तिकारजतादिषु [illegible] सति भेदाग्रहणस्य मिथ्यात्वहेतुभावेऽवगते शब्दे बाधकाभावेऽपि भेदाग्रहणनिबन्धनस्तद्भ्रमो भवि-

लादिष्विव तद्भ्रमः । तस्मात् सुष्ठूक्तम्—शब्द एव तद्ग्रहणं भ्रान्तिः इति । यस्य तावद्विपरीताकारमर्थं ज्ञानमुत्पद्यते कदाचित्, तस्य युक्तं वक्तुम् 'विपर्ययाभावान्नाऽयं भ्रमः' इति । यस्य पुनरग्रहणनिबन्धन एव विपर्ययः, तस्य पुनः का शक्तिर्वक्तुमनुमानविरोधे सति ज्वालादिवैषम्यम् ?

ननु चाऽग्रहणमपि पुनर्ग्रहणादवसीयते । न चाऽत्र कस्यांचिदवस्थायां भेदस्य ग्रहणमस्ति सौगन्धिकस्फटिकयोरिव । ज्वालादिषु कथम् ? अनुमानाद्भेदावगतिरिति चेत्, तत्तुल्यमत्राऽपि । तस्माच्छब्दविषयं सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमाशापाशमात्रं मीमांसकानाम्।

यदप्युक्तमन्यैः—तुल्येऽपि संस्कार्ये संस्कारभेदात् कार्यान्यत्वमुपलभ्यत इति, यथा मण्डूकवसयाक्ताक्षा वंशानुरगानिव

---

श्यन्तीति । तस्मात् सुष्ठूक्तं शब्द एव तद्ग्रहणं भ्रान्तिरिति । पूर्वपक्ष्येवाऽऽह—यस्य तावद्विपरीताकारमर्थं ज्ञानमुत्पद्यते कदाचित्, तस्य युक्तं वक्तुम् 'विपर्ययाभावान्नाऽयं भ्रमः' इति । विपरीतख्यातिपक्षे गृहीतमेव केवलं नाऽस्तीति ख्यापनीयम्; तत्र विपरीताकारपरिकल्पितं वस्तुन्यनुमानं न क्रमत इति प्रत्यक्षान्तरेण यदि मिथ्यात्वं स्यात्, स्यादपि । यस्य पुनरग्रहणनिबन्धन एव विपर्ययः, तस्य पुनः का शक्तिर्वक्तुमनुमानविरोधे सति ज्वालादिवैषम्यम् ? न हि तस्य मते गृहीतस्य मिथ्यात्वं ख्याप्यते, किं त्वगृहीतभेदो गृह्यत इत्यविरोधेनाऽनुमानमुत्पद्यत एव यथा ज्वालादिष्विति ।

ननु चाऽग्रहणमपि पुनर्ग्रहणादवसीयते । न चाऽत्र कस्यांचिदवस्थायां भेदस्य ग्रहणमस्ति सौगन्धिकस्फटिकयोरिव । उपरागोपधानेन स्फटिकः पद्मरागविशेषात्सौगन्धिकाद्भेदेन न गृह्यते, उपरागापगमे तु गृह्यते; तथेह नाऽस्ति; तस्मात्कथं भेदाग्रहणमेतदिति कल्प्यते ? पूर्वपक्ष्याह—ज्वालादिषु कथम् ? तत्राऽपि भेदग्रहः प्रत्यक्षेण नास्तीत्यर्थः । अनुमानाद्भेदावगतिरिति चेत्, तुल्यमत्रानुमानानामित्युक्तम् । उपसंहरति—तस्माच्छब्दविषयं सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमाशापाशमात्रं मीमांसकानामिति ।

यदप्युक्तमन्यैः—तुल्येऽपि संस्कार्ये संस्कारभेदात् कार्यान्यत्वमुपलभ्यत इति यथा मण्डूकवसयाक्ताक्षा वंशानुरगानिव पश्यन्तीति । अनेनेदमुक्तम्—यद्यप्येकमेव श्रोत्रं संस्कार्यम्, तथाऽपि संस्कारभेदात् कदाचित्किञ्चिदेव शब्दं वि

पश्यन्ति इति, तदिदमाकाशविजृम्भितम् ; संस्कारो हि नाम स भवति, यः स्वकार्ये शक्तिमुपजनयति ; न चैतदिन्द्रियस्य कार्यम्, यदिदमयथार्थग्रहणम् ; अग्रहणनिबन्धनमेव तदिति प्रतिपादितम् । तस्मादभेदेऽपि संस्कार्यस्य संस्कारान्यत्वेन कार्यान्यत्वं ज्ञापके न विद्यत इत्यन्यत् किञ्चिदुपदर्शनीयम् । यच्च खड्गदर्पणादिष्वन्यथाऽभिव्यज्यते मुखमिति, किमुक्तं भवति ? ग्राह्योऽयमुपरागो दृष्टः ; युक्तश्च, अभिव्यञ्जकस्याऽपि विषयापत्तेः ; इह पुनः श्रोत्रमग्राह्यम्, संयोगविभागावपि । अत इदमप्याकाशविजृम्भितमेव । तस्मात् 'शब्दो नित्यः' इति श्रद्धयैव प्रतिपत्तव्यम्, शब्दात्मकत्वाद्वेदस्य वेदनिन्दा मा भूदिति । पठितं च धर्मशास्त्रकारैः—"स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः"

---

यथाप्राप्तं ग्रहीष्यति ; यथैकमेव चक्षुर्मण्डूकवसाञ्जनलक्षणसंस्कारभेदात् किञ्चिदेव रूपं गृह्णातीति । दूषयति—तदिदमाकाशविजृम्भितम् ; संस्कारो हि नाम स भवति, यः स्वकार्ये शक्तिमुपजनयति ; न चैतदिन्द्रियस्य कार्यम्, यदिदमयथार्थग्रहणम् ; अग्रहणमेव तदिति प्रतिपादितम् । न मण्डूकवसाञ्जनं नेत्रसंस्कारः, किन्तु शक्तिप्रतिबन्धकमेव ; अत एव वंशाकारस्याऽप्रतीतिः, उरगाकारस्य स्मरणमिति स्मृतिप्रमोषे दर्शितम् । तस्मादभेदेऽपि संस्कार्यस्य संस्कारान्यत्वेन कार्यान्यत्वे कदाचिदपि ज्ञापके न विद्यत इत्यन्यत् किञ्चिदुदाहरणमुपदर्शनीयम् । न च तल्लभ्यते । यच्च खड्गदर्पणादिष्वन्यथाऽभिव्यज्यते मुखमिति, किमुक्तं भवति अभिव्यञ्जकभेदात् किं भेदेन प्रतीयते, यथा दर्पणेऽभिव्यञ्जकेऽन्यद्रूपं मुखस्य दृश्यते, खड्गे चाऽन्यादृगिति ? दूषयति—ग्राह्योऽयमुपरागो दृष्टः । अस्याऽर्थः—तत्राऽपि न व्यञ्जकभेदेन ग्रहणम्, किन्त्वेकमेव मुखं गृह्यते; ग्राह्यं त्वभिव्यञ्जकभूतदर्पणाद्यनुरक्तमिति तद्वशनाऽन्यदिव भाति । युक्तश्चाऽयमुपरागः, अभिव्यञ्जकस्याऽपि विषयत्वात् ; इह पुनः श्रोत्रमग्राह्यम्, येन तदनुरागेण प्रतीतिः स्यात् ; संयोगविभागावप्यग्राह्यौ ; तेन तद्वशनाऽपि भेदप्रतीतिर्नाऽस्ति । अत इदमप्याकाशविजृम्भितमेव । तस्माच्छब्दो नित्य इति श्रद्धयैव प्रमाणशून्यतया प्रतिपत्तव्यम् । कस्माच्छ्रद्धयैव प्रतिपत्तव्यमित्याशङ्कयाऽऽह—शब्दात्मकत्वाद्वेदस्य वेदनिन्दा मा भूदिति । शब्देऽनित्ये शब्दात्मको वेदोऽप्यनित्य इत्यङ्गीकरणीयम् । अनित्यत्वनिन्दायां दोषमाह—पठितं च धर्मशास्त्रकारैः— 'स साधुभिर्बहिष्कार्यो

इति । तस्मादनिदंप्रथमतैवाऽत्र शरणम् ; न पुनः शब्दनित्यतापूर्वकमनपेक्षत्वं शक्यते युक्तितो वक्तुम् । कल्प्यतां रागादिविनिर्मुक्तमप्रतिहतज्ञानं करुणाविष्टचेतसं भगवन्तं कञ्चन मुनिवरम् ; आश्रीयतां वा सुरगुरोर्दर्शनम्- व्यवहारमात्रमेवेदं वेदत्रयाभिहितं पश्यामः । प्राज्ञैर्लौकिकयात्रासिध्यर्थं सुप्रतिबन्धमनुपाल्यमानमिति । इदमेव युक्तं मन्यामहे ; न हि दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न्याय्या ।

नास्तिको वेदनिन्दकः" इति । यत एव नित्यता शब्दस्य वक्तुं न शक्यते, तस्मादनिदंप्रथमतैवाऽत्र वेदव्यवहारे शरणम् ; अपरिमाविततत्त्वैरपरान् व्यवहरतो दृष्ट्वा वेदस्य व्यवहारः प्रवर्त्यते ; परम्परव्यवहारदर्शनात् तैरप्येवमिति अयं प्रथम इति नाऽस्ति, अनादित्वात् संसारस्य । न पुनः शब्दनित्यतापूर्वकं वेदस्य प्रामाण्येऽनपेक्षत्वं शक्यते युक्तितो वक्तुम् । यदि पुनरन्धपरम्परातुल्यत्वादनिदंप्रथमतया लोको न व्यवहरति तर्हि लोकः कल्प्यतां वा रागादिविनिर्मुक्तमाशयदोषरहितं यथादृष्टार्थवादिनं रागादिविनिर्मुक्तत्वेऽप्युपदेशाभिलाषे करुणाविष्टचेतसं रागादिविरहेऽपि करुणया रागादिदोषावेशरहितया परहितबुद्ध्या स्वार्थनिरपेक्षयाऽविष्टचित्तत्वात् परस्य उपदेष्टारं ज्ञानादप्रतिहतज्ञानं भगवन्तं कञ्चन मुनिवरं धर्मातिशयसम्पन्नं धर्मबलेनेवाऽप्रतिहतज्ञानम् । यथाहुः— "आर्षं सिद्धदर्शनं च धर्मेभ्यः" इति । यावत्तथाविधः पुरुषो लोकेन कल्पितः, तावत्तद्वचनमूलाद्वेदार्थनिश्चयपूर्वको व्यवहारो लोकस्य न सिध्यति । कल्प्यतामिति प्रयत्नादुद्भूतेऽपि णिच्; लोकः कल्पयेत्त्वया वेदव्यवहारसमर्थनवादिना प्रयुज्यतामिति । अथ तद्वाक्यस्य सकलप्रमाणाविषयत्वात्तद्विधं पुरुषं लोकः कल्पयितुं न शक्नोति, तदा—आश्रीयतां वा सुरगुरोर्दर्शनम् । सव्यवहारमेवेदमदृष्टप्रयोजनरहितं वेदत्रयाभिहितमर्थं प्राज्ञैर्लौकिकयात्रासिध्यर्थं स्वकीयां भोजनाच्छादनादिलौकिकयात्रां साधयितुं सुप्रतिबन्धं सुपरिगुप्तं दम्भात्मकमनुपाल्यमानं पश्याम इति यदाहुः—

(१)"अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं ( पुण्ड्रं ) भस्मगुण्ठनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः" ॥ इति ॥

इदमेव सुरगुरोर्दर्शनं युक्तं मन्यामहे ; न हि दृष्टे लोकयात्रासिध्यर्थत्वे सत्यदृष्टकल्पना न्याय्या ; ननु यदिदमुच्यते—स्वयमप्रमाणभूतः पौरुषेय एव वेदः, किमिति त्रैवर्णिकानां महता महता प्रयत्नेन वेदा-

१. श्लोकोऽयं सर्वदर्शनसङ्ग्रहे आभाणकत्वेनोदाहृतो माधवाचार्यैः ॥

दृष्टश्चाऽयमर्थः—यत् प्राज्ञैः ऋजव उपजीव्यन्त इति । तथा च सिद्धमागमवादिनामपि हेतुदर्शनादप्रामाण्यम्—"यूपहस्तिनो दानमाचरन्ती"(१)त्येवमादिषु । कर्तव्यो वा सप्रत्यभिज्ञस्य प्रत्यक्षस्य शब्दो विषय इति यत्नः । कथं पुनर्ज्वालादेरिवाऽनुमानाच्छक्यतेऽन्यत्वमवगन्तुम् ? ननु चाऽनुमानादित्युक्तम् । किं तदनुमानम् ? अनभिव्यञ्जकवैषम्यम् । नन्वभिव्यञ्जकानामनेकविषया शक्तिर्दृष्टा । ननु चैकमभिव्यञ्जकविषयमनुमानम् ; कथमन्यविषयमनुमानमन्यविषयस्याऽवच्छित्तौ हेतुः ? श्रोत्रस्य ह्यभिव्यञ्जकसंस्कारं निरुणद्धि, न पुनः शब्दस्याऽन्यत्वमवगमयति ।

---

ध्ययनधारणतदर्थानुष्ठानलक्षणो व्यवहार इति, तदन्यथासिद्धं कृतम् ; ऋजुभ्यो डम्भेन जीविकालाभेन प्रयासस्याऽर्थवत्त्वात् । दृष्टश्चाऽयमर्थः—यत् प्राज्ञैः ऋजव उपजीव्यन्त इति । तथा च सिद्धमागमवादिनामपि हेतुदर्शनादप्रामाण्यम् "यूपहस्तिनो दानमाचरन्ती"त्येवमादिषु । अस्याऽर्थः—येऽप्यागमं प्रमाणमिच्छन्ति, तेऽपि "यूपहस्तिनो दानमाचरन्ती"त्येवमादिषु ऋत्विग्गतलाभलक्षणहेतुदर्शनादप्रामाण्यमाहुः । तथा हि—केनचिदृत्विजा लोभिष्ठेन श्रद्धाप्रधानो यजमानः कश्चिद्यूपहस्तिदानं कारितः; तद्दर्शनादेषा स्मृतिः कृता—इत्याचारहेतुदर्शनात् द्वयोरपि स्मृत्याचारयोरप्रामाण्यम् ; एवमत्राऽपि जीविकालाभलक्षणहेतुदर्शनादाचारस्य न प्रामाण्यमिति । अथैतन्नेष्टम् , तदा कर्तव्यो वा सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षस्य शब्दो विषय इति यत्नः । संप्रति समाधाताऽऽह—कथं पुनर्ज्वालादेरिवाऽनुमानाच्छक्यतेऽन्यत्वमवगन्तुम् ? यथा ज्वालादेरनुमानादन्यत्वं शक्यतेऽवगन्तुम्, तथा कथं शब्दस्याऽन्यत्वं शक्यतेऽवगन्तुम् । आक्षेप्ताऽऽह—ननु चाऽनुमानादित्युक्तम् । समाधाताऽऽह—किं तदनुमानमिति । आक्षेप्ताऽऽह—नन्वभिव्यञ्जकानामनेकविषया शक्तिर्दृष्टेति । येऽभिव्यञ्जकास्तेषामनेकविषया शक्तिः, यथा दीपस्य; अभिव्यञ्जकौ च संयोगविभागौ भवत इति । समाधाताऽऽह—ननु चैकमभिव्यञ्जकविषयमनुमानम् । अनेकविषयाभिव्यक्तिसाधकम् । एकग्रन्थेनाह—कथमन्यविषयमनुमानमन्यविषयस्य शब्दविषयस्याऽन्यत्वस्याऽवच्छित्तौ हेतुः ? पुनरप्येकग्रन्थेनाऽऽह—श्रोत्रस्य ह्यभिव्यञ्जकसंस्कारं निरुणद्धि । एतदनुमानं 'श्रोत्रमभिव्यञ्जकेन संस्क्रियत' इत्येतन्निराकरोति । न

---

१. त्येवमादिनेति. क. पु.

ननु चोक्तम्—न चेत् संयोगविभागाः श्रोत्रस्य शब्दग्रहणसमर्थं संस्कारमापादयन्ति, शब्दस्योत्पादकाः प्राप्नुयुः; उत्पत्तौ चाऽन्यत्वम्—इति। कथमन्यप्रतिषेधोऽन्यस्योत्पत्तिमवगमयति? अन्यथा व्यापारानुपपत्तेः। न चेत्संस्कारकाः संस्कुर्युः, किमन्यदतः शब्दोत्पत्तेः? किं यस्य संस्कारकता नोपपद्यते, तेनोत्पादकेन भवितव्यम्? न चेदुत्पादकः, निर्व्यापार एव स्यात्; अन्यार्थता च संयोगविभागयोरुपलब्धा। सत्यम्; यदर्थाः, तत्र भवन्तूत्पादकाः संस्कारका वा। परप्रतिपत्त्यर्थता च सिद्धा; तत्तयोर्यदिष्टं तत्परिकल्प्यताम्; विषयान्तरे पुनः सम्बन्धाभावात् कि-

पुनः शब्दस्याऽन्यत्वमवगमयति।

आक्षेप्ताह—ननु चोक्तम्, न चेत्संयोगविभागाः श्रोत्रस्य संस्कारं शब्दग्रहणसामर्थ्यमादधति शब्दस्यैवोत्पादकाः प्राप्नुयुः; उत्पत्तौ चाऽऽन्यत्वमिति। यदि संयोगविभागाः श्रोत्रं न संस्कुर्युस्तदा शब्दोत्पादका एव भवेयुः; उत्पत्तौ चाऽन्यत्वमिति। समाधाताऽऽह—कथमन्यप्रतिषेधोऽन्यस्योत्पत्तिमवगमयति? श्रोत्रसंस्कारस्य प्रतिषेधे कथमन्यस्य शब्दस्योत्पत्तिरित्यर्थः। आक्षेप्ताह—अन्यथा व्यापारानुपपत्तेः। संस्कारकत्वे प्रतिषिद्धे यदि शब्दोत्पादकत्वं न स्यात्, तदा संयोगविभागयोर्व्यापार एव (१)नोपपद्यते। एकदेश्याह—न चेत्संस्कारं कुर्युः, किमन्यदतः शब्दोत्पत्तेः कुर्युः? समाधानाऽऽह–किं यस्य संस्कारकता नोपपद्यते, तेनोत्पादकेन भवितव्यम्? आक्षेप्ताह—न चेदुत्पादकः, निर्व्यापार एव स्यात्। भवतु निर्व्यापार इति चेत्तत्राऽऽह–अन्यार्थता च संयोगविभागयोरुपलब्धा। तेन व्यापारोऽङ्गीकर्तव्यः, स च संस्कारकत्वे प्रतिषिद्धे शब्दोत्पत्तिविषय इति। समाधाताऽऽह–सत्यं यदर्थाः, तत्र भवन्तूत्पादकाः संस्कारका वा; न पुनः शब्दे, तदर्थत्वाभावात्। किमर्थता तर्हि संयोगविभागयोरित्यत्राह—परप्रतिपत्त्यर्थता च सिद्धा। परः शब्दं प्रतिपद्यताम्—इत्येतदर्थं संयोगविभागौ वायवीयावारभ्येते। तत्राऽनयोरुत्पादकसंस्कारत्वयोर्यदिष्टं तत्परिकल्प्यताम्; विषयान्तरे शब्दे पुनः सम्बन्धाभावात् किमास्पदं कल्पनायाः? न हि शब्दस्य संयोगविभागयोश्च कश्चित् सम्बन्धः; प्रतिपत्त्या सह संयोगविभागयोः सम्बन्ध इति यावत्। समाधातोपसंह-

१. नोत्पद्यत इति. क. पु.

मास्पदं कल्पनायाः ? तस्मादन्यत्वे हेतुतां संयोगविभागयोः (१)कथमिव नैयायिका मन्यन्ते ? एवं मन्यन्ते—न चेत् श्रोत्रे कार्यमस्ति, शब्दे कार्यं प्रतिपद्यामहे । किं कार्यतस्तादर्थ्यम् ? ओम् इत्युच्यते । सिद्धं तर्हि कार्यं श्रोत्रे ; न संयोगविभागाः शब्दार्था इति मन्यन्ते शब्दविदः ।

ननु च कार्यदर्शनात् न युक्तं वक्तुं शब्दविदाम् । कार्यदर्शनमेव नाऽस्तीति ब्रुवते, शब्दे तद्ग्रहणात् । किं तर्हि कुर्वन्ति संयोगविभागाः ? श्रोत्रसंस्कारमिति ब्रूमः ! ननु चाऽन्यैः

---

रति—तस्मादन्यत्वे हेतुतां संयोगविभागयोः कथमिव नैयायिका मन्यन्ते ? आक्षेप्ताह—एवं मन्यन्ते–न चेच्छ्रोत्रे कार्यमस्ति, शब्दे कार्यं प्रतिपद्यामहे । अयमाऽशयः–परप्रतिपत्त्यर्थता तावत्संयोगविभागयोः; किञ्चित् कुर्वतश्च तादर्थ्यम्, नाऽन्यथा; तत्र सर्वशब्दोपलब्धिप्रसङ्गेन यदा श्रोत्रे कार्यं नाऽस्ति, तदा शब्दे कार्यं विज्ञायते; तत्राऽपि नाऽभिव्यक्तिः कार्यम्, सर्वपुरुषाणां सन्निकृष्टविप्रकृष्टानामपि युगपच्छब्दोपलब्ध्यापत्तेः । तस्मादुत्पत्तिरेव शब्दे कार्यमिति ; समाधाताऽऽह–किं कार्यतस्तादर्थ्यम् ? येनैवं ब्रवीषीति । आक्षेप्ताऽऽह—ओमित्युच्यते । समाधाताऽऽह सिद्धं तर्हि कार्यं श्रोत्रे; न संयोगविभागाः शब्दार्थाः—इति मन्यन्ते शब्दविदः । शब्दे तद्ग्रहणाच्च शब्दार्थता संयोगविभागयोः ।

आक्षेप्ताऽऽह—ननु च कार्यदर्शनान्न युक्तं वक्तुं शब्दविदाम् । संयोगविभागाः शब्दार्था न भवन्तीति । यदा हि श्रोत्रे सकलशब्दोपलब्धिप्रसङ्गेन संस्कारलक्षणं कार्यं नाऽस्ति, तदा पारिशेष्याच्छब्द एव कार्यं विज्ञायत इति कार्यदर्शनाच्छब्दार्था एव संयोगविभागा इत्यर्थः । समाधाताऽऽह–कार्यदर्शनमेव नाऽस्तीति ब्रुवते, शब्दे तद्ग्रहणात् । 'शब्दे कार्यं विज्ञायत—इत्येतदेव नाऽस्ति' इति ब्रुवते शब्दविदः । कुतः ? शब्दे तद्ग्रहणात् 'स एवायं शब्दः' इति शब्दस्य तत्प्रत्ययात् उत्पत्तिस्तावन्न कार्यम्, उत्पत्तौ सत्यामन्यत्वस्याऽवश्यंभावित्वात् ; स इति प्रत्ययविरोधात्; न च शब्देऽभिव्यक्तिः संभवतीति । उभयवादिसंमतमाक्षेप्ताह—यदि शब्दस्योत्पत्तिं न कुर्वन्ति, किं तर्हि कुर्वन्ति संयोगविभागाः? समाधाताऽऽह–श्रोत्रसंस्कारं कुर्वन्तीति ब्रूमः । आक्षेप्ताऽऽह–ननु चाऽन्यैर्नयनोन्मीलनादिभि-

---

१. कथमितीति क. पु.

संस्कारैर्वैलक्षण्यमत्र नोपपद्यत इत्युक्तम् । अनुमानात् कार्याभाव मन्यते भवान ; वयं तु प्रत्यक्षादुत्पत्तिं नेच्छामः ; प्रत्यक्षानुमानयोश्च प्रत्यक्षं बलीय इति सिद्धम् । ननु चाऽग्रहणं भ्रमहेतुरित्युक्तं ज्वालादीनामिव । इह तु त्वग्रहणमेवाऽसिद्धम् । तत्र कथम् ? कार्यानुमानात् । इह पुनस्तदप्यऽपि न सिध्यति; न चाऽसिद्धं

---

रिन्द्रियसंस्कारकैः समानदशावर्तिसकलरूपाद्युपलम्भहेतुभिः सहाऽमीषां संयोगविभागानां श्रोत्रसंस्कारकत्वेनाऽभ्युपगतानां प्रतिनियतशब्दोपलम्भहेतुतारूपविलक्षणता नोपपद्यत इत्युक्तम् । समाधानाह—अनुमानात् कार्याभावं मन्यते भवान्; वयं तु प्रत्यक्षादुत्पत्तिं नेच्छामः ; प्रत्यक्षानुमानयोश्च प्रत्यक्षं बलीय इति सिद्धम् । अस्याऽर्थः;-श्रोत्रे कार्यं न भवतीत्यभिव्यञ्जकसामान्यानुमानात् भवान् मन्यते, श्रोत्रे च कार्याभावमनुमानेनाऽवगम्य शब्दे नग्रहणबाधनीमुत्पत्तिं कल्पयति ; वयं तु सप्रत्यभिज्ञात् प्रत्यक्षात् शाब्दस्यैकतां प्रतिपद्यमाना उत्पत्तिमनिच्छन्तः श्रोत्रसंस्कारमभिव्यञ्जकसामान्यानुमानप्रसक्तसकलोपलम्भबाधेन नियतशब्दविषयं कल्पयामः ; एवं च त्वदीयं शब्दोत्पत्त्यनुमानं अनुमानान्तरपूर्वकम् ; अस्मदीयं तु प्रत्यक्षपूर्वकं नियतशब्दविषयश्रोत्राभिव्यक्तिकल्पनम् ; प्रत्यक्षानुमानयोश्च शीघ्रप्रवृत्ततया प्रत्यक्षं बलीय इति सकलवादिनां सिद्धम् ; अनुमाने तु सम्बन्धव्याप्तिग्रहणस्मरणपक्षधर्मताध्यवसानलक्षणा सामग्री बहुतरविलम्बसम्पादनीया ; प्रत्यक्षे तु नाऽर्थान्तरपरिग्रहसव्यपेक्षा काचिदस्तीति शीघ्रतरप्रवृत्तानुमानवशेनैव वस्तुनिर्णय इति—युक्तम् तद्ग्रहणे सति नियतविषयाभिव्यक्तिजनकत्वं संयोगविभागयोः । आक्षेपाऽऽह—ननु चाऽग्रहणं भ्रमहेतुरित्युक्तं ज्वालादीनामिव । अस्याऽर्थः—यदि नग्रहणमेवेदं सिद्धं स्यात्, तदा तदुपलम्भाद्यनुमानं बलीयो भवेत् ; यावता यथा ज्वालादिषु भिन्नेष्वपि भेदाग्रहणमात्रात्तद्ग्रहणं भ्रमः, तथा अयमपि तद्ग्रहणभ्रम एवेति कथमेतत्पूर्वकमनुमानं बलीय इति । समाधाताऽऽह—इह त्वग्रहणमेवाऽसिद्धम् । नाऽत्र भेदाग्रहणमेतदिति निश्चितम् ; तेन प्रतीतिबलात्तद्ग्रह एवायमिति सिद्धमेतत्पूर्वकस्याऽनुमानस्य बलीयस्त्वम् । आक्षेप्ता साम्यापादनाभिप्रायेणाऽऽह—तत्र ज्वालादौ कथमग्रहणसिद्धिरिति । समाधातोत्तरमाह—कार्यानुमानात् । प्रभावितातिलक्षणात् कार्याज्ज्वालादिषु भेदानुमानात् भेदाग्रहणं सिद्धम् ; इह तु तदेव कार्यं भेदानुमानहेतुभूतमद्यापि न सिद्धम् । न चाऽसिद्धम् शब्दे भेदाग्रहणसि-

सिद्धौ पर्याप्तम् । प्रत्यक्षं चाऽनपेक्षत्वात् सिद्धम् । अनुमाने वा काऽपेक्षा ? इयमेवाऽपेक्षा—सिद्धेऽनुमाने कार्यम् , कार्ये च सत्यनुमानमिति ; न पुनरेवं प्रत्यक्षं तद्ग्रहणापेक्षम् ; प्रत्यक्षादेव हि तद्ग्रहणम् ।

किञ्च संयोगविभागौ श्रोत्रार्थतयाऽन्यतः प्रसिद्धौ । कुतोऽन्यतः ? उक्तम् "दर्शनस्य परार्थत्वात्" इति लोकतः । तस्मात् तादर्थ्ये सति यथा सम्भवति तथा कार्यं कल्पनीयम् । न

---

द्धौ पर्याप्तं भवति । प्रत्यक्षं त्वनपेक्षत्वात् सिद्धम् । आक्षिप्याऽऽह—अनुमाने वा काऽपेक्षा ? न काचिदपेक्षेत्यर्थः । समाधत्ताह—इयमेवापेक्षा—सिद्धेऽनुमाने कार्यम् । नाऽत्र प्रमातुल्यं कार्यं प्रत्यक्षसिद्धमस्तीत्यनुमानत एव कार्यमवगन्तव्यम् ; अतः सिद्धेऽनुमाने कार्यं विज्ञेयम् ' कार्ये च सत्यनुमानम् । यदपि तदनुमानम्, तदपि लिङ्गापेक्षमिति तस्य कार्यं लिङ्गं वक्तव्यम् ; अतः कार्ये सत्यनुमानेन प्रतीतव्यम् ; अतोऽनुमेयकार्यापेक्षत्वात् सापेक्षमनुमानम् । न च (१)तदनुमेयं कार्यमस्तीति नाऽनुमानात् भेदाग्रहणम् अस्तीति भेदाग्रहणं तद्ग्रहणमेतदिति सिध्यति । न पुनरेवं प्रत्यक्षं तद्ग्रहणापेक्षम् । यथाऽनुमानं भेदाग्रहणापेक्षम् , नैवं प्रत्यक्षं तद्ग्रहणापेक्षम् ; प्रत्यक्षादेव हि तद्ग्रहणं सिध्यति । एतदुक्तं भवति—यावद्धि भेदाग्रहणानि बन्धनोऽयं भ्रम इति प्रत्यक्षमन्यथासिद्धं न क्रियते, न तावत्तद्बलभाव्यनुमानं निरोद्धुं शक्यते; अनिरुद्धे च तस्मिन् शब्दोत्पत्त्यनुमानं नाऽऽत्मानं लभते ; तेन भेदाग्रहणसापेक्षमनुमानम्, प्रत्यक्षं तु न किञ्चिदपेक्षत इति ।

युक्त्यन्तरं चाऽऽह—संयोगविभागौ च श्रोत्रार्थतयाऽन्यतः प्रसिद्धौ । तेन यदर्थतया संयोगविभागौ प्रसिद्धौ तत्रैव संस्कारजनकाविति युक्तम् । कुतोऽन्यतः ? श्रोत्रार्थतया प्रसिद्धौ । उक्तम् "दर्शनस्य परार्थत्वात्" इति लोकतः । दर्शनस्योच्चारणस्य परार्थत्वात् परप्रतिपत्त्यर्थत्वाच्छ्रोतृगतशब्दप्रतिपत्त्यर्थत्वाच्छ्रोत्रयैव कार्यं न्याय्यम ; तत्र श्रोतरि कार्यासम्भवात् तदीये श्रोत्रे कार्यं युक्तम् । तस्मात् तादर्थ्ये परप्रतिपत्त्यर्थत्वे सति यथा सम्भवति कार्यम् , तथा कार्यं कल्पनीयम ; तत्र श्रोतर्यसंभवाच्छ्रोत्र एवेत्युक्तम् । न पुनः शब्दगतं कार्यं परिकल्प्य शब्दार्थत्वम् ; अन्यतः कार्यस्य शब्दवर्तिनोऽनवगमादित्युक्तम् 'शब्दे तद्ग्रहणात्'

१. तादनुमान इति. क. पु.

कार्यतस्तात्पर्यम्, अन्यतोऽनवगमादित्युक्तम्। तस्मान्नाऽत्र ज्वालादीनामिव प्रमाणमस्ति। तस्मात् "सतः परमदर्शनम्" इति युक्तमनैकान्तिकत्वम्। कथं तर्ह्येकविषयैवाऽभिव्यक्तिः शक्यते वक्तुम्? कार्यदर्शनात् युक्ता अदृष्टस्य कल्पना; अतो दृष्टस्य तद्ग्रहणस्य नाऽपह्नवो न्याय्यः। कार्यान्तरदर्शनात्तु कारणान्यत्वकल्पना न्याय्यैवेति।

"उपरतयोः संयोगविभागयोः" इति कौ तौ संयोगविभागावभिप्रेतौ? ताल्वादीनामिति ब्रूमः। कुत एतत्? उपरतयोरिति श्रवणात्; वायवीयानामुत्पत्तिरुपरतिश्चाऽनुमेया। "न नूनमुपर-

---

इति। समाधातोपसंहरति—तस्मान्नाऽत्राऽन्यत्वे ज्वालादीनामिव प्रमाणमस्ति। प्रकृतं निगमयति—तस्मात् सतः परमदर्शनमिति युक्तमनैकान्तिकत्वम्। आक्षेप्ताऽऽह—यदि श्रोत्रे कार्यम्, कथं तर्ह्येकविषयैवाऽभिव्यक्तिः शक्यते कल्पयितुम्? अत्यन्तानुपपन्नमेतत्—यत् कश्चिदेव शब्दं गृह्णाति, कश्चिन्नेति, सर्वेषां सन्निहितत्वादिति। समाधत्ते—कार्यदर्शनात्। प्रतिनियततत्तच्छब्दाभिव्यक्तिलक्षणकार्यदर्शनाद्युक्तमन्यत्राऽदृष्टस्य प्रतिनियतोपलम्भनसामर्थ्यस्य कल्पनम्, न पुनर्दृष्टस्य तद्ग्रहणस्य शब्दवर्तिनोऽपह्नवो न्याय्य इति। नन्वेवं सति बहवः संयोगविभागा अङ्गीकरणीया अभिव्यञ्जकाः, अन्यथा कथं प्रतिनियमेनाऽनेकशब्दोपलम्भः स्यात्? तदङ्गीकारे च कल्पनागौरवमित्यत्राऽऽह—कार्यान्तरदर्शनात्तु कारणान्यत्वकल्पना न्याय्यैवेति।

"उपरतयोः संयोगविभागयोः श्रूयत इति चेत्, नैतदेवम्; न नूनमुपरमन्ति संयोगविभागाः, यत उपलभ्यते शब्दः; न हि ते प्रत्यक्षाः" इति भाष्यमनुभाषितम्। अत्र चोद्यभाष्ये "उपरतयोः संयोगविभागयोः" इति कौ तौ संयोगविभागावभिप्रेतौ? ययोरुपरतयोरपि शब्द उपलभ्यत इति चोद्यत इत्यर्थः। उत्तरम्—ताल्वादीनां संयोगविभागावभिप्रेताविति ब्रूमः। कुत एतत्? उत्तरम्—भाष्ये "उपरतयोः" इति श्रवणात्। ननु यद्यप्येवं श्रूयते, तथाऽपि किमिति वायवीयावपि न प्रतीयेते? तत्राऽऽह—वायवीयानां तूत्पत्तिरुपरतिश्चाऽनुमेया। अस्याऽर्थः—यदि वायवीयाभिप्रायेणेदमुच्यते, तदा तयोः कार्यगम्ययोः कार्ये सत्युपरतिरेव न शक्यते वक्तुम्; वाक्ये च; ततोऽवगच्छामः—ताल्वादिसंयोगविभागाभिप्रायेण-

मन्ती''ति कोऽभिप्रायः ? वायवीयान् संयोगविभागान् मनसि कृत्वा कार्यसमधिगम्यत्वादिदमुत्तरम् ''न हि ते प्रत्यक्षाः'' इति स्पष्टीकृतम् । यद्येवमिदानीमुत्तरग्रन्थो नोपपद्यते ''आकाशविषयत्वात्तस्य, एकत्वाच्चाऽऽकाशस्ये''ति । कथं नोपपद्यते ? वायवीयानामभिव्यञ्जकत्वे कार्यपक्ष इव 'यत्र ते, तत्रैवोपलब्ध्या भवितव्यम्' इत्येवं नोपपद्यते । अथायमभिप्रायः—अभिव्यक्तिपक्षे नैव वाय्वाश्रिताः शब्दा भवन्ति । किं तर्हि ? आकाशस्था एव । येषां पुनः क्रियन्ते, तेषां वायवीयाः संयोगविभागा अप्रमवा-

---

दमुच्यत इति । तेनाऽयं चोद्यभाष्यार्थः—ताल्वादीनां संयोगविभागावभिव्यञ्जकौ न भवतः, उपरतयोरपि तयोः शब्दश्रवणादिति । अत्र परिहारभाष्यम् ''न नूनमुपरमन्ति संयोगविभागाः'' इति । अत्र कोऽभिप्रायः ? वायवीयान् संयोगविभागान् मनसि कृत्वा कार्यसमधिगम्यत्वादिदमुत्तरम् । कार्यसमधिगम्या वायवीयाः संयोगविभागाः कार्ये सति नोपरता इत्यभिप्रायः; वायवीयाभिप्रायेणैवेदमुत्तरमित्येतत् ''न हि ते प्रत्यक्षाः'' इत्यनेन भाष्येण स्पष्टीकृतम् । ताल्वादीनां तु संयोगविभागौ प्रत्यक्षावेवेति तदभिप्रायेण 'न हि ते संयोगविभागाः प्रत्यक्षाः' इति वचनं नैव घटते; अतो वायवीयाभिप्रायेणैव परिहारः । आक्षिपति—यद्येवं स्पष्टीकृतम्, इदानीमुत्तरग्रन्थो नोपपद्यते ''आकाशविषयत्वात्तस्य, एकत्वाच्चाऽऽकाशस्ये''ति । कथं नोपपद्यते ? वायवीयानामभिव्यञ्जकत्वे कार्यपक्ष इव 'यत्र ते, तत्रैवोपलब्ध्या भवितव्यम्' इत्येवं नोपपद्यते । अस्याऽर्थः—भाष्ये हि ''यदि संयोगविभागाः शब्दमभिव्यञ्जन्ति, न कुर्वन्ति, तदा आकाशविषयत्वात्तस्यैकत्वाच्चाऽऽकाशस्य य एवाऽयमत्र श्रोत्राकाशः स एव देशान्तरेष्वपीति सुघ्नस्थैरभिव्यक्तः पाटलिपुत्रेऽप्युपलभ्येत' इत्यनेन ग्रन्थेन संयोगविभागानां शब्दाभिव्यञ्जकत्वे एकत्राभिव्यक्तस्य सर्वत्रोपलब्धिः स्यादिति चोद्यं कृतम्; तच्च वायवीयानामभिव्यञ्जकत्वे नोपपद्यते, तेषां प्राप्याभिव्यञ्जकत्वात् । तेन यत्रैव ते, तत्रैवाऽभिव्यक्तिर्भविष्यति । ताल्वादिसंयोगविभागाभिप्रायेण तु चोद्यमिदमुपपद्यते, तयोरप्राप्याभिव्यञ्जकत्वात् । आक्षेप्तैव समाधातुराशङ्कामुपन्यस्यति—अथाऽयमभिप्रायः, अभिव्यक्तिपक्षे नैव वाय्वाश्रिताः शब्दा भवन्ति । किं तर्हि ? आकाशस्था एव । तेनैकत्वात् सर्वत्राकाशस्य सर्वत्रोपलभ्यत इत्युपपद्यते चोद्यमभिव्यक्तिपक्षे । येषां पुनः क्रियन्ते, तेषां वायवीयाः

यिकारणतां प्रतिपद्यन्ते। तदेव समवायिकरणं भवति। यत्रैव कारणम्, तत्रैव कार्योपलब्धिरिति युक्तम्। एवमपि निर्ज्ञाते वायवीयसंयोगविभागयोरभिव्यक्तिकारणत्वे यत्रैवाऽभिव्यञ्जकं तत्रैवाऽभिव्यक्तिः; यथा यत्रैव कारणम्, तत्रैव कार्यम्। अथैतन्मन्यसे—कार्ये एतद्युक्तम्, नाऽभिव्यक्ताविति, तदयुक्तम्; अभिव्यक्तिरपि कार्यमेव; अभिव्यङ्ग्यं तु पूर्वोत्पन्नम्; अतो यद्देशाभिव्यक्तिः, तत्रैवोपलब्धिरिति तुल्यमुभयोरपि पक्षयोः। तस्माद्व्याख्येयोऽयं ग्रन्थः। अविशेषज्ञो देवानां

---

संयोगविभागा असमवायिकारणतां प्रतिपद्यन्ते। यदा चैते असमवायिकारणभूताः तदा तदेव वायुद्रव्यं समवायिकारणं भवति, समवायिकारणप्रत्यासन्नं ह्यसमवायिकारणं भवति, यथा तन्तुषु समवायिकारणभूतेषु समवेतास्तन्तुसंयोगाः पटस्य तन्तुसमवेतस्य, यथा च तन्तुरूपाणि तन्तुसमवेतपटरूपोत्पत्तौ; तेन वायुप्रत्यासन्ना वायवीयाः संयोगविभागा इति वायुरेव समवायिकारणम्। यत्र च समवायिकारणम्, तत्रैव कार्योपलब्धिः; यथा यत्र तन्तवस्तत्रैव पटोपलब्धिरिति युक्तमिति। इदानीमिमामाशङ्कां दूषयति—एवमपि निर्ज्ञाते वायवीयसंयोगविभागयोरभिव्यञ्जकत्वे चाद्यं नोपपद्यते। यस्मात् यत्रैवाऽभिव्यञ्जकम्, तत्रैवाऽभिव्यक्तिः यथा यत्रैव कारणम्, तत्रैव कार्यमिति। अज्ञातेषु तु वायवीयेषु ताल्वादिसंयोगविभागानामप्राप्यकारित्वे युज्येताऽपि चाद्यम; तच्च नाऽस्ति, स्पष्टीकृतत्वाद्वायवीयाभिप्रायस्य। पुनरपि समाधातुराशङ्कामाक्षेप्तैवाह—अथ मन्यसे कार्ये एवैतद्युक्तम् कारणदेशोपलभ्यत्वम्, नाभिव्यक्ताविति। दूषयति—तदयुक्तम्; अभिव्यक्तिरपि कार्यमेव। तेनाऽभिव्यक्तिरपि कारणदेशैव युक्ता; अभिव्यञ्जकं च तस्याः कारणमिति यत्रैवाऽभिव्यञ्जकम्, तत्रैवाऽभिव्यक्तिः। यद्यभिव्यक्तिरपि कार्यं कस्तर्हि कारणाभिव्यञ्जकयोर्भेद इत्यत्राऽऽह—अभिव्यङ्ग्यं तु पूर्वोत्पन्नम्। अभिव्यक्तिरसती सती क्रियते; अभिव्यङ्ग्यं पूर्वोत्पन्नम्, तेनाऽभिव्यङ्ग्याभिप्रायेणाऽभिव्यञ्जकता; अभिव्यक्त्यभिप्रायेण तु कारणतैव। अतो यद्देशाभिव्यक्तिः, तत्रैवोपलब्धिरिति तुल्यमुभयोरपि पक्षयोः। आक्षिप्योपसंहरति—तस्मात् व्याख्येयोऽयं ग्रन्थः। समाधत्ते—अविशेषज्ञो देवानां प्रियः; कार्यं हि कारणदेशं भवति। कार-

प्रियः । कार्यं हि कारणदेशं भवति; अकार्यं पुनर्न परापेक्षदेशम् । तस्मादभिव्यक्तिर्भवत्वभिव्यञ्जकदेशा; अभिव्यङ्ग्यं तु किमिति तद्देशम्? अतज्जन्यत्वादभिव्यङ्ग्यस्य; तद्देशस्य अभिव्यङ्ग्यत्वाभिमतशब्ददेशस्य चैकत्वादाकाशस्य सर्वैर्ग्रहणं प्राप्नोति, अज्ञातेष्वपि वायवीयसंयोगविभागेषु; (१)सर्वश्रोत्रेष्वेकमाकाशं यतः । सत्यं यथा भवानाह—यदि शब्दस्याऽभिव्यञ्जकाः संयोगविभागाः स्युः; श्रोत्रस्य त्वभिव्यञ्जकाः; श्रोत्रस्य च श्रोतृदेशतैव ।

ननु चाऽऽकाशमेव श्रोत्रम्; तच्चाऽन्यत्राऽपीति तुल्यं शब्दाभिव्यक्त्या । उच्यते—सत्यं सर्वत्राऽऽकाशमेकम्; किन्तु तस्य श्रोत्रभावः श्रोतृदेश एव, कर्तुभिस्सम्बन्धेन करणत्वात्; कर्तुर्भोगायतनवशेन शरीरदेश एव कर्तृत्वान्न तुल्यता । तस्मादुत्पत्तावित्राऽभिव्यक्तावपि

---

णाधीनसिद्धित्वात्तद्भावे तस्याऽभावात् । अकार्यं पुनर्न परापेक्षदेशम् । यत एवं तस्मादभिव्यक्तिर्भवत्वभिव्यञ्जकदेशा, कार्यभूतत्वात् । अभिव्यङ्ग्यं पुनः किमिति तद्देशम्? अतज्जन्यत्वादभिव्यङ्ग्यस्य? तद्देशस्य च अभिव्यङ्ग्यत्वाभिमतशब्ददेशस्य चाऽऽकाशस्यैकत्वात् सर्वैर्नानादेशावस्थितैरपि ग्रहणं भवति । ननु यद्यप्यभिव्यङ्ग्यं सर्वदेशेषु; तथाऽप्यभिव्यक्तेः प्रादेशिकत्वात् सर्वत्रोपलब्धिर्न युज्यते । उच्यते—नाऽभिव्यञ्जकसमवेताभिव्यक्तिः । किं तर्हि? अभिव्यङ्ग्यसमवायिनी; अभिव्यङ्ग्यं चाऽनवयवशोऽभिव्यक्तं सर्वत्रैकरूपमिति युक्तं सर्वत्र ग्रहणम् । एवं च 'तस्मादभिव्यक्तिर्भवत्वभिव्यञ्जकदेशा' इत्यभ्युपगम्यवादोऽयमिति युक्तमज्ञातेष्वपि वायवीयेषु संयोगविभागेषु चोद्यम्; सर्वश्रोतृदेशेष्वेकमाकाशं यतः, एकत्वेन ह्याकाशस्याऽऽकाशविषयः शब्दः सर्वत्रोपलभ्येतेति(२)युक्तमेव तच्चोद्यम् । परिहरति—यथाऽऽह भवान् तथा स्यात्, यदि शब्दस्याऽभिव्यञ्जकाः संयोगविभागाः स्युः; श्रोत्रस्य त्वभिव्यञ्जकाः । संस्कारका हि ते । श्रोत्रस्य च श्रोतृदेशतैव ।

ननु चाऽऽकाशमेव श्रोत्रम्; तच्चाऽन्यत्राऽपि तुल्यं शब्दाभिव्यक्त्या । उच्यते—सत्यं सर्वत्राऽऽकाशमेकम्; किन्तु तस्य श्रोत्रभावः श्रोतृदेश एव, कर्त्रभिसम्बन्धेन करणत्वात्; कर्तुर्भोगायतनवशेन शरीरदेश एव कर्तृत्वादिति, न शब्दाभिव्यक्तितुल्यता । उपसंहरति—तस्मादुत्पत्ताविवाऽभिव्यक्तावपि न सर्वैरुपलब्धिः । 'नैतदेवम् अप्राप्ताश्चदु-

१. सर्वं श्रोत्रप्रदेशेष्विति. क. पु. २. युक्तमेतच्चोद्यमिति. क, पु.

न सर्वैरुपलब्धिः । (१)नैतदेवम्; अप्राप्ताश्चेदुपकुर्वन्ति, सन्निकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थितौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम्' इति । ननु श्रोत्रसंस्कारपक्षे 'दूरस्थितं श्रोत्रं न संस्क्रियत' इति वदता प्राप्तैरेव संस्कार इत्युक्तम्; असत्यां च प्राप्तौ (२)दूरसन्निकृष्टव्यपदेश एव न घटते । किमिदम् 'अप्राप्ताश्चेदुपकुर्वन्ती'ति ? अप्राप्ताशङ्कैव नाऽस्ति, (३)"दूरे सत्याः"—इत्यभिधानात् । तस्मान्न विद्मः कथमिदं भाष्यमायातम्? एवमिदमायातम्—श्रोत्रसंस्कारपक्षे सर्वगतत्वाच्छब्दस्य यावति कार्यगम्यः संस्कारः, तावति युगपद्ग्रहणं प्राप्नोति । कोऽभिप्रायः? ननु च वायवीयाः संयोगविभागा नैवाऽप्राप्य श्रोत्रं संस्कर्तुं क्षमाः। न हि संयोगविभागैः संयोगविभागान्तरमारभ्यत इति श

---

पकुर्वन्ति, सन्निकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थितौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम्' इति भाष्यमनुभाषितमाक्षेप्तुम्; आक्षिपति—ननु श्रोत्रसंस्कारपक्षे 'दूरस्थितं श्रोत्रं न संस्क्रियत' इति वदता प्राप्तैरेव संस्कार इत्युक्तम् । कथं पुनः 'दूरस्थितं न संस्क्रियत' इति वदता प्राप्तैरेव संस्कार इत्युक्तं भवति? तत्राऽऽह—असत्यां च प्राप्तौ दूरसन्निकृष्टव्यपदेश एव न घटते । 'इदं दूरं श्रोत्रम्' इति व्यपदेशः सन्निकृष्टश्रोत्रापेक्षया भवति; सन्निकृष्टता च प्राप्तस्य भवति, नाऽप्राप्तस्य: अतः प्राप्तैरेव संस्काराभिधानात् 'अप्राप्ताश्चेदुपकुर्वन्ती'त्यनेन ग्रन्थेन किमिदमुक्तम्? अत्राऽप्राप्ताशङ्कैव नाऽस्ति, "दूरे सत्याः" इत्यभिधानात् । "दूरे सत्यः कर्णशष्कुल्या अनुपकारकाः" इति ग्रन्थेन दूरस्थं न संस्क्रियत इति प्रतिपादितम् । तस्मान्न विद्मः कथमिदं भाष्यमायातमिति । समाधत्ते—एवमिदमायातम्—श्रोत्रसंस्कारपक्षे सर्वगतत्वात् शब्दस्य यावति कार्यगम्यः संस्कारः, तावति युगपद्ग्रहणम् । यावति भूभागे शब्दोपलम्भः, तावति युगपदेवोपलम्भः श्रोत्रसंस्कारपक्षे स्यात्, शब्दस्य सर्वगतत्वात् । यदि हि यावच्छब्द एव प्रादेशिकः, तदा क्रमेण सङ्गच्छमानः श्रोत्रेणाऽपि क्रमेणैवोपलभ्यते; सर्वगतत्वात्तु सर्वत्र युगपत्सर्वत्रैवाऽस्तीति युगपदेवोपलब्धिः स्यात् । कोऽभिप्रायः? एतद्ग्रन्थेनाऽऽह—ननु च वायवीयाः संयोगविभागा नैवाऽप्राप्य श्रोत्रं संस्कर्तुं क्षमाः । प्राप्तिश्च क्रमेणैव; तेन क्रमेणोपलब्धिर्भवति । उत्तरमाह—न हि संयोगविभागैः संयोगविभागान्तरमारभ्यत इति शक्यते वक्तुम् उभयप्रसङ्गात् ।

---

१. शा. भा. २०. १. २. दूरसन्निकृष्टव्यपदेशो न घटत इति. क. पु.
३. शा. भा. १९. २९.

शक्यते वक्तुम्, उभयप्रसङ्गात्; न ह्येकस्मिन् कार्ये कारणद्वयकल्पना घटते; कार्यं हि कारणमवगमयति, न पुनः कार्यान्तरमपि । तस्मादुत्पत्तिपक्ष एवैतदुपपद्यते—यावद्वेगं संयोगविभागाः कार्यमारभन्त इति, न पुनरभिव्यक्तिपक्षेऽपि । ननु कार्यपक्षेऽपि कार्यान्तरकल्पना नैव घटते ; सत्यं न घटते; कार्यान्तरोपलब्धिस्तु प्रत्यक्षैव, दूरस्थसमीपस्थैः क्रमेणोपलब्धेः ।

---

अस्यायमर्थः—यदि संयोगविभागैः संयोगविभागान्तरं जन्येत, तदा प्राप्य श्रोत्रसंस्कारकत्वं संयोगविभागानां स्यात्; न च संयोगविभागाभ्यां संयोगविभागान्तरं जन्यते । कस्मान्न जन्यत इत्यत्राऽऽह—उभयप्रसङ्गात् । स्वयमभिव्यञ्जकत्वमभिव्यञ्जकान्तरजनकता चेत्युभयमेकस्य प्रसज्येत; तस्मादेक एव संयोगविभागाः श्रोत्राणि नानादेशवर्तीनि संस्कुर्वन्ति ; तेनाऽऽपाद्यदमुच्यते अप्राप्ताश्चेदुपकुर्वन्ति, सन्निकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थितौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम्' इति । भवतूभयप्रसङ्गः, को दोष इत्यत्राऽऽह—न ह्येकस्मिन् कार्ये कारणद्वयकल्पना घटते । एकस्मिन्नभिव्यक्त्याख्ये कार्येऽनेककारणकल्पना संयोगविभागास्तावत्कारणम्, पुनश्च तज्जनितान्यपि संयोगविभागान्तराणि कारणमित्युभयप्रसङ्गेन कारणद्वयकल्पना; सा चाऽयुक्ता । कुतः? तत्राऽऽह—कार्यं हि कारणमवगमयति, न पुनः कार्यान्तरमपि । शब्दाभिव्यक्तिलक्षणं हि कार्यं कारणमात्रं कल्पयति संयोगविभागलक्षणम् ; न पुनः संयोगविभागयोरपरं संयोगविभागलक्षणं कार्यान्तरमपि, (१)मूलभूतेभ्य एव संयोगविभागेभ्यस्तस्य कार्यस्योचितत्वात् । तस्मादुत्पत्तिपक्ष एवैतदुपपद्यते—यावद्वेगं संयोगविभागाः कार्यमारभन्त इति । न पुनरभिव्यक्तिपक्षेऽपि । अस्यार्थः—शब्दोत्पत्तिपक्ष एवैतत् सन्निकृष्टविप्रकृष्टानां क्रमेणोपलम्भनमुपपद्यते, न पुनरभिव्यक्तिपक्षेऽपि ; यस्मादुत्पत्तिपक्ष एव संयोगविभागा यावद्वेगं शब्दलक्षणं कार्यमारभन्ते, तेन क्रमेणोत्पद्यमानः शब्दः क्रमेणोपलभ्यते । ननु च कार्यपक्षेऽप्येकस्मात्कार्यात् कारणान्तरकल्पना नैव घटते ? सत्यं न घटते । एकग्रन्थेनाऽऽह—कार्यान्तरोपलब्धिस्तु प्रत्यक्षैव, दूरस्थसमीपस्थैः क्रमेण शब्दोपलब्धेः । तेन कार्यान्तरदर्शनात् कारणान्तरकल्पना न्याय्येति भावः ।

---

१. मूलकारणभूतेभ्य इति, क. पु.

ननु चाऽभिव्यक्तावपि तुल्यम् । न तुल्यम्; न ह्यभिव्यक्तिरभिव्यक्त्यन्तरमारभते; कार्यस्य तु कार्यान्तरारम्भे न कश्चिद्विरोधः; भवति ह्यापेक्षिकं कार्यं कारणं च; न पुनरभिव्यक्तिरभिव्यञ्जिका चेति । तस्मात् दूरस्थसमीपस्थैर्युगपदेव शब्दग्रहणम्, यावति ग्रहणम् । तस्मात् युक्तोऽयमाक्षेपः । उद्द्योतस्योद्द्योतानन्तरापेक्षा—इति बालिश-

---

ननु चाऽभिव्यक्तावपि तुल्यम् । अभिव्यक्त्यन्तरदर्शनादभिव्यञ्जकान्तरकल्पनोपपन्नेति । परिहरति—न तुल्यम्; न ह्यभिव्यक्तिरभिव्यक्त्यन्तरमारभते । क्वचिददर्शनात् । कार्यस्य तु कार्यान्तरारम्भे न कश्चिद्विरोधः; भवति ह्यापेक्षिकं कार्यं कारणं च । मूलकारणापेक्षया कार्यम्, स्वकीयकार्यापेक्षया कारणं च । न पुनरभिव्यक्तिरभिव्यञ्जिका चेति । अयमर्थः—नाऽभिव्यक्तावपि तुल्यम्; यस्मान्नाऽभिव्यक्तिरभिव्यक्त्यन्तरमारभते क्वचिदप्यदृष्टत्वात्; कार्यं तु कार्यान्तरमारभत एव, लोके प्रायेण दर्शनात् । तेनाऽऽद्याः संयोगविभागाः शब्दमारभन्ते; तदारब्धाः शब्दाः शब्दान्तरमारभन्त इति युक्तम्; न पुनरभिव्यक्तिः सत्यभिव्यक्त्यन्तरमारभमाणा अभिव्यञ्जिका चेति क्वचिदपि दृष्टम् । तस्मादभिव्यक्तिपक्षे दूरस्थसमीपस्थैर्युगपदेव शब्दग्रहणम् । अप्राप्यापि संयोगविभागानां कियत्यपि प्रदेशे श्रोत्रसंस्कारकत्वात् संस्कारस्य च कार्यगम्यत्वात् यदि परमत्यन्तदवीयसि देशे श्रोत्रसंस्कारो न, मा भून्नाम; यावति तु संस्कारः तावति युगपदेव स्यात् । तस्माद्युक्तोऽयमाक्षेपः—अप्राप्ताश्चेदुपकुर्वन्तीति ।

ननु चाऽभिव्यक्तिपक्षेऽपि क्रमेणाऽभिव्यक्तिर्भविष्यति । अभिव्यक्तः स एव शब्दोऽभिव्यञ्जको भवतु । भवति चाऽभिव्यक्तस्याऽभिव्यञ्जकता यथा आलोकस्य सौरादिर्नायनैस्तजोवैयर्थर्बाह्यविसारिभिरभिव्यक्तस्य घटाद्यभिव्यञ्जकतेत्यत्राऽऽह—उद्द्योतस्याप्युद्द्योतानन्तरापेक्षेति बालिशभाषितमेतत् । अनेन दृष्टान्तासिद्धिरुक्ता; न ह्यालोकस्याऽऽलोकान्तरापेक्षायां प्रमाणमस्ति । यत्पुनर्नायनरश्मिसापेक्षत्वम्, तदुपलब्धौ, नाऽभिव्यक्तौ; उपलब्धियोग्यतापादनं ह्यभिव्यक्तिः; तदुत्तरकाले चोपलब्धिः । घटादयो हि स्वरूपतो नोपलब्धियोग्याः, सतामप्यालोकविरहे विस्फारितलोचनैरप्यदर्शनात्; आलोकस्त्वविकलव्यापृतेन्द्रियस्याऽऽसन्नः सन्नुपलब्धिगोचरः भवति । तदुक्तम्—

भाषितमेतत् । तस्माद्वायवीयाः संयोगविभागाः शब्दमारभन्ताम् । औलूक्यो वा भवतु राद्धान्तः–(१) 'संयोगाद्विभागाच्छब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः" इति । किमत्राऽनुक्तस्य प्रदर्शनम् ? अत्राऽपि मे श्रवणं विद्यत इति कोऽयमभिमानः ? (२)नाऽयमभिमानः; कस्यचिदज्ञस्य–नाऽयं राद्धान्तो भगवता भाष्यकारेणोपन्यस्तो निरस्तश्चेति भवति मतिः; तदपनोदनायेदमुपन्यस्तम् । वायुशब्दोपन्यासेनैवाऽयमुप·

---

(३)"अग्न्यादयो घटादीनां प्रसिद्धा ये प्रकाशकाः ।
न ते प्रकाश्यरूपा हि प्रकाशस्याऽनपेक्षणात्" ॥ इति ॥

एवमसिद्धे दृष्टान्ते पराक्रान्तमिदम्—अभिव्यक्तः शब्द एव पुनरभिव्यञ्जको भवत्विति । उपसंहरति—तस्माद्वायवीयाः संयोगविभागाः शब्दमारभन्ताम् । स च वाय्वाश्रितः शब्दः श्रोत्रे संयुक्तसमवायलक्षणेन सम्बन्धेनोपलभ्यताम्; वायुश्च यावद्वेगं गत्वा श्रोत्राकाशेन क्रमेण संयुज्यताम् । यद्वा औलूक्यो वैशेषिकीयो भवतु राद्धान्तः "संयोगाद्विभागाच्छब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः" इत्येतत्सूत्रोक्तः । अत्र चेयं तेषां प्रक्रिया—आद्यशब्दः संयोगादुत्पद्यते । यथा भेरीदण्डसंयोगानुगृहीताद्भेर्याकाशसंयोगादाकाशे शब्द उपजायते, स उपजातः शब्दान्तरमारभते, सोऽप्यपरमिति वीचीनिचयसञ्चरणरूपेण कर्णशष्कुलीमध्याकाशदेशे धर्माधर्मोपगृहीते श्रोत्रभावमापन्ने समुपजातः समवायलक्षणेन सन्निकर्षेण गृह्यते । एवं विभागादाद्यः शब्द उपजायते । यथा वंशदलविभागानुगृहीताद्वंशदलाकाशविभागादाकाशे शब्द उपजायते, सोऽप्यपरमारभते, सोऽप्यपरमिति पूर्ववद्योज्यम् । अत्र चाऽऽद्यः शब्दः कार्यविरोधी; अन्त्यः कारणविरोधी; मध्ये भवास्तु कार्यकारणोभयविरोधिन इति ज्ञेयम् । अत्र चोदयति—किमत्र वैशेषिकराद्धान्तस्य भाष्यकारेणाऽनुक्तस्य प्रदर्शनात् ? यदि परं वैशेषिकमतेऽपि परिचयो विद्यत इत्येतावन्मात्रं ख्यापयितुमिदमुपन्यस्तम्, तच्चेदमकिञ्चित्करम्; तदाह–अत्राऽपि मे श्रवणं विद्यत इति कोऽयमभिमानः ? नाऽयमभिमानः, कस्यचित्त्वज्ञस्य भवति मतिः–नाऽयं वैशेषिकीयो राद्धान्तो भगवता भाष्यकारेणोपन्यस्तो निरस्तो वेत्येवंरूपा; तदपनोदनायेदमुपन्यस्तम् । वायुशब्दो·

---

१. वैशे. सू. २. २. ३१ २. नाऽयमभिमान इति नाऽस्ति, क. पु.

३. श्लो. वा. पृ. २८८, श्लो. ६५.

न्यस्तो निरस्तश्च, तुल्यकारणत्वादुपन्यासस्य (१)निरासस्य च । तस्मादभिव्यक्तिकार्यपक्षयोरन्यथात्वप्रदर्शनार्थोऽयं ग्रन्थः- अप्राप्ताश्चेदुपकुर्वन्तीति ।

(२)"नैतदेवम् ; अभिघातेन हि प्रेरिता वायवः स्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वतोदिक्कान् संयोगविभागानुत्पादयन्तो यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्त" इति । ननु तदेवेदमुत्पादकत्वमुक्तम्; प्रतिज्ञातं चाऽभिव्यञ्जकत्वं संयोगविभागानाम् । तस्मादसम्बद्धमेवेदं प्रतिभाति । किमिति भोः ? उक्तमितीति । अनभिव्यक्तिज्ञो

पन्यासेनैवोपन्यस्तो निरस्तश्चेति । कस्मात् ? तुल्यकारणत्वादुपन्यासस्य निरासस्य च । क्रमेण शब्दोपलब्धिरेवोपन्यासे कारणं तावत् पक्षद्वयेऽपि तुल्यम्, निरासोऽपि च प्रत्यभिज्ञाबलेन तुल्यः । अत एव च "अनुवातं दूरादप्युपलभ्यते शब्दः" इति वैशेषिकपक्ष एवेदं दूषणं दत्तवान्, अनुवातमित्यस्य शब्दाच्छब्दान्तरारम्भपक्षेऽनुपयोगित्वात् । बौद्धपक्षेऽपि चाप्राप्तशब्दोपलम्भाश्रयणादपरिहार्यं दूषणम् । यत एवं वैशेषिकबौद्धपक्षयोस्तुल्यता, तस्मादभिव्यक्तिकार्यपक्षयोरन्यथात्वप्रदर्शनार्थोऽयं ग्रन्थः- "अप्राप्ताश्चेदुपकुर्वन्ति" इति । कार्यपक्षे क्रमेणोपलब्धिर्घटते, न पुनरभिव्यक्तिपक्षे -- इत्येतावन्मात्रपरोऽयं ग्रन्थः ; न पुनः कार्यपक्षेऽपि वायवीय एवान्यत्र तात्पर्यम् । वायवीयो वा भवतु, संयोगविभागयोर्वान्तरा नाऽत्राऽस्माकमभिनिवेष्टव्यमिति ।

नैतदेवम् ; अभिघातेन हि प्रेरिता वायवः स्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वतोदिक्कान् संयोगविभागानुत्पादयन्तो यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्त इति भाष्यमनुभाषितमाक्षेप्तुम् ; आक्षिपति -- ननु तदेवेदमुत्पादकत्वमुक्तम् ; प्रतिज्ञातं चाऽभिव्यञ्जकत्वं संयोगविभागानाम् । अस्याऽर्थः -- "अभिघातेन हि" इत्यनेनेदमुक्तम् -- कोष्ठ्या वायव आन्तराणामवयवानामभिघातेन प्रेरिताः सन्तः स्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वदिक्षु संयोगविभागानुत्पादयन्तो यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्त इति । तत्र च 'अप्राप्ताश्चेदुपकुर्वन्ति' इत्याक्षेपस्याऽपरिहृतत्वादुत्पादकत्वमेवोक्तम्, न पुनरभिव्यञ्जकत्वं संयोगविभागानाम् । तस्मादसम्बद्धमेवेदमुत्तरं प्रतिभाति । समर्थयिता पृच्छति -- किमिति भोः ? असम्बद्धम् । आक्षेप्ताऽऽह -- उक्तमितीति । उत्पादक-

१. निराकरणस्येति क. पु. २. शा. भा. २०. ५.

भवान् । काऽत्राऽनभिव्यक्तिज्ञता ? इयमनभिव्यक्तिज्ञता; अभिव्यक्तिर्हि तिरस्कारापनयः । केन चोक्तम् 'न' इति ? स एवाऽपनयोऽपनयान्तरं नाऽऽरभत इत्युक्तम्; सकृद्व्यापारा ह्यपनये भवन्त्यपनेतारः, न यावदपनेयमादित्यप्रभादय इव । सत्यम्; यद्येक एवाऽपनेताऽनेकव्यापारः परिकल्प्येत, स्यादयं दोषः; अत्र पुनर्बहवोऽभिव्यञ्जकाः । कथमिदं ज्ञायते ? भवतो वा कार्यपक्षे कारणबहुत्वं कथम् ? कार्यबहुत्वादिति चेत्, ममाऽप्यभिव्यक्तिबहुत्वादभिञ-

---

त्वमुक्तमित्यतो हेतोरसम्बद्धम् । अत्र चैक इतिशब्दः स्वरूपनिर्देशपरः, द्वितीयस्तु हेत्वर्थपरः; 'किमिति' इत्यपि हेतुरेव पृष्टः; स एव इतिशब्देन कथितः । समाधाताऽऽह– अनभिव्यक्तिज्ञो भवान् । अस्याऽर्थः—यो यावदभिव्यक्तिस्वरूपं जानाति, स कथमप्राप्तानामभिव्यञ्जकतां ब्रूयात् ? आक्षेप्ताऽऽह–काऽत्राऽनभिव्यक्तिज्ञता ? समाधाताऽऽह—इयमनभिव्यक्तिज्ञता । स एवाह–अभिव्यक्तिर्हि तिरस्कारापनयः । स्तिमिता वायवस्त्रसरेणुसञ्चरणतूललवधारणलिङ्गाः श्रोत्रे तिरस्कृत्याऽवतिष्ठन्ते; ते च वेगवताऽभिघातप्रेरितेन वायुना कौष्ठ्येनाऽपनीयन्ते, यथा मूलाङ्कुरादीनां तिरस्कारका मृदादयः खननादिभिरिति तिरस्कारापनय एवाऽभिव्यक्तिः । आक्षेप्ताह–केन चोक्तं तिरस्कारापनयान्नाऽभिव्यक्तिर्भविष्यतीति, किन्तु स एवाऽपनयोऽपनयान्तरं नारभत इत्युक्तम् । यः सन्निकृष्टश्रोत्रवर्ती तिरस्कारापनयः कृतः, स विप्रकृष्टश्रोत्रान्तरगतं तिरस्कारापनयं नाऽऽरभत इत्युक्तम्; अभिव्यक्तिरभिव्यञ्जका न भवन्ति—इत्यभिधानात् । ननु मा नामापनयोऽपनयान्तरमारभताम्, किन्तु य एवापनेता स एवाऽपनयान्तरं किमिति नारभत इत्यत्राऽऽह—सकृद्व्यापारा ह्यपनये भवन्त्यपनेतारः, न यावदपनेयमादित्यप्रभादय इव । येऽपनेतारस्तेऽपनेये सकृदेव व्याप्रियन्ते, न पुनर्यावन्त्यपनेतव्यानि तावन्त्यपनेयं पुनर्व्याप्रियन्ते; तेन सकृद्व्यापारत्वात्तेषां क्रमोपलब्धिर्न स्यात् । अत एव च क्रमोपलब्धिसिद्धयेऽपनयेनाऽपनयान्तरं जनयितव्यमिति वाच्यम्, तच्च नाऽस्ति । समर्थयिताऽऽह–सत्यम्; यद्येक एवाऽपनेता अनेकव्यापारः परिकल्प्येत, स्यादयं दोषः; अत्र पुनर्बहवोऽभिव्यञ्जकाः । प्रतिश्रोत्रं वायवीयसंयोगविभागानां भिन्नत्वात् । क्रमवन्तश्च ते संयोगविभागाः, वायोः क्रमेण गमनात् । कथमिदं ज्ञायते ? बहवस्संयोगविभागा इति । **उत्तरम्**—भवतो वा कार्यपक्षे कारणबहुत्वं कथम् ? कार्यबहुत्वादिति चेत्, ममाऽप्यभिव्यक्तिबहुत्वादभिव्यञ्जकबहुत्वम्, भविष्यति । कथं पुनरभि-

कबहुत्वम् । कथं पुनरभिव्यक्तिबहुत्वम् ? यथैव कार्यबहुत्वम् । एकत्वे पुनर्वक्ष्यामः प्रत्यक्षस्य बलीयस्त्वमित्युक्तम् । एकत्वे च नित्यता; नित्यत्वेऽभिव्यक्तिबहुत्वमेव, न कार्यबहुत्वमिति स्थितिः ॥ १३ ॥

## प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥

प्रयोगस्येति । स्थिते एतस्मिन् न्याये गोमयादिवत् प्रयोगसिद्धिः, प्रमाणान्तरप्रमितविषयत्वाल्लौकिकस्य वाक्यस्य ॥

---

व्यक्तिबहुत्वम् ? यदि ह्यभिव्यक्तिबहुत्वं सिद्धं स्यात्, तदा स्यादभिव्यञ्जकबहुत्वम् ; तत्तु कथमिति प्रश्नः । उत्तरम्—यथैव कार्यबहुत्वम् । त्वन्मते सिद्धं क्रमेणोपलब्धेः, तथाऽस्मन्मतेऽप्यभिव्यक्तिबहुत्वम् । कथं तर्ह्यभिव्यक्तिबहुत्वनिश्चयस्तवेत्यत्राऽऽह—एकत्वे पुनर्वक्ष्यामः प्रत्यक्षस्य बलीयस्त्वमित्युक्तम् । तेनैकः शब्दः, प्रत्यभिज्ञानात् । एकत्वे च नित्यता । नित्यत्वे चाऽभिव्यञ्जकत्वम्, अभिव्यञ्जकत्वे च क्रमेणोपलब्धेरभिव्यक्तिबहुत्वमेव, न कार्यबहुत्वमिति स्थितम् । एतत्त्वत्र वक्तव्यम्—तिरस्कारकस्तिमितवाय्वपनयस्य तुल्यत्वात् सर्वे शब्दाः किमिति न गृह्यन्त इति । तदिदमयुक्तम्; कार्यतो हि तिरस्कारापनये कल्प्यमाने, बहवस्ते वायवः स्तिमिताः श्रोत्रं पिधायाऽवतिष्ठन्ते, तत्र कस्मिंश्चिदपनीते कश्चिदेव शब्द उपलभ्यते, न सर्व इति दर्शनमूलेयं कल्पना; तेनाऽपनेयापनेतृबहुत्वान्न किञ्चिदनुपपन्नं भविष्यति, यदि सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षं स्थास्यति ॥ १३ ॥

## प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥

"प्रयोगस्य परम्" इति सूत्रमनुभाषते—प्रयोगस्येति । स्थित एतस्मिन्न्याये 'शब्दं कुरु' इति प्रयोगसिद्धिः गोमयादिवत्; यथा समाहारकर्तव्यतायामेव गोमयकर्तव्यतोच्यते लक्षणया, तथा प्रयोगकर्तव्यतायामेव शब्दकर्तव्यतोच्यते लक्षणया । कथं पुनर्लक्षणया प्रयोगवर्णनमित्यत्राऽऽह—प्रमाणान्तरप्रमितविषयत्वाल्लौकिकस्य वाक्यस्य । यदेव प्रमाणान्तरेण प्रमितम्, तदेवं प्रत्याययितुं लोको वाक्यं प्रयुङ्क्ते; तत्र च न शब्दस्य प्रमाणान्तरेण करणं दृष्टम्; प्रयोगस्य करणं दृष्टमिति तत्कर्तव्यताप्रतिपादनपरमेवेदं वाक्यमिति ज्ञाते तात्पर्ये लक्षणा न्याय्येति ।

## आदित्यवद्यौगपद्यम् ॥ १५ ॥

"(१)यथैतदेकस्य सतः" इत्यनेकताभ्रान्तिमापादयति । कथं पुनर्विपर्ययादृते भ्रान्तिरिति शक्यते वक्तुम् ? कारणदोषदर्शनात् । कस्य कारणस्याऽत्र दुष्टता अवगम्यते ? विषयस्य तावच्छ्रोत्रपथासत्तेर्नैव दुष्टता । श्रोत्रस्याऽप्यभिव्यक्तत्वात् नैव ।

अथ तु दुष्टं श्रोत्रमिति कल्प्यते ; एवं तर्हि शब्दस्यैव ग्रहणं न प्राप्नोति । न च शब्दादृतेऽन्यच्छ्रोत्रस्य ग्राह्यमस्ति । यद्येवं कार्यपक्षेऽपि कथमनेकत्वग्रहणं श्रौत्रम् ? नैव हि तच्छ्रौत्रम् ; मानसं हि तत् ।

## आदित्यवद्यौगपद्यम् ॥ १५ ॥

"यथैतदेकस्य सतः" इत्यनेकताभ्रान्तिमापादयति । **अनेन नानादेशेषु युगपच्छब्दोपलम्भनादनेकताप्रतीतिः भ्रान्तिरिति भाष्यार्थोऽनुभाषितः । आक्षिपति**—कथं पुनर्विपर्ययादृते भ्रान्तिरिति शक्यते वक्तुम् ? **न ह्येवं विपर्ययज्ञानमुत्पद्यते—नानादेशेषु शब्दो नोपलभ्यत इति ; अतो बाधकप्रत्ययाभावात् कथमियं भ्रान्तिरिति ? समाधत्ते**—कारणदोषदर्शनात् । **कारणदोषदर्शनादपि भ्रान्तिरेवेति । आक्षमाऽऽह**—कस्य कारणस्याऽत्र दुष्टताऽवगम्यते ? **एकग्रन्थेनाऽऽह**—विषयस्य शब्दस्य तावदत्र दुष्टता **नाऽस्ति,** श्रोत्रपथासत्तेः **श्रोत्रे समवायात्** । श्रोत्रस्याऽभिव्यक्तत्वात् **संस्कृतत्वान्नैव दुष्टताऽस्ति ।**

अथ तु दुष्टं श्रोत्रमिति परिकल्प्यते ; एवं तर्हि शब्दस्यैव ग्रहणं न प्राप्नोति । **कार्यकरणशक्तिहानिरेव दुष्टत्वम् ; शब्दग्रहणं च श्रोत्रस्य कार्यम् ; तत्र यदि तद्दुष्टम् , कथं शब्दं गृह्णीयात् ? (२)अथ दुष्टतया कार्यान्तरं न करिष्यतीत्युच्यते, तत्राऽऽह**—न च शब्दादृते श्रोत्रस्याऽन्यद्ग्राह्यमस्ति; **यत्र दुष्टत्वं स्यात् । समर्थकस्त्वाह**—यद्येवं **यदि शब्दादन्यच्छ्रोत्रस्य ग्राह्यं नाऽस्ति, तर्हि** कार्यपक्षेऽपि **शब्दस्य** कथमनेकत्वग्रहणं श्रौत्रम् ? **अनेकदेशसम्बन्धस्याऽशाब्दत्वान्न श्रोत्रेण नानात्वग्रहणं स्यात् । आक्षमाऽऽह**—नैव हि तच्छ्रौत्रम् ; **नानात्वम्** । मानसं हि तत् । **समाधातैकदे-**

१. शा. भा. २०. १५.

२. कथं दुष्टतया कार्यान्तरेण करिष्यतीत्युच्यत इति. क. पु.

मनसा वा किं श्रोत्रेणाऽगृहीतमेव बाह्यं वस्तु गृह्यते ? किं चाऽत्र शब्दव्यतिरिक्तं बाह्यं वस्त्वभिप्रेतं भवतः ? यदिदं शब्दनानात्वम्। किं वा शब्दव्यतिरिक्तमिदं शब्दनानात्वम् ? किं शब्द एव, उत शब्दादन्यः शब्दधर्मः ? (१)न तावदयं शब्दस्यैव धर्मो भवति, रूपादिष्वपि दर्शनात्; रूपाद्यपि हि नानेति गम्यते। नाऽप्ययं शब्द एव, 'नानात्वं शब्दस्ये'ति व्यतिरेकदर्शनात्। तस्मान्न विद्मः कस्येन्द्रियस्य व्यापारः, यस्य दुष्टता कल्प्येत। किं तर्हीदं नानात्वमग्राह्यमेव ? दृश्यते तु सर्वार्थेषु। बुद्धिरूपता चाऽग्राह्यत्वाद्बुद्धेः प्रत्युक्ता।

---

इयाह—मनसा वा किं श्रोत्रेणागृहीतमेव बाह्यं वस्तु गृह्यते ? यदि श्रोत्रेणाऽगृहीतमेव शब्दे नानात्वलक्षणं बाह्यं वस्तु मनसा गृह्येत, तदा मानसमिदं नानात्वं स्यात्; नैतदुचितम्, सर्वत्राऽगृहीते बाह्ये मनसः प्रवृत्त्यदर्शनात्। तस्मान्न मानसमिदं कार्यपक्षेऽपि नानात्वम्। अक्षिप्ता निराकरोति—किं चाऽत्र शब्दव्यतिरिक्तं बाह्यं वस्त्वभिप्रेतं भवतः ? यच्छ्रोत्रेणाऽगृहीत मनसा न ग्राह्यमिति ब्रवीषि। एकदेश्याह—यदिदं शब्दनानात्वम्। तच्छब्दव्यतिरिक्तं बाह्यं वास्तवत्यर्थः। (२)आक्षिप्ता निराकरोति—किं वा शब्दव्यतिरिक्तमिदं शब्दनानात्वम् ? स एव विकल्पयति—किं शब्द एव, उत शब्दादन्यः शब्दधर्म इति। न तावदयं शब्दधर्मः शब्दस्यैव तावदयं धर्मो न भवति, रूपादिष्वपि दर्शनात्; रूपाद्यपि हि 'नाना' इति गृह्यते। नाऽप्ययं शब्द एव, 'नानात्वं शब्दस्य' इति व्यतिरेकदर्शनात्। तस्मान्न विद्मः कस्येन्द्रियस्याऽत्र नानात्वे व्यापारः, यस्य दुष्टता कल्प्यते भवद्भिः ? एकदेश्यवाऽऽह—किं तर्हीदं नानात्वमग्राह्यमेव ? पूर्वोक्तेन विकल्पेन तर्हि किं नानात्वमिदमग्राह्यमेव? स एवाऽऽह—दृश्यते तु सर्वार्थेषु। तेन शब्दस्यैवाऽयं धर्मो मा भूत्; शब्दस्यान्येषां चाऽर्थानां धर्मो भविष्यति। न च दृश्यमानमेवेदं बाह्यं वस्तु न भवति। किं तर्हि ? बुद्धिरूपमिति वक्तव्यम्; तदाह—बुद्धिरूपता त्वग्राह्यत्वात् बुद्धेः प्रत्युक्ता। यदि हि बुद्धिः प्रत्यक्षा स्यात्, तदा स्यादेव बुद्धिरूपम्; न च सा प्रत्यक्षेत्युक्तम्;

---

१. अस्यैव धर्मस्तावदयं न भवतीति. क. पु.

२. आक्षिप्ताऽऽह—किमिदं शब्दनानात्वमिति. क. पु.

उच्यते—यद्यस्य ग्राह्यं (१)गृहीते च तस्मिन् ग्राह्यान्तरावमर्शो नानात्वम् । एवं तर्हि श्रोत्रस्यैव दुष्टता । दुष्टे च शब्दग्रहणं न प्राप्नोति । असति च शब्दग्रहणे शब्दान्तरावमर्शः कुतः ? तस्मादवमर्शे दुष्टता कल्पनीया, न पुनः शब्दग्रहणे । मनसस्तर्हि दुष्टत्वम् । ननु च मनसोऽपि नैव दुष्टत्वं शक्यते वक्तुम्, श्रोत्रग्रहणे यथार्थग्रहणात् ; न ह्यगृहीतसम्यगर्थस्य तदर्थावमर्शो घटते । तस्माद्द्विवा एनां भ्रान्तिं कल्पयिष्यन्ति, अविपर्ययात् दुष्टकारणतानवधृतेश्च । अभ्रान्ते च भ्रान्त्यभिधानं प्रमादापि पापी-

आक्षिप्ता समर्थयते–उच्यते–यद्यस्य ग्राह्यम्, गृहीते च तस्मिन् ग्राह्यान्तरावमर्शो नानात्वम् । अस्याऽर्थः—न नानात्वं नामान्यदेव, किन्तु स्वभावत एव ये विलक्षणा अर्थाः तेषु गृहीतेषु यदिदं वैलक्षण्यं विमृश्यते तदिदं नानात्वम् ; तेन गृहीतमेव नानात्वम्, वैलक्षण्यरूपत्वात् । वैलक्षण्ययोगाच्च न विलक्षणा भावाः । किं तर्हि ? स्वभावत एव । एकदेश्याह—यदि नानात्वं श्रोत्रग्राह्यं कार्यपक्षे, एवं तर्हि नियमपक्षेऽपि श्रोत्रस्यैव दुष्टता कल्पनीया । आक्षिप्ता दूषयति—दुष्टे च शब्दग्रहणं न प्राप्नोतीति । कार्यशक्तिविघातकत्वाद्दुष्टतायाः । स एवाऽऽह–असति च शब्दग्रहणे शब्दान्तरावमर्शः कुतः ? यत एव श्रवणेन्द्रियस्याऽदुष्टत्वम् । तस्मात् अवमर्शः अवमृश्यते येन तस्मिन्नवमर्शे दुष्टता कल्पनीया, न पुनः शब्दग्रहणे श्रोत्रेन्द्रिये । एकदेश्येवाऽऽह—मनसः तर्हि दुष्टता भवतु ; तेन शब्दोऽपि गृह्यते ; श्रोत्रस्याऽदुष्टत्वात् मनसश्च दुष्टत्वादेकत्वानवमर्शाच्च नानात्वावमर्शो भवति ।

आक्षिप्ता दूषणमाह—ननु च मनसोऽपि नैव दुष्टत्वं शक्यते वक्तुम् । श्रोत्रग्राह्ये शब्दे यथार्थग्रहणात् । यावद्धि किञ्चन गृह्यते, तत्सर्वं न मनसा विना ; तत्र यदि मनो दुष्टम्, तदा शब्दग्रहणमेव यथार्थं न स्यात् ; अस्ति च शब्दे यथार्थग्रहणमिति मनसोऽपि दुष्टत्वं नाऽस्ति । कथं पुनरवगम्यते शब्दे यथार्थग्रहणमस्तीति तत्राऽऽह–न ह्यगृहीतसम्यगर्थस्य तदर्थावमर्शो घटते । न ह्यगृहीतविषयोऽवमर्शोऽस्तीत्यर्थः । उपसंहरति—तस्माद्द्विवा एनां भ्रान्तिं कल्पयिष्यन्ति ; अविपर्ययाद्दुष्टकारणतानवधृतेश्च । कार्यपक्षे तु नानात्वबुद्धिर्न भ्रान्तिरिति युक्तं कार्यत्वमेव ।

१. समुद्गीत इति. क. पु.

यः । तस्माद्भ्रमकारणमत्र वक्तव्यं भ्रान्तिज्ञैः ।

इदमभिधीयते—उक्तं भवतैव 'नाऽगृहीतबाह्येन्द्रियेण मनसा गृह्यते' इति । इन्द्रियेण च तद्ग्रहणात् अनेकत्वं नाऽस्तीति प्रत्यक्षेणाऽवसितम् । मनसाऽप्यनेकत्वग्रहणं नैवोपपद्यते । किमालम्बनमस्याः, किञ्चेन्द्रियमनेकत्वावगतेः ? इदमिन्द्रियमिदं चालम्बनम्—नानादेशस्था हि ध्वनयो युगपदागच्छन्त इतरेतरानिरपेक्षा एव युगपत् (1)संस्कारानारभन्ते श्रोत्रस्य ; तत्संस्कारानुरोधाच्चैकमपि शब्दमनेकमिव गृह्णाति । एकैकसंस्कारोपजननाच्छक्तेः नायनशक्तिरिवाऽङ्गुल्याभिन्ना एकमपि भिन्नमिव

---

अभ्रान्ते च ज्ञाने भ्रमाभिधानं प्रमादादपि पापीयः । तस्माद्वक्तव्यमेव भ्रान्तिज्ञैर्भ्रमकारणम् ।

परमसमाधानमाह—इदमभिधीयते, उक्तम् भवतैव 'न ह्यगृहीतसम्यगर्थस्य तदर्थावमर्शो घटते'—इत्यनेन ग्रन्थेनाऽगृहीतं बाह्यं वस्तु मनसा न गृह्णाति इति । ततः किमित्यत्राऽऽह—इन्द्रियेण च तद्ग्रहणात् । स एवाऽयमिति ग्रहणात् ; अनेकत्वं नाऽस्तीति प्रत्यक्षेणाऽवसितम् । बाह्येन्द्रियेण चाऽनेकत्वस्याऽग्रहणात्, मनसाऽप्यनेकत्वग्रहणं नैवोपपद्यते । आक्षेपमाऽऽह—किमालम्बनमस्याः, किञ्चेन्द्रियमनेकत्वप्रतिपत्तेः ? इदमिन्द्रियमिदं चालम्बनम्—नानादेशस्था हि ध्वनयो युगपदागच्छन्त इतरेतरानिरपेक्षा एव युगपत्संस्कारानारभन्ते श्रोत्रस्य ; तत्संस्कारानुरोधाच्चैकमपि शब्दमनेकमिव गृह्णातीति । अस्याऽर्थः अन्योन्यनिरपेक्षा बहवो ध्वनयो बहूनेव संस्कारान् श्रोत्रस्य जनयन्ति ; तत्संस्कारवशेन च श्रोत्रेन्द्रियवर्तिना नानाशब्दबुद्धय उपजायन्ते ; तत्र प्रतिपत्तिभेदात् प्रतिपत्तव्ये शब्देऽपि प्रतिपत्ता भेदप्रतिपत्तिव्यवहारं करोति । अनेकमिव गृह्णातीति । यथाऽनेकं गृह्यमाणमनेकव्यवहारं प्रवर्तयति, तथेदमपि प्रतिपत्तिभेदेन भेदव्यवहारं प्रवर्तयतीत्यर्थः । कस्मात्पुनः प्रतिपत्तिभेद इत्यत्राऽऽह—एकैकसंस्कारोपजननाच्छक्तेः नायनशक्तिरिवाऽङ्गुलिविभिन्ना एकमपि भिन्नमिव गृह्णाति । एकैकेन संस्कारेण ध्वनिना श्रोत्रशक्तेरुपजायमानत्वाच्छक्तिस्तावद्भिद्यते ; तथैकमपि भिन्नं गृह्णाति ; यथा नयनशक्तिरङ्गुलिविभिन्ना अभिन्नमपि चन्द्र-

---

1. संस्कारमिति, क. पु.

गृह्णाति । तस्माच्छक्तिभेदाग्रहणनिबन्धनोऽयं भ्रमः । अनेन सान्तरालग्रहणं प्रत्युक्तम् । कथं पुनरनेन सान्तरालग्रहणं प्रत्युच्यते ? युक्तं तावत् संस्कारभेदात्(१) शक्त्युद्बोधः । तदनुरोधिनी भिन्ना च शक्तिरेकमपि विषयं भेदेन समर्पयन्ती स्वभेदाग्रहणादनेकग्रहणभ्रममुत्पादयतीति । अन्तरालग्रहणे को हेतुः ? तस्मात् कारणान्तरं ब्रूहि । (२)नोच्यते ; इदमेव कारणम् । (३)कथमिदं कारणम् ? नानादेशोत्था ध्वनयो भेदेन संस्कारमारभमाणा आमूलं शक्तेरुद्बोधं जनयन्ति । अतः श्रोत्राकाशस्थितोऽपि शब्दोऽनुग्राहकानुरोधात्तद्देशस्थ इव गृह्यते ।

---

मसं भिन्नमिव गृह्णातीति । उपसंहरति—तस्माच्छक्तिभेदाग्रहणनिबन्धनोऽयं भ्रमः । शक्तिभेदमगृह्णन्नानाशब्दव्यवहारं प्रवर्तयति ; भिन्नां शक्तिमजानन् प्रतिपत्तिभेदा(४)परिकलनात् प्रत्ययनयमेव भिन्नं मन्यते । यस्तु शक्तिभेदं मन्यते, स जानाति—प्रतिपत्तिरेव केवला भिद्यते, प्रतिपत्तव्यं तु तदेवेति । अनेन सान्तरालग्रहणमपि प्रत्युक्तम् । यदिदं विच्छिन्नं शब्दग्रहणं तदनुपपन्नमिति शङ्का, शब्दस्य श्रोत्राकाशे समवेतस्य ग्रहणात् । तत्रेदमुच्यते—अनेन सान्तरालग्रहणेऽपि प्रतिवचनं दत्तम् । इयमपि भ्रान्तिरित्यर्थः । अत्र चोदयति—कथं पुनरनेन सान्तरालग्रहणं प्रत्युच्यते ? एकग्रन्थेनाऽऽह—युक्तं तावत्संस्कारवशाच्छक्त्युद्बोधः; तदनुरोधिनी भिन्ना च शक्तिरेकमपि विषयं भेदेन समर्पयन्ती स्वभेदाग्रहणादनेकग्रहणभ्रममुत्पादयतीति । अन्तरालग्रहणे को हेतुः ? तस्मात्कारणान्तरं ब्रूहीति । परिहरति—नोच्यते । कारणान्तरम् । इदमेव हि कारणम् । चोदयति—कथमिदं कारणम् ? उत्तरम्—नानादेशोत्था ध्वनयो भेदेन संस्कारमारभमाणा आ मूलं शक्तेरुद्बोधं जनयन्तीति । अतः श्रोत्राकाशस्थितोऽपि शब्दोऽनुग्राहकानुरोधात्तद्देशस्थ इव गृह्यते ।

अस्याऽर्थः—येऽमी नानादेशोत्था ध्वनय आगच्छन्तः श्रोत्रशक्तेरुद्बोधं जनयन्ति, ते आ मूलं मूलत आरभ्य–मूलभूतसंयोगविभागसहिता इति यावत् । अतश्चाऽनुग्राहकध्वनिवशेन ध्वनिमूलदेशस्थित इव शब्दः प्रतिभाति ; यद्यपि परमार्थतः श्रोत्राकाशस्थित एव शब्दो

---

१. शब्दबोध इति. क. पु. २. उच्यत इति. क. पु.

३. कथमिदं कारणमिति नास्ति. क. पु. ४. परिज्ञानात इति. क. पु.

ननु चाऽन्त्य एव संयोगविभागः संस्करोति । कथं मन्दता भवतः ? अननुगृहीतपूर्वसंयोगविभागोऽन्त्यः संस्करोतीति नोपपद्यते ; (१)तदनुग्राहकवशादुत्पत्तिरिव कार्यम् । अत एव च

---

गृह्यते, बाह्येन्द्रियत्वेन श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात् ; तेनाऽभिव्यञ्जकवशादेषा भ्रान्तिरिति मन्तव्यम् । एषा चाऽत्र दर्शनस्थितिः—शब्दः स्वदेशरहितः श्रोत्रेण गृह्यते, तस्य श्रोत्रदेशत्वादिन्द्रियाणां स्वानुभवासमर्थत्वात् ; श्रोत्रं तु यद्यपि देशं स्वानन्त्येण न गृह्णाति, तथाऽपि शब्दं गृह्णदेव शब्दाभिव्यञ्जकमूलदेशमपि गृह्णातीत्यनुभवबलेन कल्प्यते । तत्र शब्दस्य देशरहितस्य देशमपेक्षमाणस्य तेन देशेन सहाऽसम्बन्धमगृह्णतस्तद्देशसम्बन्धग्रहणव्यवहारो भवतीति ।

ननु चाऽन्त्य एव संयोगविभागः संस्करोति । तेन ध्वनिमूलदेशो नाऽभिव्यञ्जकदेशः ; न चाऽसम्बन्धग्रहणं श्रोत्रस्य ; अतिप्रसङ्गादित्युक्तम् । परिहरति—कथं मन्दता भवतः ? अननुगृहीतपूर्वसंयोगविभागोऽन्त्यः संस्करोतीति नोपपद्यते । अननुगृहीतः पूर्वैः संयोगविभागो येन सोऽननुगृहीतपूर्वसंयोगविभागः । अनुगृहीतः पृष्ठवर्तितया सहायत्वेन गृहीत उच्यते । एतदुक्तं भवति—पूर्वान् संयोगविभागानङ्गीकृत्याऽन्त्योऽभिव्यनक्तीति ।

इदमत्राऽऽकूतम्—कोष्ठ्यो वायुरुरःप्रभृतिष्वष्टसु स्थानेषु संयोगविभागौ जनयन् क्रमेण श्रोत्रदेशं प्रत्यासीदन्नपेक्षितपूर्वसंयोगविभागः श्रोत्रं संस्करोति, अन्यथा विशेषशब्दाभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात् ; स्थानविशेषाभिघातवशेन हि वर्णविशेषोपलब्ध्यनुगुणसंस्कारोदयो नाऽन्यथेति । स्थानाभिघातवशेन वायुविशेष एवोत्पन्नो विशिष्टशब्दोपलब्धये निमित्तमिति चेत्तत्राऽह—तदनुग्राहकवशादुत्पत्तिरिव कार्यम् । यदि तदनुग्राहकवशादुत्पत्तिः, तदा कार्यमेव परं तदनुग्राहकवशादस्तु । यत एव स्थानाभिघातापेक्षा, अत एव च पूर्ववेगानुवर्त्युपरमः संस्काराणाम् । पूर्वो यो वेगस्तदनुवर्त्युपरमः संस्काराणां वायूनाम् । संस्क्रियते यैः श्रोत्रं ते संस्काराः । अयमाशयः—बलवताऽभिघातेन यो वायुः प्रेर्यते, तस्य चिरकालानुवर्ती वेगो भवति ; वेगाख्याच्च संस्काराद्वायुपूर्वकर्माण्युत्पद्यन्ते ; चिरकालानुवर्तिनि च वेगे वायुः दूरं दूरतरं च प्रसर्पति ; तस्य तु वेगविनाशे वायूनां गतिविच्छेदलक्षण उपरम इति ।

१. तदनुग्रहादिति. क. पु.

पूर्ववेगानुवृत्त्युपरमः संस्काराणाम् । तस्मादात्मोदयानुरूपमुपजनयन्तस्तथा तथा तमवगमयन्ति ।

"(१)कामं देशा एव भिन्नाः स्युः" इति किमर्थोऽयमुपन्यासः ? प्राप्नोति, यदि श्रवणेन्द्रियं संयोगविभागदेशमागच्छेत्, न चैतदस्ति, भाष्य एव प्रत्युक्तत्वात् । अत एव "कामम्" इत्युक्तम् । सत्त्वान्तरपक्षेऽपि तावत् भेदो न प्राप्नोतीत्यभिप्रायः । ननु एक-

---

तस्मादात्मानुरूपं शक्त्युद्बोधमुपजनयन्तः संयोगविभागास्तथा तथा भिन्नमिव देशान्तरवर्तिनमिव चाऽर्थमवगमयन्ति ।

"कामं देशा एव भिन्नाः स्युः" इति भाष्यमनुभाषितम् । आक्षिपति—किमर्थोऽयमुपन्यासः ? अत्र हि भाष्ये "एकरूप्ये सति देशभेदेऽपि कामं देशा एव भिन्नाः स्युर्न शब्दः" इत्युपन्यस्तम्; स चाऽयमुपन्यासः किमर्थः ? नन्वस्येदं प्रयोजनम्, यद्देशभेदेऽपि शब्दो न भिद्यत इति । उच्यते—नेदमस्य प्रयोजनं संभवति, शब्दस्य देशभेदाभावात्, श्रोत्रस्थ एव सर्वः शब्दो गृह्यते; नाऽभिव्यञ्जकदेशस्थः, श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात्; अथाऽभिव्यञ्जकदेश एव शब्द उपलभ्यते; तदनुपपन्नम्, शब्दसंस्कारपक्षप्रसङ्गात्; अभिव्यञ्जकदेशे हि शब्दस्य यदुपलम्भनम्, तत्रेदमेव कारणं यदुत तत्र शब्दोऽभिव्यक्त इति; श्रोत्राभिव्यक्तिपक्षे हि श्रोत्रं स्वसमवेतमेव शब्दं गृह्णीयात् । न च वाच्यम 'भवतु शब्दसंस्कारः' इति । कुतः ? तस्मादेवं हि शब्दसंस्कारः प्राप्नोति युक्तो भवति; यदि श्रवणेन्द्रियं संयोगविभागदेशमागच्छेत् । संयोगदेशगमनेन हि तास्मिन् पक्षे श्रोत्रस्य प्राप्यकारिता निर्वहति, नाऽन्यथा । न चैतदस्ति । श्रोत्रस्य गमनम् । भाष्य एव प्रत्युक्तत्वात् (२); "प्रत्यक्षा हि कर्णशष्कुली तद्देशा गृह्यते" इत्युक्तम् । तस्मादनर्थकोऽयमुपन्यासः । समाधत्ते-यत एव परमार्थतो देशभेदो नाऽस्ति, अत एव "कामम्" इत्युक्तम् । अभ्युपगम्यवादप्रदर्शनार्थम् । सत्त्वान्तरपक्षेऽपि । यद्यपि सत्त्वान्तरे शब्द उपलभ्यते, तथाऽपि तावद्भेदो नाऽस्ति; ऐकरूप्यप्रतीतेः—इत्यभिप्रायो भाष्यकारस्य "कामं देशा एवे"ति वदतः । तत्र कश्चिच्चोदयति—नन्वेकस्य पुरुषस्याऽनेकत्रोपलब्धिः पूर्वपक्ष उक्ता; अत्र पुनरादित्ये अनेकेषां पुरुषाणामनेकत्रोपलब्धिः; तस्मादादित्यदृष्टान्तो न तुल्य इति । परिहरति—

---

१. शा. भा. २०. २८. २. शा. भा. २०. २३.

स्याऽनेकत्रोपलब्धिः । मुर्खप्रलपितमेतत्; एकस्याऽनेकत्रोपलब्धिः परिचोदिता परिहृता ॥ १५ ॥

शब्दान्तरमविकारः ॥ १६ ॥

"शब्दान्तरमविकारः"–नैवेह "इको यणचि" इति प्रकृतिविकारभाव उपदिश्यते; न हि लोके यकारं प्रयुयुक्षमाणा इकारमुपाददते । लोकसिद्धस्य चाऽऽदेशा भवन्ति । तस्मादयमर्थ आदेशिकः- अचि परत इकारस्य स्थाने यकारः । सादृश्यं तु प्रकृतिविकारभावेऽनैकान्तिकम् । दधिपिटककुन्दपिटकयोरदर्शनात् इत्युक्तम् , अतः सिद्धं शब्दान्तरत्वम् ॥ १६ ॥

नादवृद्धिः परा ॥ १७ ॥

"नादवृद्धिः परा" तुल्यं भेदपरिहारेण; यथैव हि तत्र भिन्ना

---

मुर्खप्रलपितमेतत् । यस्मादेकस्य पदार्थस्याऽनेकत्रोपलब्धिः परिचोदिता परिहृता च सैव; एकेन वा पुरुषेण बहुभिर्वा पुरुषैरिति नाऽयं भेदो विवक्षितः सर्वथा; कथमेकस्याऽनेकत्रोपलब्धिरिति चोदितम् , तच्चादित्यदर्शनेन समर्थितमिति नाऽनुपपन्नं किञ्चित् ॥ १५ ॥

शब्दान्तरमविकारः ॥ १६ ॥

"शब्दान्तरमविकारः" इति सूत्रं पठितम् । नैवेह "इको यणचि" इति प्रकृतिविकारभाव उपदिश्यते । येन पाणिनेरनुशासनविरोधः स्यात् । कस्मात्प्रकृतिविकारभावो नापदिश्यत इत्यत्राऽऽह —न हि लोके यकारं प्रयुयुक्षमाणा इकारमुपाददते । तथाऽपि किमित्याह–लोकसिद्धस्य चाऽऽदेशा भवन्ति । यद्धस्तु लोके सिद्धं तस्यैवादेशः सूत्रेणोपदेशो भवति । यत एवम् तस्मादयमर्थ आदेशिकः । अचि परत इकारस्य स्थाने प्रसङ्गे यकारः प्रयोक्तव्य इति; तेन पाणिनिवचनात् प्रकृतिविकारभावो नाऽवगम्यते । सादृश्यं तु प्राकृतिविकारभावेऽनैकान्तिकम् । दधिपिटककुन्दपिटकयोरदर्शनात् प्रकृतिविकारभावस्येत्युक्तं भाष्ये । अतः सिद्धं शब्दान्तरत्वम् । यकारस्य, न पुनरिकारविकारत्वं यकारस्य ॥ १६ ॥

नादवृद्धिः परा ॥ १७ ॥

"नादवृद्धिः परा" इति सूत्रं पठितम् । तुल्यं भेदपरिहारेण । नादवृ-

भिन्नमिवाऽवगमयन्ति, एवमत्राऽपि प्रचिताः प्रचितमिव, विभागस्थिता विभक्तमिव । अतो महानिव अवयववानिव च भ्रान्तिरुपपद्यते । (१)संस्कारानुरोधाच्छक्तेरुद्बोधः—इत्युक्तम् । तस्मादयमपि संस्कारभेदाग्रहणनिबन्धन एव भ्रमः । अतः स्थिते सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षे पूर्वोक्तमनैकान्तिकीकृतमनित्यत्वे हेतुजातम् ॥ १७ ॥

नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

इदानीं सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षस्य शब्दविषयतोच्यते—"नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात्" इति । "दर्शनस्य परार्थत्वात्" इति

---

ध्या महत्त्वं वर्णानाम् । तदेव दर्शयति—यथैव हि तत्र भेदपरिहारे भिन्ना नादाः शब्दं भिन्नमिवाऽवगमयन्ति, एवमत्राऽपि प्रचिताः महान्तः प्रचितमिव महान्तमिव, विभागस्थिताः विभागेन अवयवेन स्थिताः, सावयवा इति यावत्, विभक्तमिव सावयवमिव । अतो महानिव अवयववानिव च भ्रान्तिरुपपद्यते । अयमिदं तत्त्वम्—बहवो वायवः समानस्थानकरणप्रेरिताः परस्परनिरपेक्षाः युगपदेव कृत्स्नां कर्णशष्कुलीमण्डलस्य नेमिं प्राप्नुवन्तो निरन्तराः श्रोत्रदेशमेव शब्दं निरन्तरं ग्राहयन्तो महान्तमिव शब्दं प्रतिपादयन्ति, यथा निरन्तरेषु गृह्यमाणेषु वृक्षेष्वेकमिव महान्तमवयविनं मन्यत इति । कथं पुनरेवमित्यत्राऽऽह—संस्कारानुरोधाच्छक्तेरुद्बोध इत्युक्तम् । वायवीयसंयोगविभागानुरोधाच्छक्तेः श्रोत्रवर्तिन्या उद्बोध इत्युक्तम्; तेन तदनुरोधेन भ्रान्तिरुपजायत इति । तस्मादयमपि संस्कारभेदाग्रहणनिबन्धन एव भ्रमः । यो हि संस्कारभेदं जानाति, स तद्वशेन 'बहवः शब्दबुद्धयो युगपदुत्पन्नाः, न पुनरेक एव महाञ्छब्द उपलभ्यत' इति कलयति; तेन संस्कारानभिज्ञस्येयं भ्रान्तिरिति । उपसंहरति—अतः सिद्धे सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षे पूर्वोक्तमनैकान्तिकीकृतमनित्यत्वे हेतुजातम् । प्रत्यभिज्ञाशब्देनाऽत्र ज्ञानधर्मः पूर्वानुभवभावनावमर्शेन 'स एवाऽयम्' इति वस्तुग्राहकत्वमुक्तम्, न ज्ञानमेव ॥१७॥

नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

इदानीं सप्रत्यभिज्ञस्य प्रत्यक्षस्य शब्दविषयतोच्यते । शब्दविषयेऽपि सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमस्तीत्युच्यते । "नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात्"

१. संस्कारानुरोधो चेति. क. पु.

कस्याऽयं हेतुः ? नित्यतायाः शब्दस्य । ननु चाऽयमपक्षधर्मः ; अपक्षधर्मस्य चाऽस्य हेतुत्वं नाऽस्तीति नैयायिकाः । अश्रुतशास्त्रा हि ते । दर्शनमेवाऽत्र परार्थतयोपन्यस्यते; तत्र निर्विषयं नाऽस्तीति शब्दोऽत्र विषयतयोपन्यस्यते । ततः किम् ? इदं ततः-परार्थदर्शनसम्बन्धिता हेतुः । एतदुक्तं भवति—परार्थं दर्शनं यस्य । तस्य किम् ? नित्यता । कस्य यथा ? सर्वस्येति ब्रूमो धूमादेः ।

ननु च स्वप्रतिपत्त्यर्थमपि दर्शनं धूमादेः । भवतु; परप्रतिपत्त्यर्थताऽपि, अनिराकरणीयं चैतदविरोधात् । शब्देऽपि विद्यमानत्वात् ।

---

इति सूत्रं पठितम् । आक्षिपति-दर्शनस्य परार्थत्वादिति कस्याऽयं हेतुः ? उत्तरम्-शब्दनित्यतायाः । आक्षेपमाऽऽह-ननु चाऽयं परार्थत्वलक्षणो धर्मोऽपक्षधर्मः; सिषाधयिषितधर्मो हि धर्मी पक्षशब्देनोच्यते ; अत्र च शब्दस्य नित्यतालक्षणो धर्मः साधयितुमिष्ट इति शब्दः पक्षः । न च तस्य परार्थत्वं धर्मः । किं तर्हि ? दर्शनस्य । तथाऽपि किमित्याह-अपक्षधर्मस्य चाऽस्य हेतुत्वं नाऽस्तीति नैयायिकाः । न्यायविदो मन्यन्ते । समाधानमाऽऽह-अश्रुतशास्त्रा हि ते । न तैर्मीमांसाशास्त्रं श्रुतम् , य एवं मन्यन्ते । कथं तर्हि शास्त्रार्थ (१)इत्यत्राऽऽह--दर्शनमेवाऽत्र परार्थतयोपन्यस्यते । दर्शनविशेषणतयाऽत्र परार्थतोपन्यस्यते । तत्र दर्शनं निर्विषयं कदाचिदपि नाऽस्तीति शब्दोऽत्र विषयतयोपन्यस्यते ; विषयतया शब्दः परार्थदर्शनसम्बन्धीत्यर्थः । ततः किम् ? उत्तरम्--इदं वक्ष्यमाणं ततो भवतीत्यर्थः । परार्थदर्शनसम्बन्धिता हेतुः इति भवति । एतदुक्तं भवति—परार्थं दर्शनं यस्येति । मध्य एव पृच्छति-तस्य किम् ? उत्तरम्-नित्यता । पुनः पृच्छति-कस्य यथा ? उत्तरम्--सर्वस्य धूमादेर्यथेति ब्रूमः । तेनेत्थमिदं साधनं प्रयोक्तव्यम्-शब्दो धर्मी, नित्य इति साध्यो धर्मः, परार्थदर्शनसम्बन्धित्वात् यो यः परार्थदर्शनसम्बन्धी स स नित्यः, यथा धूमादिरिति ।

अत्र हेत्वसिद्धिमाशङ्कते—ननु च स्वप्रतिपत्त्यर्थमपि धूमादेर्दर्शनमिति । तेन परार्थत्वमसिद्धमिति भ्रान्तस्याऽऽशङ्का । परिहरति—भवतु स्वप्रतिपत्त्यर्थता, (२)परप्रतिपत्त्यर्थताऽप्यस्ति । तेन नाऽसिद्धिर्हेतोः । ननु च परार्थता नाऽस्त्येव मीमांसकमते ; तत्राऽऽह-अनिराकरणीयं चैतदविरोधात् । न हि परार्थत्वे धूमादीनामङ्गीक्रियमाणे किञ्चिद्विरुध्यते । शब्देऽपि

---

१. इत्यत इति. क. पु. २. परार्थतेति. क. पु.

कालान्तरावस्थायित्वं च नित्यशब्देनोच्यते, न सदकारणत्वम् । ननु च (१)सन्नकारणश्च शब्द इष्यते । बाढमिष्यते; स तु परार्थमात्रतयैव दर्शनस्य सिध्यति । किमिति तर्हि विशेष उच्यते? कथं नामाऽनित्यस्याऽपि धूमादेर्दृष्टान्तता स्यात् ।

ननु चाऽस्याऽप्यनित्यता प्राप्नोति, (२)प्रसिद्धे दर्शनात् ।

---

विद्यमानत्वात् । परार्थतायाः । धूमादिष्वपि यदि भवति, तदा का क्षतिः? ननु च नित्यत्वे साध्ये न धूमादेर्दृष्टान्तता तेषामनित्यत्वादित्यत्राऽऽह—कालान्तरावस्थायित्वमुच्चारणकालात्कालान्तरावस्थायित्वं नित्यशब्देनोच्यते न सदकारणत्वम् । नित्यशब्देन हि स्वशक्त्या सदकारणमुच्यते; 'यत्सदकारणं तन्नित्यम्' इति लोकप्रसिद्धम्, यथा गगनमात्मेत्यादि । यथाऽऽह भगवान् काश्यपः—'(३)'सदकारणं नित्यम्" इति । तदिदं न नित्यशब्देनोच्यते; अपि तु लक्षणया कालान्तरावस्थायित्वमेव ।

अत्र चोदयति—ननु च सन्नकारणश्च शब्द इष्यते । तेन श्रौतमेव नित्यत्वं नित्यशब्देन किमिति नोच्यत इति भावः । परिहरति—बाढमिष्यते, स तु परार्थमात्रतयैव दर्शनस्य सिध्यति । यदेव हि कालान्तरावस्थायित्वेन शब्दस्योच्चारणस्य परप्रतिपत्त्यर्थता सिध्यति, न शब्दकारणता, तदेवं सिध्यतीति न प्रयत्नेन साध्यते । अत्र चोदयति—यदि हि तावदिष्यते सदकारणता शब्दस्य, किमिति तर्हि प्रयत्नेन नित्यशब्देऽप्युच्चारिते कालान्तरावस्थायितैव साध्यत इति विशेष उच्यते यावता नित्यतैव साध्यताम्; न कालान्तरावस्थायितेति । परिहरति—कथं नामाऽनित्यस्याऽपि धूमादेर्दृष्टान्तता स्यादिति । यदि हि नित्यतैव साध्यते, तदा धूमादीनां दृष्टान्तता न स्यात्, साध्यविकलत्वात्; धूमादिव्यक्तयो हि सामान्येनोपाधिना अग्निसम्बन्धव्याप्ता अग्निव्यक्तिमेव गमयन्ति । न च धूमादिव्यक्तीनां सदकारणता, किन्तु कालान्तरावस्थायिता । तस्मात् दृष्टान्तलाभाय कालान्तरावस्थायितैव साध्या ।

अपरश्चोदयति—ननु चाऽस्याऽपि शब्दस्याऽनित्यता प्राप्नोति, प्रसिद्धे धूमादौ दर्शनात् । यथाभूतो हि दृष्टान्ते धर्मो दृष्टः, तथाभूतेनैव दार्ष्टान्तिकेऽपि भवितव्यम्; तेन धूमवदनित्यता शब्दस्य प्राप्नोति । परिहरति—

१. सदकारणत्वञ्च पदमिष्यत इति. क. पु.

२. विधर्दर्शनादिति. क. पु.    ३. वैश. सू. ४. १. १.

अत एव कालान्तरावस्थायित्वमात्रं साध्यतयोच्यते । कालान्तरावस्थायितया च सिद्धं शब्दस्य सदकारणत्वम् । दर्शनमेव हि तस्य कारणतया शङ्कितं परैः; तच्च परार्थतया अकारणतां गतम् । तस्मात् परार्थदर्शनसम्बन्धितामात्रस्य हेतुत्वे शब्दस्य सदकारणत्वं सिद्धम् । ननु च तत्तुल्योपादानमभेदमुपादाय सिध्यति पारार्थ्यं दर्शनस्य । सत्यं सिध्यति; किन्तु नेत्थंभूतत्वे प्रमाणमस्ति । न कस्यचिदप्यासंसारं जन्तोः 'पूर्वोक्त-

---

अत एव कालान्तरावस्थायित्वमात्रं साध्यतयोच्यते । यत एव दृष्टान्तेऽनित्यता दृश्यते, अत एव कालान्तरावस्थायित्वमात्रं साध्यतयोच्यते; अन्यथा दृष्टान्ताभावप्रसङ्गात् । ननु भवतु कालान्तरावस्थायिता, नित्यता तु तद्वदेव न स्यादित्यत्राऽऽह—कालान्तरावस्थायितया च सिद्धं सदकारणत्वं शब्दस्य । तेनाऽनित्यता न प्रसज्यते । तदा कथं सदकारणता सिध्यतीत्यत्राऽऽह—दर्शनमेव हि तस्य कारणतया शङ्कितं परैः । उच्चारणमेव हि शब्दस्य कारणतया शङ्कितम; तच्च कालान्तरावस्थायित्वे सिद्धे द्वितीयश्रवणे परार्थतया परप्रतिपत्त्यर्थतया अकारणतां शब्दं प्रति गतम, किन्तु अभिव्यञ्जकमेव; ततश्च प्रथमश्रवणेऽपि तदभिव्यञ्जकमेवेति सिद्धमकारणत्वम् । उपसंहरति—तस्मात् परार्थदर्शनसम्बन्धितामात्रस्य धूमादेर्दृष्टान्तत्वं शब्दस्याऽपि सदकारणत्वं सिद्धम् ।

अत्र चोदयति-ननु च तत्तुल्योपादानमभेदमुपादाय सिध्यति पारार्थ्यं दर्शनस्य । अस्याऽर्थः-उच्चारितमात्रे हि विनष्टे शब्दे परार्थमुच्चारणं न घटते, सङ्केतितस्य शब्दस्य पुनर्व्यवहारकालेऽसत्त्वादसङ्केतितस्य चाऽप्रतिपादकत्वात्; यदा पुनः सङ्केतिते शब्दे विनष्टेऽपि तत्तुल्योऽपरो यश्शब्द उत्पद्यते तत्सादृश्येन व्यामूढा अभेदमुपादायाऽर्थं प्रतिपद्यन्त इति घटते, तदा तद्दर्शनस्य परार्थताऽपि सिध्यतीति नैकान्तेन कालान्तरावस्थायितां शक्नोति गमयितुम् ।

परिहरति—सत्यं सिध्यति; किन्तु नेत्थंभूतत्वे प्रमाणमस्ति । अस्य तत्प्रत्ययस्य प्रातिभासिकस्तावद्बाधकप्रत्ययो नाऽस्ति शुक्तिकारजतादिवत्; आनुमानिकोऽपि नाऽस्तीत्युक्तम् "सतः परमदर्शनम्" इत्यत्र; तेन तत्प्रत्ययोऽयं व्यामोह इति न शक्यते वक्तुमिति । प्रातिभासिकबाधाभावमाह—न कस्यचिदप्यासंसारं जन्तोः 'पर्वोच्च-

सदृशमुच्चारयामि तत्सदृश एवाऽऽयम्' इति विज्ञानोत्पादो दृष्टः । अत एव चाऽविपरीतं प्रतिपद्यन्ते । अन्यथा मालाशब्दप्रत्ययस्यैव शालाशब्दसंवेदनाद्विपर्ययः स्यात् ।

ननु च न सादृश्येऽपि विपर्ययो दृश्यते, यथा गोगावी-शब्दयोः । तदेकत्वग्राहिणां तु न दृश्यते विपर्ययः, न सा-दृश्यग्राहिणाम् ; तत्त्वविदां त्वनुत्पत्तिरेव । किमिदं तत्त्व-विदामिति ? गोशब्दस्य गाव्यादयोऽपभ्रंशाः–इत्येवंविदः तत्त्व-विदः । तेषां नैव गाव्यादिभ्योऽप्यर्थज्ञानमुत्पद्यते गोशब्दादेवा-

'तत्सदृशमुच्चारयामी' त्युच्चारयितुः "तत्सदृशोऽयम्" इति श्रोतुर्वा विज्ञा-नोत्पादो दृष्टः । अनेन(१) "कस्यचित्कृत्रिमो भविष्यति सम्बन्ध इति चेत् तदुक्तम्" इति भाष्यं व्याख्यातम् । भाष्ये चोक्तशब्देन "(२)यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः, स एवाऽसमीचीनः प्र-त्ययो नाऽन्यः" इत्युक्तम्; तेन कृत्रिमसम्बन्धशब्दाभेदभ्रमेणाऽर्थप्रत्ययो न भवतीत्युक्तं भवति । यत एवाऽयमभ्रान्तस्तत्प्रत्ययः अत एव चाऽवि-परीतं प्रतिपद्यन्ते । अन्यथा भ्रान्तत्वे हि मालाशब्दप्रत्ययस्यैव शालाशब्दसंवेद-नाद्विपर्ययः स्यात । यथा मालाशब्दप्रत्ययस्य शालाशब्दविषयस्याऽर्थे वि-पर्ययो भवति; शालाशब्दविषयात् सत्यसंवेदनात्—येन हि शालाश-ब्दं मालाशब्दबुद्ध्या गृहीत्वा मालार्थः प्रतिपन्नः तस्य च पुनः शालाशब्दे तत्त्वतो ज्ञाते मालाप्रत्ययो निवर्तते, न चेह तथा विपर्ययो भवति; तस्मान्नेयं भ्रान्तिरिति ।

ननु च सादृश्येऽपि शब्दयोरगवतेऽर्थप्रत्ययविपर्ययो न दृश्यते यथा गोगावीशब्दयोः गोसदृशादपि गावीशब्दात् गवार्थप्रत्ययो न वि-पर्येति, तथेहाऽपि स्यादित्यर्थः । परिहरति—तदेकग्राहिणां तु न दृश्यते विपर्ययः, न सादृश्यग्राहिणाम् । अस्याऽर्थः—ये गावीशब्दमेवैकं वाचकं मन्वानाः प्रयुञ्जते शब्दमर्थं च प्रतिपद्यन्ते, तेषां नाऽस्ति विपर्ययः; ये पुनः गोशब्दसादृश्येन भ्रान्ताः, तेषां विपर्ययो भवत्येव । तत्त्वविदां तु अनुत्पत्तिरेव । गाव्यादिशब्देभ्यः । पृच्छति—किमिदं तत्त्वविदामिति ? गोशब्दस्य गाव्यादयोऽपभ्रंशाः—इत्येवंविदस्तत्त्वविदः; तेषां नैव गव्यादिभ्योऽप्यर्थ-ज्ञानमुत्पद्यते, गोशब्दादेवाऽर्थं प्रतिपद्यन्ते–इत्युक्तं व्याख्यातृभिः । अस्याऽर्थः–सर्वेऽ-

१. शा. भा. २१. २१. २. शा. भा. ७. १.

ऽर्थं प्रतिपद्यन्ते–इत्युक्तं व्याख्यातृभिः । न चाऽनादितया संसारस्याऽऽदिशब्दता कस्यचित्कल्पयितुं शक्यते, यत्सदृशोपादानात् संव्यवहारसिद्धिः । तस्मात् (१)सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षमूलोऽयं व्यवहार इति स्थितम् ।

---

ऽप्येतेऽपभ्रंशा आदिमन्तः; तत्र केनचिद्वृद्धेन गोशब्दमुच्चारयितुकामेन प्रमादात् गावीत्युच्चरितम्; तत्राऽपरो वृद्धोऽर्थप्रकरणादिवशेन तदीयां विवक्षामवगम्य 'गोशब्दमुच्चारयितुकामो गावीत्युच्चरितवान्' इत्युच्चिचारयिषितात् गोशब्दादेव गवार्थं प्रतिपद्यते; (२)न पुनर्गावीशब्दादिति । न चाऽनादितया संसारस्याऽऽदिशब्दता कस्यचित्कल्पयितुं शक्यते, यत्सदृशोपादानाद् संव्यवहारसिद्धिः । यदि संसार (३)आदिमान्, तदाऽऽद्यः शब्दोऽर्थवान् सङ्केतवशेन, तत्सादृश्यादपरेभ्योऽर्थप्रतीतिः कल्प्यते; न चैतदस्ति । तस्मादियमपि कल्पना नोपपद्यते–अर्थवत्सादृश्यादर्थावगम इति । तस्मात्सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षमूलोऽयं व्यवहार इति स्थितम् । व्यवहारदर्शनेन प्रत्यभिज्ञैव लोकानामस्तीति साधितम् ।

अत्र केचित् चोदयन्ति—प्रत्यभिज्ञासरूपं प्रत्यक्षं न भवतीति, तदुदये कारणाभावात्; इन्द्रियमात्रेण हि तावदिदं जनयितुं न शक्यते, तस्य पूर्वानुभूतार्थविषयीकरणासामर्थ्यात् । न च पूर्वानुभवभावितभावनासचिवेनेन्द्रियेण जनयितुमिदं शक्यते, भावनाया इदानींतनेऽर्थेऽव्यापारात्; यदेव हि पूर्वानुभवेन विषयीकृतम्, तदेव भावनावशेन स्मर्यते; न पुनरपूर्वमेव गृह्यत इति । तदिदमयुक्तम्; स्थापिता हि सर्वानुवत्समवायी पुरुष एको विषयाणामनुभविता । स च प्रतिबुद्धपूर्वानुभवभावनो व्याप्रियमाणकरणः पूर्वापरानुसन्धानसमर्थः 'तदिदम्' इत्येकेनैव स्मरणग्रहणच्छायावाहिना ज्ञानेन कालान्तरावस्थायि वस्तु गृह्णाति । केवला भावना स्मृतिहेतुः; केवलं चेन्द्रियं ग्रहणमात्रकारणम्; (४)परस्परोपकारकतया तु विलक्षणं कार्यं जनयत इति नाऽनुपपन्नम् । तदुक्तम् "विषयप्रत्यभिज्ञा चैतन्निबन्धना" इति । एतत्त्वत्र वक्तव्यम्–क्षणिकत्वादभिव्यक्तेः कथं शब्दे प्रत्यभिज्ञेति । गृहीते हि वस्तुनि संस्कारोद्बोधे सति प्रत्यभिज्ञा; न च शब्दोऽगृहीतः प्रति-

१. शब्दविषयप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययमूलोऽयमिति. क. पु.

२. न पुनर्गावीति शब्दादिति क. पु.

३. आदिमान्स्यादिति. क. पु. ४. परस्परोपकारमात्रतयेति. क. पु.

अन्यदेव च साधितम्, अन्यच्चोपसंहृतम्; (१)कालान्तरावस्थितिः साधिता, सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमुपसंहृतम्; अन्यदेवोपन्यस्तम्, अन्यच्चोपनिपातितम्। तदेवेदम्; प्रत्यभिज्ञानादेव हि कालान्तरावस्थायिता सिध्यति । कालान्तरावस्थितिश्च सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षगम्येत्युक्तम्। यदि प्रत्यभिज्ञयैव कालान्तरावस्थायित्वं साध्यते, किमिति तर्हि परार्थदर्शनसम्बन्धिता हेतुरित्युक्तम्? यत एव प्रत्यभिज्ञयैव कालान्तरावस्थायिता, अत एव परार्थदर्शनसम्बन्धिता हेतुरित्युक्तम्; प्रत्यभिज्ञैव ह्यभिन्नार्थदर्शनमित्युच्यते, न पुनरन्यत्। स्वरूपस्य दर्शनान्तरासिद्धत्वात् तत्पूर्वकत्वाच्च प्रत्य-

---

बुद्धसंस्कारेण प्रत्यभिज्ञातुं शक्यते, तावत्कालमाभव्यक्तेरनवस्थानात्। उच्यते, न वस्तुग्रहणमेवैकं संस्कारोद्बोधकम्; नानाप्रकारत्वात्तदुद्बोधहेतूनामिति कारणान्तरोद्बुद्धसंस्कारः प्रथमसन्निपात एव शब्दं प्रत्यभिजानातीति सकलमविकलम् ।

अत्र चोद्यमाह—अन्यदेव साधितमन्यच्चोपसंहृतम् । अत उपक्रमोपसंहारौ परस्परविरुद्धौ । तदेवाऽऽह—कालान्तरावस्थितिः साधिता । नित्यास्त्विति वदता । सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमुपसंहृतम् । अन्यदेवोपन्यस्तमन्यच्चोपनिपातितम् । यथाऽन्यस्मिन्नस्त्रे क्षिप्तेऽन्यदुपनिपतति, तादृशमेवेदमिति । समाधानमाह—तदेवेदम् । यदुपक्रान्तम्, तदेवोपसंहृतम्; नाऽन्यत् । कुतः? प्रत्यभिज्ञानादेव हि कालान्तरावस्थायिता सिध्यति । अयमाशयः—कालान्तरावस्थायिताया एव (२)सिद्ध्यै या प्रत्यभिज्ञा साधिता, सैवोपसंहृतेति नाऽस्ति विरोधः । यदि प्रत्यभिज्ञयैव कालान्तरावस्थायित्वं साध्यते, किमिति तर्हि परार्थदर्शनसम्बन्धिता हेतुरित्युक्तम्? उत्तरम्—यत एव प्रत्यभिज्ञयैव कालान्तरावस्थायिता, अत एव परार्थदर्शनसम्बन्धिता हेतुरित्युक्तम्? प्रत्यभिज्ञया हि शब्दे प्रत्युच्चारणं परापरत्वे निराकृते दर्शनस्य परार्थता भवति; अन्यथा हि शब्दोत्पत्त्यर्थतैव स्यादुच्चारणस्य ।

नन्वभिन्नार्थदर्शननिबन्धनोऽयं शब्दानां प्रत्युच्चारणं परापरभावनिषेधः; न प्रत्यभिज्ञानिबन्धन इत्यत्राऽऽह—प्रत्यभिज्ञैव ह्यभिन्नार्थदर्शनमित्युच्यते, न पुनरन्यत् । ननु भवतु शब्दविषया प्रत्यभिज्ञा, तथाऽपि कथं तद्बलेन दर्शनस्य परार्थतेत्यत्राऽऽह—स्वरूपस्य दर्श-

---

१. कालान्तरावस्थायितेति. क. पु. २. सिध्यर्थमिति. क. पु.

भिज्ञायाः । न च स्वार्थपरार्थतामेको यत्नः प्रतिपत्तुं क्षमः ॥१८॥

सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥

"सर्वत्र यौगपद्यात्"—इति । अनेनाऽन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमर्थावगतिहेतुत्वं दर्शयति शब्दस्य । किमतो यद्येवम्? कालान्तरावस्थायिता सिध्यति; न हि कालान्तरानवस्थायिनोऽन्वयव्यतिरेकनिश्चयः; अतः कालान्तरावस्थायिता सिध्यति । कालान्तरावस्थितिश्च सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षसमधिगम्येत्युक्तम् । कथं पुनरन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमस्याऽर्थावगतिहेतुत्वम्? आकृतेः प-

---

नान्तरसिद्धत्वात्, तत्पूर्वकत्वाच्च प्रत्यभिज्ञायाः । न च स्वार्थपरार्थतामेको यत्नः प्रतिपत्तुं क्षमः । **अस्याऽर्थः—प्रथमे तावदुच्चारणे शब्दस्वरूपं तेनैव प्रथमेन दर्शनान्तरेण उच्चारणान्तरेण सिद्धं जनितमिति वक्तव्यम्; तत्पूर्विका च द्वितीयोच्चारणे प्रत्यभिज्ञा; तस्यां च सत्यामुत्पादितस्य शब्दरूपस्य पुनरुत्पादनं न सम्भवतीति प्रयत्नस्य शब्दाभिव्यञ्जकतया परार्थत्वम्; एवं च निश्चितपारार्थ्यः प्रयत्नो न प्रथमश्रवणे स्वार्थः शब्दस्वरूपनिष्पत्त्यर्थो भवितुमर्हति, अपि तु द्वितीयश्रवणवदभिव्यञ्जक एवेति सिद्धं प्रत्यभिज्ञयैवोच्चारणस्य पारार्थ्यम्** ॥ १८ ॥

सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥

सर्वत्र यौगपद्यादिति । अनेनाऽन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमर्थावगतिहेतुत्वं दर्शयति शब्दस्य । **आकृत्यन्वये व्यक्त्यन्तरेऽपि शब्दप्रयोगात् तदाकृतिव्यतिरेके चाऽन्याकृतिकेऽप्रयोगादाकृतिवचनः शब्द इत्यवगम्यते, अतोऽन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमर्थावगतिहेतुत्वं शब्दस्य** । किमतो यद्येवम्? **उत्तरम्**—कालान्तरावस्थायिता सिध्यति; न हि कालान्तरानवस्थायिनोऽन्वयव्यतिरेकनिश्चयः; अतः कालान्तरावस्थायिता सिध्यति? **तथाऽपि किमित्याह**—कालान्तरावस्थितिश्च सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षसमधिगम्येत्युक्तम् । **अतोऽनेनाऽपि प्रकारेण शब्दे सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमस्तीति साध्यते** । कथं पुनरन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमस्याऽर्थावगतिहेतुत्वम्? **यावताऽङ्गुलिनिर्देशेनैव किमिति न भवति 'इयं गौः' इति?** **उत्तरम्**—आकृतेः पदार्थत्वात् । **भवत्वेवं तथाऽपि किमित्याह**—न चैकप्रयोग-

दार्थत्वात् । न चैकप्रयोगावगम्या आकृतेः पदार्थता, स्वातन्त्र्येणाऽग्रहणात् द्रव्याश्रितानाम् ; अगृहीतानां च (१)पृथङ्निर्देशायोग्यत्वात् । तस्मात् व्यवहारसमधिगम्यैवाऽऽकृतिपदार्थता, न निर्देशसमधिगम्या । व्यवहारश्चाऽन्वयव्यतिरेकसमधिगम्य इति सिद्धा प्रत्यभिज्ञा ॥ १९ ॥

सङ्ख्याभावात् ॥ २० ॥

"सङ्ख्याभावात्" तदेवेदं सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षं पुनरुपन्यस्यते हेतुप्रचयदर्शनार्थम् । हेतुप्रचये पुनः कोऽर्थोऽभ्यधिकः सिध्यति हेत्वन्तरानिरपेक्षत्वाद्धेतूनां स्वार्थसिद्धौ ? न खलु कश्चित् । अनर्थकस्तर्हि प्रचयोपन्यासः । न चाऽऽनर्थकः ; प्रचये सति दार्ढ्यमाहार्यधियां भवति ; तदर्थश्चाऽयं प्रयासः, न कृतधियाम् ।

---

समधिगम्या आकृतेः पदार्थता । कुतः ? स्वातन्त्र्येणाऽग्रहणात् द्रव्याश्रितानाम् । ये हि द्रव्याश्रिताः, न ते स्वातन्त्र्येण गृह्यन्ते शौक्ल्यादिवत् ; द्रव्याश्रिता चाऽऽकृतिः ; स्वातन्त्र्येणाऽगृहीतानां च पृथङ्निर्देशायोग्यत्वात् । तेन 'अस्य शब्दस्य वाच्या' इति न शक्यते आकृतिर्निर्देष्टुम् । तस्माद्व्यवहारसमधिगम्यैवाऽऽकृतिपदार्थता, न निर्देशसमधिगम्या । वृद्धव्यवहारादेवाऽऽकृतिवचनता गम्यते व्यवहारश्चाऽन्वयव्यतिरेकज इत्यन्वयव्यतिरेकक्षमतया कालान्तरावस्थितिनिश्चयात् । प्रत्यभिज्ञया च विना कालान्तरावस्थित्यनिश्चयात् सिद्धा प्रत्यभिज्ञा ॥ १९ ॥

सङ्ख्याभावात् ॥ २० ॥

"सङ्ख्याभावात्" इत्यनेनाऽपि सूत्रेण—तदेवेदं सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षं पुनरुपन्यस्यते । किमर्थः पुनरुपन्यास इत्यत आऽऽह—हेतुप्रचयदर्शनार्थम् । पुनरुपन्यस्तम् । अत्र चोदयति—हेतुप्रचये पुनः कोऽर्थोऽभ्यधिकः सिध्यति ? हेतुना हि साध्यं साधयितव्यम् ; तच्चैकेनाऽपि हेतुना सिध्यतीति नाऽस्त्यधिकोऽर्थः, हेत्वन्तरानिरपेक्षत्वाद्धेतूनां स्वार्थसिद्धौ । यदि हि यावत्परस्परसव्यपेक्षा एव साध्यं साधयेयुः, तदा भवेदर्थो हेत्वन्तरोपन्यासस्य ; न चैतदस्ति । उत्तरम्—न खलु कश्चित् अर्थः । चोदयति—अनर्थकस्तर्हि प्रचयोपन्यासः । परिहरति—न चाऽनर्थकः । प्रयोजनं दर्शयति— प्रचये बाहुल्ये

१. पृथग्देशायोग्यत्वादिति. क. पु.

तस्मादस्ति प्रयोजनम् । कथमसौ कृत्वसुच् प्रत्यभिज्ञायां हेतुः ? एकस्याऽऽवृत्तौ दर्शनात् । सत्यमेकस्य; स तु क्रियायाः "क्रियाभ्यावृत्तिगणने" इत्यादेशात् ; न हि शब्दः क्रिया । किं तर्हि ? द्रव्यं गुणो वा स्यात । तदिदमन्यदीयमन्यस्योच्यमानं मातुलधनकथनन्यायमावहति ।

---

सति हेतूनां दार्ढ्यमाहार्यधियामपि संस्कार्यधियामपि भवति ; आहार्यबुद्धिपुरुषानुग्रहार्थश्चाऽयं प्रयासः, न कृतधियाम् ; तस्मान्मन्दबुद्धिप्रबोधनमस्ति प्रयोजनम् ।

इदानीमाक्षिपति—कथं पुनरसौ कृत्वसुच् प्रत्यभिज्ञायां हेतुः ? उत्तरम्—एकस्याऽऽवृत्तौ दर्शनात् । तेन 'अष्टकृत्वो गोशब्द उच्चरितः' इति कृत्वसुच्प्रत्यययोगादेकस्य शब्दस्याऽऽवृत्तिः प्रतीयते; एकताप्रतीतिः प्रत्यभिज्ञानं भवति कृत्वसुचप्रयोगः प्रत्यभिज्ञाहेतुः । पुनराक्षेपाऽऽह—सत्यमेकस्याऽऽवृत्तौ; स तु क्रियायाः । एकस्या आवृत्तौ; "क्रियाभ्यावृत्तिगणने" इत्यादेशः । पाणिनेर्भगवतस्सूत्रम् । (१)न हि शब्दः क्रिया । किं तर्हि ? द्रव्यं गुणो वा स्यात् । एतच्चाऽनास्थयाभिहितम् ; परमार्थतस्तु गुण एवाऽयम् , अन्यथा ग्रहणानुपपत्तेः; नित्यत्वे हि यदि शब्दो द्रव्यं स्यात् ; तदा तस्याऽऽकाशवत् विभुत्वमङ्गीकरणीयम् ; अन्यथा सर्वत्रोपलम्भो न स्यात् ; विभुत्वे च सत्याकाशस्य श्रोत्रत्वात् तेन सह सम्बन्धो वाच्यः प्राप्यकारित्वाद्बहिरिन्द्रियाणाम् ; न च द्वयोर्विभुनोर्द्रव्ययोः संयोगोऽस्ति, संयोगहेत्वभावात् ; अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्च संयोगो भवति; न च द्वयोरपि सर्वगतयोः कर्माऽस्ति; न चाऽनवयवानां संयोगजोऽपि संयोगो घटते; न च समवायोऽपि युक्तः, द्वयोर्द्रव्ययोरारभ्यारम्भकभावहीनयोः परस्परासमवायात् 'इह' इति (२)बुध्यनुत्पादात् । गुणभूतस्तु शब्दो गगनात्मके श्रवणेन्द्रिये समवेत इति युज्यते श्रोत्रेण ग्रहणम । न चेदं वाच्यम्—पार्थिवी कर्णशष्कुली संयोगलक्षणेन सन्निकर्षेण शब्दं गृह्णातीति, पार्थिवत्वेन श्रवणेन्द्रियस्य गन्धोपलम्भकत्वप्रसङ्गात् इति कृतमतिमहता तन्त्रान्तरानुसरणायासेन । उपसंहरति तदिदमन्यदीयं क्रियासम्बन्ध्यभ्यावृत्तिगणनमन्यस्य शब्दस्योच्यमानं मातुलधनकथनन्यायमावहति ।

---

१. न च शब्द इति. ख. पु. २. बुध्यनुत्पादनादिति. क. पु.

अत्रोच्यते—वस्तुस्वभावानभिज्ञो भवान्। काऽत्राऽनभिज्ञता? वस्तुस्वभावापेक्षिणो ह्यादेशा भवन्ति । अनुमानगम्या च क्रिया। ततः किम्? न चाऽनुमानगम्यस्य (१)स्वरूपमुपलभ्यत इत्युक्तम्। अनुपलब्धस्वलक्षणस्याऽऽवृत्तिः केनाऽवगन्तुं शक्यते? ननु च येनैवाऽस्ति कार्यतः; आवृत्तिरपि ततो(२) भवतु। नैवम्; कार्यावृत्तावावृत्तिः शक्यते (३)अवगन्तुम्, न कार्यतः। कार्यस्य तु कार्यतया आवृत्तिर्दुर्लभा; कार्यान्तरतैव तत्र स्यात्। ज्ञाप्ये पुनरिदं सम्भवति। ज्ञाप्यश्च शब्द उच्चारणस्येत्युक्तम्। तस्मात् पुनः पुनः ज्ञाप्यमानता शब्दस्य गम्यते, नोत्पद्यमानता। अतो भङ्गित्वे कर्मणो (४)कार्यैक्यादावृत्तिरित्युच्यते; न स्वतः, कार्यस्याभाव्यात्। कृतस्य

समाधत्ते—अत्रोच्यते, वस्तुस्वभावानभिज्ञो भवान्। ननु किं वस्तुस्वभावेन ज्ञातेनेत्यत्राऽऽह—वस्तुस्वभावापेक्षिणो ह्यादेशा भवन्ति। तेन वस्तुस्वभावं ज्ञात्वा तेषामर्थो वर्णनीयः। तथाऽपि(५) किमित्याह—अनुमानगम्या च क्रियेति दर्शितमनुमाने। ततः किम्? उत्तरम्—न चाऽनुमानगम्यस्य स्वरूपमुपलभ्यत इत्युक्तम्। सामान्यतो दृष्टस्य 'किमपि' इति ग्राहकत्वात्। अनुपलब्धस्वभावस्य च कर्मणः केनाऽऽवृत्तिः शक्यतेऽवगन्तुम्? तेन क्रियाभ्यावृत्तिस्तावदाज्ञसी नाऽस्ति। ननु येनैव प्रमाणेनाऽस्तित्वं गृह्यते कर्मणः, तेनैवाऽऽवृत्तिरपि ग्रहीष्यते। स एवाऽऽह—कार्यतः। अस्तित्वमवगम्यते; आवृत्तिरपि तत एव भवतु। परिहरति—नैवम्; कार्यावृत्तावावृत्तिः (६)शक्यतेऽवगन्तुं न कार्यतः। कार्यतो हि स्वरूपमात्रावगतिः; अतः कार्यावृत्तावेव कर्मावृत्तिरवगमनीया। कार्यस्य च कार्यतयाऽऽवृत्तिर्दुर्लभा। कार्यस्य च कार्यत्वादेवाऽऽवृत्तिर्नाऽस्ति; अवस्थितस्य कार्यतानुपपत्तेः। कार्यान्तरतैव तत्र स्यात्। आवर्तमानं हि कार्यं कार्यान्तरमेव स्यात्; न पुनस्तदेव, कृतक्रियमाणयोर्भेदात्। तस्मात् कार्यपक्षे कृत्वसुजनुपपत्तिः ज्ञाप्ये पुनरिदं क्रियाभ्यावृत्तिगणनं सम्भवति।

ननु च सिद्धान्तविरुद्धमिदमिति कश्चिन्मन्यते, तं प्रत्याह—ज्ञाप्यश्च शब्द उच्चारणस्येत्युक्तम्। तस्मात्कृत्वसुच्प्रयोगात् पुनः पुनः प्रयोगज्ञाप्यमानताऽत्र शब्दस्य गम्यते; नोत्पद्यमानता। अतो भङ्गित्वेऽपि कर्मणः

१. स्वरूपं लभ्यत इति क. पु।
२. भवतीति. क. पु.
३. वक्तुमिति. क. पु.
४. ज्ञाप्यैक्यादिति. ख. पु.
५. किमित्यत्राऽऽहेति. क. पु.
६. शक्यते वक्तुमिति. ख. पु.

करणं नाऽस्तीति कृतिनः । तस्मादेवंविषय एवाऽयं कृत्वसुच् । कार्यैक्यं च प्रत्यभिज्ञानादित्युक्तम् । तस्मात् युक्तः कृत्वसुजर्थस्य हेतुतोपन्यासस्तद्ग्रहणे ।

(१)"अन्यत्वेऽपि सति सादृश्येन व्यामूढाः 'सः' इति वक्ष्यन्ति"—इति किमिदमुपन्यस्तम् ? इदमेवोपन्यस्तम् । न ब्रूमो नोपन्यस्तमिति; किमनेन निराकृतं प्रत्यभिज्ञाया इति न विद्मः । इदमनेन निराक्रियते—भेदाग्रहणनिबन्धनेयं 'सः' इति बुद्धिः; भेदस्य चाऽग्रहणमतिसादृश्यादजाविकानां ज्वालादीनां दृष्टम्; अग्रहणे च भेदस्य नाऽन्यत्वं व्यपदेष्टुं शक्यते; अन्यत्वाव्यपदेशे च किमन्यदवशिष्यते 'स एव' इति व्यपदेशात् ? विवेकाग्रहणमेवाऽत्राऽपगम्यते मणिमुक्तादिष्विव विवेकशून्यानाम्;

---

स्वभावतः कार्यैक्यात् ज्ञाप्यैक्यादावृत्तिरित्युच्यते न स्वतः, (२)कार्यस्वाभाव्यात् कर्मणः । तथाऽपि कथं न स्वभावेन आवृत्तिरित्यत्राऽऽह—कृतस्य करणं नाऽस्तीति कृतिनः पण्डिताः । ......ज्ञाप्याव.. ...नकां ( तनैकज्ञाप्याव-मर्शनैकां ) क्रियामङ्गीकृत्य क्रियाभ्यावृत्तिराश्रयणीया । तदिदमुपसंह-रति—तस्मादेवंविषय एवाऽयं कृत्वसुच् । कार्यैक्यनिबन्धनां कर्मण आवृत्ति-माश्रित्येत्यर्थः ।

ननु च तथाऽपि कथं कृत्वसुच्प्रत्ययो हेतुरित्यत्राह—कार्यैक्यं च प्रत्यभिज्ञानादित्युक्तम् । तस्माद्युक्तः कृत्वसुजर्थस्य हेतुत्वेनोपन्यासस्तद्ग्रहणे । प्रत्यभिज्ञायामित्यर्थः । सादृश्येन व्यामूढाः 'सः' इति वक्ष्यन्तीति भाष्यमनु-भाषितम् । आक्षिपति—किमिदमुपन्यस्तमिति । समाधत्ते—इदमेवोपन्यस्तम् । नाऽत्र किञ्चित्तिरोहितमस्तीति । आक्षिप्याऽऽह—न ब्रूमो नोपन्यस्तमिति; प्रत्यभिज्ञायास्तु किमनेन निराकृतमिति न विद्मः । समाधत्ते—इदमनेन निराक्रियते । 'सः' इतिबुद्धेरभेदसाधकत्वं निराकृतमित्यर्थः । यस्माद्भेदाग्रहणनिब-न्धनेयं 'स' इति बुद्धिः शब्दस्याऽधुनोत्पन्नस्य भिन्नस्याऽपि पूर्वोत्पन्नात् भेदमगृह्णतः 'सः' इति व्यपदेशोऽयं व्यवहारश्च प्रवर्तते; भेदस्याऽग्रहणं चाऽतिसादृश्यादजाविकानां ज्वालादीनां च दृष्टम् । कथं पुनर्भेदाग्रहणात् 'सः' इति व्यपदेश इत्यत्राऽऽह—अग्रहणे च भेदस्य नाऽन्यत्वं शक्यते व्यपदेष्टुम्;

१ शा. भा. २२. ११. २. कार्यस्वभावत्वादिति, क. पु.

तस्माद्विवेके यत्न (१)अस्थीयताम्; "अविवेकः परमापदां पदम्"; आपत्सु जातोद्वेगानां विवेक एवैकः शरणं परम् । (२)सत्यं यथा भवानाह; किन्त्वत्र विवेकाग्रहणे ज्वालादीनामिव हेतुर्नाऽस्ति—इति "अस्थानात्" इत्यस्मिन् सूत्रे लिखितं विस्तरेण ।

(३)"स्यादेतत् बुद्धिकर्मणी अपि हि ते प्रत्यभिज्ञायेते; ते अपि नित्ये प्राप्नुतः"–इति किमिदं कूश्माण्डतनम्? उत्तरेणाऽपि कूश्माण्डतैव प्रदर्शिता—(४)"अथ प्रत्यक्षे, नित्ये एव" इति; प्रत्यभिज्ञा हि कालान्तरावस्थायित्वे हेतुरुक्तः । यदि कर्मण्यपि साऽस्ति, कोऽयमुपालम्भः? अथाऽयमभिप्रायः- अभ्युपगमहानं प्राप्नोति इति; स-

अन्यत्वाव्यपदेशे च किमन्यदवशिष्यते 'स एव' इति व्यपदेशात् । तस्माद्विवेकाग्रहणमेवाऽत्र भ्रान्तावपराध्यते, तद्वशेनैव विपरीतव्यवहारो मन्दधियाम् । मणिमुक्तादिष्विव विवेकशून्यानाम् । रत्नपरीक्षायामकृतपरिश्रमाणाम् । तस्माद्विवेके यत्न आस्थीयताम् । यतः "अविवेकः परमापदां पदम्" आपत्सु जातोद्वेगानां विवेक एवैकः शरणं परम् । समाधत्ते—सत्यं यथा भवानाह । अविवेकनिबन्धन एव भ्रान्तिव्यवहार इति । किन्त्वत्र विवेकाग्रहणे ज्वालादीनामिव हेतुर्नाऽस्तीति "अस्थानात्" इत्यस्मिन् सूत्रे लिखितं विस्तरेण । यथा ज्वालादीनां विवेकाग्रहणनिश्चये हेतुरस्ति; नथेह नाऽस्तीत्युक्तम् "अस्थानात्" इत्यस्मिन् सूत्रे, पूर्वपक्षस्य परिहारपर्यन्तत्वात्, "सतः परमदर्शनम्" इत्यनेन सह "अस्थानात्" इत्यस्यैकसूत्रत्वात् "सतः परमदर्शनम्" इत्यत्रोक्तमेव "अस्थानात्" इत्यत्रोक्तमित्याह ।

स्यादेतत्, बुद्धिकर्मणी अपि हि ते प्रत्यभिज्ञायेते; ते अपि नित्ये प्राप्नुत इति भाष्यमनुभाषितम् । आक्षिपति—किमिदं कूश्माण्डपतनम्? उत्तरेणापि कूश्माण्डतैव प्रदर्शिता—"अथ प्रत्यक्षे, नित्ये एव" इत्यनेन । अत्रैव हेतुमाह—प्रत्यभिज्ञा हि कालान्तरावस्थायित्वे हेतुरुक्तः । यदि कर्मण्यपि साऽस्ति प्रत्यभिज्ञा, भवतु कालान्तरावस्थितिः कर्मणोऽपि; कोऽयमुपालम्भः—कर्मापि कालान्तरावस्थायि भवतीति? न हि कर्मणि कालान्तरावस्थायिनि शब्दस्य कालान्तरावस्थितिर्विपद्यते । अथाऽयमभिप्रायः–अभ्युपगमहानं प्रा-

१. आश्रीयतामिति क. पु.
२. सत्यमाह भवानिति क. पु.
३. शा. भा. २२. १५.
४. शा. भा. २२. १६.

त्यमनित्यत्वमभ्युपगतमस्माभिः; आनुमानिकत्वमपि। न चाऽऽनुमानिकेऽर्थे प्रत्यभिज्ञा भवति । स्वरूपग्रहणे हेत्वभावादसम्बद्धोऽयमुपालम्भः । यदि अस्मदभ्युपगमज्ञानमस्ति, (१)सर्वाकारमस्तु; किमिदमर्धजरतीयम् ? उच्यते—यद्येककार्यत्वात् कर्माभ्यासं कृत्वसुजाचष्टे, कारणान्यताऽपि न सिध्यति; न ह्यन्यत्वावगतावभ्यासावगतिः । गम्यमानैकत्वाच्च तद्बुद्धेरपि नानात्वमनवगम्यमेव । तदिदमुक्तम्-"बुद्धिकर्मणी अपि हि ते प्रत्यभिज्ञायेते, ते अपि

प्नोतीति । कर्मविषये उपालम्भः । दूषयति—सत्यमभ्युपगतं कर्मणोऽनित्यत्वं कालान्तरानवस्थायित्वमस्माभिः, आनुमानिकत्वमप्यभ्युपगतम् । न चाऽनुमेयेऽर्थे प्रत्यभिज्ञाऽस्ति, स्वरूपाग्रहणात् ; यस्य हि स्वरूपं स्वलक्षणं गृह्यते, तत्र भवति प्रत्यभिज्ञा ; न च नित्यानुमेयानां स्वरूपग्रहणमस्ति ; नित्यानुमेयं च कर्म ; अतः प्रत्यभिज्ञालक्षणकालान्तरावस्थायित्वहेत्वभावादसम्बद्धोऽयमुपालम्भः—यदि प्रत्यभिज्ञया कालान्तरावस्थितिः, तदा कर्मणोऽपि प्रत्यभिज्ञया कालान्तरावस्थितिः प्राप्नोतीति ।

अथ कर्मण्यनुमेयतामजानत एवाऽयमुपालम्भ इति तत्राऽऽह—यद्यस्मदभ्युपगमज्ञानमस्ति; सर्वाकारमस्तु ; किमिदमर्धजरतीयम् ? यदि 'कर्म कालान्तरानवस्थायि' इति मीमांसकमतं ज्ञायते, तदा 'न प्रत्यभिज्ञायते' इत्यपि ज्ञायत इत्यर्थः । उत्तरमपि "न हि ते प्रत्यक्षे" इत्यसम्बद्धमेव ; प्रत्यभिज्ञा हि निराकरणीया, न पुनः प्रत्यक्षता । अथ प्रत्यक्षतानिराकरणेन प्रत्यभिज्ञैव निराक्रियत इति, तन्न ; अप्रत्यक्षेऽपि प्रत्यभिज्ञासम्भवात् । "अथ प्रत्यक्षे, नित्ये एव" इति चाऽनुपपन्नम् , प्रत्यक्षेऽपि कस्मिंश्चित् प्रत्यभिज्ञानुत्पादे कालान्तरावस्थितिनिश्चयाभावादिति ।

उच्यते—यद्येककार्यत्वात् कर्माभ्यासं कृत्वसुजाचष्टे, तर्हि कारणान्यताऽपि न सिध्यति । कारणभूतस्य कर्मणोऽप्यन्यता न सिध्यति नाऽवगम्यते । कुतः ? न ह्यन्यत्वावगतावभ्यासावगतिः । तस्मादभ्यासावगतिमिच्छता त्वया कर्माऽपि नानाभूतं नाऽवगम्यत इत्यङ्गीकरणीयम् । गम्यमानैकत्वाच्च गम्यमानस्यैकत्वाच्च बुद्धेरपि नानात्वमवगम्यमेव ; तेन बुद्धिकर्मणोरन्यत्वं नाऽवगम्यते । अन्यत्वानवगमश्च प्रत्यभिज्ञा । अतो यदि प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य कालान्तरावस्थितिः, तदा बुद्धिकर्मणोरपि प्राप्नोति ; न च त्वयेष्यत इत्यभ्युप-

१. सर्वप्रकारमस्त्विति. क. पु.

नित्ये प्राप्नुतः”–इति । स्यातां नित्ये, यदि ते प्रत्यक्षे; न ह्यप्रत्यक्षेऽर्थे प्रत्यभिज्ञा प्राप्नोति । ननु च भेदाग्रहणं प्रत्यभिज्ञा ; सा च बुद्धिकर्मणोरप्यस्तीत्युक्तम् , कार्यगम्यत्वादनुमेयानाम् । सत्यम् , यदि भेदाग्रहणं प्रत्यभिज्ञा ; तद्ग्रहणं तु प्रत्यभिज्ञा ; कार्यं हि कारणमस्तीत्येतावति ज्ञानमुत्पादयति, न पुनस्तद्वा अन्यद्वेति । प्रत्यभिज्ञा तु ‘तदेवेदम्’ इति प्रसिद्धा लोके ।

(१)“ह्यस्तनस्य शब्दस्य विनाशादन्योऽद्यतन इति चेत्” इति । किमत्राऽनुक्तमुक्तं भाष्यकारेण ? ननु सत्यां प्रत्यभिज्ञायामनुपलम्भे कारणान्तरं कल्पनीयमित्युक्तम् ; कल्पिताः स्तिमिता वायवः; तदपगमे चोपलब्धिरिति; (२)संयोगवियोगा अपगमहेतवः; किम-

गमविरोधेन शब्दनित्यत्वपक्षोऽनुपपन्न इत्याक्षेपः । तदिदमुक्तम्–बुद्धिकर्मणी अपि हि ते प्रत्यभिज्ञायेते; ते अपि नित्ये प्राप्नुतः इति । तत्र चोद्यभाष्यं तावत्समर्थितम् ; उत्तरभाष्यमपि समर्थयमान आह–स्यातां नित्ये, यदि ते प्रत्यक्षे । अस्याऽर्थः–यदेव हि प्रत्यक्षं तदेव हि प्रत्यभिज्ञायते, नाऽन्यत् ; न बुद्धिकर्मणी प्रत्यक्षे तस्मान्न ते प्रत्यभिज्ञायेते; अप्रत्यभिज्ञायमाने च कथं कालान्तरावस्थायिनी भवतः ? कस्मात्पुनरप्रत्यक्षत्वेनाऽप्रत्यभिज्ञेत्यत्राऽऽह–न ह्यप्रत्यक्षेऽर्थे प्रत्यभिज्ञा भवति । स्वरूपाग्रहणात् । ननु च भेदाग्रहणं प्रत्यभिज्ञा ; सा च बुद्धिकर्मणोरप्यस्तीत्युक्तम् , कार्यगम्यत्वादनुमेयानाम् । स्वरूपाग्रहणे च भेदो न गृह्यते ; अतोऽनुमेयत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञासम्भवात् कालान्तरावस्थायित्वापातः । परिहरति –सत्यम् , यदि भेदाग्रहणं प्रत्यभिज्ञा ; तद्ग्रहणं तु प्रत्यभिज्ञा । सा च कर्मणि नाऽस्ति । कुतः ? कार्यं हि कारणमस्तीत्येतावति ज्ञानमुत्पादयति, न पुनस्तद्वा अन्यद्वेति । प्रत्यभिज्ञा तु ‘तदेवेदम्’ इति लोके प्रसिद्धा । यावता हि विना कार्यं न सिध्यति, तावदेव हि कार्यमवकल्पत इति न पुनस्तत्त्वमतत्त्वं वा स्पृशति; प्रत्यभिज्ञा तु ‘तदेवेदम्’ इति पूर्वानुभूततया वस्तुग्रहणम् । अतो बुद्धिकर्मणोः कार्यैकगम्ययोः प्रत्यभिज्ञा नाऽस्तीति समर्थितं भाष्यम्–“न हि ते प्रत्यक्षे । अथ प्रत्यक्षे, नित्ये एवेति” । अस्याऽप्ययमर्थः—यदि प्रत्यभिज्ञायेते ततो नित्ये एवेति; प्रत्यक्षशब्देन च प्रत्यभिज्ञायमानतोच्यते ।

“ह्यस्तनस्य शब्दस्य विनाशादन्योऽद्यतन इति चेत्” इति भाष्यमनुभाषि-

१. शा. भा. २२. १७. २. संयोगविभागा इति क. पु.

न्यदवशिष्यते ? इदमवशिष्यते–उपलब्धं ह्यनुपलभ्यमानं 'नाऽस्ति' इत्यस्य ज्ञानस्य गोचरतामापद्यते ; न ह्यत्यन्तानुपलभ्यमानं 'नास्ति' इति ग्रहमास्कन्दति । यद्युपलब्धमपि न गोचरीभवति, अनास्पदमेवेदमभ्युपगतं भवति । अभ्युपगतं चैतत् "नाऽस्तीत्यस्याऽर्थस्याऽसन्निकृष्टस्य" इति । तस्मादभावो निर्विषयोऽनेन वा विषयेण विषयी वक्तव्यः । तस्माज्ज्वालादिष्विव शब्देऽप्यापतिता प्रत्यभिज्ञा । अहो बताऽनुपलब्धाविवेकोऽयम् ; यथैवाऽत्यन्तानुपलब्धवि-

---

तम्, आक्षिपति–किमत्राऽनुक्तमुक्तं भाष्यकारेण ? स एवाऽऽह–ननु सत्यां प्रत्यभिज्ञायामनुपलम्भे कारणान्तरं कल्पनीयमित्युक्तम् ; कल्पिताश्च स्तिमिता वायवः श्रोत्रपिधायकाः अनुपलम्भहेतवः । तदपगमे चोपलब्धिरिति कल्पितम् । संयोगविभागाश्च वायवीयास्तदपगमे हेतव इति च कल्पितम् ; किमन्यदवशिष्यते ? अस्याऽर्थः–उपलब्धस्य शब्दस्य मध्ये पुनरनुपलब्धस्य प्रत्यभिज्ञायमानस्य मध्यकालेऽपि नाशो नाऽऽश्रयणीयः, कारणान्तरवशादनुपलब्धिसम्भवात् ; यदि समग्र एवोपलम्भकारणे पुनरनुपलम्भः स्यात्, तदा विनाशः कल्प्येत; न च शब्दस्योपलम्भकारणं समग्रमस्ति, स्तिमितवाय्वपनयस्याऽपि तदुपलम्भकारणत्वात् । एतच्च प्रत्यभिज्ञाबलेन कल्प्यते । तदेतच्च "सतः परमदर्शनम्" इत्यत्रोक्तम् । अतः किमपरमनिराकृतम्, यन्निराकरणाय पुनरिदं भाष्यकारेणोच्यते ? समाधत्ते–इदमवशिष्यते, उपलब्धं ह्यनुपलभ्यमानम् 'नाऽस्ति' इत्यस्य ज्ञानस्य गोचरतामापद्यते । यदेवोपलब्धं नोपलभ्यते, तदेव 'नाऽस्ति' इत्यस्य ज्ञानस्य विषयः । उपलब्धानुपलब्धिरेव 'नाऽस्ति' इति ज्ञायते व्यपदिश्यते चेत्यर्थः । कस्मादुपलब्धानुपलब्धिरेव नाऽस्तीत्यत्राऽऽह–न ह्यत्यन्तानुपलभ्यमानं 'नाऽस्ति' इति ज्ञानमास्कन्दति । तत्र यद्यप्युपलब्धमपि न गोचरीभवति, तदनास्पदं निर्विषयमेवेदम् 'नाऽस्ति' इति ज्ञानमभ्युपगतं भवति ; निर्विषयत्वे चोच्छेद एव स्यात् । अभ्युपगतं चैतत "नाऽस्तीत्यस्याऽर्थस्याऽसन्निकृष्टस्य" इति अनेन ग्रन्थेन । तस्मादभावो निर्विषयोऽनेन वोपलब्धानुपलम्भेन विषयेण विषयी वक्तव्यः । तस्माच्छब्द उपलब्धो मध्ये पुनरनुपलभ्यमानो नाऽस्तीत्यभ्युपगमनीयः । ततश्च विनष्टः; विनष्टे च शब्दे ज्वालादिष्विवाऽऽयाता प्रत्यभिज्ञा भेदाग्रहणमात्ररूपा; न पुनः परमार्थतस्तद्ग्रहणरूपेति ।

एवं चोद्यभाष्यं समर्थ्य चोद्यं परिहरति–अहो बताऽनुपलब्धा-

षयानुपलब्धिः 'नाऽस्ति' इत्यस्य ज्ञानस्योत्पत्तौ नेष्टे, तथा तद्ग्रहणविषयेऽप्यर्थे । तस्मादनुपलब्धिमात्रमेवेदम्, यदन्तरा शब्दे । तथा च लौकिका जायादिषु नाऽनुपलब्धिमात्रेण 'नास्ति' इत्यवगच्छन्ति, पुनर्दर्शने विश्वासदर्शनात् । तस्मात् सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षसव्यपेक्षोऽयं प्रमाणाभावस्तत्र वक्तव्यः । कुतः ? सापेक्षत्वादभावस्य निरपेक्षत्वाच्च प्रत्यक्षस्य । तदेतत् (१)"आनुपूर्व्या सिद्धम्"-इत्यनेनोक्तम् । यदप्यत्राऽनुमानं सर्वभावविषयमुक्तं नास्तितावगतौ, तदप्यत्र न सम्भवति ; अन्ते क्षयदर्शनात्--इति हि तत्र

---

तविवेकोऽयम् ; यथैवाऽत्यन्तानुपलब्धविषयानुपलब्धिः 'नाऽस्ति' इत्यस्य ज्ञानस्योत्पत्तौ नेष्टे । **विषयतां न यातीत्यर्थः**; तथैव तद्ग्रहणविषयेऽपि **प्रत्यभिज्ञायमानेऽर्थ इत्यर्थः** । तस्मादनुपलब्धिमात्रमेवेदम् ; यदन्तरा शब्दे । **न पुनर्नास्तित्वरूपेयमनुपलब्धिः; यत एव (२)तद्ग्रहणविषयो न नास्तितयोच्यते** । तथा च लौकिकाः जायादिषु **गृहावस्थितेषु गृहान्निर्गत्याऽनुपलब्धेषु पुनर्गृहं प्रविश्य प्रत्यभिज्ञायमानेष्व**नुपलब्धिमात्रतया 'नास्ति' इति नाऽवगच्छन्ति । **कथं पुनरवगम्यते नाऽस्तीति नाऽवगच्छन्तीति, तत्राऽऽह**—पुनर्दर्शने विश्वासदर्शनात् । **अन्यथा हि न विश्वासः स्यात् । तेन यदाहुः—यद्यपि प्रत्यभिज्ञायते ; तथाऽपि मध्ये विनष्टो भविष्यतीति तन्निरस्तम्, अनुपलब्धिमात्रस्याऽपि(३) नाशरूपत्वात् ; आत्यन्तिकी ह्यनुपलब्धिर्विनाश इति लोके(४) दृष्टम्** । तस्मात् सप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसव्यपेक्षोऽयं प्रमाणाभावस्तत्र वक्तव्यः । **यत्र प्रत्यभिज्ञाऽपि नोत्पद्यते; तत्र प्रमाणाभावोऽभाव इति** । कुतः? सापेक्षत्वादभावस्य । **प्रमाणाभावोऽभाव इति; तेन प्रमाणापेक्षया वक्तव्यः । (५)प्रत्यभिज्ञा च प्रमाणम्, अतस्तदपेक्षयाऽभावो वक्तव्यः** । निरपेक्षत्वाच्च प्रत्यक्षस्य । **न(६) प्रत्यक्षमनुपलम्भाभावमपेक्षते ; तेन सत्यप्यन्तरानुपलम्भे भवत्येव प्रत्यक्षात् प्रत्यभिज्ञानरूपात् भावनिश्चय इति । एतच्च** "तदेतदानुपूर्व्या सिद्धम्" **इत्यत्र भाष्य** उक्तम् । यदप्यत्राऽनुमानं सर्वभावविषयमुक्तं नास्तितावगतौ, तदप्यत्र न सम्भवति । **सर्वभावविषयं नास्तितावगतौ यदनु-**

१. शा. भा. २२. २५ ।

२. तद्ग्रहणविषये नास्तिता नोच्यत इति. क. पु.

३. विनाशेति. क. पु. ।

४. प्रसिद्ध इति. क. पु. ।

५. प्रत्यभिज्ञाऽपि चेति. क. पु.

६. प्रत्यक्षमुपलम्भभावमिति. क. पु. ।

हेतुः । न च शब्देऽन्ते क्षयोऽस्ति । अतो न तेनाऽपि बाध्यत इयं प्रत्यभिज्ञा घटादिषु कदाचिदाकम्पयत्यपि ॥ २० ॥

---

मानमुक्तं बौद्धैः, तदप्यत्र शब्दे नाऽस्ति । कुतः? 'अन्ते च क्षयदर्शनात्' इति तत्राऽनुमाने हेतुः । न च शब्देऽन्ते क्षयोऽस्ति । अतस्तेनाऽप्यनुमानेन न (१)बाध्यत इयं प्रत्यभिज्ञा; घटादिषु कदाचित्प्रत्यभिज्ञानमिदमनुमानमाकम्पयतीत्यपि संभाव्यते, तेषां क्षयदर्शनादिति; न पुनस्तेष्वपि प्रत्यभिज्ञा शक्यत आकम्पयितुमित्यनन्तरमेव वक्ष्यामः ।

"अन्ते च क्षयदर्शनात्" इत्ययं हेतुर्बौद्धानामित्थमुपवर्णनीयो निराकरणीयश्च —इह घटादयो भावा विनाशभाज उपलभ्यन्ते; तेषु चिन्ता—किं ते स्वहेतुभ्यो विनश्वरा जायन्ते, उत कारणान्तरेण तेषां विनाशो जन्यत इति । तेषां न कारणान्तरायत्तो विनाशः, (२)कारणान्तराधीनत्वे तस्य वस्त्वन्तरभूतस्योत्पत्तावपि पूर्वभावस्य पूर्ववदुपलम्भादिप्रसङ्गात् । न च कारणान्तरायत्त(३)जन्मा विनाशो भावस्वभावभूतो भवितुमर्हति, कारणभेदस्य कार्यभेदापादकत्वात्; उत्पाद्योत्पाद्यमानयोश्चैकत्वानुपपत्तिः । तस्मात् स्वहेतुत एव विनाशिनो भावा इति वदितव्यम् । ततश्च विनाशं प्रत्यन्यानपेक्षया उदयानन्तरापवर्गिण इत्यापतितम् । अतः क्षणिकस्थितिधर्माणो भावाः स्वहेतुभ्य आत्मलाभं लभन्ते; न च क्षणान्तरमारभन्ते; तदपि क्षणान्तरमिति सदृशापरापरोपजननजातविभ्रमाः पुमांसस्तत्त्वाध्यवसायिनो व्यवहरन्ति । यदा तु विलक्षणकारणान्तरोपनिपातो भवति, तदा विसदृशक्षणान्तरोदये विनाशव्यवहारं प्रवर्तयन्ति । तस्मादन्ते विनाशो न स्वाभाविकं विनाशं विनोपपद्यत इति(४) तद्दर्शनात् स्वाभाविकः कृतकानां विनाशोऽभ्युपगम्यते । सर्वे च भावाः कृतकाः, आकस्मिकत्वे देशकालप्रकृतिनियमायोगात्; सहेतुको हि भावो हेतुशक्तिमनुरुध्यमानो नियतदेशकालप्रकृतिको भवतीत्युपपन्नम् । यच्च कृतकम्, तत्सर्वं विनाशि; यच्च विनाशि, तत्सर्वं क्षणिकमिति सिद्धं सर्वभावानां क्षणिकत्वम् ।

तत्र तावदिदमेव वक्तव्यम्—न सर्वे भावाः कृतकाः, शब्दस्यैव हेत्वभावेनाऽकृतकत्वात्; (५)यस्य हेत्वभावः, न तस्य कृतकत्वम्,

१. प्रस्यत इति ख. पु.
२. कारणान्तरायत्तत्व इति. क पु. ।
३. जन्माऽपीति. क. पु.
४. तद्दर्शनस्वाभाविक इति. क. पु. ।
५. यस्य यस्य हेत्वभावस्तस्य तस्याऽकृतकतेति. क. पु. ।

यथा शशविषाणादेः; अहेतुकश्च शब्द इति व्यापकानुपलब्धि-रेव; कृतकता हि हेतुमत्तया व्याप्ता; तदभावे तस्याऽप्यभाव इति; अहेतुकश्च शब्दः, सम्भाव्यमानस्य प्रयत्नस्य शब्दाभिव्यञ्जकत्वात्, द्वितीयश्रवणे प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्; न हि स एव प्रयत्नस्तस्योत्पाद-कोऽभिव्यञ्जकश्चेति युज्यते । न चैतदपि वक्तुमुचितम्—आकिञ्चित्क-रस्याऽनपेक्षणीयत्वादपेक्ष्यमाणः प्रयत्नः किं शब्दे जनयति ? न तावच्छ-ब्दव्यतिरिक्तं किञ्चन; तत्र जातेऽपि शब्दस्य(१) पूर्ववदविचलितानुपजा-तातिशयस्याऽनुपलब्धिप्रसङ्गात्; शब्दाव्यतिरेकिणि तूपजाते (शब्द एवोपजायत इत्यापतितमिति । यस्माच्च प्रयत्नेन शब्दे किञ्चिज्जन्यते, अपि तु श्रोत्रे; तस्मिंस्तु श्रोत्रवर्तिनि संस्कारे जाते) शब्दविषया संवित् आत्मन्युदीयते, न पुनः शब्दस्य कश्चिदतिशयो जातो विपन्नो वेति ।

ननु निर्हेतुकत्वे देशकालप्रकृतिनियमो न स्यादित्युक्तम् । उच्यते-को नाम शब्दस्य देशकालनियममभ्युपैति, विभुत्वान्नित्यत्वाच्च ? प्रकृतिनियमस्त्वनादौ नाऽस्त्येव; आदिमति हि हेतुव्यापारोऽस्ति, न पुनरनादौ; तेन कृतकत्वाच्छब्दस्य विनाशित्वेऽसिद्धो हेतुः । न च येऽपि कृतका भावाः तेषामपि स्वाभाविको विनाशः, विनाशस्य प्राभा-करैरर्थान्तरभूतस्याऽनभ्युपगमात्; सैव हि घटादीनामुपलब्धानां सत्य-प्युपलम्भहेतुसाकल्येऽनुपलब्धिः, सैव तेषां विनाशः; अनुपलब्धिरपि सैव तस्य, या तद्विविक्तस्य तुल्योपलम्भयोग्यस्य अर्थान्तरस्योपल-ब्धिः; तस्यामेव चोपलब्धौ मुद्गरादीनां व्यापारः, अर्थान्तरभूतकपालो-दये वेति सूक्ष्मदृशामेष(२) पन्थाः ।

यदपि चेदमुच्यते—नित्यस्याऽर्थक्रिया क्रमेण वा यौगपद्येन वा नो-पपद्यते, जननशक्तियुक्तस्य क्रमायोगात् यौगपद्यादर्शनाच्च । सहका-रि(३)समवधानातिक्रमेणाऽर्थक्रियाक्रम इत्यपि न (४)युक्तम्, सह-कारिणोऽकिञ्चित्करस्याऽनपेक्षणीयत्वात्; तादृशापेक्षायां चाऽपेक्षा-नुपरमप्रसङ्गात्; किञ्चित्करत्वेऽपि व्यतिरिक्तकरत्वे तत एव व्यतिरिक्तात् कार्योदयः स्यात्, न पुनः पूर्वस्मात् भावादित्यर्थक्रियाशून्यत्वात्(५) अत्यन्तासत्तापातः पूर्वस्य, तल्लक्षणत्वात्सत्तायाः । अव्यतिरिक्तक-

१. पूर्ववदविचालितानपेक्षतातिशयेति. क. पु. ।

( ) एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठस्त्रुटितः क. पुस्तके ।

२. पक्ष इति क. पु. । ३. समवधानक्रमेणेति. क. पु. ।

४. युक्त इति. क. पु. । ५. अन्यत्वात्सत्यतापात इति. क. पु. ।

## अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥

"अनपेक्षत्वात्" इति। सत्यामपि प्रत्यभिज्ञायां कदाचिदसमवायिकारणोपलब्धेः अनित्यताऽऽशङ्क्येत घटादीनामिव; तदप्यत्र दर्शनाभावान्नाऽस्तीति स्थिता प्रत्यभिज्ञा; तत्प्रमेयतया च नित्यत्वं शब्दस्य ॥ २१ ॥

## प्रख्याभावाच्च योगस्य ॥ २२ ॥

"प्रख्याभावात्" इति। (१)अनपेक्षतायामसिद्ध्याशङ्कां निराकरोति। सेयमाशङ्कोपन्यस्यते-(२)"वायुरुद्भूतः संयोगविभागैः शब्दीभवति" इति। तथा च शिक्षाक्षराण्यनुगुणानि दृश्यन्ते—

---

एवं तु तदुदये भावस्याऽप्युत्पत्तेरनित्यतापातः। तदप्यनुपपन्नम्, सर्वस्योत्पत्तिमत एव कार्योत्पादाभ्युपगमात्। तदुक्तम्—"उत्पत्तिमतः फलस्य दर्शनात्" इति। न चैतावता स्थिरस्याऽऽकारकत्वम्, तदाश्रितात्तस्मात्कार्योदये लोके तस्यैव कारकव्यवहारात्। कथं पुनरसौ (३)तदाश्रितः? तत्रैव स्वहेतुना जनितत्वादिति कृतमतिविस्तरेण ॥ २० ॥

## अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥

"अनपेक्षत्वात्" इति सूत्रान्तरानुभाषणम्। सत्यामपि प्रत्यभिज्ञायां कदाचिदसमवायिकारणोपलब्धेरनित्यताऽऽशङ्क्येत घटादीनामिव; तदप्यत्र दर्शनाभावान्नाऽस्ति। घटादयो हि प्रत्यभिज्ञायमाना अप्यवयवसंयोगलक्षणस्याऽसमवायिकारणस्य दर्शनादनित्याः, तद्विनाशे विनाशसम्भवात्; शब्दे तु न किञ्चिदसमवायिकारणमस्ति, यद्विनाशाद्विनश्यन्नानित्यः स्यादित्यर्थः। प्रकृतमुपसंहरति—इति स्थिता प्रत्यभिज्ञा; तत्प्रमेयतया च नित्यत्वं शब्दस्येति ॥ २१॥

## प्रख्याभावाच्च योगस्य ॥ २२ ॥

"प्रख्याभावात्" इति सूत्रमनुभाषितम्। व्याचष्टे—अनपेक्षतायामसिध्याशङ्कां निराकरोति। सेयमाशङ्कोपन्यस्यते—'वायुरुद्भूतः संयोगविभागैः शब्दीभवती'ति। (४)वायवीय एव शब्दः; तेनाऽनपेक्षत्वादित्यसिद्धो हेतुः। तथा च शिक्षा-

---

१. विपक्षताया असिद्धायाश्शङ्कामिति. क. पु.। २. शा. भा. २३. १२।

३. भावस्तदाश्रित इति. क. पु.। ४. वायवीया एव शब्दा इति. क. पु.।

"वायुरापद्यते शब्दताम्" इति । तदिदं निराक्रियते— यदि वायवीयः शब्दः स्यात्, वायोरवयवसन्निवेशविशेषः स्यात्; न च वायवीयान सन्निवेशविशेषान् शब्द उपलभामहे ।(१)ननु न चाक्षुषो वायुः । स्पर्शनमप्युपलम्भकमेव, तेनोपलब्धाः स्युः; न चोपलभामहे । तस्मादप्रतिपक्षा प्रत्यभिज्ञा । कथं तर्हि शिक्षाक्षराणि? तदायत्तत्वात् तच्छब्दोपलब्धेस्तदुपचारः ।

---

क्षराण्यनुगुणानि दृश्यन्ते "वायुरापद्यते शब्दताम्" इति । तदिदं निराक्रियते—यदि वायवीयः शब्दः स्यात्, वायोरवयवसन्निवेशविशेषः स्यात्; न च वायवीयान् सन्निवेशविशेषान् शब्द उपलभामहे । यदि वाय्वारब्धः शब्दः स्यात्, तदीया अवयवा (२)वाय्वात्मका उपलब्धा भवेयुः; न चोपलभ्यन्ते । तस्मान्न वायवीयः शब्दः । ननु न चाक्षुषो वायुः । अननेदमाह—यदि वायुश्चाक्षुषः स्यात्, तदा प्रत्यक्षो भवेत्; द्रव्यं हि प्रत्यक्षं चाक्षुषमेव; न चेद्वायुश्चाक्षुषः, प्रत्यक्षोऽपि न भवतीति । तथा चाऽचाक्षुषत्वे स्पर्शनमात्रेण प्रतीतेऽपि न शक्यते द्रव्यस्य प्रत्यक्षता वक्तुम्, गुणमात्रस्यैवेन्द्रियकत्वनिराकरणकारणाभावात्; दर्शनस्पर्शनाभ्यां हि गुणत्यागेनाऽपि द्रव्यग्रहणेनाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रव्यस्याऽपि प्रत्यक्षता भवति; अचाक्षुषत्वे तु वायोः (३)स्पर्शाद्व्यतिरेचयितुमशक्यत्वान्न प्रत्यक्षतेति । उत्तरम्—स्पर्शनमप्युपलम्भकमेव, न केवलं चक्षुः ।

अयं चाऽऽशयः—यद्यपि वायुरचाक्षुषः, तथाऽपि स्पर्शनेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् तत्प्रतिपत्तेः प्रत्यक्षत्वमेव; तथा स्पर्शान्तरेऽपि तद्द्रव्यबुद्धेः स्पर्शादपि व्यतिरेकः शक्यत एव वक्तुम् । यद्यपि शीतोष्णस्पर्शावाप्यतैजसावेव, न वायवीयौ; तथाऽपि तयोरुपलम्भे वायवीयस्याऽनुष्णाशीतस्याऽप्यनुलम्भे तद्द्रव्यप्रतीतेः शक्यत एव व्यतिरेकः कर्तुमिति । अतश्च स्पर्शनत्वे वायोर्यदि वायवीयः शब्दः स्यात्, तेन स्पर्शनेन्द्रियेण तत्सन्निवेशा उपलब्धाः स्युः; न चोपलब्धाः । तस्मादप्रतिपक्षा प्रत्यभिज्ञा । कथं तर्हि शिक्षाक्षराणि ? तदायत्तत्वात् वाय्वायत्तत्वाच्छब्दोपलब्धेस्तदुपचारो वायवीयोपचारः ॥ २२ ॥

१. ननु चाऽचाक्षुष इति. क. पु. । २. वायवीया इति. क. पु. ।
३. स्पर्शाद्विवेचयितुमिति. क. पु. ।

## लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥

तथा च वेदाक्षराण्यस्मिन् पक्षेऽनुगुणतराणि दृश्यन्ते "वाचा विरूपनित्यया" इति। कोऽत्राऽतिशयः? नित्यताभिधानं श्रुत्या। तस्मात् प्रत्यभिज्ञाप्रमेयत्वान्नित्यताऽवस्थिता शब्दे ॥ २३ ॥

इति षष्ठं शब्दनित्यत्वाधिकरणम् ॥

---

### अथ सप्तमं वाक्याधिकरणम् ॥

## उत्पत्तौ वाऽवचानास्स्युरर्थस्याऽतन्निमित्तत्वात् ॥ २४ ॥

"उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युरर्थस्याऽतन्निमित्तत्वात्"। (१)"यद्यौत्पत्तिको नित्यः शब्दः सम्बन्धश्च, तथाऽपि न चोदनालक्षणो धर्मः" इति किमिदमारब्धम्? इदमारब्धम्—वृद्धव्य

## लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥

तथा च (२)वेदाक्षराण्यस्मिन् पक्षेऽनुगुणतराणि दृश्यन्ते "वाचा विरूपनित्यया" इति। कोऽत्रातिशयः? येनाऽनुगुणतराणीत्युच्यते। उच्यते—नित्यत्वाभिधानं श्रुत्या। नित्यशब्देन श्रुत्यैव नित्यतोच्यते; "वायुरापश्चन्द्रमाः शब्दताम्" इति। न तु श्रुत्या अनित्यतोच्यते; तस्मात्प्रत्यभिज्ञाप्रमेयत्वान्नित्यताऽवस्थिता शब्दे ॥२३॥

इति षष्ठं शब्दनित्यत्वाधिकरणम्।

---

### अथ सप्तमं वाक्याधिकरणम् ॥

## उत्पत्तौ वाऽवचानास्स्युरर्थस्याऽतन्निमित्तत्वात् ॥ २४ ॥

"उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युरर्थस्याऽतन्निमित्तत्वात्"। "यद्यौत्पत्तिको नित्यः शब्दः सम्बन्धश्च, तथाऽपि न चोदनालक्षणो धर्मः" इति भाष्यमनुभाष्य आक्षिपति—किमिदमारब्धमिति। समाधत्ते—इदमारब्धम्, वृद्धव्यव-

---

१. शा. भा. २३. २३. यद्यप्यौत्पत्तिक इति मुद्रितभाष्यपुस्तकपाठः।

२. वेदाक्षराण्यस्मत्पक्ष इति. क. पु.।

वहारादौत्पत्तिकत्वमुक्तं शब्दार्थज्ञानस्य । वृद्धव्यवहारश्च प्रमाणान्तरावगम्यं वाक्येनाऽर्थं प्रतिपादयतः कस्यचित् कश्चिदन्यः प्रतिपद्यते । तत्प्रतिपत्त्या बालोऽपि (१)जानाति 'अनेनैव तत्प्रतिपाद्यते' इति । प्रतिपत्तिश्च हानोपादानादिकार्यावगम्या । हानोपादानादि च प्रमाणान्तरप्रमितविषयमेव शक्यतेऽवगन्तुम्, नाऽप्रमितविषयम् । अतश्च प्रमाणान्तरप्रमितविषयमेवौत्पत्तिकत्वं शक्यतेऽवगन्तुम्; न पुनर्यत्र शब्दावगमपूर्वको व्यवहारः, तत्रौत्पत्तिकत्वं शक्यावगमम् ।

---

हारादौत्पत्तिकत्वमुक्तं शब्दार्थज्ञानस्य । शब्दाद्यदर्थज्ञानं तदौत्पत्तिकं पुरुषप्रयत्नानपेक्षमस्मारयिकं वृद्धव्यवहारादेव शब्दस्य वाचकशक्तिपरिज्ञानेन समयनिरपेक्षेण तदुत्पत्तेरित्युक्तम् । वृद्धव्यवहारश्चाऽयमुच्यते, यः प्रमाणान्तरावगम्यमर्थं कस्यचित्प्रतिपादयतो वाक्येन, कश्चिदन्यः प्रतिपद्यते । प्रमाणान्तरेणाऽवगन्तुं शक्यमर्थं प्रतिपादयतो वृद्धस्य वाक्यादपरो वृद्धः प्रतिपद्यते, स वृद्धव्यवहार (२)उच्यते । तस्य प्रतिपत्त्या शब्दश्रवणानन्तरभाविन्या बालोऽपि जानाति 'अनेन शब्देनैव तद्वस्तु प्रतिपादितम्' इति शब्दे वाचकशक्तिमवगच्छतीत्यर्थः । शब्दार्थप्रतिपत्तिश्च प्रतिपत्तृवृद्धवर्तिनी (३)तदर्थविषयोपादानादिकार्यगम्या; स्वविषये हि बालेन हानोपादाने प्रतिपत्तिपूर्वके दृष्टे इति हानोपादाने दृष्ट्वा वृद्धस्य प्रतिपत्तिरनुमीयते । हानोपादानादि च प्रमाणान्तरप्रमितविषयमेव शक्यतेऽवगन्तुम्, नाऽप्रमितविषयम् । प्रमाणान्तरेण योऽर्थोऽवगम्यते, तद्विषयमेव यद्धानोपादानादि तदवगन्तुं शक्यते, न पुनरप्रमितविषयम् । अतश्च प्रमाणान्तरप्रमितविषयमेवौत्पत्तिकत्वं शक्यतेऽवगन्तुम् । (तस्मात्प्रमाणान्तरप्रमितविषयाद्धानोपादानात् प्रतिपत्तिरनुमीयते; प्रतिपत्त्या च प्रतिपादकशक्तिः; प्रतिपादकशक्त्या च ज्ञातया शब्दार्थावगमः; तेन य एव प्रमाणान्तरगम्योऽर्थः, स एव पुरुषसमयानपेक्षः शक्यतेऽवगन्तुम् । ) न पुनर्यत्र शब्दावगमपूर्वको व्यवहारः, तत्रौत्पत्तिकत्वं शक्यावगमम् । वेदे हि शब्दादर्थमवगम्य वृद्धव्यहारः, नाऽन्यथा ।

एवं च यदाशङ्क्यते–वेदेऽपि वैदिकार्थविषयं व्यवहारं दृष्ट्वा

---

१. विजानातीति. क. पु. ।     २. इत्युच्यत इति. क. पु ।

३. तदर्थविषयवृद्धसम्बन्धिहानोपादानादिकार्यगम्येति. क. पु. ।

( ) कुण्डलान्तर्गतो भागः क पुस्तके नाऽस्ति ।

तस्माद्वैदिकानामग्निहोत्रादीनामौत्पत्तिकत्वं दुरवगमम् । तस्मादौत्पत्तिकत्वक्लेशोऽनर्थकः; वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमौत्पत्तिकत्वमिष्यते स्वतन्त्रागमवादिभिः । न च वृद्धव्यवहारात् सिद्धमौत्पत्तिकत्वं वेदार्थप्रतिपत्तावभ्युपायतां प्रतिपत्तुं क्षमम् । किमिति न क्षमम्? समुदायाद्धि वृद्धव्यवहारेऽर्थोऽवगम्यते ; न चाऽसौ समुदायो वेदे प्रयुक्तः । तस्मान्न निमित्ततां प्रतिपद्यते । ननु चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृद्धव्यवहारादेव पदार्थपूर्वको वाक्यार्थोऽवगम्यते । आवापोद्धारा-

---

प्रतिपत्तिमनुमाय शब्दस्य शक्तिं ज्ञात्वाऽर्थः प्रतीयत इति, तदपि निराकृतम्; यदेव हि प्रमाणान्तरेण शक्यतेऽवगन्तुम्, तद्विषयमेव हानोपादानं शक्यावगमम् । अतः कथमनुन्मीलितागमविलोचनो बालः शब्दैकगम्यविषयं हानोपादानं बुध्येत? अनवबुद्धहानोपादानश्च कथं तद्विषयां प्रतिपत्तिं वृद्धस्याऽनुमिमीते? अननुमिततद्विषयवृद्धप्रतिपत्तिश्च कथं तद्विषयां शब्दस्य शक्तिमवधारयेत्? अनवधारिततद्विषयशक्तिश्च तदर्थं कथं शब्दादवगच्छेत्? अनवगच्छंश्च कथं व्यवहरेदिति । तस्माद्वैदिकानामग्निहोत्रादिवाक्यानां प्रमाणान्तरानवगम्यार्थविषयाणामौत्पत्तिकत्वं दुरवगमम् । तस्माद्वृद्धव्यवहारनिबन्धनौत्पत्तिकशब्दशक्तिप्रतिपादनक्लेशोऽनर्थकः । वेदप्रामाण्यसिध्यर्थमौत्पत्तिकत्वमिष्यते स्वतन्त्रागमवादिभिः मीमांसकैः । न च वृद्धव्यवहारसिद्धं प्रमाणान्तरावगम्यार्थविषयमौत्पत्तिकत्वं प्रमाणान्तरानवगम्यवेदार्थप्रतीतौ निमित्ततां प्रतिपत्तुं क्षमम् । किमिति न क्षमम्? समुदायाद्धि वृद्धव्यवहारेऽर्थोऽवगम्यते । यतश्चाऽर्थो (१)अवगतः तस्यैव शक्तिनिश्चयः । न चाऽसौ समुदायो लौकिकः 'गामानय' इत्यादिर्वेदे प्रयुक्तः; तस्मान्न निमित्ततयाऽवगम्यते ।

(२)चोदयति—ननु चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृद्धव्यवहारादेव पदार्थपूर्वको वाक्यार्थोऽवगम्येत । अस्याऽर्थः—यदि समुदाय एव वाक्यार्थप्रतिपादको भवेत्, तदा समुदायान्तरस्याऽव्युत्पन्नशक्तिकतयाऽवगमकत्वं न स्यात्; यदा तु पदान्येव पदार्थप्रतिपादनेन वाक्यार्थं प्रतिपादयन्ति, तदा वेदेऽपि तेषां पदानां भावात् पदार्थप्रतिपत्तिपूर्वको वाक्यार्थोऽवगन्तुं शक्यते; पदानां च पदार्थप्रतिपादकत्वं कथमव-

---

१. अवगम्यत इति. क. पु. । २. तत्र चोदयतीति. क. पु.

भ्यां हि 'देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् , देवदत्त गामभ्याज कृष्णाम् , विष्णुमित्र गां बधान रक्ताम्' इत्येकत्राऽन्वितशुक्लार्थः, अन्यत्राऽपोद्धृतशुक्लार्थोऽन्वितकृष्णार्थश्च, अन्यत्राऽपोद्धृताभ्याजार्थोऽन्वितबधानार्थश्च(१) वाक्यार्थोऽवगम्यते । अतोऽवगम्यते—पदेभ्यः (२)पदार्था एवाऽवगम्यन्ते, न वाक्यार्थः; पदार्थसमुदायेन वाक्यार्थः (३)अवगम्यते । अन्यथा ह्येकपदोद्धारे सकल(४)वाक्यार्थानवगतिरेव स्यात् , न पदार्थमात्रस्य । तस्मात् पदेभ्यः पदार्थाः, पदार्थेभ्यः परस्परान्वितावगतिः ।

यदि पदेभ्यः पदार्था अवसीयन्ते, पदार्थेभ्यः परस्परान्वयः, किं पदार्थनिमित्तक एव वाक्यार्थः? ओम् इत्यु-

---

गम्यते ? उत्तरमन्वय(५)व्यतिरेकाभ्यां तावद् दर्शयति —आवापोद्धाराभ्यां हि 'देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् , देवदत्त गामभ्याज कृष्णाम् , विष्णुमित्र गां बधान रक्ताम्' इति एकत्राऽन्वितशुक्लार्थः, अन्यत्रापोद्धृतशुक्लार्थोऽन्वितकृष्णार्थश्च, अन्यत्राऽपोद्धृताभ्याजार्थोऽन्वितबधानार्थश्च वाक्यार्थोऽवगम्यते । एतच्चोपलक्षणम् ; तेनेदमपि ग्राह्यम्–एकत्राऽन्वितदेवदत्तार्थोऽन्यत्राऽपोद्धृतदेवदत्तार्थोऽन्वितविष्णुमित्रार्थश्चेति । यस्य पदस्याऽऽवापेन प्रक्षेपेण यस्य पदार्थस्याऽन्वयः, यस्य च पदस्योद्धारेणाऽऽपनयनेन यस्य पदार्थस्याऽपनयः, तस्मिन् पदार्थे तस्यैव पदस्य प्रतिपादकत्वम् ।

अतोऽवगम्यते—पदेभ्यः पदार्था एवाऽवगम्यन्ते, न वाक्यार्थः; पदार्थसमुदायेन वाक्यार्थोऽवगम्यते । अन्यथा ह्येकपदोद्धारे सकलवाक्यार्थानवगतिरेव स्यात् ; यथा पदाद्वर्णोद्धारे सकलपदार्थानवगतिः । न पुनः पदार्थमात्रस्याऽनवगतिः । तस्मात्पदेभ्यः पदार्था अवगम्यन्ते; पदार्थेभ्यः परस्परान्वितवाक्यार्थावगतिः । पूर्वपक्षी परिहरति–यदि पदेभ्यः(६) पदार्था एवाऽवसीयन्ते; पदार्थेभ्यः परस्परान्वयः । स एवाऽऽह–किं पदार्थनिमित्तक एव(७) वाक्यार्थ इति । चोदयिताऽऽह -ओमित्युच्यते । पूर्वपक्ष्याह–कस्य पदार्थस्य कस्मिन्नन्वये हेतुत्वम् ? चोदयि-

---

१. वाक्यार्थोऽवगम्यत इति नाऽस्ति क. पु. ।

२. पदार्थ एवाऽवधार्यत इति क. पु. । ३. गम्यत इति क. पु. ।

४. वाक्यार्थावगतेरेव न स्यादिति क. पु. ।

५. व्यतिरेकाभ्यां च दर्शयतीति. क. पु. । ६. पदार्थ एवाऽवगम्यत इति क. पु. ।

७. अन्वय इति क. पु. ।

च्यते । कस्य पदार्थस्य कस्मिन्नन्वये हेतुत्वम् ? सर्वस्य सर्वस्मि-न्निति ब्रूमः । एवं तर्हि सर्ववाक्यार्थावगतिः सर्वस्मात् । नियमे वा हेतुर्वक्तव्यः 'इत्थंभूतेनेत्थंभूतोऽन्वयः प्रतिपाद्यते' इति । न चाऽत्र वृद्ध(१)व्यवहारं मुक्त्वाऽन्यत्कारणमुपलभामहे । तस्माद्यत्र समुदायः प्रयुक्तः, तत्रैव पदं पदार्थमवगमयति; पदार्थश्च पदार्थान्तरेणाऽन्वि-तमात्मानमिति प्रयोगप्रतिपत्तिमूलेयं कल्पना । अतोऽन्वयव्यतिरे-कावपि प्रतिपत्तिविषयावेव; सत्यां हि प्रतिपत्तावावापोद्धारावगति-

---

ताऽऽह—सर्वस्य सर्वस्मिन्निति ब्रूमः । सर्वस्य पदार्थस्य सर्वस्मिन्नन्वये हेतुत्व-मिति ब्रूमः ।

पूर्वपक्ष्याह—एवं तर्हि सर्ववाक्यार्थावगतिः सर्वस्मात् । यदि सर्वस्य(२) पदार्थ-स्य सर्वस्मिन्नन्वये हेतुत्वम्, तदैकस्मात् पदादुच्चारितात् पदार्थेऽवगते सर्वार्थान्वयप्रतीतेः सर्ववाक्यार्थावगतिः स्यात्; नियमे वा हेतुर्वक्तव्यः—इत्थंभूतेनेत्थंभूतोऽन्वयः प्रतिपाद्यत इति । सन्निहितोच्चारितपदप्रतिपादितसा-काङ्क्षान्वययोग्येन तथाभूतपदार्थान्तरान्वयः प्रतिपाद्यत इत्यस्मिन्नियमे हेतुर्वक्तव्यः । न चाऽत्र वृद्धव्यवहारं मुक्त्वाऽन्यत्कारणमुपलभामहे । वृद्धव्यवहारे हि तादृशेन पदार्थेन तादृशान्वयप्रतिपादनदर्शनात् तत्रैव हेतुत्वम्, ना-न्यत्रेति नियमः सिध्यति; न पुनरत्र कारणान्तरमस्ति । यत एवं वृद्ध-व्यवहारस्य कारणत्वम्, तस्माद्यत्र प्रयुक्तः समुदायः, तत्रैव पदं पदार्थमवगमयति; पदार्थश्च पदार्थान्तरेणाऽन्वितमात्मानमिति प्रयोगप्रतिपत्तिमूलेयं कल्पना । यत्रैव(३) प्रमा-णान्तरगम्येऽर्थे वृद्धव्यवहारविषये समुदायः प्रयुक्तः, तत्रैव पदं पदा-र्थमवगमयति पदार्थश्च पदार्थान्तरेणाऽन्वितमात्मानमिति प्रयोक्तुः प्रयो-गात् प्रतिपत्तुश्च प्रतिपत्तेरिदं कल्प्यते; तेन यत्र प्रयोगप्रतिपत्ती न दृष्टे प्रमाणान्तराविषये वेदार्थे, तत्र न पदात्पदार्थावगतिः । न च पदार्थस्या-ऽपि पदार्थान्तरान्वितात्मप्रतिपादकता ।

उपसंहरति—अतोऽन्वयव्यतिरेकावपि प्रतिपत्तिविषयावेव । यत्रैवाऽशब्दज्ञस्य (४)प्रमाणान्तरगम्येऽर्थे प्रतिपत्तिः, तत्रैवाऽन्वयव्यतिरेकावपि । कस्मा-दित्याह—सत्यां हि प्रतिपत्तावावापोद्धारावगतेर्व्यवहारे व्युत्पाद्यस्य । (५)यस्माद्य-

१. व्यवहारप्रयोगमिति क. पु. ।
२. पदार्थस्येति नाऽस्ति क. पु. ।
३. प्रमाणान्तरावगम्य इति क. पु. ।
४. बालस्य प्रमाणान्तरेति क. पु. ।
५. यस्मादस्मिन्निति ख. पु. ।

व्यवहारे व्युत्पाद्यस्य । अवगतिश्च प्रमाणान्तरप्रमितविषयैव, हानो-
पादानावगम्यत्वात् (१)वृद्धप्रतिपत्तेरित्युक्तम् ।

यत्र पुनः प्रमाणेन 'अस्मिन्नर्थे प्रयुक्तः' इति न ज्ञा-
यते, प्रयोगादेवार्थोऽवगन्तव्यः, तत्र कथं निमित्तता शक्यते
कल्पयितुं पदपदार्थयोः, प्रतिपत्तिपूर्वकत्वान्निमित्तभावस्य ? न

स्मिन्नर्थे प्रतिपत्तिर्वृद्धस्याऽऽकल, व्युत्पाद्यस्य तास्मन्नेव व्यवहारे (२)आ-
वापोद्धारावपि । तथाऽपि किमित्याह—अवगतिश्च प्रमाणान्तरप्रमितविषयैव,
हानोपादानावगम्यत्वाद्(३)वृद्धप्रतिपत्तेरित्युक्तम् ।

(४)एतदुक्तं भवति—प्रमाणान्तरेण योऽर्थः प्रतीयते, तत्सम्बन्धिनी
एव हानोपादाने शक्येऽवगन्तुम् ; यद्विषये एव हानोपादाने
अवगते, तद्विषये वृद्धस्याऽपि प्रतिपत्तिरनुमीयते; यद्विषया च
प्रतिपत्तिरनुमीयते तद्विषय एव निमित्तत्वं प्रतीयत इति प्रमाणा-
न्तरप्रतिपाद्यविषयमेव पदपदार्थयोर्निमित्तत्वम् , न पुनः प्रमाणा-
न्तरावेद्यविषयमिति ।

यत्र पुनः प्रमाणेन 'अस्मिन्नर्थे प्रयुक्तः' इति नाऽवगम्यते, प्रयोगादेवार्थो-
ऽवगन्तव्यः, तत्र कथं निमित्तता शक्या कल्पयितुं पदपदार्थयोः ? यत्र पुनर्वेदे
प्रमाणान्तरानवगम्यविषये 'अस्मिन्नर्थे अयं शब्दः प्रयुक्तः' इति
प्रमाणेन नाऽवगम्यते, शब्दप्रयोगादेव केवलादर्थो(५)ऽवगम्यः, तत्र
कथं निमित्तता पदपदार्थयोः, निमित्तभावग्रहणाभावात् ? (६)निमित्त-
तयावगतौ पदपदार्थौ निमित्तं भवतः ; न पुनरन्यथा, प्रथमश्रुतादप्र-
तीतेः; सर्वस्माच्च सर्वप्रतीतिप्रसङ्गात् । निमित्तभावग्रहणमेव कथं ना-
स्तीत्यत्राह—प्रतिपत्तिपूर्वकत्वान्निमित्तभावस्य । प्रतिपत्तिं गृहीत्वा वृद्धसम्ब-
न्धिनीं तद्विषयं शब्दस्य निमित्तभावं गृह्णाति, नाऽन्यथा । न च प्रमाणा-
न्तरानवगम्यविषया वृद्धप्रतिपत्तिरनुमातुं शक्या तद्विषयहानोपादा-
नादर्शनात् । न च तस्मिन्नप्रतीते तद्विषये हानोपादाने अवगम्येते इति
न प्रमाणान्तरानवगम्ये व्युत्पत्तिसम्भवः । प्रतिपत्तिपूर्वको निमित्तभाव

१. व्युत्पाद्यानामिति क. पु. । २. आवापोद्धारावगतिरिति क. पु. ।

३. व्युत्पाद्यानामित्युक्तमिति व्याख्यासम्मतः पाठः ।

४. या चाऽसावावापोद्धारावगतिः सा प्रमाणान्तरेण योऽर्थोऽवगम्यते तद्विषयैव व्युत्पाद्यानां हानोपादानावगम्यत्वाद्वृद्धप्रतिपत्तेरित्युक्तं भवतीति क. पु. ।

५. अवगन्तव्य इति क. पु. । ६. निमित्तभावावगतावितिति क. पु. ।

पुनर्निमित्तावगमादेव नैमित्तिकावगतिः । यस्मिन् हि सति यद्भवति तद्दर्शनात् 'अस्येदं निमित्तम्' इति भवति मतिः; न पुनस्तत्सम्भवादेव । केन वोक्तमन्यथा ? नैमित्तिकावगमादेव निमित्तावगतिः । (१ अवगम्यते च 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इति पदार्थान्वितो वाक्यार्थः । अतोऽत्रापि पदपदार्थयोर्निमित्तता केन वार्यते ? कथं पुनर्गम्यते 'अन्वितपदार्थको वाक्यार्थः' इति ? नन्वेतस्मादेव वाक्यात् । तर्हि (२)निमित्तताऽवगमादेव नैमित्तिकावगतिरित्युक्तम् । वृद्धव्यवहारे हि हानोपादा-

इत्यतो व्यतिरेकमाह—न पुनर्निमित्तावगमादेव नैमित्तिकावगतिः । निमित्तभावावगमपूर्विका नैमित्तिकी शब्दार्थे प्रतिपत्तिः पुनर्न संभवति; किन्तु प्रतिपत्तिपूर्वक एव निमित्तभावावगम इति । कुत इत्याह—यस्मिन् हि सति यद्भवति तद्दर्शनात् 'अस्येदं निमित्तम्' इति भवति मतिः; न पुनः(३) तत्सम्भवादेव । कार्यतो हि निमित्तावगतिः, (४)न स्वरूपमात्रेण एव । तेन प्रतिपत्तिपूर्वको निमित्तभावः, निमित्तभावावगमपूर्विका च स्वयं शब्दादर्थप्रतिपत्तिः । (५)तेनाऽनवगते वेदार्थे प्रमाणान्तरानवगम्यं प्रति निमित्तत्वे कथं वेदाद्वाक्यार्थावगतिरिति ।

अत्र चोदयति—केन वोक्तमन्यथा ? एकग्रन्थेनाऽऽह—नैमित्तिकावगमादेव निमित्तावगतिः । नैमित्तिकवाक्यार्थावगमे सत्येव निमित्तताऽवगम्यते । अवगम्यते च "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इति पदार्थान्वितो वाक्यार्थः । अतोऽत्रापि पदपदार्थयोर्निमित्तता केन वार्यते ? पूर्वपक्षी परिहरति—कथं पुनर्गम्यते 'अन्वितपदार्थको वाक्यार्थः' इति ? अन्विता एव पदार्था यस्मिन् सोऽत्र वाक्यार्थ इति(६) कथं गम्यते ? चोदयिताऽऽह—नन्वेतस्मादेव वाक्यात् । पूर्वपक्ष्याह—यद्येतस्मादेव वाक्यात् 'एवंविधो वाक्यार्थः' इत्यवगतिः, तर्हि निमित्तताऽवगमादेव नैमित्तिकावगतिरित्युक्तं त्वया भवति; 'वाक्यादेवमवगम्यत इत्ययमर्थो नैमित्तिकः' इति त्वयोक्तं भवति ।

ननु च सर्वत्रैवम्, कोऽयमस्माकमुपालम्भ इत्यत्राऽऽह—वृद्धव्यवहारे

१. गम्यते चेति क. पु. । २. निमित्तादेवेति क. पु. ।
३. तद्भावादेवेति क. पु. । ४ न पुनरिति क पु. ।
५. न तेनाऽवगते अर्थे प्रति निमित्तत्वं कथं वेदार्थावगतिरितीति क. पु. ।
६. कथं न मन्यत इति क. पु. ।

नादिगम्यं नैमित्तिकत्वम् ; इह पुनर्वचनादेव हानोपादाने प्रवर्तेते; तस्माद्विपरीतम् ।

ननु च वृद्धव्यवहारेऽपि प्रतिपत्ता वाक्यादेवाऽर्थं प्रतिपद्यते; बालस्तु पार्श्वस्थः शब्दार्थयोः सम्बन्धं हानोपादानाभ्यां वेत्ति । सत्यम् ; असावपि तु सम्बन्धज्ञानोत्तरकालं ततो विजानाति निमित्तनैमित्तिकम् ; वेदे पुन(१)रविज्ञातनिमित्तनैमित्तिकसम्बन्धः कस्य निमित्ततां विजानातु, कस्य वा नैमित्तिकत्वम् ?

अथ सामान्यतोदृष्टानुमानं क्रियते—वृद्धव्यवहारे पदपदार्थयोर्निमित्तभावो दृष्टः, वेदेऽपि त एव पदार्थाः, तस्माद्वेदेऽपि

---

हि हानोपादानादिगम्यं नैमित्तिकत्वम् । लोके हि शब्दश्रवणानन्तरं विशिष्टार्थविषयं हानोपादानं दृष्ट्वा शब्देनाऽयमर्थः प्रतिपादितः इत्यवगम्यते; न पुनः शब्दत एव । नन्वत्राऽप्येवमेव भवतीत्यत्राऽऽह—इह पुनर्वचनादेव हानोपादाने प्रवर्तेते; तस्माद्विपरीतम् । वचनादेवाऽर्थमवगम्य(२)हानोपादानाभ्यां भवितव्यम् ; हानोपादानाभ्यां च निमित्तनैमित्तिकसम्बन्धोऽवगन्तव्यः; तस्मान्निमित्तादेव(३) नैमित्तिकार्थावगतिरिह प्राप्नोति; लोके तु प्रतिपत्तिपूर्वकं निमित्तत्वमिति ।

चोद्यमाह—ननु च वृद्धव्यवहारेऽपि प्रतिपत्ता वाक्यादेवाऽर्थं प्रतिपद्यते; बालस्तु पार्श्वस्थः शब्दार्थयोः सम्बन्धं हानोपादानाभ्यां वेत्ति । (४)तेन 'वृद्धप्रतिपत्त्या प्रागभूतत्वाच्छब्दार्थप्रतिपत्तेन प्रतिपत्तिपूर्वकं निमित्तभावमवबुध्यते' इति मन्यते । परिहरति—सत्यम्, असावपि तु सम्बन्धज्ञानादुत्तरकालं ततो निमित्तनैमित्तिकं विजानाति । वृद्धोऽपि वृद्धान्तरप्रतिपत्त्या बालवन्निमित्तभावमेवाऽवगम्य पश्चादर्थमवबुध्यते, प्रथमश्रवणेऽर्थानवगतेरित्यर्थः । वेदे पुनरविज्ञातनिमित्तनैमित्तिकसम्बन्धः पुरुषः कस्य निमित्ततां जानातु, कस्य वा नैमित्तिकत्वम् ? निमित्तनैमित्तिकसम्बन्धज्ञानाभावे प्रतिपत्तावनुत्पन्नायां निमित्तनैमित्तिकसम्बन्धोऽवगन्तुं न शक्यत इत्यर्थः ।

पुनश्चोद्यमाशङ्कते-अथ सामान्यतोदृष्टानुमानं क्रियते-वृद्धव्यवहारे पदपदार्थ-

---

१. रज्ञातेति क. पु. । २. हानोपादानाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति. क. पु.
३. नैमित्तिकावगतिरिति क. पु. ४. तेन च प्रतिपत्तेति. क. पु.

स्वार्थान्वितौ निमित्तत्वम्–इति ; एवं तर्हि कियन्तः (१)कस्यामित्यत्र प्रमाणं नाऽस्ति। यावन्तो यस्यामवगतौ प्रतीयन्ते–इति चेत् , अवगतिपूर्वकमेव तर्हि निमित्तत्वम्; न सामान्यतोदृष्टनिमित्तकम्; न चाऽवगतेः प्रमाणमस्तीत्युक्तम्। तस्मात्सामान्यतोदृष्टनिबन्धनैवेयं भ्रान्तिः । सामयिकी वा दृष्टव्यवहारपूर्विकादृष्टावगतिः;

योर्निमित्तभावो दृष्टः; वेदेऽपि त एव पदपदार्थाः; तस्माद्वेदेऽपि स्वार्थान्वितौ निमित्तत्वमिति । (अस्याऽर्थः–वेदवर्तिनः पदार्थाः स्वार्थान्वितौ निमित्तमिति साध्यते; पदार्थत्वात्; ये ये पदार्थास्ते ते) पदार्थान्वितौ निमित्तं यथा लौकिकवाक्यर्थवर्तिनः—इति सामान्यतोदृष्टेनाऽवगतनिमित्तभावाः स्वान्वयमवबोधयिष्यन्तीति । दूषयति—यदि सामान्यतोदृष्टम्, एवं तर्हि कियन्तः कस्यामन्विताविति नास्ति नः प्रमाणम्; वेदे ह्यनेकसहस्रसंख्यपदजातार्थानामवगतानां न ज्ञायते के पदार्थाः कियन्तो वा कस्यामन्वितौ निमित्तमिति। न च वृद्धव्यवहारानुसारेण आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतानियामिकाः, तदनुसारेण प्रमाणान्तरविद्यार्थान्वयप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गात्। चोद्यमाशङ्कते—यावन्तो यस्यामवगतो प्रतीयन्त इति चेदिति । दूषयति–अवगतिपूर्वकं तर्हि निमित्तत्वम्, न सामान्यतोदृष्टनिमित्तकम् । यावन्तो यस्यामवगतावन्विताः प्रतीयन्ते, तावन्तस्तस्यामवगतौ निमित्तमित्याश्रीयमाणेऽवगतिदर्शनादेव तर्हि निमित्तत्वं पदार्थाना ज्ञायते; न सामान्यतोदृष्टेन । भवत्वेवम्, को दोष इत्यत्राह—न चाऽवगतेः प्रमाणमस्तीत्युक्तम्।

उपसंहरति–तस्मात्सामान्यतोदृष्टनिबन्धनैवेयं भ्रान्तिः। पदानि पदार्थाश्च लोकवेदयोः साधारणा इति लोकवद्वेदेऽपि वाक्यार्थः प्रतीयत इति भ्रान्तिः । परमार्थतस्तु वेदार्थावगतौ कारणमेव नाऽस्त्युक्तेन न्यायेन । सामयिकी वा दृष्टव्यवहारपूर्विकाऽदृष्टावगतिः । अस्याऽर्थः—यदा अलौकिकार्थप्रतिपादकता वेदानां नोपपद्यते, तदा प्रमाणान्तरगोचरार्थविषयत्वात् पौरुषेया एव वेदाः। तथा च शब्दार्थसम्बन्धोऽपि नौत्पत्तिकः। तथा हि शक्यसमये विषये किमिति दृष्टविपरीतं शब्दस्य स्वातन्त्र्यं परिकल्प्यते ? अतः सामयिक्येव च शब्दार्थप्रतिपत्तिः।

ननु समयोऽपि कथं शक्यते वक्तुम् ? अवश्यं ह्यनेन समयं प्रणयता पूर्वसिद्धसम्बन्धाः केचन शब्दा अङ्गीकरणीयाः ।

१. कस्य निमित्तात्प्रमाणं नाऽस्तीति क. पु. ।

( ) एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. पुस्तके नाऽस्ति ।

लोकसिद्धैर्वा संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं कृत्वा वैदिको व्यवहारः प्रवर्तितः कैश्चित् ।

ननु कार्यैक्यनिबन्धनमेकवाक्यत्वं भविष्यति । कार्यैक्यं च नियोगैक्यात् । नियोगैक्यं चाऽनुबन्धविनिर्मोकादित्युक्तम् । नियोगार्थश्च लोके वेदेऽपि स एव—इत्युक्तम् ; प्राप्ताप्राप्तविवेकेन

---

तथा चाऽङ्गीकृतं तावत् कञ्चित्सवातन्त्र्यम् ; अतः किं समयकरणेन ? उच्यते—दृष्टव्यवहारपूर्विकादृष्टावगतिरिति । एतदुक्तं भवति—सामयिकशब्दैरेव व्यवहरमाणेषु व्युत्पन्नयोः समयो भविष्यति । ततश्च तौ व्यवहरिष्येते । तयोश्च व्यवहारेऽपरो व्युत्पद्यत इत्येवं पूर्वेषामपि व्यवहारव्युत्पत्तिः समयादुत्पन्ना । अतः सिद्धे समये अदृष्टमपि साध्यसाधनभावं वैदिकं प्रतिपादयितुं पुरुषैर्वेदाः प्रणीयन्त इति नाऽनुपपत्तिः । एवमेव च लोकसिद्धैः कृतकसम्बन्धैरेव शब्दैः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं कृत्वा वैदिको व्यवहारः प्रवर्तितः कैश्चित् । एतौ च समयकृतकसम्बन्धपक्षौ तुल्यन्यायावेव यथा भिन्नौ तथा दर्शितमेव सम्बन्धाक्षेपग्रन्थे पूर्वपक्ष एव ।

चोदयति—ननु कार्यैक्यनिबन्धनमेकवाक्यत्वं भविष्यति । अस्याऽर्थः—वृद्धव्यवहार एव वेदार्थप्रतिपत्तावपि निमित्तम् । एवं हि वृद्धव्यवहारे प्रतिपन्नम्—कार्यान्वितं स्वात्मानं पदार्थाः प्रतिपादयन्तीति । लोके वेदे चैक एव कार्यात्मको नियोगार्थः । तेन व्युत्पत्तेर्विषयनानात्वं नाऽस्ति । अतो यावन्तः पदार्था एकस्मिन् कार्येऽन्वीयन्ते, तावत्पदार्थप्रतिपादकः पदसमूह एकं वाक्यमिति कार्यैक्यनिबन्धनमेकवाक्यत्वं भविष्यति । ननु च लोके वेदे च कार्यात्मकोऽर्थ एक इति कुतः ? तत्राऽऽह—कार्यैक्यं च लोकवेदयोर्नियोगस्य लिङादिशब्दस्यैक्यात् ; वाचकैक्याद्वाच्यैक्यमित्यर्थः ।

ननु च केवलस्य लिङादेरनुबन्धशून्यस्याऽर्थप्रतिपादकत्वाभावाल्लोके वेदे चाऽनुबन्धभेदान्न वाचकमेकमित्यत्राऽऽह—नियोगैक्यं चाऽनुबन्धविनिर्मोकादित्युक्तम् । यद्यपि केवलादर्थानवगतिः, तथाऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्यत एवेदमवगन्तुम् 'कार्यार्थप्रतिपादका लिङादय एव' इत्यनुबन्धं निर्मुच्य वाचकैक्यं लोकवेदयोः ।

ननु भवतु लिङादिरेकः, तथाऽपि लोके तस्य प्रेषणाध्येषणादिप्रतिपादकत्वात् वेदे च तेषां पुरुषधर्मभूतानामभावान्नैकार्थत्वमित्यत आह—नियोगार्थश्च लिङाद्यर्थश्च लोके वेदे च स

हि प्रेषणादयोऽभिहिताः । तस्मान्निमित्तपूर्वकेऽपि न दोषः । सिद्धं सामान्यतोदृष्टमनुमानं निमित्तावगतौ ।

तादिदमयुक्तम् ; किं नियोगार्थः प्रमाणान्तरानिज्ञीतार्थतया लोकेऽर्थावगतौ निमित्ततया दृष्टः ? नेति ब्रूमः; "प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययति ?"—इत्यनतिक्रमणीयोऽयं

---

एवेत्येतदप्ययुक्तम् । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन हि प्रेषणादयोऽभिहिताः । प्रेषणाध्येषणादयो यल्लिङाद्यर्था भगवता पाणिनिनाऽभिहिताः, तत्प्राप्ताप्राप्तविवेकेन समहीनज्यायोभिः प्रयुज्यमानेऽपि लिङादौ कार्ये सर्वत्र प्राप्तेऽपि प्रेषणादयोऽप्राप्ता उपाधिभूता इति; कार्यं तु सर्वत्राऽर्थ इति । उपसंहरति—तस्मान्निमित्तपूर्वकेऽपि न दोषः । यद्यपि निमित्तं पूर्वमवगम्य पश्चादर्थः प्रतिपत्तव्यः; तथाऽपि दोषो नाऽस्ति, निमित्तभावस्य वृद्धव्यवहारेऽवगतत्वादिति । सिद्धं सामान्यतोदृष्टमनुमानं निमित्तावगतौ । निमित्तावगतौ सत्यां ये पदार्थाः, ते कार्यान्वयिनः स्वात्मानं प्रतिपादयन्ति; पदार्थत्वे—इति सामान्यतोदृष्टमनुमानं सिद्धम् ।

पूर्वपक्षी समर्थयते—तादिदमयुक्तम् । कुत इत्याह—किं नियोगार्थः प्रमाणान्तरानिज्ञीतार्थतया लोकेऽर्थावगतौ निमित्ततया दृष्टः ? अस्यार्थः—नियोगः अर्थो वाच्यो यस्य लिङादेः, स नियोगार्थो लिङादिः । किं प्रमाणान्तरानिज्ञीतार्थतया प्रमाणान्तरेणाऽनज्ञातार्थः सन् लोकेऽर्थावगतौ निमित्ततया प्रसिद्धः, येन भवानेवं वदति ? यदि प्रमाणान्तरेणाऽवेद्यमेवार्थं लिङादिः प्रतिपादयतीति लोके दृष्टं स्यात्, तदा वेदेऽपि प्रमाणान्तरागोचरमर्थं लिङादिः प्रतिपादयेत्; न चैतदस्तीति भावः । आक्षेप्तुराशय उत्तरमाह—नेति ब्रूमः । स एवाऽऽह—प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययतीत्यनतिक्रमणीयोऽयं हेतुः । अस्याऽर्थः—यदि प्रमाणान्तरावेद्यार्थविषयो लिङादिः, तदा सम्बन्धग्रहणमेव न स्यात्, अगृहीते सम्बन्धिनि सम्बन्धग्रहणाभावात्; अगृहीतसम्बन्धस्य चाऽर्थप्रतिपादकत्वे प्रथमश्रुतस्य प्रत्यायकत्वप्रसङ्गो दुष्परिहरः । तस्मान्न प्रमाणान्तरावेद्यार्थविषयो लोके लिङादिः प्रतीयत इति । पूर्वपक्षी दूषयति—एवं तर्हि तदर्थभेदस्याऽपि प्रमाणान्तरं मृग्यम् । लिङाद्यर्थभेदस्य प्रमाणान्तरावेद्यस्य लिङाद्यर्थस्य वेदे प्रमाणान्तरं मृग्यम्; न हि तस्य लिङादिर्वाचकः, अगृहीतसम्बन्धत्वात् ।

अथोच्यते—य एवाऽसौ लोके नियोगार्थः, स एव वेदेऽपि, यदि

हेतुः । एवं तर्हि तदर्थभेदस्याऽपि प्रमाणान्तरं मृग्यम् । अनुबन्धाश्च तद्भेदानुवर्तिनो लोके दृष्टाः, न पुनस्तदनुवर्ती भेदः । तस्मात् परस्परान्वयिता न प्रयोगावच्छेदमन्यतोऽविज्ञाय शक्यतेऽवगन्तुम् । न चाऽसाववच्छेदः प्रमाणान्तराभावाद्वेदे विद्यते । तस्मात् दर्शनान्तरं मृग्यम् । न चेष्टं स्वतन्त्रागमवादिनामिदम् । न च स्वभावादर्थावगतिरित्युक्तम् । अतः प्रतीयमानपदार्थान्वयी वाक्यार्थः, न प्रमाणान्तरापेक्षा —इति गहनेयं न्यायप-

---

परमनुबन्धभेदात् भेद इत्यत्राऽऽह---अनुबन्धाश्च तद्भेदानुवर्तिनो लोके दृष्टाः, न पुनस्तद्भेदानुवर्ती भेदः । अस्याऽर्थः—लोकेऽपि भिन्नेष्वेव नियोगार्थेष्वनुबन्धाः सम्बध्यन्त इति दृष्टम्, न पुनरनुबन्धानुवर्ती भेदः । तस्मात्स्वरूपत एव नियोगार्थो भिन्नः । अतो लोके वेदे च नियोगार्थस्य भिन्नत्वात् सम्बन्धग्रहणेऽप्रतीते प्रमाणान्तरं मृग्यम् । यत एव वैदिको नियोगार्थो भिन्नः, तस्मात्परस्परान्वयिता न प्रयोगावच्छेदमन्यतोऽविज्ञाय शक्यतेऽवगन्तुम् इयन्तः पदार्था अस्यामवगतावन्विताः-इति । यावत् प्रयोगावच्छेदोऽन्यतो न विज्ञातः, तावत्परस्परान्वयिता न शक्यतेऽवगन्तुम्; न हि तदेदं शक्यते वदितुम्—यावन्तो यस्यामवगतौ लोके दृष्टा इति । ज्ञायतां तर्ह्यन्यतः प्रयोगावच्छेद इत्यत्राऽऽह—न चाऽसाववच्छेदः प्रमाणान्तराभावाद्वेदे विद्यते । तस्माद्दर्शनान्तरमत्र वेदार्थे मृग्यं सम्बन्धग्रहणसौकर्याय । न चेष्टं स्वतन्त्रागमवादिनामिदम् । प्रमाणान्तरावगम्यार्थविषयत्वे स्वतन्त्रागमस्य प्रामाण्यं न सिध्यतीति स्वतन्त्रागमवादिनां दर्शनान्तरं वेदार्थे नेष्टम्; न च दर्शनान्तरविरहेण सम्बन्धाग्रहणेऽपि स्वतोऽवगतिरित्युक्तम्—"सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणम्" इत्यत्र ।

पूर्वपक्ष्युपसंहरति—अतः प्रतीयमानपदार्थान्वयी वाक्यार्थः, न च प्रमाणान्तरापेक्षेति गहनेयं न्यायपदवी । कथमियमवगाहनीयेति युक्ता संप्रधारणा । अस्याऽर्थः—ये तावद्वृद्धव्यवहारप्रसिद्धाः पदार्था वाक्यार्थं प्रतीयन्ते, ते तावदन्वयिनः; न च प्रमाणान्तरापेक्षित्वं त्वयाऽभ्युपगतम्; अतो गहनोऽयं न्यायमार्गः कथमवगाह्यताम्—किमन्वितार्थप्रतिपत्तिस्त्यज्यताम्, उत प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वमिति युक्ता संप्रधारणेति । तत्र दृष्टान्वयप्रतिपत्त्यनुसारेण वरं प्रमाणान्तरापेक्षित्वमाश्रीयतामिति भावः ।

संप्रति राद्धान्तैकदेशी पूर्वपक्षमेवोपजीव्याऽऽह—यत एव भी-

दवी । कथमियमवगाहनीयेति युक्ता सम्प्रधारणा । अत एक एवाऽयं बहुधा विकल्प्याऽवगम्यते लोके वेदे चेति ब्रह्मविदो मन्यन्ते । तस्माद्विवर्त एवाऽयमिति ब्रह्मविद्भिरवगन्तव्यम । वेदविद्भिरित्यर्थः । कथं पुनर्विवर्तपक्षे नाऽयं दोषः ? एकतावगतिस्तावन्नैवाऽस्ति,(१) "श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके"–इत्यनेन प्रतिपादितत्वात् ।

तदेवेदं दुरुक्तम्, कार्यविरोधादित्युच्यते । (२)किं कार्यतः

---

मांसकमते (३)स्वतन्त्रागमस्य न प्रामाण्यं सिध्यति, अत एक एवाऽयं बहुधा विकल्प्याऽवगम्यते लोके वेदे चेति ब्रह्मविदो मन्यन्ते । एक एवाऽयं शब्दो बहुधा प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विकल्प्य अविद्यमानभेद एवारोपितभेदस्सन् लोके वेदे च प्रतीयत इति ब्रह्मविदो वेदविदो वैयाकरणा मन्यन्ते । अस्मिन् हि दर्शने वाक्यं प्रत्यस्तमितावयवविभागम्; न च तस्य स्वार्थेन सह वाच्यवाचकलक्षणः सम्बन्धः, किन्तु तादात्म्यलक्षण एव: वाक्यमेव वाक्यार्थरूपतया विवर्तते शुक्तिकेव रजतस्वरूपतया । तत्र यद्यपि वेदवाक्यार्थो मानान्तरागम्यतया अगृहीतसम्बन्धः, तथाऽपि वेदवाक्यमेवाऽर्थरूपतया विवर्तिष्यत इत्यध्यारोपितप्रकृतिप्रत्ययपदगतौ त्वान्वयव्यतिरेकावुपायमात्रं भवत इति । तस्माद्विवर्त एवाऽयमिति ब्रह्मविद्भिरवगन्तव्यम् । पर(४)ब्रह्मविदो वेदान्तविदो मा प्रत्येष्यन्त इत्याह—ब्रह्मविद्भिर्वेदविद्भिरित्यर्थ इति ।

मीमांसकैकदेश्याह—कथं पुनर्विवर्तपक्षे नाऽयं दोषः ? वक्ष्यमाणः । तमेवाह-एकत्वावगतिस्तावन्नैवाऽस्ति, 'श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः' इत्यनेन ग्रन्थेन प्रतिपादितम्; भिन्ना एव हि वर्णाः श्रोत्रेणाऽवसीयन्ते ।

परिहरति—तदेवैकत्वं नाऽस्तीति दुरुक्तं कार्यविरोधादित्युच्यते, अपूर्ववाक्यार्थप्रतिपत्तिलक्षणकार्यविरोधादित्युच्यते: एकत्वे ह्यसति कार्यं विरुध्यते; तस्मात् कार्यादेकं वाक्यमिति गम्यते । मीमांसैककदेश्याह—किं कार्यतः प्रत्यक्षमात्मानं लभते ? येन भवानेकं वाक्यं मन्यते । यदि हि कार्यतः प्रत्यक्षमात्मनं लभते, तदा स्यादे-

---

१. शा. भा. १०. १३.
२. किं वा कार्यत इति
३. स्वतन्त्रागमस्ये न सिध्यतीति. क. पु.
४. ब्रह्मवादिन इति. क. पु.

प्रत्यक्षमात्मानं लभते ? मा भूत्प्रत्यक्षम् ; (१)अनुमानमपि प्रमाणमेव । अनुमानादपि प्रमाणावगतिर्युक्तैव ! भवद्भिरप्यानुमानिकमेव प्रामाण्यं सर्वत्रोक्तम् । अनुमानादवगतस्याऽर्थस्य कथमेकत्वम् ? अन्यत्वं वा कथम् ? एकतया च विना किं न सिध्यति । इदं न सिध्यति—न ह्युपायाः कल्पिताः प्राप्नुवन्ति ; एकत्वावगतौ श्रुत्यागमवच्छेदाः कल्पिताः स्युः । न (२)चैकतावगतिर्युक्ताऽनुमानात्—इति चोदितम् । (३)नैष दोषः ; अनुमानात् प्रमाणत्वमवच्छिद्य, ततः पुनरेकतामवयवैर्वेत्ति शुक्लः पटः इत्येवमादिषु । तदिदमागमात् प्रतिपन्नमेकत्वम् 'प्रत्यस्तमिताशे-

---

षम् ; न चैतदस्ति । परिहरति—मा भूत प्रत्यक्षम् ; अनुमानमपि प्रमाणमेव । तेनाऽनुमानेन वाक्यमेकमस्तीति गम्यते । ननु कथमनुमानात् प्रमाणभूतस्याऽवगतिरित्यत्राह—अनुमानादपि प्रमाणावगतिर्युक्तैव । न कदाचिदनुपपत्तिरित्यर्थः । भवद्भिरपि मीमांसकैरानुमानिकमेव सर्वत्र प्रमाण्यमित्युक्तम् ।

अत्र चोदयति–अनुमानादवगतस्याऽर्थस्य कथमेकत्वम् ? कार्यानुमानेन चेद्वाक्यमनुमीयते कथं तस्यैकत्वम् ? कश्चिदाह–अन्यत्वं वा कथम् ? यथानुमानादेकत्वं न सिध्यति, तथा तत्राऽप्यन्यत्वं कथं सेत्स्यति ? कार्यं हि कारणमनुमापयति, न पुनरेकत्वमन्यत्वं वा (४)तस्य स्पृशति । स एवाह—एकतया च विना किं न सिध्यति ? तेन यद्येकत्वमवगन्तुमशक्यं मा शाकि ; अवगतेनाऽपि तेन प्रयोजनं नाऽस्तीति । चोदयिताह—इदं न सिध्यति ; न ह्युपायाः कल्पिता (५)भवन्ति । असति च पुनरेकत्वे नोपायाः कल्पिता भवन्ति ; तस्मादेकत्वं यत्नतो वाच्यम् । न चैकतावगतिरनुमानाद्युक्तेति चोदितम् । अस्याऽर्थः—न मया 'अन्यत्वमनुमानादवगम्यते' इति चोदितम् , किन्तु 'एकत्वं कथमवगम्यते' इति चोदितम् ; तेन ममाऽयमुपालम्भ एव नोपपद्यते 'अन्यत्वं वा कथम्' इति ।

वैयाकरणानुसारी परिहरति—नैष दोषः; अनुमानात् प्रमाणत्वमवच्छिद्य, ततः पुनरवयवैरेकतां वेत्ति शुक्लः पटः इत्येवमादिषु । अस्याऽर्थः—कार्यतः कारणमनुमाय पुनरपि तस्यैकत्वं विना का-

---

१. अनुमानमपि प्रमाणमेवेति नाऽस्ति क. पु.

२. न चैकताश्रुतिरिति. क. पु.

३. नाऽयमिति. क. पु.

४. तस्येति नाऽस्ति. क. पु.

५. प्राप्नुवन्तीति मूलसम्मतः पाठः ।

षागमविकल्पं स्वयं ब्रह्म प्रकाशते' इति।

यदुच्यते—"श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः" इति, तदप्यागमविरुद्धम्; 'गौः' इति शब्दः, 'गौः' इयत्यर्थः, 'गौः' इति विज्ञानम्, एकाभिधाननिर्देशात्; (१)न हि भिन्नस्य युगपदेकाभिधानं सम्भवति। कथं पुनर्यौगपद्यावगमः? वाचकज्ञानवाच्यानां परस्परापेक्षिणी स्वरूपावगतिर्यतः।

अतश्च यदप्युक्तम्—सजातीयावमर्शशून्या न सामान्यावगतिरस्तीति, तदयुक्तम्; भेदनिबन्धना ह्येषा युक्तिः। विद्य-

---

र्थानुपपत्तेरवयवैः सहैकतां विजानाति; यावता हि विना कार्यं नोपपद्यते, तावदवकल्पयति। तदिदं कार्यानुमानगम्यमेकत्वमागमाद्व्याकरणात् प्रतिपन्नम्। कीदृशः पुनरयमागमार्थ इत्यत्राह—प्रत्यस्तमिताशेषागमविकल्पं स्वयं ब्रह्म प्रकाशते इति। प्रत्यस्तमिता अशेषा आगमविकल्पा व्याकरणनिबन्धनाः प्रकृत्यादिविकल्पा यस्मिन्नित्यर्थः।

यदुच्यते "श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः" इति, तदप्यागमविरुद्धम्। लोकव्यपदेशविरुद्धमित्यर्थः। तत्राह—गौरिति शब्दो गौरिति चार्थः गौरिति च ज्ञानम्। कुतः? एकाभिधाननिर्देशात्; न हि भिन्नस्य युगपदेकाभिधानं सम्भवति। ये हि भिन्ना अर्था एकशब्दव्यपदेश्याः, न ते युगपत्तेन शब्देनोच्यन्ते। यथा अक्षादिषु। इह च युगपदेकाभिधाननिर्देशः। तस्मादेकमेवेदं तत्त्वं वाच्यवाचकज्ञानरूपतया विवर्तत इति। कथं पुनर्यौगपद्यावगमः? कथं पुनर्युगपदयं व्यपदेश इत्यवगम इत्यर्थः। उत्तरम्—वाचकज्ञानवाच्यानां परस्परापेक्षिणी स्वरूपावगतिर्यतः। वाचकज्ञानवाच्यानि तावत्परस्परापेक्षाणि प्रतिभान्ति; तेन तेषां तावद्युगपदवगतिः; (२)एकश्च व्यपदेशस्तस्मिन् काले; तस्माद्युगपदेकव्यपदेशप्रवृत्तिरिति सिद्धमेकत्वम्।

अतश्च यदप्युक्तं सजातीयावमर्शशून्या न सामान्यावगतिरस्तीति। अस्यार्थः—सर्वशब्देषु सजातीया ये वर्णाः तदवमर्शशून्या सामान्यावगतिर्नाऽस्तीति—यावदर्थ इव केवलं सवर्णेषु भेदानपरित्यज्य गवाकृतिः, शब्दत्वं न प्रतीयत इति—यदप्युक्तम्, (३)तदप्ययुक्तम्। कस्मात्? भेदनिबन्धना ह्येषा युक्तिः। भेदे पारमार्थिके सत्येषा युक्तिः। विद्यमानस्य ह्यवमर्शो भवति,

---

१. न चेति. क. पु. २. एकत्वव्यपदेश इति. क. पु.।

३. तदयुक्तमिति मूलसम्मतः पाठः।

मानस्य (१)ह्यवमर्शो भवति,(२) न कल्पितस्य । (३)उक्तं चैकत्व-मेकाभिधाननिर्देशात् । ततः किम्? इदं ततः--कल्पनयैव वृद्धव्यवहारस्य निमित्ततोच्यते । (४)तच्चेदं कल्पनाबीजं बहुधोच्यते- "पदमाद्यम्" इत्येवमादि । तस्मात् पदार्थवेदनेन संस्कृतान्यभेदं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ।

न चैतावता अप्रामाण्यं श्रुतेः, प्रमेये शक्तिसद्भावादित्युक्तम् । अतोऽनागमिकी कल्पना प्रत्यवायाय, न (५)वैदिकी, परमार्थपरत्वाद्वैदिकस्य । अतः सिद्धमौत्पत्तिकत्वमस्मत्प-

न कल्पितस्य । तेन यदि भेदः पारमार्थिकः स्यात्, तदिदमुपपद्यते—भेद एव प्रतीयते न सामान्यमिति; न च पारमार्थिको भेदोऽस्ति ; तदाह— उक्तं चैकत्वं सर्वशब्दानां शब्दः शब्द इत्येकाभिधाननिर्देशात् । तस्मादेक एव शब्दो वाक्यात्मक इति स्थितम् ।

सम्प्रति येनाऽभिप्रायेणोक्तम् 'कथं पुनर्विवर्तपक्षे नाऽयं दोषः' इति, तमभिप्रायमुद्गिरति—ततः किमिति । यदि काल्पनिको भेदः, तथाऽपि कथं वेदार्थप्रतिपत्तिरिति । उत्तरम्—इदं ततः, कल्पनयैव वृद्धव्यवहारस्य निमित्ततोच्यते । कल्पितावयवगता वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिर्निमित्तमात्रम्, अदृष्टव्यवहारस्याऽप्रतीतेः, दृष्टव्यवहारस्य चाऽपूर्वादपि वाक्यात्प्रतीतेः । तच्चेदं कल्पनाबीजं बहुधा कथ्यते "पदमाद्यम्" इत्यादि । यया कल्पनया वृद्धव्यवहारो निमित्तम् अस्याः कल्पनाया यद्बीजं तद्बहुधा कथ्यते--पदमाद्यं वाक्यम्, सर्वाणि पदानि वाक्यम्, आख्यातपदं वाक्यमित्यादि । उपसंहरन्नाह--तस्मात्पदार्थवेदनेन संस्कृतानि भेदकल्पनया संस्कृतानि अभेदम् अभिन्नं वाक्यं प्रतिपद्यन्ते ; अर्थरूपेण विवृत्तमित्यर्थः ।

नन्वेवं काल्पनिकभेदपूर्वकत्वादप्रामाण्यं श्रुतेरित्यत्राऽऽह--न चैतावता अप्रामाण्यं श्रुतेः, प्रमेये शक्तिसद्भावादित्युक्तम् । अविद्यमानोपायाश्रयणेनाऽपि पारमार्थिके प्रमेये शक्तिसद्भावादित्युक्तं वैयाकरणैः । अतोऽनागमिकी कल्पना प्रत्यवायाय, न वैदिकी । यद्यपि वैदिकोऽर्थः

---

१. ह्यवमर्शा भवन्तीति. क. पु. २. न पुनरिति. क. पु.

३. एवञ्चेति. क. पु. ४. तत्रेदानीं कल्पनाबीजं बहुधा कथ्यत इति. क. पु.

५. वैदिकीत्येतदप्युक्तमिति. क. पु.

क्षे । भेदाभिधानपक्षे यथा न सिध्यति, तथा प्रदर्शितम् ।

अत एव च यथाविनियोगं मन्त्रार्थान् मन्त्रविदो वर्णयन्ति ; भेदे हि नियतमभिधानं स्यात् । अतः (१)"उणादयो बहुलम्" इत्येवमाद्य-नागमपूर्वकमेव स्यात् । न चैतत्तथाऽपीष्टम् । उपदेशश्चाऽर्थवानङ्गविद्यानाम्; भेदपक्षे हि लोकत एव नियतत्वाद्भेदानां किमन्यदाख्यायते ? अस्मत्पक्षे पुनरागमानुसारी विकल्पः ; आनन्त्याच्चागमस्य उपदेशोऽर्थवान् । अतश्चाऽयं (२)भेदव्यपदेशः-- लौकिकानां वैदिकानां छन्दसि भाषायां निगम इति च । आगमभेदाश्चोपपन्ना

---

शब्दविवर्ततया काल्पनिकः, तथाऽपि न प्रत्यवायाय, परमार्थभूतमोक्षपरत्वाद्वैदिकस्याऽर्थस्य । अतः सिद्धमौत्पत्तिकत्वमस्मिन् पक्षे । भेदाभिधानपक्षे तु यथा न सिध्यत्यौत्पत्तिकत्वं तथा प्रतिपादितम् ।

यत एवाऽपरमार्थो भेदः काल्पनिकः, अत एव च यथाविनियोगं मन्त्रार्थान् मन्त्रविदो वर्णयन्ति ; भेदे हि नियतमभिधानं स्यात् । यदि हि भेदः स्यात्, तदा पदानां स्वशक्त्यनुसारेण योऽर्थः प्रतीयते, स एव स्यात् ; यदा तु वाक्यात्मैव वाक्यार्थः, यदा यत्र यत्र मन्त्रस्य वाक्यात्मनो विनियोगः, स तस्याऽर्थः स्यात् ; न वाक्यस्य वृद्धव्यवहारेणाऽर्थः प्रतीयते ; किन्तु यो यस्माद्वाक्यादर्थः प्रतीयते, स तस्याऽर्थः विनियोगवशेन चाऽनेकार्थः अस्मात्प्रत्येतव्य इति श्रुतौ भवत्यनेकार्थः । यतोऽनियत एवाऽलौकिकार्थः, अतः "उणादयो बहुलम्" इत्येवमाद्यनागमपूर्वकं स्यात् । विनियोगवशेन ह्यनेकधा मन्त्रार्थवर्णने "उणादयो बहुलम्" इत्याद्युपयुज्यते । वृद्धव्यवहारप्रसिद्धनियतार्थाभिधाने तु न तस्योपयोगः । न चैतत्तथाऽपीष्टम् मीमांसकस्य उपदेशश्चार्थवानङ्गविद्यानाम् । निगमनिरुक्तव्याकरणादीनामङ्गविद्यानामुपदेशः काल्पनिकभेदपक्षेऽर्थवान् ।

भेदपक्षे हि लोकत एव नियतत्वात् भेदानां किमन्यदाख्यायते ? अस्मत्पक्षे त्वागमानुसारी विकल्पः ; आनन्त्याच्चागमस्य उपदेशोऽर्थवान् । विकल्पकारणस्य वारयितुमशक्यत्वादुपदेशोऽर्थवान् । अतश्चाऽयं भेदव्यपदेशः लौकिकानाम्, वैदिकानाम्, छन्दसि, भाषायाम्, निगम इति च । काल्पनिकभेदपक्षे चाऽयं भेदः; इतरथा वर्णात्मकतयैकरूपाणां भेदव्यपदेशो न स्यात् । आ-

---

१. पा. सू. ३. ३. १. २. भेदप्रदेश इति. क. पु.

भवन्ति । केनचित् क्वचिदवच्छिन्नं तदेव प्रदर्शितं भवति ।

अत एव चैकादशद्वादशकपालमेकं कर्म । अन्यथा हि भेदाव-गमे एकत्वाभिधानं प्रलापः । न केवलमत्र, अभिधानसन्दर्भेऽपि । अपि च कार्यावगम्यत्वाच्च प्रमाणताया एकत्वाच्च कार्यस्य नानाभि-धानं न प्रमाणेनोपपद्यते । वाक्यसमासयोश्चाऽवगत्यन्यत्वेऽपि तु-ल्यकल्पनाप्रतिषेधार्थं वावचनमागमविकल्पज्ञापनायोपपन्नार्थं भव-ति । अन्यथा हि वस्त्वेव निरोधकम् ।

अत एवाऽभिधेयवशवर्तिशक्तिनिरूपणं नामाख्यातोपसर्गनि-पातानाम्; भेदे हि स्वरूपभेदः पारमार्थिकः । तत्र प्रत्यभिज्ञाने

---

गमे व्याकरणे दर्शनभेदाश्चोपपन्ना भवन्ति । तथा हि--केचिदस्ति स-कारमातिष्ठन्ते, केचिदस् भुवीति पठन्ति ; तदुपपन्नं भवति । काल्पनि-कभेदपक्षे केनचित्कथञ्चिदवच्छिद्याऽवधिविशेषं कल्पयित्वा तदेव वस्तु वाक्या-त्मकं प्रदर्शितं भवति ।

यत एव भेदः काल्पनिकः, अत एव चैकादशद्वादशकपालमेकं कर्म । अन्यथा हि भेदस्य पारमार्थिकत्वे भेदावगमे सति एकादशद्वाद-शकपालयोरेकाभिधानं प्रलापः स्यात् । न केवलमत्र कर्मण्येकाभिधाने प्र-लापः, अभिधानसन्दर्भेऽपि । एकशास्त्राभिधानं प्रलापः ; शाखान्तरेऽपि ह्येकं शास्त्रमिच्छन्ति मीमांसकाः ; तदपि भेदे सति प्रलापः स्यात् ।

अपि च कार्यावगम्यत्वात्प्रमाणतायाः एकत्वाच्च कार्यस्य वाक्यार्थप्रतिपत्तिलक्षणस्य नानाभिधानं नानार्थप्रतिपादनं न प्रमाणेनोपपद्यते, एकत्वनानात्वयोर्विरोधात् । वाक्यसमासयोश्चाऽवगत्यन्यत्वेऽपि तुल्यकल्पनाप्रतिषेधार्थं वावचनमागमविकल्पज्ञापनायो-पपन्नार्थं भवति; अन्यथा हि वस्त्वेव निरोधकं स्यात् । वाक्ये 'नीलमुत्पलमानय' इति क्रियासम्बद्धयोः पश्चात्परस्परसम्बन्धोऽवगम्यते; समासे तु 'नीलोत्पलमानय' इति परस्परसम्बद्धयोः पश्चात्क्रियासम्बन्धः प्रतीय-ते; तदेवमवगत्यन्यत्वेऽपि यदिदं वावचनं भगवतः पाणिनेः तुल्या एक रूपा सर्वत्र समासकल्पनैव मा भूदिति तत्प्रतिषेधार्थं तदागमाद्विकल्पः प्रवर्तत इति ज्ञापनार्थं सदुपपन्नार्थं भवति; आगमे हि विकल्पाप्रवृत्तौ समासकल्प एव स्यात् ; पारमार्थिकत्वे त्ववगमभेदादेवोपायद्वयेन भवितव्यम् । किं वावचनेन ?

अत एवाऽभिधेयवशवर्तिशक्तिनिरूपणं नामाख्यातोपसर्गनिपातानाम् ; यतः

सति 'विलम्बते' 'प्रलम्बते' 'विप्र' इत्यन्यत्वं न स्यात् ; तथा भवत्यादिषु वर्णमात्रवादिनः । राज्ञः पुरुषस्य हस्तिनः—इति पदद्वयसम्बन्धोऽपि भवति, न—राजपुरुषस्य हस्तिनः इति । एवमुपगोरिदम्, अपत्यस्येदम्; न पुनः औपगवस्येदम्—इति । तथा च करणम्, करणेन—इति विभक्तेरुत्पत्तिरनुत्पत्तिश्च । तथा च सुब्धातवः—अश्वः गर्दभः इति, अश्वति गर्दभति इति च । तथा चाष्टादश(१)प्रभेदमवर्णकुलमर्थप्रतिपत्तये ।

भेदे हि स्वरूपभेदः पारमार्थिकः । तत्र प्रत्यभिज्ञाने सति 'विलम्बते' 'प्रलम्बते' 'विप्र' इत्यन्यत्वं न स्यात् । **अस्यार्थः—वर्णात्मके शब्दे प्रत्यभिज्ञायमाने उपसर्गादिरूपतया भेदो न स्यात्; काल्पनिकत्वे त्वेकत्वाभावादुपपद्यते** । तथा भवत्यादिषु वर्णमात्रवादिनः **न स्यात्** । **'भवति' इति सम्बोधने सप्तम्यां च यद्व्याख्यायते, तद्वर्णमात्रवादिनो न स्यात्; वर्णस्वरूपाभेदात्** । राज्ञः पुरुषस्य हस्तिन इति पदद्वयसम्बन्धोऽपि भवति; न राजपुरुषस्य हस्तिन इति । **अस्यार्थः—वर्णमात्रवादिनो हि राज्ञ इत्यत्र यः शब्दः, स एव राजपुरुष इत्यत्रापि; ततश्च यथा असमासेऽपि पदद्वयेनापि सम्बन्धो भवति हस्तिन इत्यस्य—राज्ञो हस्तिनः, पुरुषस्य हस्तिन इति, तथा समासेऽपि स्यात् 'राजपुरुषस्य हस्तिनः' इति । न चाऽत्र हस्तिना राज्ञः सम्बन्धः ।**

**मत्पक्षे तु राजपुरुषशब्दे परमार्थतो राजपदं नाऽस्त्येव; केवलं कल्पनामात्रमिति न भवत्येव प्रसङ्गः** । एवमुपगोरिदमपत्यस्येदमित्यर्थ**द्वयस्याऽपीदंशब्दार्थेन सम्बन्धः**; न पुनः औपगवस्येति **उपगोरिदमर्थेन सम्बन्धः** । तथा करणं करणेनेति विभक्तेरुत्पत्तिरनुत्पत्तिश्च । **यदि करणशब्दे विभक्तेरुत्पत्तिः 'घटेन करणेनोदकमानय' इति तदा 'उदकानयने घटः करणम्' इत्यत्राऽपि स्यात्; अथ करणमित्यत्र न भवति, करणेनेत्यत्रापि न स्यात्** ।

**मत्पक्षे तु वाक्यभेदान्नाऽयं पर्यनुयोगः, पदानां वाक्यस्वभावात्** । तथा सुब्धातवः अश्वो गर्दभः अश्वति गर्दभतीति च । **सुबन्ता धातवश्च; अश्वो गर्दभ इति सुबन्ताः, अश्वति गर्दभतीति च धातवः** । तथाष्टादशप्रभेदभिन्नमवर्णकुलमर्थप्रतिपत्तये । **अवर्णकुलं**

१. प्रभेदमकारकुलमिति. क. पु.

अन्यथा ह्येकत्वाद्वस्तुनः सर्वार्थप्रतिपत्तिर्वा स्यात् ; व्यवस्था नोपपद्यते । प्रमाणान्तर(१)प्रतीतेऽर्थे एकावगमो मृषा—सुरभि चन्दनम्, शीतो वायुरिति च । चन्दनस्य सुरभिः, वायोः शीतम् इत्येव स्यात् । उपसर्गनिपातानां क्वचिद्विशेषणार्थत्वं क्वचिदानर्थक्यं क्वचिद्विपरीतार्थता तद्भावे नोपपद्यते ।

पदार्थपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थस्य तद्वशादपि निर्णयो दुर्वचः । पदभेदे च पदार्थविनाशः स्यात् । आनर्थक्ये चैकवाक्यता कथम् ? विभागज्ञानं च ? वर्णोपजन एव

---

ह्रस्वदीर्घप्लुताः सानुनासिका निरनुनासिकाः प्रत्येकं षट् । पुनस्ते तु त्रेधा उदात्तादिभिः इत्येवमष्टादशप्रभेदभिन्नं सदर्थप्रतिपत्तयेऽस्मन्मते घटते । अन्यथा हि पारमार्थिके पदवर्णविभागे एकरूपत्वाद्वस्तुनः सर्वार्थप्रतिपत्तिः सर्वदा स्यात् । अप्रतिपत्तिर्वा स्यात् । एकोऽप्यर्थो न प्रतीयेत । इतश्च शब्दविवर्तात्मकोऽर्थः, यस्मात् प्रमाणान्तरप्रतीतेऽर्थे(२) एकावगमो मृषा; 'सुरभि चन्दनम्, शीतो वायुः' इति च । घ्राणेन्द्रियेण सौरभमवगम्यते, चन्दनं तु दर्शनस्पर्शनाभ्याम् ; तथा स्पर्शेन्द्रियेण शैत्यम्, वायुरनुमानेनेति वैशेषिकमतेन । तेन भिन्नानि गन्धस्पर्शद्रव्याणि; भिन्नेषु चाऽभिन्नावगतिर्मृषा । चन्दनस्य सुरभिर्वायोः शीतम् इत्येव तदा स्यात् । तस्माद्वचनात्मकोऽर्थः । उपसर्गनिपातानां क्वचिद्विशेषणार्थता प्रपचतीत्यादिषु, क्वचिदानर्थक्यं प्रलम्बत इत्यादिषु, क्वचिद्विपरीतार्थता प्रतिष्ठत इत्येवमादिषु, तद्भावे तद्रूपत्वे एकरूपत्वे नोपपद्यते । काल्पनिकत्वे तूपपद्यते ।

अथोच्यते वाक्यार्थानुसारेण वैचित्र्यं भविष्यतीत्यत्राह—पदार्थपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थस्य तद्वशादपि निर्णयो दुर्वचः । पदाभेदे पदार्थभेदाभावाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिभेदस्त्वन्मते स्यात् । अथोच्येत नाऽनर्थकत्वं प्रलम्बत इत्येवमादिषु, किन्तु प्रशब्दसहितमेकमेवेदमित्यत्राऽऽह—पदभेदे च पदार्थविनाशः स्यात् । लम्बतेपदाद्भिन्ने प्रलम्बतेपदेऽङ्गीक्रियमाणे लम्बतेपदे गृहीतसम्बन्धस्य प्रलम्बत इत्यत्र पदार्थावगतिरेव न स्यात् । तस्मादनर्थक एव प्रशब्दो लम्बत इत्येवाऽर्थबोधकम् ; तत्र आनर्थक्ये चैकवाक्यता कथम् । एकार्थप्रतिपत्तिव्यापृततयैकवाक्यता । अनर्थकस्य च नाऽस्ति व्यापारः । विभागज्ञानं च कथमित्यनु-

---

१. प्रमितेऽर्थ इति. क. पु.  २. एकार्थावगतिरिति क. पु

स्यात् । आगमविकल्पपक्षे तु सर्वमुपपन्नम् । आगमविकल्पावगमः कुत इति चेत्, आगमान्तरादेव । तदुक्तम् "ऋषीणामपि यज्ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम्" इति । अनिदम्प्रथमता चाऽस्यानादित्वात् संसारस्य शक्यते(१)ऽवगन्तुम् । सेयमनपेक्षता प्रामाण्यहेतुः । भेदपक्षे सर्वमिदमसमञ्जसम् । दर्शयति च(२) ज्ञानप्रधानवर्ती वेदः अवच्छिद्याऽवबोधकत्वं वेदस्य । वेदान्ताः कथम् ? "अथ यदल्पम्, तन्मर्त्यम्" 'अथ यद्भूम, तदमृतम्' –इति ।

किं तदल्पम् ? अवच्छेदः कल्पनीयस्याऽवच्छेदो दृष्टः,

---

वक्तुः । वर्णोपजन एव हि स्यात् । भिन्नार्थप्रतिपादकतया विभिन्नं पदं भवति । विभागेन त्वर्थाप्रतिपादकत्वे न पदविभागः स्यात् ; किन्तु तस्मिन्नेव पदे वर्णान्तरमधिकमिदमुपजातमिति स्यात् । आगमविकल्पपक्षे तु सर्वमुपपन्नम् । लम्बतेशब्दे व्युत्पत्तिरेव वाक्यार्थप्रतिपत्तिकारणं दृष्टत्वादिति कल्प्यते । आगम(३)विकल्पविभागः कुत इति चेत् । इत्थं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन विकल्पिताः शब्दभागाः प्रतिपत्त्युपाया इति कुतोऽवगतं पाणिनिप्रभृतिभिरिति चेत् ; उत्तरम्–आगमान्तरादेव अपरस्माद्व्याकरणागमादेव । तदुक्तं तैः—"ऋषीणामपि यज्ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम्" इति ।

ननु च तेषामृषीणां कुतोऽवगतिरित्यत्राह–अनिदम्प्रथमता चाऽस्याऽनादित्वात् संसारस्य शक्यतेऽवगन्तुम् । यदि हि कश्चित्प्रथमः स्यात्, ततो दोषो भवेत्–तस्य कुतो ज्ञानमिति; यदा तु संसारस्याऽनादित्वात् 'अयं प्रथमः' (४)इत्येव नाऽस्ति, तदा नाऽस्ति दोषः । सेयमनपेक्षता प्रमाणत्वे हेतुः । भेदपक्षे पुनर्यस्मिन् पक्षे पदवर्णभेदोऽस्ति तस्मिन् पक्षे सर्वमिदमसमञ्जसं स्यात् । दर्शयति च ज्ञानप्रधानवर्ती वेदः अवच्छिद्याऽवबोधकत्वं वेदस्य । वेदान्ता हि ज्ञाने प्रधाने वर्तन्ते; तत्र हि ज्ञानमेव विधिविषयः—ब्रह्म ज्ञातव्यमिति; ते च अवच्छिद्य काल्पनिकं विभागं कल्पयित्वा वेदस्याऽवबोधकत्वमिति । केन ग्रन्थेन ? "अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्," 'अथ यद्भूम तदमृतम्' इति ।

(५)नन्वल्पस्याऽत्र मर्त्यतया अस्थायित्वं दर्शितम्, किं तदल्पम् ? उत्तरम्—अवच्छेदः । कथमवच्छेदो अस्थायिन इत्यत्राह—

१. वक्तुमिति. क. पु.
२. ज्ञानप्रधानकर्तृवेद इति. क. पु.
३. विकल्पावगम इति मूलसम्मतः पाठः
४. इत्येतन्नाऽस्तीति. क. पु.
५. नन्वेतस्येति. क. पु.

न पुनस्तत्त्वस्य । "यावद्वाचो गतम्"-इत्यादि सर्वमुपपन्नार्थं भवति । (१)अन्यथा हि विरोधः स्यात् । विरोधे चाऽप्रामाण्यम् । तस्मादेकानुगुणमिदं ब्रह्मराशिमागमविदो व्याचक्षते । सोऽयमागमः । तदिदं तत्त्वम् । त इमे ब्रह्मविदः, य एवं विजानते । तस्मान्निवर्तस्वैतस्माद्भेदग्रहणात् संसारानुपातिनः । ननु चाऽत्राऽपि वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिर्नैवोपकारिका । आगमतश्चेद्विकल्पाः प्रवर्तन्ते, किं वृद्धव्यवहारेण ?

अथ वृद्धव्यवहारव्युत्पत्त्या अविकल्पिता नाऽऽगमविकल्पान् प्रतिपद्यन्ते ; तदिदं भेदव्यवहारेऽपि तुल्यम् । अथाऽऽगमत एव

---

कल्पनं यस्याऽवच्छेदो दृष्टः, न पुनस्तत्त्वस्य । तेन कल्पितविषयत्वाद् वच्छेदो आस्थायिनस्तत्त्वसाक्षात्करणे । "यावद्वाचो गतम्" इत्यादि च सर्वमुपपन्नार्थं भवति । यदद्वैतप्रतिपादकं तदुपपन्नार्थं भवति । अन्यथा हि विरोधः स्यात् । कर्मविधीनां भिन्नार्थप्रतिपादकत्वे, विरोधः कर्मविधीनां भिन्नार्थप्रतिपादकानां वेदान्तानां च स्यात् ; शब्दविवर्तात्मकार्थपक्षे तु न विरोधः । विरोधे चाऽप्रामाण्यम् वेदानाम्, निश्चयाभावात् । तस्मादेकानुगुणं एकब्रह्मानुगुणं सकलमिदं ब्रह्मराशिं वेदराशिमागमविदो व्याचक्षते । सोऽयमागमः व्याकरणम्, प्रामाणिकत्वात् । तदिदं तत्त्वम् व्याकरणोक्तम् । त इमे वैयाकरणा ब्रह्मविदः, य एवं विजानते । तस्मात् निवर्तस्वैतस्मात् मीमांसक ! भेदग्रहणात् संसारानुपातिन इति ।

सम्प्रति पूर्वपक्षी दूषयति—ननु चाऽत्राऽपि वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिर्नैवोपकारिका । कस्मादित्याह—आगमतश्चेद्विकल्पाः प्रवर्तन्ते, किं वृद्धव्यवहारेण ? (२)आगमतश्चेद्विकल्पाः प्रवर्तिताः, तद्बलेन विनाऽपि वृद्धव्यवहारं प्रतिपत्तिः स्यात्, यदागमविकल्पवशेनाऽर्थप्रतिपत्तिः । अथ वृद्धव्यवहारव्युत्पत्त्या अविकल्पिताः (३)असञ्जातविकल्पा नागमविकल्पान् प्रतिपद्यन्ते, वृद्धव्यवहारविकल्पं विना व्याकरणमेव बोद्धुमलं न भवतीति व्यवहारोऽप्याद्रियते, तदिदं भेदव्यवहारेऽपि तुल्यम् । अस्याऽर्थः—भेदव्यवहारेऽपि वृद्धव्यवहार एव व्युत्पत्तिनिमित्तम्, अत्राऽपीति तुल्यं तर्हि तदिदम् ।

अथाऽत्र वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिर्नाद्रियते; आगमत एव विकल्पाः (४)परि-

---

१. अन्यथा त्विति. क. पु.
२. आगमवशेनेति क. पु.
३. न सञ्जातविकल्पा इति क. पु.
४. प्रतिपद्यन्त इति. क. पु.

विकल्पाः प्रतिपद्यन्ते, वृद्धव्यवहारव्युत्पन्ना निमित्तावगतिः क्वोपयुज्यते ? तस्मादयमपि भेदपक्षपर्यवसित एव पक्षः।

अथेदानीमयमपरः प्रकारः—जातिगुणयोरिवैकद्रव्यनिवेशादेकद्रव्यसम्बन्धः प्रतीयते ; तद्वज्जातिगुणशब्दयोरपि सन्निहिततयोच्चरितयोः तद्द्वारेणैकार्थताऽवगम्यत इति चेत्, तन्न; व्युत्पत्तौ निमित्तमात्रतयाऽवगतेः निमित्तमात्रतयैवाऽवगतिः प्राप्नोति। (१)एवमानर्थक्यमिति चेत् ; न ह्यानर्थक्यमर्थान्तरावगतौ

---

पद्यन्ते, वृद्धव्यवहारव्युत्पन्ना निमित्तावगतिः क्वोपयुज्यते ? **अस्याऽर्थः—व्याकरणत एव विकल्पाः प्रवर्तन्ते; व्यवहारस्तु व्याकरणप्रतिपत्तावेवोपाय इति। तदसत्; अविद्यमानविभागविषया व्युत्पत्तिः वृद्धव्यवहारावगता क्वोपयुज्यते? यदेव हि व्युत्पन्नं तदेव चेत्पुनरपि श्रूयेत, तदा वाक्यार्थावगतिः स्यात् ; तदभावे तु कुतो व्याकरणावबोधोऽपि स्यात्।** तस्माद्वृद्धव्यवहारव्युत्पत्त्यपेक्षायामयमपि भेदपक्ष एव पतितः पक्षः, **भेदं विना व्युत्पत्तिप्रतिपत्त्योरनुपपत्तेः। नन्वविद्याकल्पितभेदप्रतिपत्तिनिबन्धनमेतद्भविष्यति। न, भेदप्रतिपत्तेरविद्यारूपत्वे प्रमाणाभावात्। कार्यमेव प्रमाणमिति चेत्, न; अन्यथाऽपि वाक्यार्थप्रतिपत्त्यात्मककार्यसिद्धेः।**

अथेदानीमयमपरः प्रकारः **निरस्यते।** जातिगुणयोरिवैकद्रव्यनिवेशादेकद्रव्यसम्बन्धः प्रतीयते; तद्वज्जातिगुणशब्दयोरपि सन्निहिततयोच्चरितयोः तद्द्वारेणैकार्थताऽवगम्यत इति चेत्। **अस्याऽर्थः—जातिगुणयोरर्थयोर्यथैकद्रव्यनिवेशादेकद्रव्यनिवेशलक्षणः सम्बन्धः, तथा जातिगुणशब्दयोरपि सन्निहितोच्चरितयोः सम्बन्धो भविष्यति; तद्द्वारेण गुणान्वितद्रव्यात्मकैकार्थप्रतिपत्तिः सेत्स्यतीति। निरस्यति—(२)नैतत्।** व्युत्पत्तौ **व्युत्पत्तिसमये,** निमित्तमात्रतया **पदार्थान्तरनिरपेक्षतया, आवापोद्धाराभ्यां व्युत्पत्तेः,** निमित्तमात्रतयैवाऽवगतिः प्राप्नोति; **केवलादेव पदात्केवलपदार्थावगतिः स्यात्, तावन्मात्रे व्युत्पत्तेः।** (३)एवमानर्थक्यमिति चेत्। **पदार्थमात्रस्य सम्बन्धग्रहणसमय एवाऽवगतत्वात् पदार्थमात्रप्रतिपादकत्वे आनर्थक्यमिति चेत्। दूषयति—**न ह्यानर्थक्यमर्थान्तरावगतौ हेतुः। प्र-

---

१. परमानर्थक्यमिति. क. पु.

२. तन्नेति मूलसम्मतः पाठः

३. एवमनर्थकमिति. क. पु.

हेतुः । तस्मादनर्थक एवाऽयं वृद्धव्यवहारनिबन्धनः शब्दार्थयोरौत्पत्तिकसम्बन्धाभिधानक्लेशः । तस्मात् पूर्वोक्तमेव कृतकत्वं सामयिकत्वं वा सम्बन्धस्येति स्थितम् ।

(१)"यद्यप्यौत्पत्तिको नित्यः शब्दः सम्बन्धश्च, तथापि न चोदनालक्षणो धर्मः"—इति वृद्धव्यवहारस्याऽनिमित्तताप्रतिज्ञेयं वैदिके व्यवहारे ; यथोक्तम् । (२)'चोदना हि वाक्यम् । न ह्यग्निहोत्रात् स्वर्गो भवतीति गम्यते'—इति वाक्यात् प्रतिपत्तिर्योक्ता, हेत्वभिधानपातनिकेयम् । (३)न चाऽयं सामुदायो वृद्धव्यवहारसिद्धः, यः श्रुतौ प्रयुक्तः । तस्मादनिमित्तता पूर्वोक्ता अस्य भाष्यस्याऽर्थतया वर्णिता ।

---

माणबलेन यद्यानर्थक्यम्, अस्तु ; न पुनरर्थान्तरमवगन्तुं शक्यते । उपसंहरति—तस्मादनर्थक एवाऽयं वृद्धव्यवहारनिबन्धनः शब्दार्थयोरौत्पत्तिकसम्बन्धाभिधानक्लेशः । तस्मात्पूर्वोक्तमेव कृतकत्वं सामयिकत्वं वा सम्बन्धस्येति स्थितम् । एतच्च पूर्वमेव व्याख्यातम् ।

एवं पूर्वपक्षं(४) साधयित्वा भाष्यमधुना व्याचष्टे—यद्यप्यौत्पत्तिको नित्यः शब्दः सम्बन्धश्च, तथाऽपि न चोदनालक्षणो धर्म इति भाष्यं व्याचष्टे—वृद्धव्यवहारस्याऽनिमित्तताप्रतिज्ञेयं वैदिके व्यवहारे ; यथोक्तम् अस्माभिः । अत्राऽपरं भाष्यम्—"चोदना हि वाक्यम्', इत्यादि; तदनुपपन्नम् । यत्तावदेकस्मात् पदादनवगम्यमानत्वमुक्तम्, तत्सिद्धसाधनम् ।

यत्तु पदत्रयावगम्यमानत्वाभिधानम्, तत्पूर्वपक्षिणो विरुद्धम्, तदिदमनुपपत्तिद्वयमपनुदन्नाह—चोदना हि वाक्यम् । न हि 'अग्निहोत्रम्' 'जुहोति' इत्यतः एकस्मात् पदात् 'अग्निहोत्रात् स्वर्गो भवति इति गम्यते, गम्यते तु पदत्रये उच्चारिते'—इति ग्रन्थेन पदादप्रतिपत्तिः, वाक्याच्च प्रतिपत्तिर्योक्ता ; हेत्वभिधानपातनिकेयम् हेत्वभिधानं पातयितुमेतदुक्तमित्यर्थः । यद्येवं पदादप्रतीतिः वाक्याच्च प्रतीतिः, ततः किम् ? न चाऽयं समुदायो वृद्धव्यवहारसिद्धः यः श्रुतौ प्रयुक्तः । तस्मादनिमित्तता पूर्वोक्ताऽस्य भाष्यस्याऽर्थतया वर्णिता । एतस्यैव भाष्यस्याऽर्थोऽस्माभिः पूर्वमुक्तः या वृद्धव्यवहारस्याऽनि-

---

१. शा. भा. २३. २३. अर्थस्सम्बन्धश्चेति मुद्रितभाष्यपुस्तकपाठः ।

२. शा. भा. २३. २४. ३. यद्येवं ततः किम् ? न चाऽयमिति क. पु.

४. शोधयित्वेति. क. पु.

(१)"पदानि ह्यमूनि प्रयुक्तानि, एषां नित्योऽर्थः"इति वृद्ध(२)व्यवहारे हि पदानामौत्पत्तिकत्वं निमित्ततया सिद्धं तस्मिन्नेव नैमित्तिके । इह पुनर्नैमित्तिकान्तरावगतावसिद्ध एव निमित्तभावः । कुतः ? अप्रयुक्तः समुदायो यस्मात् । एवं सति कृत्रिमत्वमुपवर्णितम् । (३)"न च पदार्था एव वाक्यार्थः"-इति (४)परस्परानन्वयितां दर्शयति । परस्परान्वितता हि विशेष उच्यते । "सामान्ये हि पदं वर्तते, विशेषे वाक्यम्"—इत्यनेन व्यावहारिकी पदव्युत्पत्तिरनर्थिकेत्युक्तम् । विस्तरश्चाऽत्रोक्त एव पूर्वम् । (५)"न च पदार्थाद्वाक्यार्थावगतिः, असम्बन्धात्"

मित्तता ।

"पदानि ह्यमूनि प्रयुक्तानि, एषां नित्योऽर्थः" इति भाष्यमनुभाषितम् । तत्रायमनुपपत्तिः—यद्यपि पदानां पदार्थमात्रे व्युत्पत्तिः, तदा अभिनवकविरचिताद्वाक्यादर्थो नाऽवगम्येत : अथ मा भूदेष दोष इति न पदार्थमात्रे व्युत्पत्तिः, अपि तु अन्विते, तदा वेदवाक्यादपि प्रतीतिः स्यादिति । तामपनेतुमाह—वृद्धव्यवहारेऽपि पदानामौत्पत्तिकत्वं निमित्ततया सिद्धम्, तस्मिन्नेव प्रमाणान्तराधिगमनीये नैमित्तिके । इह पुनर्नैमित्तिकान्तरस्य प्रमाणान्तराविषयस्याऽवगतावसिद्ध एव निमित्तभावः । कुतः ? अप्रयुक्तः समुदायो यस्मात् । यदि हि वैदिकोऽयं समुदाय एतस्मिन्नर्थे प्रयुक्त इति ज्ञानं भवेत्, ततोऽतीन्द्रियेऽपि निमित्तभावावगमात् स्यादेव वैदिकार्थावगतिः ।

एवं सति कृत्रिमत्वमुपवर्णितम् । "न च पदार्था एव वाक्यार्थः ; सामान्ये हि पदं वर्तते" इति । तदनुपपन्नम् ; न हि सर्वं पदं सामान्ये वर्तते ; पाचकादिषु व्यभिचारादित्याशङ्क्य व्याचष्टे- परस्परानन्वयितां(६) कथयति । सामान्यशब्देन परस्परानन्वयितोच्यते । कुतस्तत्सामान्यमित्यत्राऽऽह—परस्परान्वियता हि विशेष इत्युच्यते । अन्वयावस्था ह्यसाधारणी, साधारणी ह्यनन्वितावस्थेति भवत्यनन्वितं सामान्यम् । सामान्ये पदं वर्तताम्, विशेषे वाक्यम्, तथाऽपि किमित्याह—सामान्ये हि पदं वर्तते विशेषे वाक्यमित्यनेन व्यावहारिकी पदव्युत्पत्तिरनर्थिकेत्युक्तम्; विस्तरश्चाऽत्रोक्त एव पूर्वम् । अस्याऽर्थः–अन्व-

१. शा. भा. २३. २८.
२. व्यवहारेऽपीति क. पु.
३. शा. भा. २३. ३०.
४. परस्परान्विततामिति. क. पु.
५. शा. भा. २४. १.
६. दर्शयतीति मूलसम्मतः पाठः.

इति । (नन्वस्येव पदार्थानां वाक्यार्थेन सम्बन्धः, तदन्वयस्यैव वाक्यार्थत्वात् । न) हि प्रयोगशून्या परस्परान्विततता शक्यतेऽवगन्तुमिति पूर्वोक्तानवगतिरेतद्भाष्यनिबन्धना । (१)"असति चेत् सम्बन्धे कस्मिंश्चिदर्थेऽवगतेऽर्थान्तरमवगम्येत, एकस्मिन्नवगते सर्वमवगतं स्यात्"-इत्यपदार्थनिमित्तत्वे वाक्यार्थस्य हेतुः ; वर्णितश्चाऽयम् । (२)"अप्रयुक्तादपि वाक्यादसति सम्बन्धे स्वभावादर्थावगमः"-इत्यनेनाऽनुबन्धविनिर्मुक्तं नियोगत्रयं वेदे दर्शयतीति वर्णितम् । (३)"शब्दो धर्ममात्मीयं व्यु-

व्यतिरेकाभ्यां हि पदमनन्वितेऽर्थे वर्तते ; तेन वेदेऽपि पदात्पदार्थावगतिरेव स्यात् , न वाक्यार्थावगतिरित्युक्तम । "न च पदार्थाद्वाक्यार्थावगतिः, असम्बन्धात्" इति भाष्यम् ; तत्रैवं चोदयति- -नन्वस्येव पदार्थानां वाक्यार्थेन सह सम्बन्धः, तदन्वयस्यैव वाक्यार्थत्वात् ।

अत्र परिहारमाह—न हि प्रयोगशून्या [illegible]रान्वयिता शक्यतेऽवगन्तुमिति पूर्वोक्तानवगतिरेतद्भाष्यनिबन्धना । निमित्तनैमित्तिकसम्बन्धाभावोऽयमभिप्रेतः । प्रमाणान्तराविद्यविषये प्रयोगाभावात् तदन्वितमात्मनं पदार्थः प्रतिपादयतीति निमित्तता नाऽवधारिता ; अतः प्रयोगशून्या पदार्थानां परस्परान्वयिता अलौकिकेऽर्थे न शक्यतेऽवगन्तुमित्युक्तम् , "न च पदार्थेभ्यः" इत्यनेन भाष्येण पूर्वोक्तादेतद्भाष्यनिबन्धनान्न्यायात् । "असति चेत्सम्बन्धे कस्मिंश्चिदर्थेऽवगतेऽर्थान्तरमवगम्येत, एकस्मिन्नवगते सर्वमवगतं स्यात" इत्यपदार्थनिमित्तत्वे वाक्यार्थस्य हेतुः । वाक्यार्थः पदार्थनिमित्तको न भवतीत्यत्राऽयं हेतुः । वर्णितश्चाऽयम् ।

"अप्रयुक्तादपि वाक्यादसति च सम्बन्धे स्वभावादर्थावगमः" इति भाष्यम् ; तदनुपपन्नम , स्वभावतो गमकत्वेऽदृष्टव्यवहारस्याऽपि प्रतीतिः स्यादित्यत्राह—अनेनाऽनुबन्धविनिर्मुक्तं कार्यत्रयं वेदे दर्शयतीत्यत्रैव वर्णितम् । लोके वेदे चाऽनुबन्धविनिर्मुक्तमेकं कार्यमिति दर्शितमनेन भाष्येण । एवं तर्हि कथमुत्तरभाष्यमित्याशङ्क्याह-"शब्दो धर्ममात्मीयं (४)अतिक्रामेत् ; न चैष शब्द

( ) एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः कपुस्तके नाऽस्ति ।　१. शा. भा. २४. २.

२. शा. भा. २४. ५.　३. शा. भा. २४. ६.

४. व्युत्क्रामेदिति मुद्रितभाष्ये कपुस्तके न पाठ उपलभ्यते ।

त्क्रामेत् ; न चैष शब्दधर्मः, यदप्रयुक्तादपि शब्दादर्थः (१)प्रतीयते"-इति कार्यानुवर्तितामनुबन्धाविनिर्मुक्तौ दर्शयति; यथोदितम्। (२)"न हि प्रथमश्रुतात् कुतश्चन शब्दात् कंचिदर्थं प्रतियन्ति"--इति सामान्यतोदृष्टविरोधः पूर्वोक्तः ।

"(३)तदभिधीयते--पदधर्मोऽयम् , न वाक्यधर्मः ; वाक्याद्धि प्रथमश्रुतादपि प्रतियन्तो दृश्यन्ते"--इति । कथं (४)तर्ह्यर्थानवगतिः ? अवगतेर्विघ्नः--पदार्थमात्रव्युत्पत्तित एव वृद्धव्यवहारो वेदार्थावगतौ हेतुः—इत्युपन्यस्तमनेन भाष्येण

धर्मः, यदप्रयुक्ताच्छब्दादर्थः प्रतीयते" इति कार्यानुवर्तितामनुबन्धानामनुबन्धविनिर्मुक्तौ दर्शयति ; यथोदितम् । स्वत एव कार्यं भिन्नम् , न पुनरनुबन्धभेदमात्रात् , तेन तत्र सम्बन्धग्रहणाभावो लिङादीनाम् । ते कथं भिन्ननियोगार्थं बोधयेयुः ? बोधयेयुस्तु च शब्दः सम्बन्धग्रहणापेक्षत्वं स्वयमतिक्रामेत् ; न चैष शब्दधर्म इति । "न हि प्रथमश्रुतात्" इति भाष्यं पुनरुक्तमिति मन्वानो व्याचष्टे—"न हि प्रथमश्रुतात् कुतश्चन शब्दात् कंचिदर्थं प्रतियन्ति" इति सामान्यतोदृष्टविरोधः पूर्वोक्तः । यत्सामान्यतोदृष्टमुपन्यस्तम् , तस्य यः पूर्वोक्तो विरोधः, सोऽनेन भाष्येणोक्तः । यदि प्रथमश्रुतादपि शब्दात् कंचिदर्थमवगच्छेयुः, तदा सामान्यतोदृष्टं भवेत् । यतस्तु यस्य यत्सम्बन्धग्रहणम् , ततः स एव तमेवाऽवगच्छति ; अतो मन्यामहे यत्रैव पदार्थानां प्रमाणान्तरवेद्ये निमित्तता दृष्टा, तत्रैव तेषामपि निमित्ततेति ।

"तदभिधीयते—पदधर्मोऽयम् , न वाक्यधर्मः ; वाक्याद्धि प्रथमश्रुतादपि प्रतियन्तो दृश्यन्ते" इति भाष्यम् , तत्र पृच्छति—कथं तर्ह्यर्थानवगतिः ? यदि प्रथमश्रुतमेव वाक्यं प्रतिपादयति, किमिति (५)प्रथममेव वाक्यं वृद्धस्येव बालस्याऽर्थं नाऽवबोधयति ? (६)न नाऽवबोधयति । तेनाऽवगच्छामोऽस्मिन् कश्चित्प्रकारो येनाऽवबोधयति । तत्कोऽसाविति । उत्तरम्—अवगतेर्विघ्नः । पदार्थमात्र(७)व्युत्पत्तित एव वृद्धव्यवहारो वेदार्थावगमहेतुरित्यनेन भाष्येणोपन्यस्तं प्रागुक्तमेव । पदार्थसम्बन्धे व्युत्पन्नोऽवगतिर्वेदेऽपि

१. अवगम्यत इति. क. पु.
२. शा. भा. २४. ७.
३. शा. भा. २४. ८.
४. तर्ह्यनर्थावगम इति. क पु.
५. प्रथमश्रुतमेवेति. क. पु.
६. न नाऽवबोधयतीति नास्ति. क पु.
७. व्युत्पत्तित्यैवेति. क. पु.

प्रागुक्तमेव । (१)"नैतदेवम्; यदि प्रथमश्रुतादवगच्छेयुः' अपि तर्हि सर्वेऽवगच्छेयुः, पदार्थविदोऽन्ये च; न त्वपदार्थविदोऽवगच्छन्ति" इति । न ह्यप्रयुक्ताल्लोके समुदायादर्थोऽवगन्तुं शक्यते । यत्तु पदार्थविदोऽवगच्छन्तीति, तत् सामान्यतोदृष्टभ्रान्त्या पूर्वोक्तया--इति मन्तव्यम् ।

(२)"ननु च पदार्थविद्भिरप्यवगच्छद्भिरकृतक एव (३)वाक्यार्थसम्बन्धोऽवगतो भवति; पदार्थवदनेन संस्कृता अवगमिष्यन्ति यथा (४)तमेवाऽर्थं द्वितीयादिश्रवणेन"—इति । किमत्र भ्रान्त्या ? आगम(५)विकल्पानुगुण्याद्दूरं निमित्ततैव यथा वृद्धव्यवहार एव द्वितीयादिश्रवणम् । अयं पूर्वोपवर्णितोऽर्थः । (६)"नेति ब्रूमः; यदि वाक्यान्त्यो वर्णः पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः पदार्थेभ्योऽर्थान्तरं

---

भवतीत्यर्थः । "नैतदेवम्; यदि प्रथमश्रुतादवगच्छेयुः, अपि तर्हि सर्वेऽवगच्छेयुः पदार्थविदोऽन्ये च; न त्वपदार्थविदोऽवगच्छन्ति" इति **भाष्यं व्याचष्टे**— न ह्यप्रयुक्ताल्लोके समुदायादर्थोऽवगन्तुं शक्यते । **प्रतिनियतकारणाभावेन यत्किञ्चिदर्थप्रतीतिप्रसङ्गात्** । यत्तु पदार्थविदोऽवगच्छन्तीति, तत्सामान्यतोदृष्टभ्रान्त्या पूर्वोक्तयेति मन्तव्यम् । **सामान्यतोदृष्टनिबन्धनाप्रतीतावेव प्रतीतिभ्रान्तिरित्यर्थः** ।

"ननु च पदार्थविद्भिरप्यवगच्छद्भिरकृतक एव वाक्यार्थसम्बन्धोऽवगतो भवति; पदार्थवेदनेन संस्कृता अवगमिष्यन्ति यथा तमेव पदार्थं द्वितीयादिश्रवणेन" इति **भाष्यं व्याचष्टे**—किमत्र भ्रान्त्या ? **सामान्यतोदृष्टनिबन्धनयाऽऽश्रितया** आगमविकल्पानुगुण्याद्दूरं निमित्ततैव । 'यथा वृद्धव्यवहार एव **मीमांसकपक्षे** द्वितीयादिश्रवण**मुपायः, तथागमाविकल्पाः** इत्ययमस्याऽर्थः पूर्वमुपवर्णितः । नेति ब्रूमः; यदि वाक्यान्त्यो वर्णः पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः पदार्थेभ्योऽर्थान्तरं प्रत्याययति, क उपकारस्तदानीं पदार्थज्ञानादवकल्पेत" **इति पूर्वोक्त**-

---

१. शा. भा. २४. १०. २. शा. भा. २४. १२.

३. वाक्यार्थसम्बन्धो भविष्यतीति मुद्रितभाष्यसम्मतः पाठः ।

४. पदार्थमिति मुद्रितभाष्यपुस्तके कपुस्तके च पाठ उपलभ्यते ।

५. निमित्तानुगुण्यादिति. क. पु. ६. शा. भा. २४. १४.

(१)प्रत्याययति, (२)क उपकारस्तदानीं पदार्थज्ञानादवकल्पते"—इति (३)पूर्वोक्तमनिमित्तत्वं वेदस्य कल्पनायामपि तुल्यमित्यस्याऽर्थः ।

(४)"नन्वेवं सम्भविष्यति—सामान्यवाचिनः पदस्य 'गौः' इति वा 'अश्वः' इति वा, विशेषकं 'शुक्लः' इति वा 'कृष्ण' इति वा पदमान्तिकादुपनिपतति यदा, तदा वाक्यार्थोऽवगम्यते" इति । तदेतत् कार्यैक्यनिबन्धनं यदुक्तं अर्थयोरिव बुद्ध्येकत्वोत्पत्तिहेतुत्वम्, तदुपन्यस्तम् । (५)"न हि; कथमिव 'गौः' इति वा 'अश्वः' इति वा सामान्यवाचिनः पदात् सर्वगवीषु सर्वाश्वेषु च बुद्धिरुपसर्पन्ती श्रुतिजनिता वाक्यानुरोधेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्तेत ?" इति । निमित्तमात्रव्युत्पत्तेर्व्यवहारव्युत्पत्तौ पदार्थमात्रावगतिः प्राप्नोति, न परस्परान्वयः-इति प्रागुक्तमनेना-

---

मनिमित्तत्वं वेदस्य कल्पनायामपि तुल्यमित्यस्याऽर्थः । 'यथा भेदवादेऽनिमित्तत्वं वेदस्य, तथा काल्पनिकवादेऽपि' इति पूर्वं यदुक्तम्, तदेवाऽस्य भाष्यस्याऽर्थ इति ।

"नन्वेवं सम्भविष्यति—सामान्यवाचिनः पदस्य गौरिति वा अश्व इति वा, विशेषवाचि शुक्ल इति वा कृष्ण इति वा पदमान्तिकादुपनिपतति यदा, तदा वाक्यार्थोऽवगम्यते" इति भाष्यं व्याचष्टे—तदेतत् कार्यैक्यनिबन्धनं यदुक्तमर्थयोरिव बुद्ध्येकत्वोत्पत्तिहेतुत्वम्, तदुपन्यस्तम् । विशिष्टार्थप्रतिपत्तिरेकं कार्यम्, तन्निबन्धनमेकबुद्ध्युत्पादकत्वं शुक्लगोशब्दयोरिति । "न हि; कथमिव गौरिति वाऽश्व इति वा सामान्यवाचिनः पदात् सर्वगवीषु सर्वाश्वेषु च बुद्धिरुपसर्पन्ती श्रुतिजनिता वाक्यानुरोधेन कुतश्चित् विशेषादपवर्तेत" इति । व्यवहारव्युत्पत्तौ निमित्तमात्रव्युत्पत्तेः निमित्तमात्रस्य पदान्तरनिरपेक्षस्य स्वार्थव्युत्पत्तेः पदार्थमात्रावगतिः प्राप्नोति, न परस्परान्वयः—इति प्रागुक्तं यत्तदनेनोक्तम् ।

ननु गुणो द्रव्यान्वयित्वादात्मनो द्रव्यान्वयितां प्रतिपादयि-

---

१. प्रतिपादयतीति क. पु. २. उपकारस्तु तदानीमिति मुद्रितभाष्यपाठः ।

३. पूर्वोक्तं तन्निमित्तत्वं वृद्धव्यवहारस्येति क. पु.

४. शा. भा. २४. १८. ५. शा. भा. २४. २०.

क्तम् । अर्थनिमित्तं त्वार्थम् , न शाब्दम् ; शाब्दं त्विदं विचार्यते । तत्र च यावत्प्रयोगिण्येव निमित्तता उक्ता ।

न च प्रयोगव्युत्पत्तौ पदार्थान्तरव्यावृत्त्या पदस्य स्वार्थनिमित्तता दृष्टा, येन पदान्तरप्रयोगात् सर्वगवीषु प्रत्ययो व्यावृत्तः शब्दात्-इति शक्यते वक्तुम् । नन्वेवं सत्यानर्थक्यं भविष्यति ! भवतु ; न हीदमानर्थक्यमर्थान्तरपरतया कल्पयितुं क्षमम् ; आनर्थक्यमेव हि तत्र स्यात् । तस्मात् कृत्रिमः सम्बन्धः । प्रत्यक्षनिमित्तमनपेक्षत्वम् । समर्थितश्चाऽयं हेतुः—वाक्यात्मकत्वात् कृतको वेद इति ॥२४॥

## तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ॥२५॥

"तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ।"

---

[1]प्रतीत्यत्राह—अर्थनिमित्तं त्वार्थम्, न शाब्दम् । यदिदं द्रव्यान्वयित्वं तदर्थनिमित्तं सत्त्वार्थम्, न शाब्दम्(?) शाब्दं तु यद्विशेषान्वयित्वं न तदार्थं भवितुमर्हति, अर्थस्य विशेषान्वयेऽसामर्थ्यात् ; यच्च शाब्दं विशेषान्वयित्वम्, तदिह विचार्यते । तत्र शब्दे, यावत्प्रयोगभाविन्येव निमित्तता—यावत्येव पदार्थमात्रे प्रयोगोऽस्य पदस्य—स्वार्थे निमित्ततोक्ता । न च प्रयोगव्युत्पत्तौ प्रयोगं व्युत्पद्यन्ते यत्र, तत्र वृद्धव्यवहारे पदार्थान्तरव्यावृत्त्या पदस्य स्वार्थे निमित्तता दृष्टा, येन प[दा]न्तरप्रयोगात् सर्वगवीषु प्रत्ययो व्यावृत्तः शब्दादिति शक्यते वक्तुम् । नन्वेवं सत्यानर्थक्यं पदान्तरप्रयोगस्य । परिहरति—भवत्वानर्थक्यम्, यस्याऽर्थो नाऽवसीयते । न हीदमानर्थक्यमेव यो यस्याऽर्थो न भवति तमेवाऽर्थत्वेन कल्पयितुं क्षमम् । आनर्थक्यमेव हि तत्र स्यात् । यद्यर्थान्तरस्याद्[illegible]ति, महीयस्तदर्थत्वम् । तस्मात्सम्बन्धः कृत्रिम इति सिद्धम् । प्रत्यक्षनिमित्तमनपेक्षत्वम् कृत्रिमत्वाद्वेदानाम् । समर्थितश्चाऽयं हेतुः वाक्यात्मकत्वात् भारतादिवत्, कृतको वेद इति । अत एवोक्तम्-"पदलक्षणानां खलु वाक्ये" इति ॥२४॥

## तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्॥२५॥

"तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्" इति

---

1. इतः प्रभृति 'अनभिहितेन वे' इत्यन्तो भागः कपुस्तके नाऽस्ति ।

अत्रोच्यते--स्यादनुपायत्वं वृद्धव्यवहारस्य, यदि पदार्थान्यत्वं स्यात् ; आवापोद्धारतैव केवलमन्या । कथम् ? वैदिकलौकिकयोः पदार्थयोरन्यत्वानवगतेः । किमिदं प्रत्युक्तं पुनरुच्यते ? परस्परान्वयो हि पदार्थानां वाक्यार्थ इत्युक्तम् । न पदार्थाः ; तस्मान्न पदार्थप्रत्यभिज्ञानमन्वयहेतुः । प्रमाणान्तरं च नाऽस्त्यस्मिन् प्रयुक्तमित्युक्तम् । ततः प्रयोगशून्योऽन्वयो निर्बीजः । पदपदार्थानभिज्ञो मातृप्रियो भवान । कथमनभिज्ञः? पदार्थास्तावन्नाऽव्यतिषक्ताः

---

**सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे**—अत्रोच्यते । स्यादनुपायत्वं **वेदार्थे** वृद्धव्यवहारस्य, यद्यर्थान्यत्वं **लोके वेदे च** स्यात् ; आवापोद्धारतैव केवलमन्या । **कानिचित् पदान्योप्यन्ते कानिचिच्चोद्ध्रियन्त इत्येतावदेव केवलमन्यत्** । कथं **पुनरर्थैक्यं लोके वेदे च ? उत्तरम्**—लौकिकवैदिकयोः पदार्थयोरन्यत्वानवगतेः । **यान्येव लोके पदानि तान्येव वेदेऽपि ; ये च लोके पदार्थास्त एव वेदेऽपि ; अतः कथमर्थान्यत्वम् ?**

**अत्र चोदयति**—किमिदं प्रत्युक्तं पुनरुच्यते ? **कथं प्रत्युक्तं पुनरुच्यते ? कथं प्रत्युक्तमित्यत्राऽऽह**—परस्परान्वयो हि पदार्थानां वाक्यार्थ इत्युक्तम्, **न पदार्थमात्रं वाक्यार्थः । किं तर्हि ? अन्वयः ।** तस्मात्पदपदार्थप्रत्यभिज्ञानं नाऽन्वये हेतुः । **कामं पदैः पदार्थमात्रमवबोध्यताम् ; अन्वयस्य किमायातम् ? ननु चाऽन्वयो लाक्षणिको भवतु ; पदं हि पदार्थमात्रे व्युत्पन्नं पदार्थमात्रं बोधयिष्यति ; स च पदार्थोऽन्वयमात्मनो लक्षयति ; तेनाऽन्वयः शाब्दो भविष्यति । तत्राऽऽह**-प्रमाणान्तरं च नाऽस्त्यस्मिन् प्रयुक्तमित्युक्तम । **लक्षणा हि ज्ञाते तात्पर्ये भवति ; न च 'अन्वये प्रयुक्तमेतत्पदम्' इत्यत्राऽऽशे प्रमाणमस्ति । नन्वानर्थक्यमेवाऽनन्वये, तेनाऽन्वयपरतेति । तदयुक्तम ; वेदेनाऽर्थवता भवितव्यमिति प्रमाणाभावात् । अपि चाऽन्वये लक्ष्यमाणेऽपि कोऽन्वयः केन पदार्थेन लक्ष्यतामित्यत्राऽपि नाऽस्ति प्रमाणम् ।** (१)अतः प्रमाणशून्यो वैदिकोऽन्वयो निर्बीजः ।

**अत्राऽऽह राद्धान्ती**-पदपदार्थानभिज्ञो मातृप्रियो भवान् । **यो मातृस्नेहानुबन्धेन गुरुकुले न चिरमुषितः** । कथमनभिज्ञः ? **उत्तरमाह**—पदार्थास्तावन्नाव्यतिषक्ताः क्वचिदुपलभ्यन्ते, अन्ततोऽस्त्यर्थेन । **व्यतिषङ्गोऽन्योन्यसम्बन्धः**,

१. ततः प्रयोगशून्योऽन्वय इति मूलसम्मतः पाठः ।

क्वचिदुपलभ्यन्ते, अन्ततोऽस्त्यर्थेन । ततः किम् ? इदं ततः । तत्प्रतिपत्तये हि शब्दार्थव्यवहारः । व्यवहारे च यथाव्यतिषङ्ग-

तद्वन्तोऽन्योन्यसम्बद्धाः सर्वावस्थासु पदार्था उपलभ्यन्ते । यत्राऽप्य-र्थान्तरं नाऽस्ति, तत्राऽप्यन्ततोऽस्त्यर्थेन व्यतिषक्ताः । यदि वस्तुस्वभावतः पदार्थान्तरव्यतिषक्ताः, ततः किम् ? न हि तावता शब्देन व्यतिषक्ता एवाऽभिधातव्या इति भावः । उत्तरम्—इदं ततः, व्यतिषिक्ता एवाऽभिधेया इति । कुतः ? तत्प्रतिपत्तये हि शब्दार्थव्यवहारः । यतः तथावस्थितमेव वस्तु शब्देन वाच्यम्, न पुनरन्यथाभूतम, अतोऽन्विता एवाभिधेयाः, स्वभावतोऽन्वितत्वात् ।

ननु च न वस्तुस्वभावोऽन्विताभिधानम्, किं तर्हि ? व्यवहारे आवापोद्धाराभ्याम् । तौ च स्वरूपमात्र एव सम्भवतः, न पुनर्व्यतिषक्ते; व्यतिषक्तान्तरव्यभिचारेण तद्व्यतिषङ्गव्यभिचारात् । अपि च व्यतिषक्ताभिधानेऽङ्गीक्रियमाणे शक्तिकल्पनागौरवम् । किञ्च किं सामान्येन व्यतिषक्तमभिधीयते विशेषेण वा? आद्ये कल्पे वृथाभिधानमिदम्; अर्थसामर्थ्येनाऽपि तत्सिद्धेः । द्वितीये तु विशेषाणामानन्त्येन सम्बन्धग्रहणाशक्तिः । अगृहीतसम्बन्धस्य वाचकत्वे प्रथमश्रवणेऽपि यत्किञ्चिदर्थप्रतीतिप्रसङ्गः ।

किञ्च किमभिहितेन विशेषेण तद्व्यतिषक्तमभिधीयते, अनभिहितेन वा ? अभिहितपक्षे इतरेतराश्रयम्, द्वितीयमपि पदमभिहितार्थान्तरव्यतिषक्ताभिधायकतया इतर(१)पदाभिधानमाश्रयतीति प्रसक्तं दुरुत्तरमितरेतराश्रयम् । अनभिहितपक्षे पदान्तरप्रयोगवैयर्थ्यम् । अत एव केचिदभिहितानां पदार्थानामेवाऽन्योन्यान्वयबोधकतामभ्युपगच्छन्ति । ते हि मन्यते—आवापोद्धाराभ्यां वृद्धव्यवहारे (२)पदानि स्वरूपमात्रेणाऽर्थानभिदधते; तेऽर्थाः परस्परमपेक्षासन्निधियोग्यताभिरुपसंस्कृता अदृष्टमत्राऽन्योन्यान्वयमवगमयन्ति । न च तत्र सम्बन्धग्रहणाशक्तिपर्यनुयोगः, गृहीतसम्बन्धपदप्रतिपादितानामगृहीतसम्बन्धानामेव पदार्थानामन्वयावबोधकत्वदर्शनात् अभिनवकविरचितेषु । वैदिकेषु च वाक्येषु प्रतीतिं प्रति विवादाभावादिति ।

तत्राऽऽह—व्यवहारे च यथाव्यतिषङ्गमेवाऽऽवापोद्धारौ । अस्याऽर्थः—वृद्धव्यवहारे च यथाव्यतिषङ्गं व्यतिषङ्गमनतिक्रम्य आवापोद्धारौ । तथा

१. पक्षाभिधानमिति. क. पु. २. पदं स्वरूपमात्रेणाऽर्थमभिधत्त इति. क. पु.

हि—'गामानय' इत्यानयत्यन्वितस्यैव गोरावापः 'महिषमानय' इति च तदन्वितस्यैवोद्धारः; तेनाऽन्वित एव शब्दस्य सामर्थ्यमवसीयते। तच्च द्विधा सम्भवति—साक्षाद्वाऽभिधानेन, पदार्थप्रतिपत्त्यवान्तरव्यवधानेन वेति सम्प्रधारणीयम्। न तत्र साक्षात्सम्भवे प्रणाडीसमाश्रयणमुचितमित्यन्विताभिधानमेव निर्णीयते। न च सम्बन्धग्रहणाशक्तिः, उपाधिविशेषाश्रयणेन सुकरत्वात्; आकाङ्क्षासन्निधानोपस्थापितान्वययोग्यार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनि पदानीति व्युत्पत्तिपरिग्रहे न किञ्चिदनुपपन्नम्। योऽपि चाऽभिहितान्वयवादी, सोऽपि पदार्थेषु न विधिमिममतिवर्तते। न च शक्तिकल्पनागौरवम्, पदार्थेष्वप्यपरिहार्यत्वाच्छक्तिकल्पनायाः।

ननु च दृष्टैव पदार्थानां शक्तिः। तथा हि—अव्यक्तगुणिविशेषं श्वैतिमानं चक्षुषा परिच्छिन्दन् हेषया चाऽश्वत्वमनुमिमानः पद(१)निक्षेपशब्देन च गन्तारं परिकल्पयन् 'श्वेतोऽश्वो गच्छति' इति प्रतिपद्यते। तत्र 'श्वैतिमा' 'अश्वः' 'गन्ता' इति पदार्थत्रयमन्योन्यान्वयमवगमयतीति।

तदनुपपन्नम्; अनुमानतो हि हेषयाऽश्वत्वमनुमीयमानं हेषमाणपुरोवर्तिद्रव्यगतमेवाऽनुमीयते, न स्वतन्त्रम्। यत्रैव हि लिङ्गं तत्रैव लिङ्गिनमनुमापयति। यस्य पुनरपादानदेशविभ्रमो हेषायाः, असावश्वत्वं प्रतिपद्यमानोऽपि न विशेषमवधारयति। योऽपि पारिशेष्याद्विशेषमवगच्छति, सोऽप्यर्थापत्तेर्विशेषमवगच्छतीति न पदार्थमात्रस्य क्वचिदन्वयबोधकत्वम्। अपि च यदि श्वैतिमादयः प्रमाणान्तरपरिच्छिन्नाः परस्परान्वयबोधिनः, तदा(२) प्रमाणान्तरापातः, तस्याऽशाब्दत्वात्; शब्दप्रतिपादितपदार्थपूर्वकं वाक्यार्थज्ञानं शाब्दम्, नाऽशब्दपूर्वकमपीति। अपि च प्रथमोपनिपातिनि शब्द एव शक्तिः कल्प्यताम्, किमिति तं परित्यज्य पदार्थं यावत् गम्यते?

किञ्च पदस्याऽभिधानशक्तिस्तावदविवादैव; तत्रैवाऽतिरेकः कल्पयितुं युक्तः; न पुनः पदार्थेषु शक्तिकल्पना, धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लाघवात्। यच्चेदमिह इतरेतराश्रयत्वं चोदितम्, तदप्येवं निरसनीयम्। न पदमात्रात् केवलादेवाऽर्थावगमः; किन्तु यावन्ति पदानि वाक्ये, तावन्ति श्रुत्वा न्यायानुसारेण वचनव्यक्तिविशेषमवसायाऽर्थोऽवगम्यते। तत्र पदेषु प्रथमश्रुतेषु पदार्था अन्विता एव स्मर्यन्ते यथा पदार्थदर्शने पदम्। अन्वितेऽपि ह्यभिधीयमाने स्वरूपं नाऽपैत्येव; तेन शक्नोति

१. विक्षेपेति. क. पु. २. प्रमाणान्तरापत्तारेति. क. पु.

मेवाऽऽवापोद्धारौ । तस्मान्न व्यतिषङ्गाभिधानम्, व्यतिषक्ततोऽवगतेर्व्यतिषङ्गस्य ।

किमेवं भविष्यति ? नाऽनन्विताभिधायी शब्द उक्तो भविष्यति । ततश्च कार्याभिधायिता लोके नियोगस्याऽवगता । (१)"आ-

---

तया प्रत्यासत्त्या तत्स्वरूपमात्रं परं स्मारयितुम् । तत्र स्मृतिसन्निहितपदार्थान्वितस्वार्थं पदमभिधत्त इति नेतरेतराश्रयत्वम् । स्मरणे हि निरपेक्षत्वात् पदार्था अपि स्मृता एवाऽन्योन्यान्वयमवगमयन्ति । तदाहुः—

"तेऽपि नैवास्मृता यस्माद्वाक्यार्थं गमयन्ति नः ।
तस्मात्तत्स्मरणेष्वेव संहतेषु प्रमाणता ॥" इति ।

तदिदं सर्वमुक्तमस्माभिर्वाक्यार्थमातृकायामेव । यतो यथाव्यतिषङ्गमेवावापोद्धारौ, तस्माद्व्यतिषक्ताभिधानमेवेदं पदम् ।

नन्वेवं व्यतिषङ्गमपि किमिति नाऽभिधत्ते तत्राऽऽह—न व्यतिषङ्गाभिधानम् व्यतिषक्ततोऽवगतेर्व्यतिषङ्गस्य । व्यतिषक्तो हि व्यतिषङ्गमप्रतिपद्यमानेन न शक्यते प्रतिपत्तुम्, यथा व्यक्तिराकृतिरिति व्यतिषक्ततो व्यतिषङ्गावगतेर्न व्यतिषङ्गाभिधानं पदम् ।

ननु यदि व्यतिषक्ताभिधानं पदम्, किमेवं भविष्यति ? नाऽनन्विताभिधायी शब्द उक्तो भवति (२)न भवत्वनन्विताभिधायी, तथाऽपि किमित्याह–ततश्च कार्याभिधायिता लोके नियोगस्याऽवगता । अस्याऽर्थः–आचार्यादिवाक्येषु 'देवदत्त समिधमाहर' इत्यादिषु प्रवर्तमाने देवदत्ते पार्श्वस्थ एवमवधारयति—बुद्धिपूर्विकेयमस्य प्रवृत्तिः यथाऽहं बुद्ध्वा प्रवृत्तः तदयमपि, मदविशेषात्; अहं च न क्रियामात्रावगमात् प्रवृत्तः, नाऽपि फलमात्रावगमात्, नाऽपि फलसाधनत्वावगमात्, किन्तु कार्यावगमात्; (३)स्तनपानादिकाऽपि क्रिया यावन्मया कार्यतया नाऽवगता, तावदहं न प्रवृत्तः; न च या श्रेयःसाधनता, सैव कार्यता; श्रेयः प्रति साधनत्वमन्यत्, अन्यच्च कृतिं पुरुषप्रयत्नं प्रति प्राधान्यं साध्यत्वलक्षणं कार्यत्वम्; क्लेशात्मनस्तु कर्मणः फलसाधनत्वानुविधायिनी कार्यतेति मन्दा न भेदं प्रतिपन्नवन्तः; तथा सुखस्य फलसाधनतां विना कार्यतावगतिरस्ति; अतः फलसाधनतातिरिक्तकार्यबोधात्प्रवृत्तिर्ममेति देवदत्तोऽपि तदवगमादेव प्रवर्तते—इति कल्पयति ।

---

१. शा. भा. ३. ९. २. भवत्वनन्विताभिधायीति. क. पु. ३. अन्नपानादिकेति. क. पु.

चार्यचोदितः करोमि "—इति हि दर्शितम् ।

ननु च प्रेषणादयोऽप्यवगम्यन्ते लोके । उपायो हि ते, न

---

तदवगमश्चाऽस्य शब्दानन्तरं भवच्छब्दनिबन्धन एवेति कार्याभिधायितां लिङ्शब्दस्य कल्पयति । (१)तच्च कार्यमन्वितमभिधेयमिति स्थिते "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादिषु वाक्येषु षष्ठाद्यराद्धान्तानुसारेण स्वर्गकामपदेन नियोज्यतया स्वर्गकामः समर्पणीय इति स्थितम् । यश्च कार्यमवबुध्यते, स नियोज्यः; स्वर्गकामस्य च तस्मिन्नेव कार्ये बोद्धृतयाऽन्वयः, यदेव तस्य काम्यमानसाधनतामनुभवितुं क्षमते । न च क्रिया क्षणभङ्गिनी कालान्तरभाविनि फले हेतुर्भवति; तेन सा कार्यतया नियोज्येन सह नाऽन्वीयते; यत्तु कालान्तरस्थायि कार्यम् , तदेव तेन सहाऽन्वयं गन्तुमर्हतीति क्रियातिरेकि मानान्तरावेद्यमेव लिङादयः कार्यमभिदधति । तच्च मानान्तरापूर्वत्वादपूर्वमित्युच्यते ।

ननु तस्याऽपि कार्यस्य कुतः सिद्धिः ? यागादेरिति चेत्, अनन्तरभाविता तर्हि फलस्य प्रसक्ता, क्रियानन्तरभाविनस्तस्य फलहेतुत्वात् । उच्यते—अनन्तरभावित्वेऽपि तस्य न फलमनन्तरं भविष्यति, सहकारिव्यपेक्षया विलम्बनोपपत्तेः । न च सहकारिव्यपेक्षायां कारणभावहानिः । किं तत्सहकारीति चेत्, देशकालादिकमिति ब्रूमः । न च तस्य विशेषज्ञानमन्तरेण किञ्चित् दुष्यति । न च फलजनकतया गुणभावादपूर्वस्य वाक्यार्थत्वहानिः, स्वानुगुणनियोज्यलाभाय फलानुकूलतावलम्बनात्; यथा आत्मन एव संनिदधानः स्वामी गर्भदासस्योपकरोति, तद्वदेतदपि । ततश्चाऽन्विताभिधाने स्थिते कार्याभिधायिता लोके नियोगस्य लिङादेरवगतेति । अतो नियोगाभिधानम् इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । नियोगशब्देन क्रियाव्यतिरिक्तमपूर्वं कार्यतया आत्मनि पुरुषं नियुञ्जानमुच्यते । न चैवं वेदत एव व्युत्पत्तिः, लोके व्युत्पत्तेरेव वेदवाक्यानुसारेणाऽपूर्वपर्यन्ततावगमात् । ननु न लोके कार्याभिधायिता लिङादेरस्तीत्यत्राऽऽह—"आचार्यचोदितः करोमि" इति हि दर्शितम् । चोदितः प्रवर्तितः कार्यमवबोधित इत्युच्यते ; नाऽन्यथा चेतनः प्रवर्तयितुं शक्यते यतः ।

ननु च प्रेषणादयोऽप्यवगम्यन्ते लोके । तत्कथं कार्याभिधायित्वमेव लि-

---

१. तत इति. क. पु.

शब्दार्थाः । (१)केन पुनरमी उपाधयो नाम ? उपाधयो हि तटस्थाः प्रयोगदर्शनमात्राच्छब्दार्थं विशेषेऽवस्थापयन्ति, यथा दृतिहर्यभिधेयस्य पशुत्वम् । एवमसौ नियोगः समहीनज्यायोभिः प्रयुज्यमानः प्रेषणादिव्यपदेशं लभते । प्रवर्तकत्वं तु शब्दार्थः, सर्वत्राऽपरित्यागात् । अतो नियोगाभिधानमिदम् । नियोगाभिधाने च सति(२) तत्साधनव्यतिषङ्गोऽवगम्यते । साधनाभिधाने च साध्यव्यतिषङ्गः । अत इदमुक्तम्-तद्भूतानां आत्मीयेष्वर्थेषु व्यवस्थितानां व्यतिषङ्गावगतेर्निमित्तत्वमुपपद्यत इति ।

ननु च प्रयोगे सत्येतद्युक्तं वक्तुम् । केन वाक्तमप्रयोगे सतीति ? एवंभूतेषु हि दृष्टो लौकिकः प्रयोगः; वैदिका अपि त एव ।

---

ङ्गादिरित्यर्थः । परिहरति—उपाधयो हि ते, न शब्दार्थाः । एतदेव विवरीतुं पृच्छति—केन पुनरमी उपाधयो नाम ? उत्तरम्—उपाधयो हि तटस्थाः प्रयोगदर्शनमात्राच्छब्दार्थं विशेषेऽवस्थापयन्ति । यथा दृतिहर्यभिधेयस्य पशुत्वम् । अस्याऽर्थः—उपाधयस्ते भण्यन्ते, ये तटस्था अभिधानाननुप्रवेशिनः सन्तः शब्दार्थान् विशेषेऽवस्थापयन्ति ; यथा दृतिहरिशब्देन योऽभिधीयते तस्य दृतिहरिशब्दाभिधाने पशुत्वमुपाधिः । हरणक्रिया यदा पशुसम्बन्धिनी तदा तस्याः कर्ता दृतिहरिरित्युच्यते । एवमसौ लिङ्गादिः समहीनज्यायोभिः प्रयोक्तृभिः प्रयुज्यमानः प्रेषणादिव्यपदेशं लभते ; लिङाद्यर्थश्च समहीनज्यायोभिः प्रयुज्यमानः प्रेषणादिरित्युच्यते । प्रवर्तकत्वं तु कार्यत्वं शब्दार्थः ; सर्वत्र समहीनज्यायःप्रयोगे, अपरित्यागादव्यभिचारात् स्यात् ; अव्यभिचारी च शब्दार्थः । अतो नियोगाभिधानमिति । इदं पूर्वमेव व्याख्यानम् । नियोगाभिधाने च सति तत्साधनव्यतिषङ्गोऽवगम्यते । नियोगे चाऽपूर्वे साधनान्वितेऽभिधीयमानेऽर्थात् साधनव्यतिषङ्गोऽवगम्यते । साधनाभिधाने च यागादौ साधने साध्यान्वितेऽभिधीयमानेऽर्थात् साध्यव्यतिषङ्गोऽवगम्यते । यत एवं व्यतिषङ्गोऽर्थादवगम्यते, अत इदमुक्तम्—तद्भूतानामात्मीयेष्वर्थेषु स्थितानां व्यतिषक्ताभिधायिनां व्यतिषङ्गावगमनिमित्तत्वमुपपद्यत इति ।

ननु च प्रयोगे सत्येतद्युक्तं वक्तुम् । अस्याऽर्थः—यद्यपूर्वान्वितेषु प्रयोगो दृष्टः स्यात्, तदैतद्युक्तं वक्तुम ; न तु सोऽस्ति । परिहरति—केन वो-

१. केपुनर्मीति. क. पु.  २ साध्यसाधनेति. क. पु.

अतस्तथाभूतेष्वेवाऽयं प्रयोगः । एवं तर्हि निमित्ततो नैमित्तिकाव-
वगतिः ।

मन्द ! मैवम् , कथनोपायोऽयम् ; न ह्यन्वितोऽन्वयशून्यः शक्यते प्रतिपत्तुम् । त एतेऽन्विताः पदार्थाः; एषामभिधानानि पदानि; तदिदं वाक्यपदीयम् । अन्यथा ह्यवगम्यमानः पदपदार्थविवेकोऽपह्नुतो भवति, अविद्यमानः प्रतिपन्नः । तस्मान्न कार्यतस्तावद्वाक्यवाक्यार्थयोः पदपदार्थाभ्यामन्यत्वं कल्पयितुं क्षमा

---

क्षमप्रयोगे मन्यते ? एवंभूतेषु हि लौकिकः प्रयोगो दृष्टः ; वैदिका अपि त एव ; अतस्तथाभूतेष्वेवाऽयं प्रयोगः । लोके हि कार्यान्विताभिधायितया पदानि व्युत्पन्नानि; तेन वेदेऽपि कार्यान्विता एव पदैः पदार्था वक्तव्याः; लिङादिभिरपि पदार्थान्वितमेव कार्यं वक्तव्यमिति निश्चिते पदान्वययोग्यतया क्रियाव्यतिरिक्तकार्याभिधानमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । तस्मादपूर्वमेवाऽन्वितमभिधीयते लिङादिभिः । यद्दि व्यतिषक्ततो व्यतिषङ्गावगतिः, एवं तर्हि निमित्ततो व्यतिषक्तात् नैमित्तिकस्य (१)व्यतिषङ्गावगतिः । न च व्यतिषङ्गमप्रतीयत व्यतिषक्तमवैति ; तत्कथं ततो व्यतिषङ्गावगतिरिति ।

उत्तरम्—मन्द ! मैवम् ; कथनोपायोऽयम कथनप्रकारोऽयम् । एवं कथयितव्यम्–व्यतिषक्त एवाऽन्यथा प्रत्येतुं न शक्यते व्यतिषङ्गमप्रतीत्येति । तेन व्यतिषक्तस्याऽभिधाने(२) व्यतिषङ्गोऽप्यवगम्यत इति दर्शयितु व्यतिषक्तस्य निमित्तत्वमुच्यते । कस्मात् पुनरेवमुच्यते ? यावता व्यतिषक्तप्रतीत्युत्तरकालत्वं किमिति नाङ्गीक्रियते इत्यत्राऽऽह–न ह्यन्वितोऽन्वयशून्यः शक्यते प्रत्येतुम् । एवं स्वमतं स्थापयित्वा वैयाकरणमतं निराकुर्वन्नाह—न एतेऽन्विताः पदार्थाः एषामभिधानानि पदानि; तदिदं वाक्यपदीयम् सूत्रम्—अन्विताभिधायीनि पदानि, न पुनरर्थावच्छेदशून्यानि; पदान्येव च वाक्यम् , न पदातिरेकीति । वाक्यपदं अधिकृत्य कृतं वाक्यपदीयम्(३) "शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्व"इति छः। अन्यथा यद्येवंविधाः पदार्थाः पदानि च नाऽऽश्रीयेरन् , तदा अवगम्यमानः पदपदार्थविभागोऽपह्नुतो भवति, अविद्यमानश्च प्रतिपन्नः स्यात् । उपसंहरति—तस्मान्न कार्यतो वाक्या

---

१. व्यतिषङ्गस्येति. क. पु. २. प्रवृत्तात् व्यतिषङ्गोऽपीति. क. पु.

३. पा. सू. ४. ३. ८८.

(१)प्रज्ञा । प्रत्यक्षतस्तु भेदावगमान्नाऽस्त्येकत्वमित्युक्तम् । अतः **क्रियार्थेन समाम्नायः** ।

(२)ननु च नाऽवश्यं क्रियार्थेनैवाऽऽम्नानं लोके । अस्ति तावत् क्रियार्थता वेदे; तद्विषयमिदमधिकरणं भविष्यति । किं न लौकिकविषयमिदमधिकरणम् ? किं वा मन्यते भवान् ? न्यायाभिधानसाम्यात् सर्वत्रेति मन्यामहे । भवतु सर्वत्र ।

ननु च क्रियार्थेन—इत्यव्यापकम् । व्यवहारक्रियैवेयं क्रियेति मत्वा शाम्यतु भवान् । अतः सिद्धम् "अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्"

---

र्थप्रतिपत्तिलक्षणात् वाक्यवाक्यार्थयोः पदपदार्थाभ्यामन्यत्वं कल्पितं सा प्रज्ञा; पदान्येवाऽन्विताभिधायीनि; वाक्यम् पदार्था एवाऽन्विता अभिधीयमाना वाक्यार्थः ।

अथ कस्मादेकं वाक्यमेकश्च वाक्यार्थः उच्यते—प्रत्ययस्याऽर्थस्य प्रधानत्वात् स एवाऽर्थान्तरान्वितः प्रतिपाद्यत इत्येको वाक्यार्थः तदेकप्रतिपत्तिकारकत्वाच्चैकं वाक्यम् । ननु मा नाम कार्यत एकवाक्यत्वं भवतु, प्रत्यक्षतस्तु किमिति न भवतीत्यत आऽऽह—प्रत्यक्षतस्तु वर्णपदभेदावगमान्नाऽस्त्येकत्वमित्युक्तं स्फोटनिराकरणप्रसङ्गेऽपि । एतौ वाक्यवाक्यार्थावगती प्रामाणिकौ, अतः क्रियार्थेन समाम्नायः वेदानाम् ।

क्रियार्थेनेत्यत्र भावार्थाधिकरणवत् क्रियाशब्देन नियोग एवोक्त इति मत्वा चोदयति—ननु च नाऽवश्यं क्रियार्थेनैवाऽऽम्नानं लोके । यानि तावत् वेदमूलानि वचांसि, भवतु तत्र क्रियार्थेनाऽऽम्नानम्; यानि पुनः प्रमाणान्तरावगतार्थविषयाणि तानि न नियोगं बोधयन्ति, तस्य प्रमाणान्तरानधिगमनीयत्वात् । एकदेशी परिहरति—अस्ति तावत् क्रियार्थता वेदे; तद्विषयमिदमधिकरणं भविष्यति । चोदक आह—किं न लौकिकविषयमिदमधिकरणम् ? येनैवं व्याख्यायते । एकदेश्येवाह—किं वा मन्यते भवान् ? येनाऽस्माननुपालभते । चोदक आह—न्यायाभिधान(३)साम्यात् सर्वत्रेति मन्यामहे । यो न्यायोऽभिहितोऽन्विताभिधानलक्षणः, स लोके वेदे च सम इति हेतोः सर्वत्रेदमधिकरणमिति । परमसिद्धान्ती ब्रूते—भवतु सर्वत्र ।

चोदक आह—ननु च क्रियार्थेनेत्यव्यापकमिति । सिद्धान्त्याह—व्यवहारक्रियैवेयं क्रियेति मत्वा शाम्यतु भवान् । नाऽत्र क्रियाशब्देन नियोगोऽभिहितः,

---

१. प्रत्यभिज्ञेति. क. पु.　२. ननु नैवाऽवश्यमिति. क. पु.　३. सामान्यादिति. क. पु.

इति वैदिकानां सनिमित्तत्वम् । (१)"तेष्वेव पदार्थेषु" इति अन्वितेष्वित्यर्थः । कुतः ? नानपेक्ष्य पदार्थान् पार्थगर्थ्येन वाक्यार्थः प्रतीयते । न चेत् प्रतीयते, कस्य वाक्यं प्रमाणतया कल्पयिष्यते ? ननु चाऽन्वयो न पदार्थः; स च वाक्यार्थो भविष्यति । अतश्चार्थाद्वाक्यमपि पदेभ्योऽन्यादिति गम्यते । (२)"नन्वर्थापत्तिः" इत्यनेनेदमुक्तम् । (३)"नन्न, अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्" इत्यन्विताभिधानेन कथितोऽस्यार्थः---अर्थापत्तिर्नाऽस्तीति ।

(४)"अपि चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतदवगम्यते; भवति हि कदाचिदियमवस्था(५) मानसादपचारादुच्चारितेभ्यो-

---

किं तु व्यवहाररूपाऽभिप्रेता । सा च लोके सर्वत्राऽस्तीति व्यापकम् । उपसंहरति–अतः सिद्धम्–"अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्"इति वैदिकानां अर्थानां सनिमित्तत्वम् । यदि ह्यर्थस्याऽन्वयरूपस्य पदार्था न निमित्तं भवेयुः, तदा वाक्यं नाम कार्यगम्यमेकं कल्प्येत ; तस्मिंश्च निर्भागे कल्प्ये निर्निमित्ता वाक्यार्थावगतिः स्यात् ; यदा त्वन्विता एवाऽन्वयस्य निमित्तम्, तदा सविभागं वाक्यं भवति ; ततश्च व्युत्पत्तिसम्भवात् सनिमित्ता वेदवाक्यार्थावगतिः । "तेष्वेव पदार्थेषु" इत्येतत्तु भाष्यं व्याचष्टे –"तेष्वेव पदार्थेषु" अन्वितेष्वित्यर्थः । अत्र भाष्यकारेणोक्तम्—"तेष्वेव पदार्थेषु वर्तमानानि पदानि वाक्यार्थमवगमयन्ति" इति ; तत्र पृच्छति—कुत इति । उत्तरम—नाऽनपेक्ष्य पदार्थान् पार्थगर्थ्येन वाक्यार्थः प्रतीयते । अन्विता एव पदार्था वाक्यार्थो यतः । न चेत्प्रतीयेत कस्य वाक्यं प्रमाणतया कल्पयिष्यते ? ननु चाऽन्विते पदार्थेऽङ्गीकृतेऽन्वयो न पदार्थः; स वाक्यार्थो वाक्यस्य प्रमेयो भविष्यति । अतश्चाऽर्थाद्वाक्यमपि पदेभ्योऽन्यदवगम्यत इति । इदं "नन्वर्थापत्तिः" इत्यनेन भाष्येणोक्तम् । परिहरति–"तन्न; अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्" पदार्थस्याऽन्वितस्याऽन्वयनिमित्तत्वादित्यभिधानेन वर्णितोऽस्य ग्रन्थस्याऽर्थः–अर्थापत्तिर्नाऽस्तीत्येवंरूपः ।

अपि चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतदवगम्यते; भवति हि कदाचिदियमवस्था मानसादप-

---

१. शा. भा. २४. ३१. २. शा. भा. २५. ५. ३. शा. भा. २५. ६.
४. शा. भा. २५. १६.

५ मानसादप्याघातात् यदुच्चरितेभ्योऽपि पदेभ्यो यदा न पदार्था अवधार्यन्ते तदानीं नियोगतो वाक्यार्थं नाऽवगच्छेयुः, यद्यस्याऽपार्थगर्थ्यमभविष्यत इति मुद्रितभाष्यसम्मतः पाठः । मानसादप्याघातात् उच्चरितेभ्योऽपि पदेभ्यो यदा पदार्था नाऽव-

ऽपि पदेभ्यो न पदार्था अवधार्यन्ते ; न तदानीं नियोगतो वाक्यार्थमवगच्छन्ति । न च नियोगतो वाक्यार्थं नाऽवगच्छेयुः, यद्यस्य पार्थगर्थ्यमभविष्यत् ; नियोगतस्तु नाऽवगच्छन्ति" इति । किमनेनाऽनुक्तमुक्तम् ? न खलु किञ्चित् ; प्रतिज्ञातार्थस्याऽनन्यत्वमेव ; तत्सिद्धये हेतुरुपन्यस्तः । कथम् ? यद्यसंसृष्टपदार्थ एव वाक्यार्थोऽवगम्यते, व्युत्पत्तिमात्रं पदार्थावगतिः ; कस्मात् व्युत्पत्त्यवमर्शशून्यमपि कदाचिज्ज्ञानं न भवति निरूढव्यवहारस्य, यथा धूमान्महानसादिप्रदेशावमर्शशून्यमग्निज्ञानम् ? न च वाक्यार्थे निरूढव्यवहारस्याऽप्येवंरूपाऽवगतिर्दृष्टा । अतो न निमित्ततया पदार्था अवगम्यन्ते । किं तर्हि ? नैमित्तिकतयैव ।

---

चारादुच्चरितेभ्योऽपि पदेभ्यो न पदार्था अवधार्यन्ते ; न तदानीं नियोगतो वाक्यार्थमवगच्छन्ति; न च नियोगतो वाक्यार्थं नाऽवगच्छेयुः, यद्यस्य पार्थगर्थ्यमभविष्यत् ; नियोगतस्तु नाऽवगच्छन्ति" इति(1) **भाष्यमनुभाषितम् ; आक्षिपति**-किमनेनाऽनुक्तमुक्तम्? **समर्थयते**—न खलु किञ्चित् अनुक्तमुक्तम् , कस्मात् प्रतिज्ञातार्थस्य वाक्यार्थस्य पदार्थाभेदलक्षणस्याऽनन्यत्वमेव । **किन्तु** तत्सिद्धये **प्रतिज्ञातार्थसिद्धये** हेतुरयमुपन्यस्तः । कथमुपन्यस्तः ? **इत्थमुपन्यस्तः**—यद्यसंसृष्टपदार्थ एव वाक्यार्थोऽवगम्यते, व्युत्पत्तिमात्रं पदार्थावगतिः ; कस्मात् व्युत्पत्त्यवमर्शशून्यमपि कदाचिज्ज्ञानं न भवति निरूढव्यवहारस्य, यथा धूमान्महानसादिप्रदेशावमर्शशून्यमग्निज्ञानम् ? **अस्याऽर्थः**—ये पदार्थेभ्यो भिन्नं वाक्यार्थं मन्यन्ते तान् प्रतीदमुच्यते । यद्यसंसृष्टपदार्थकः असंसृष्टाः पदार्था यस्मिन् वाक्यार्थे प्रधानभूते नियोगे सोऽसंसृष्टपदार्थकः पदार्थान्वयरहितो वाक्यार्थोऽवगम्यते, व्युत्पत्तिमात्रं पदार्थावगतिः 'अस्य पदस्याऽयमर्थः' इति व्युत्पत्तिमात्रम् , तदा निरूढव्यवहारस्य कदाचित् व्युत्पत्त्यवमर्शशून्यमपि व्युत्पत्तिमपरामृश्याऽपि कस्मात् वाक्यार्थज्ञानं नोत्पद्यते, यथा धूमान्महानसादिप्रदेशात् व्युत्पन्नं सम्बन्धमपरामृश्याप्यग्निज्ञानं भवति ! न च वाक्यार्थे निरूढव्यवहारस्याऽप्येवंरूपावगतिर्दृष्टा । अतो न निमित्ततया पदार्था अवगम्यन्ते । किं तर्हि ? नैमित्तिकतयैव ।

---

धार्यन्ते, न तदा वाक्यार्थो गम्यते । अतः पदार्थाद्व्यतिरिच्यमानो वाक्यार्थः पदार्थनिमित्त इति निश्चीयत इत्यपि पाठभेदो दृश्यते । 1. भाष्यमाक्षिपतीति. क. पु. ।

त्वाच्च व्यवहारस्य अन्विताावगतिरेव तदर्थानाम् ; नाऽन्विततार्थाऽन्तरस्मरणम् , व्यवहारानङ्गत्वात् ।

तदिदमुक्तम्–"यश्चाऽर्थादर्थः, न स चोदनार्थः" इति । न चेदानीं तदविवक्षितमिति प्रतीयमानस्याऽपि शब्दात् अविवक्षितत्वं शक्यते वक्तुम् । गम्यते च शब्दान्निमित्तात् अशब्दार्थश्चेति किमिदम् ? शब्दान्तराभिधेयतया स्मरणात् , स्मृतेश्चाऽप्रामाण्यात् । अतः शब्दनिमित्तताऽपि भ्रान्तैरेवोदिता प्रत्यक्षादीनामिव स्मरणीये ।

---

अस्याऽर्थः—व्यवहारार्थं शब्दः प्रयुज्यते; व्यवहारश्चाऽन्विततार्थविषयः, तेन प्रयोगबलादन्वितार्थावगमकत्वमेव पदानाम् । यत्पुनरेतदनन्वितार्थज्ञानम् , तत्स्मरणम् ; न पुनः शब्दाभिधानजन्यम् , व्यवहारानङ्गत्वात् ; न ह्यनन्वितेन कश्चिदपि व्यवहारः क्रियते । एतदुक्तं भवति—शब्दश्रवणानन्तरं यदिदमन्वितार्थान्तरं पदार्थस्वरूपमात्रं बुद्धिस्थं भवति, सा स्मृतिरेव, यथा अर्थदर्शनात् पदस्मृतिः, तत्र च न शब्दस्याऽभिधानव्यापारः, तेन विनापि तदुपपत्तेः यथा अर्थो न शब्दस्याभिधाता, अथ च प्रतिसम्बन्धितया संस्कारोद्बोधकतया शब्दे स्मृतिं जनयति, तथा शब्दोऽप्यर्थ इति । तदत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तभाष्ययोरयमर्थः—श्रुत्यनन्तरभावित्वादनन्वितार्थावगतेरनन्वित एव पदार्थः श्रौतः; स न वाक्यानुरोधेन विशेषेऽन्वितेऽवस्थापयितुमर्हतीति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु-सत्यमनन्वितः प्रथमं प्रतीयते, तथाऽपि वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तावेव केवलेन पदार्थेन व्यवहाराभावादन्वित एव पदार्थे पदानां व्युत्पत्तिः; अनन्विताावगतिस्तु स्मरणमात्रमिति ।

तदिदमुक्तम्—"यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थः" इति । अभिधानव्यापारानपेक्षं यदनन्वितार्थस्य स्मरणम्, न स शब्दार्थ इति । नन्वनन्वितार्थः स्मर्यमाणो यद्यविवक्षितः, कथं तर्हि अन्वितो विवक्षित इत्यत्राह—न चेदानीं तत अनन्वितमर्थान्तरस्मरणम् अविवक्षितं व्यवहारानुपयोगित्वादित्येवतावता प्रतीयमानस्याऽपि शब्दात् अन्वितस्य व्यवहारोपयोगिनोऽप्यविवक्षितत्वं शक्यते वक्तुम् । अत्र चोदयति—गम्यते च शब्दान्निमित्तात् अशब्दार्थश्चेति किमिदम् ? यदेव शब्दादवगम्यते स शब्दार्थ इति स्मर्यमाणस्याऽपि शब्दार्थत्वमेव युक्तम् । परिहरति— शब्दान्तराभिधेयतया स्मरणात् , स्मृतेश्चाऽप्रामाण्यात् ; अतः शब्दनिमित्तताऽपि भ्रान्तैरेवोदिता प्रत्यक्षादीनामिव स्मरणीये ।

(१)"एवं च सति गुणान्तरप्रतिषेधो न शब्दार्थ"इति कल्पितनिमित्तपरिहारात् परिहृतम् ।(२)"अपि च प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयादिविभक्तिः"इति । अन्वितार्थमेव प्रातिपदिकं स्मरन्ति; यतः करणवाचिनः प्रातिपदिकात् तृतीयां विदधाति । विभक्तयश्च परस्परान्वयप्रतिपादिकाः । प्रयोगान्तरस्मृतस्याऽर्थस्याऽन्वयितां श्रुत्यैव दर्शयन्ति । अतोऽप्ययुक्ताऽ(३)पपत्तिरियम् । प्रत्युक्तमनुमानं 'कृतकत्वात्' इति वृद्धव्यवहारस्य निमित्ततोपपत्त्या । "अपि च"

---

सम्प्रयुक्ताद्वाक्यात्मकाच्छब्दाच्छब्दान्तरं पूर्ववाक्यं तदभिधेयतयैव स्मरणाच्च शब्दादवगम्यते ; न हि पूर्ववाक्यान्तर्गतपदाभिधेयतयैव वाक्यान्तरगतेन पदेनोच्यते । अपि च शब्दः प्रमाणभूतः कथमप्रमाणभूतां स्मृतिं जनयति ? अतः कल्पितनिमित्तताऽस्य भ्रान्तिर्नोदिता । परमार्थतस्तु शब्दोऽत्र निमित्तं न भवति; किन्तु शब्द(४)श्रवणादुद्बुद्धः संस्कार(५)एवैनां स्मृतिं जनयतीति यथा प्रत्यक्षादीनां करणानामर्थे निमित्तता न भवति, तथा शब्दस्याऽपि । "एवं च सति गुणान्तरप्रतिषेधो न शब्दार्थः" इति भाष्यमनुभाष्य व्याचष्टे—कल्पितनिमित्तपरिहारात् परिहृतम् । कल्पनानिर्मितनिमित्तः पदार्थः इति किल बौद्धा मन्यन्ते; तेषां मतेऽन्यापोहमात्रनिष्ठा श्रुतिः । अतश्च गुणान्तरप्रतिषेधः शुक्लशब्दस्याऽर्थ इति तदिदं निराकृतम् 'कल्पितनिमित्तं न भवति' इति कल्पनाग्रन्थे । "अपि च प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयादिविभक्तिः" इति भाष्यमनुभाष्य व्याचष्टे—अन्वितार्थमेव प्रातिपदिकं स्मरन्ति । यतो हेतोः करणवाचिनः प्रातिपदिकात्तृतीयां विभक्तिं विदधाति ; करणं च क्रियासम्बन्धि भवति ; अतश्च क्रियासम्बन्धित्वार्थप्रतिपादकं प्रातिपदिकमित्युक्तं भवति । विभक्तयश्च परस्परान्वयप्रतिपादिकाः । प्रयोगान्तरस्मृतस्याऽर्थस्य प्रयोगान्तरे यः प्रतिपन्नोऽर्थः स्मर्यते तस्य अन्वयितां श्रुत्यैव विदधाति ; तेनाऽन्वितस्यैव शब्देनाऽभिधीयत इति विभक्तय एवाऽत्र प्रमाणम् । अतोऽप्ययुक्तेयमुपपत्तिरियम् अनन्वितस्याऽविवक्षायाम् । प्रत्युक्तमनुमानं कृतकत्वादिति । यद्यत् कृतकं तत्कर्तृकम्, कृतकत्वाद्वेदोऽपि कृतकः— इति यदनुमानम् । तत् प्रत्युक्तं वृद्धव्यवहारस्य निमित्ततोपपत्त्या । "अपि

१. शा. भा. २५. २५ २. शा. भा. २५. २७.
३. उपपत्तिरियमविवक्षायामिति. क. पु. ४. ग्रहणादिति. क. पु.
५. एवैनामिति. क. पु.

चार्यचोदितः करोमि "—इति हि दर्शितम् ।

ननु च प्रेषणादयोऽप्यवगम्यन्ते लोके । उपाधयो हि ते, न

---

तदवगमश्चाऽस्य शब्दानन्तरं भवच्छब्दनिबन्धन एवेति कार्याभिधायितां लिङ्शब्दस्य कल्पयति । (१)तच्च कार्यमन्वितमभिधेयमिति स्थिते "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादिषु वाक्येषु षष्ठाद्यराद्धान्तानुसारेण स्वर्गकामपदेन नियोज्यतया स्वर्गकामः समर्पणीय इति स्थितम् । यश्च कार्यमवबुध्यते, स नियोज्यः; स्वर्गकामस्य च तस्मिन्नेव कार्ये बोद्धृतयाऽन्वयः, यदेव तस्य काम्यमानसाधनतामनुभवितुं क्षमते । न च क्रिया क्षणभङ्गिनी कालान्तरभाविनि फले हेतुर्भवति; तेन सा कार्यतया नियोज्येन सह नाऽन्वीयते; यत्तु कालान्तरस्थायि कार्यम् , तदेव तेन सहाऽन्वयं गन्तुमर्हतीति क्रियातिरेकि मानान्तरावेद्यमेव लिङादयः कार्यमभिदधति । तच्च मानान्तरापूर्वत्वादपूर्वमित्युच्यते ।

ननु तस्याऽपि कार्यस्य कुतः सिद्धिः ? यागादेरिति चेत्, अनन्तरभाविता तर्हि फलस्य प्रसक्ता, क्रियानन्तरभाविनस्तस्य फलहेतुत्वात् । उच्यते—अनन्तरभावित्वेऽपि तस्य न फलमनन्तरं भविष्यति, सहकारिव्यपेक्षया विलम्बनोपपत्तेः । न च सहकारिव्यपेक्षायां कारणभावहानिः । किं तत्सहकारीति चेत्, देशकालादिकमिति ब्रूमः । न च तस्य विशेषज्ञानमन्तरेण किञ्चित् दुष्यति । न च फलजनकतया गुणभावादपूर्वस्य वाक्यार्थत्वहानिः, स्वानुगुणनियोज्यलाभाय फलानुकूलतावलम्बनात्; यथा आत्मन एव संविदधानः स्वामी गर्भदासस्योपकरोति, तद्वदेतदपि । ततश्चाऽन्विताभिधाने स्थिते कार्याभिधायिता लोके नियोगस्य लिङादेरवगतेति । अतो नियोगाभिधानम् इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । नियोगशब्देन क्रियाव्यतिरिक्तमपूर्वं कार्यतया आत्मनि पुरुषं नियुञ्जानमुच्यते । न चैवं वेदत एव व्युत्पत्तिः, लोके व्युत्पत्तेरेव वेदवाक्यानुसारेणाऽपूर्वपर्यन्ततावगमात् । ननु न लोके कार्याभिधायिता लिङादेरस्तीत्यत्राऽऽह—"आचार्यचोदितः करोमि" इति हि दर्शितम् । चोदितः प्रवर्तितः कार्यमवबोधित इत्युच्यते ; नाऽन्यथा चेतनः प्रवर्तयितुं शक्यते यतः ।

ननु च प्रेषणादयोऽप्यवगम्यन्ते लोके । तत्कथं कार्याभिधायित्वमेव लि-

---

१. तत इति. क. पु.

शब्दार्थाः । (१)केन पुनरमी उपाधयो नाम ? उपाधयो हि तटस्थाः प्रयोगदर्शनमात्राच्छब्दार्थं विशेषेऽवस्थापयन्ति, यथा दृतिहर्यभिधेयस्य पशुत्वम् । एवमसौ नियोगः समहीनज्यायोभिः प्रयुज्यमानः प्रेषणादिव्यपदेशं लभते । प्रवर्तकत्वं तु शब्दार्थः, सर्वत्राऽपरित्यागात् । अतो नियोगाभिधानमिदम् । नियोगाभिधाने च सति(२) तत्साधनव्यतिषङ्गोऽवगम्यते । साधनाभिधाने च साध्यव्यतिषङ्गः । अत इदमुक्तम्-तद्भूतानां आत्मीयेष्वर्थेषु व्यवस्थितानां व्यतिषङ्गावगतेर्निमित्तत्वमुपपद्यत इति ।

ननु च प्रयोगे सत्येतद्युक्तं वक्तुम् । केन वोक्तमप्रयोगे सतीति ? एवंभूतेषु हि दृष्टो लौकिकः प्रयोगः; वैदिका अपि त एव ।

---

ङादेरित्यर्थः । परिहरति—उपाधयो हि ते, न शब्दार्थाः । एतदेव विवरीतुं पृच्छति—केन पुनरमी उपाधयो नाम ? उत्तरम्—उपाधयो हि तटस्थाः प्रयोगदर्शनमात्राच्छब्दार्थं विशेषेऽवस्थापयन्ति । यथा दृतिहर्यभिधेयस्य पशुत्वम् । अस्याऽर्थः—उपाधयस्ते भण्यन्ते, ये तटस्था अभिधानाननुप्रवेशिनः सन्तः शब्दार्थान् विशेषेऽवस्थापयन्ति ; यथा दृतिहरिशब्देन योऽभिधीयते तस्य दृतिहरिशब्दाभिधाने पशुत्वमुपाधिः । हरणक्रिया यदा पशुसम्बन्धिनी तदा तस्याः कर्ता दृतिहरिरित्युच्यते । एवमसौ लिङादिः समहीनज्यायोभिः प्रयोक्तृभिः प्रयुज्यमानः प्रेषणादिव्यपदेशं लभते ; लिङाद्यर्थश्च समहीनज्यायोभिः प्रयुज्यमानः प्रेषणादिरित्युच्यते । प्रवर्तकत्वं तु कार्यत्वं शब्दार्थः ; सर्वत्र समहीनज्यायःप्रयोगे, अपरित्यागादव्यभिचारात् स्यात् ; अव्यभिचारी च शब्दार्थः । अतो नियोगाभिधानमिति । इदं पूर्वमेव व्याख्यातम् । नियोगाभिधाने च सति तत्साधनव्यतिषङ्गोऽवगम्यते । नियोगे चाऽपूर्वे साधनान्वितेऽभिधीयमानेऽर्थात् साधनव्यतिषङ्गोऽवगम्यते । साधनाभिधाने च यागादौ साधने साध्यान्वितेऽभिधीयमानेऽर्थात् साध्यव्यतिषङ्गोऽवगम्यते । यत एवं व्यतिषङ्गोऽर्थादवगम्यते, अत इदमुक्तम्—तद्भूतानामात्मीयेष्वर्थेषु स्थितानां व्यतिषक्ताभिधायिनां व्यतिषङ्गावगमनिमित्तत्वमुपपद्यत इति ।

ननु च प्रयोगे सत्येतद्युक्तं वक्तुम् । अस्याऽर्थः—यद्यपूर्वान्वितेषु प्रयोगो दृष्टः स्यात्, तदैतद्युक्तं वक्तुम् ; न तु सोऽस्ति । परिहरति—केन वो-

---

१. केपुनरमीति. क. पु.    २. साध्यसाधनेति. क. पु.

अतस्तथाभूतेष्वेवाऽयं प्रयोगः । एवं तर्हि निमित्ततो नैमित्तिकाव-
वगतिः ।

मन्द ! मैवम्, कथनोपायोऽयम् ; न ह्यन्वितोऽन्वयशून्यः शक्यते प्रतिपत्तुम् । त एतेऽन्विताः पदार्थाः; एषामभिधानानि पदानि; तदिदं वाक्यपदीयम् ; अन्यथा ह्यवगम्यमानः पदपदार्थविवेकोऽपह्नुतो भवति, अविद्यमानः प्रतिपन्नः । तस्मान्न कार्यत-
स्तावद्वाक्यवाक्यार्थयोः पदपदार्थाभ्यामन्यत्वं कल्पयितुं क्षमा

---

क्तप्रयोगं मन्यते ? एवंभूतेषु हि लौकिकः प्रयोगो दृष्टः ; वैदिकः अपि त एव ; अत-
स्तथाभूतेष्ववाऽयं प्रयोगः । लोके हि कार्यान्विताभिधायितया पदानि व्युत्प-
न्नानि; तेन वेदेऽपि कार्यान्विता एव पदैः पदार्था वक्तव्याः; लिङादिभि-
रपि पदार्थान्वितमेव कार्यं वक्तव्यमिति निश्चिते पदान्वययोग्यतया क्रियाव्यतिरिक्तकार्यावगतिरिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । तस्मादपूर्वम-
वाऽन्वितमभिधीयते लिङादिभिः । यदि व्यतिषक्ततो व्यतिषङ्गावगतिः,
एवं तर्हि निमित्ततो व्यतिषक्ततो नैमित्तिकस्य (१)व्यतिषङ्गावगतिः । न च व्यतिषङ्गमप्रतीयन् व्यतिषक्तमवैति ; तत्कथं ततो व्यतिषङ्गावगति-
रिति ।

उत्तरम्—मन्द ! मैवम् ; कथनोपायोऽयम् कथनप्रकारोऽयम् । एवं कथ-
यितव्यम्—व्यतिषक्त एवाऽन्यथा प्रत्येतुं न शक्यते व्यतिषङ्गमप्रतीत्ये-
ति । तेन व्यतिषक्तस्याऽभिधाने(२) व्यतिषङ्गोऽप्यवगम्यत इति दर्शयितुं व्यतिषक्तस्य निमित्तत्वमुच्यते । कस्मात् पुनरेवमुच्यते ? यावता व्यतिषक्तप्रतीत्युत्तरकालतैव किमिति नाङ्गीक्रियते इत्यत्राऽऽह—न ह्यन्वि-
तोऽन्वयशून्यः शक्यते प्रत्येतुम् । एवं स्वमतं स्थापयित्वा वैयाकरणमतं निराकुर्वन्नाह—त एतेऽन्विताः पदार्थाः; एषामभिधानानि पदानि; तदिदं वाक्यप-
दीयम् सूत्रम्—अन्विताभिधायीनि पदानि, न पुनरर्थावच्छेदशून्यानि; पदान्येव च वाक्यम्, न पदातिरिक्तानि । वाक्यपदे अधिकृत्य कृतं वाक्यपदीयम्(३) "शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्व" इति छः । अन्यथा यद्येवंविधाः पदार्थाः पदानि च नाऽऽश्रीयेरन्, तदा अवगम्यमानः पदपदार्थविभागोऽपह्नुतो भवति, अविद्यमानश्च प्रतिपन्नः स्यात् । उपसंहरति—तस्मात् कार्यतो वाक्या

---

१. व्यतिषङ्गस्येति. क. पु. २. प्रवृत्तात् व्यतिषङ्गोऽपीति. क. पु.
३. पा. सू. ४. ३. २७.

(१)प्रज्ञा । प्रत्यक्षतस्तु भेदानवगमान्नाऽस्त्येकत्वमित्युक्तम् । अतः **क्रियार्थेन समाम्नायः** ।

(२)ननु च नाऽवश्यं क्रियार्थेनैवाऽऽम्नानं लोके । अस्ति तावत् क्रियार्थता वेदे; तद्विषयमिदमधिकरणं भविष्यति । किं न लौकिकविषयमिदमधिकरणम् ? किं वा मन्यते भवान् ? न्यायाभिधानसाम्यात् सर्वत्रेति मन्यामहे । भवतु सर्वत्र ।

ननु च क्रियार्थेन—इत्यव्यापकम् । व्यवहारक्रियैवेयं क्रियेति मत्वा शाम्यतु भवान् । अतः सिद्धम् "अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्"

---

र्थप्रतिपत्तिलक्षणात् वाक्यवाक्यार्थयोः पदपदार्थाभ्यामन्यत्वं तत्तावत् क्षमा प्रज्ञा; पदान्येवाऽन्विताभिधायीनि; वाक्यम् पदार्था एवाऽन्विता अभिधीयमाना वाक्यार्थः ।

अथ कस्मादेकं वाक्यमेकश्च वाक्यार्थः उच्यते—एकस्याऽर्थस्य प्रधानत्वात् स एवाऽर्थान्तरान्वितः प्रतिपाद्यत इत्येको वाक्यार्थः; तदेकप्रतिपत्तिकारकत्वाच्चैकं वाक्यम् । ननु मा नाम कार्यत एकवाक्यत्वं भवतु, प्रत्यक्षतस्तु किमिति न भवतीत्यत्राऽऽह—प्रत्यक्षतस्तु वर्णपदभेदावगमान्नाऽस्त्येकत्वमित्युक्तं स्फोटनिराकरणपर्वणि । एतौ वाक्यवाक्यार्थावगती प्रामाणिकी, अतः क्रियार्थेन समाम्नायः वेदानाम् ।

क्रियार्थेनेत्यत्र भावार्थाधिकरणवत् क्रियाशब्देन नियोग एवोक्त इति मत्वा चोदयति—ननु च नाऽवश्यं क्रियार्थेनैवाऽऽम्नानं लोके । यानि तावत् वेदमूलानि वचांसि, भवतु तत्र क्रियार्थेनाऽऽम्नानम्; यानि पुनः प्रमाणान्तरावगतार्थविषयाणि तानि न नियोगं बोधयन्ति, तस्य प्रमाणान्तरानधिगमनीयत्वात् । एकदेशी परिहरति—अस्ति तावत् क्रियार्थता वेदे; तद्विषयमिदमधिकरणं भविष्यति । चोदक आह—किं न लौकिकविषयमिदमधिकरणम् ? येनैवं व्याख्यायते । एकदेश्येवाह—किं वा मन्यते भवान् ? येनाऽस्मानुपालभते । चोदक आह—न्यायाभिधान(३)साम्यात् सर्वत्रेति मन्यामहे । यो न्यायोऽभिहितोऽन्विताभिधानलक्षणः, स लोके वेदे च सम इति हेतोः सर्वत्रेदमधिकरणमिति । परमराद्धान्ती ब्रूते—भवतु सर्वत्र ।

चोदक आह—ननु च क्रियार्थेनेत्यव्यापकमिति । राद्धान्त्याह—व्यवहारक्रियैवेयं क्रियेति मत्वा शाम्यतु भवान् । नाऽत्र क्रियाशब्देन नियोगोऽभिहितः,

---

१. प्रत्यभिज्ञेति. क. पु.  २. ननु नैवाऽऽम्नानमिति. क. पु.  ३. सामान्यादिति. क. पु.

इति वैदिकानां सनिमित्तत्वम् । (१)"तेष्वेव पदार्थेषु" इति अन्वितेष्वित्यर्थः । कुतः ? नानपेक्ष्य पदार्थान् पार्थगर्थ्येन वाक्यार्थः प्रतीयते । न चेत् प्रतीयते, कस्य वाक्यं प्रमाणतया कल्पयिष्यते ? ननु चाऽन्वयो न पदार्थः; स च वाक्यार्थो भविष्यति । अतश्चार्थाद्वाक्यमपि पदेभ्योऽन्यदिति गम्यते । (२)"नन्वर्थापत्तिः" इत्यनेनेदमुक्तम् । (३)"नन्न, अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्" इत्यन्विताभिधानेन कथितोऽस्यार्थः—अर्थापत्तिर्नाऽस्तीति ।

(४)"अपि चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतदवगम्यते; भवति हि कदाचिदियमवस्था(५) मानसादपचारादुच्चारितेभ्यो-

---

किं तु व्यवहाररूपाऽभिप्रेता । सा च लोके सर्वत्राऽस्तीति व्यापकम् । उपसंहरति—अतः सिद्धम्- "अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्" इति वैदिकानां अर्थानां सनिमित्तत्वम् । यदि ह्यर्थस्याऽन्वयरूपस्य पदार्था न निमित्तं भवेयुः, तदा वाक्यं नाम कार्यगम्यमेकं कल्प्येत ; तस्मिंश्च निर्भागे कल्प्ते निर्निमित्ता वाक्यार्थावगतिः स्यात् ; यदा त्वन्वितानां पदार्थानां अन्वयस्य निमित्तम्, तदा सविभागं वाक्यं भवति ; ततश्च व्युत्पत्तिसम्भवात् सनिमित्ता वेदवाक्यार्थावगतिः । "तेष्वेव पदार्थेषु" इत्येतत् भाष्यं व्याचष्टे —"तेष्वेव पदार्थेषु" अन्वितेष्वित्यर्थः । अत्र भाष्यकारेणोक्तम्—"तेष्वेव पदार्थेषु वर्तमानानि पदानि वाक्यार्थमवगमयन्ति" इति : तत्र पृच्छति—कुत इति । उत्तरम्—नाऽनपेक्ष्य पदार्थान् पार्थगर्थ्येन वाक्यार्थः प्रतीयते । अन्विता एव पदार्था वाक्यार्थो यतः । न चेत्प्रतीयेत कस्य वाक्यं प्रमाणतया कल्पयिष्यते ? ननु चाऽन्विते पदार्थेऽङ्गीकृतेऽन्वयो न पदार्थः; स वाक्यार्थो वाक्यस्य प्रमेयो भविष्यति । अतश्चार्थाद्वाक्यमपि पदेभ्योऽन्यदवगम्यत इति । इदं "नन्वर्थापत्तिः" इत्यनेन भाष्येणोक्तम् । परिहरति-"तन्न; अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्" पदार्थस्याऽन्वितस्याऽन्वयनिमित्तत्वादित्यभिधानेन वर्णितोऽस्य ग्रन्थस्याऽर्थः—अर्थापत्तिर्नाऽस्तीत्येवंरूपः ।

अपि चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतदवगम्यते; भवति हि कदाचिदियमवस्था मानसादप-

१. शा. भा. २४. ३१. २. शा. भा. २५. ५. ३. शा. भा. २५. ६.
४. शा. भा. २५. १६.

५ मानसादप्याघातात् यदुच्चारितेभ्योऽपि पदेभ्यो यदा न पदार्था अवधार्यन्ते तदानीं नियोगतो वाक्यार्थं नाऽवगच्छेयुः, यद्यस्याऽपार्थगर्थ्यमभविष्यत इति मुद्रितभाष्यसम्मतः पाठः । मानसादप्याघातात् उच्चारितेभ्योऽपि पदेभ्यो यदा पदार्था नाऽव-

ऽपि पदेभ्यो न पदार्था अवधार्यन्ते ; न तदानीं नियोगतो वाक्यार्थमवगच्छन्ति । न च नियोगतो वाक्यार्थं नाऽवगच्छेयुः, यद्यस्य पार्थगर्थ्यमभविष्यत् ; नियोगतस्तु नाऽवगच्छन्ति" इति । किमनेनाऽनुक्तमुक्तम् ? न खलु किञ्चित् ; प्रतिज्ञातार्थस्याऽनन्यत्वमेव ; तत्सिद्धये हेतुरुपन्यस्तः । कथम् ? यद्यसंसृष्टपदार्थ एव वाक्यार्थोऽवगम्यते, व्युत्पत्तिमात्रे पदार्थावगतिः ; कस्मात् व्युत्पत्त्यवमर्शशून्यमपि कदाचिज्ज्ञानं न भवति निरूढव्यवहारस्य, यथा धूमान्महानसादिप्रदेशावमर्शशून्यमग्निज्ञानम् ? न च वाक्यार्थे निरूढव्यवहारस्याऽप्येवंरूपाऽवगतिर्दृष्टा । अतो न निमित्ततया पदार्था अवधार्यन्ते ; किं तर्हि ? नैमित्तिकतयैव ।

---

चारादुच्चरितेभ्योऽपि पदेभ्यो न पदार्था अवधार्यन्ते ; न तदानीं नियोगतो वाक्यार्थमवगच्छन्ति; न च नियोगतो वाक्यार्थं नाऽवगच्छेयुः, यद्यस्य पार्थगर्थ्यमभविष्यत् ; नियोगतस्तु नाऽवगच्छन्ति' इति(१) **भाष्यमनुभाषितम्** ; आक्षिपति-किमनेनाऽनुक्तमुक्तम्? **समर्थयते**—न खलु किञ्चित् **अनुक्तमुक्तम्** , **कस्मात्** प्रतिज्ञातार्थस्य **वाक्यार्थस्य पदार्थाभेदलक्षणस्याऽनन्यत्वमेव** । **किन्तु** तत्सिद्धये **प्रतिज्ञातार्थसिद्धये** हेतुरयमुपन्यस्तः । कथमुपन्यस्तः? **इत्यत्रोपन्यस्तः**—यद्यसंसृष्टपदार्थ एव वाक्यार्थोऽवगम्यते, व्युत्पत्तिमात्रे पदार्थावगतिः ; कस्मात् व्युत्पत्त्यवमर्शशून्यमपि कदाचिज्ज्ञानं न भवति निरूढव्यवहारस्य, यथा धूमान्महानसादिप्रदेशावमर्शशून्यमग्निज्ञानम् ? **अस्याऽर्थः**— ये पदार्थेभ्यो भिन्नं वाक्यार्थं मन्यन्ते तान् प्रतीदमुच्यते । यद्यसंसृष्टपदार्थकः असंसृष्टाः पदार्था यस्मिन् वाक्यार्थे प्रधानभूते नियोगे सोऽसंसृष्टपदार्थकः पदार्थान्वयरहितो वाक्यार्थोऽवगम्यते, व्युत्पत्तिमात्रे पदार्थावगतिः 'अस्य पदस्याऽयमर्थः' इति व्युत्पत्तिमात्रम् , तदा निरूढव्यवहारस्य कदाचित् व्युत्पत्त्यवमर्शशून्यमपि व्युत्पत्तिमपरामृश्याऽपि कस्मात् वाक्यार्थज्ञानं नोत्पद्यते, यथा धूमान्महानसादिप्रदेशात् व्युत्पन्नं सम्बन्धमपरामृश्याप्यग्निज्ञानं भवति ! न च वाक्यार्थे निरूढव्यवहारस्याऽप्येवंरूपावगतिर्दृष्टा । अतो न निमित्ततया पदार्था अवगम्यन्ते । किं तर्हि ? नैमित्तिकतयैव ।

---

धार्यन्ते, न तदा वाक्यार्थो गम्यते । अतः पदार्थाद्व्यतिरिच्यमानो वाक्यार्थः पदार्थनिमित्त इति निश्चीयत इत्यपि पाठभेदो दृश्यते । १. भाष्यमाक्षिपतीति. क. पु. ।

किं पुनः कारणं निरूढव्यवहारस्य निमित्तानपेक्षा नैमित्तिकावगतिः(१) प्रचितसंस्कारो हि नाऽवश्यं निमित्तव्यापारमपेक्षते ; अन्ध इवाऽभ्यस्तपदवीको न तदीक्षणमपेक्षते। अत्र पुनः सर्वदा तदपेक्षणात् तदेव प्रमेयमित्युच्यते । एवं तर्हि "पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रत्ययः" इति कथमयं व्यतिरेकः ? एवमयं व्यतिरेकः-अन्वितेभ्योऽन्वयप्रत्यय इति । "(२)अपि चाऽन्तरेणाऽपि पदोच्चारणं यः शौक्ल्यमवगच्छति, अवगच्छत्येवाऽसौ शुक्लगुणकं(३) द्रव्यम्"इति । किमन्वयव्यतिरेकभाष्यशेषमेवैतत् ?

ओमित्युच्यते । तत्र च पदार्थस्य व्यतिरेकदर्शनम्, इह चाऽ-

---

अत्र चोदयति—किं पुनः कारणं निरूढव्यवहारस्य सम्बन्धस्मरणरूपनिमित्तानपेक्षा नैमित्तिकावगतिः ? यावता सर्वत्र तदपेक्षयैवाऽवगत्या भवितव्यमिति । परिहरति-(४)प्रचितसंस्कारो हि नाऽवश्यं निमित्तव्यापारमपेक्षते । तथा दर्शयति-अन्ध इवाऽभ्यस्तपदवीको न तदीक्षणमपेक्षते । (५)अप्रचितसंस्कारस्य सम्बन्धस्मरणमेव केवलं कारणम् ; प्रचितसंस्कारस्य तु संस्कारप्रचयः सम्बन्धस्मरणं चेति द्वयं कारणम्, एतच्चाऽनुभवारूढमुच्यते। अत्र पुनर्वाक्यार्थे सर्वदा तदपेक्षणात् व्युत्पत्त्यवमर्शापेक्षणात्तदेव पदार्थ(६)जातं प्रमेयमित्युच्यते। यदि पदार्था एव वाक्यार्थः, एवं तर्हि "पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रत्ययः" इति भाष्ये कथमिदं व्यतिरेकदर्शनम् ? समाधत्ते— एवमयं व्यतिरेकः— अन्वितेभ्योऽन्वयप्रत्यय इति । अन्वयं वाक्यार्थमभिप्रेत्य पदार्थेभ्यो वाक्यार्थोऽवगम्यत इति व्यतिरेक उक्तः। अपि चाऽन्तरेणाऽपि पदोच्चारणं यः शौक्ल्यमवगच्छति, अवगच्छत्येवाऽसौ शुक्लगुणकं द्रव्यमिति भाष्यमनुभाष्य पृच्छति—किमन्वयव्यतिरेकभाष्यशेषमेवैतत ?

सिद्धान्तैकदेशी वदति—ओमित्युच्यते। स एवाऽऽह—तत्र हि भाष्ये पदार्थव्यतिरेकदर्शनं पदार्थस्य व्यतिरेके वाक्यार्थस्य व्यतिरेक इत्युक्तम्; इह पदार्थान्वयस्य दर्शनम्—पदार्थे सति वाक्यार्थो भवतीति । सिद्धान्ती ब्रूते—सत्यमेवम् ; न त्वेतावन्मात्रमेव । न पदार्थान्वयमात्रमेवाऽत्र द-

---

१. प्रचुरसंस्कारेति क. पु. २. शा. भा, २५. १९.

३. द्रव्यमिति नास्ति मुद्रितभाष्यपुस्तके । ४. प्रतीतसंस्कार इति. क. पु.

५. अप्रथितेति. क. पु. ६. ज्ञानमिति. क. पु.

न्वयस्य । सत्यमेवम् ; न त्वेतावन्मात्रमेव । किमतिरिच्यते ? इदमतिरिच्यते —यदि हि व्युत्पत्तौ पदानां पदार्थमात्र एव व्युत्पत्तिः, तदा अनन्वितपदार्थदर्शने तत्स्मरणानुपपत्तिः; स्मर्यते च । अतः सिद्धमन्विताभिधानम् ।

(१)**"नाऽस्य पदसमुदायेन सह सम्बन्धः"** इति । न समुदायभूतानां प्रामाण्यम् । किं तर्हि ? अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यस्वार्थव्यापृतानामेव । (२)**"यत्तु श्रौतः पदार्थो न वाक्यानुरोधेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्तितुमर्हति"** इति । कथं पुनर्व्युत्पत्तिशून्यैवाऽवगतिः शक्यतेऽभिधातुमित्यभिप्रायः । परिहारस्तु—"(३)**सत्यमेवमेतदि**"ति । व्यवहारार्थत्वात् प्रयोगस्य विशेषात्मक

---

र्शितम् । एकदेशी पृच्छति—किमतिरिच्यते ? सिद्धान्ती कथयति—इदमतिरिच्यते—यदि हि व्युत्पत्तौ पदानां पदार्थमात्र एव व्युत्पत्तिः, तदाऽनन्वितपदार्थदर्शने तत्स्मरणानुपपत्तिः; स्मर्यते च ; अतः सिद्धमन्विताभिधानम् । अस्याऽर्थः–यदि हि व्युत्पत्तौ व्युत्पत्तिसमये पदानामनन्वित एव पदार्थमात्रे व्युत्पत्तिःस्यात् तदाऽनन्वितस्य पदार्थस्य प्रत्यक्षादिभिर्दर्शने तस्याऽन्वितस्य पदार्थस्य पदानुविद्धं स्मरणं न स्यात्, स्मर्यते च । अन्वितोऽर्थः पदाभिधेयतया 'शुक्लो गुणो गुण्यन्वितः शुक्लपदाभिधेयोऽयम्' इति स्मर्यते । अतः सिद्धमन्विताभिधानम् ।

"नाऽस्य पदसमुदायेन सह सम्बन्धः" इति भाष्यनुभाषितम्, व्याचष्टे—न समुदायभूतानां प्रामाण्यम् । समुदायभूतैः प्रत्यस्तमितवाचकविभागैर्वाक्यार्थो न प्रतिपद्यते । किं तर्हि ? अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यस्वार्थव्यापृतानामेव । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव समधिगम्यते यः पदानां स्वार्थः, तत्र वाचकतया व्यापृतानामेव प्रामाण्यम् । यत्तु श्रौतः पदार्थो न वाक्यानुरोधेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्तितुमर्हतीति भाष्यमनुभाष्य व्याचष्टे—कथं पुनर्व्युत्पत्तिशून्यैवाऽवगतिः शक्यतेऽभिधातुमित्यभिप्रायः । यावदुच्चरितात् पदार्थमात्रेऽवगतिरुपजायते, सा कथं व्युत्पत्तिशून्यैव भवति ? भवति च । अतो नाऽन्विताभिधानमिति भावः । परिहारस्त्वत्र सत्यमेवमेतदिति । व्यवहारार्थत्वात् प्रयोगस्य विशेषात्मकत्वाच्च व्यवहारस्य अन्वितावगतिरेव तदर्थानाम्, नाऽन्वितार्थान्तरस्मरणम्, व्यवहारानङ्गत्वात् ।

---

१. शा. भा. २५. २१.  २. शा. भा. २५. २२.  ३. शा. भा. २५. २३.

त्वाच्च व्यवहारस्य अन्विताववगतिरेव तदर्थानाम् ; नाऽन्वितार्थान्तरस्मरणम् , व्यवहारानङ्गत्वात् ।

तदिदमुक्तम्–"यश्चाऽर्थादर्थः, न स चोदनार्थः" इति । न चेदानीं तदविवक्षितमिति प्रतीयमानस्याऽपि शब्दात् अविवक्षितत्वं शक्यते वक्तुम् । गम्यते च शब्दान्निमित्तात् अशब्दार्थश्चेति किमिदम् ? शब्दान्तराभिधेयतया स्मरणात् , स्मृतेश्चाऽप्रामाण्यात् । अतः शब्दनिमित्तताऽपि भ्रान्तैरेवोदिता प्रत्यक्षादीनामिव स्मरणीये ।

---

अस्याऽर्थः—व्यवहारार्थं शब्दः प्रयुज्यते; व्यवहारश्चाऽन्वितार्थविषयः, तेन प्रयोगबलादन्वितार्थावगमकत्वमेव पदानाम् । यत्पुनरेतदनन्वितार्थज्ञानम् , तत्स्मरणम् ; न पुनः शब्दाभिधानजन्यम् , व्यवहारानङ्गत्वात् ; न ह्यनन्वितेन कश्चिदपि व्यवहारः क्रियते । एतदुक्तं भवति—शब्दश्रवणानन्तरं यदिदमन्वितार्थान्तरं पदार्थस्वरूपमात्रं बुद्धिस्थं भवति, सा स्मृतिरेव, यथा अर्थदर्शनात् पदस्मृतिः, तत्र च न शब्दस्याऽभिधानव्यापारः, तेन विनापि तदुपपत्तेः; यथा अर्थो न शब्दस्याभिधाता, अथ च प्रतिसम्बन्धितया संस्कारोद्बोधकतया शब्दे स्मृतिं जनयति, तथा शब्दोऽप्यर्थे इति । तदत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तभाष्ययोरयमर्थः—श्रुत्यनन्तरभावित्वादनन्वितार्थावगतेरनन्वित एव पदार्थः श्रौतः; स न वाक्यानुरोधेन विशेषऽन्वितेऽवस्थापयितुमर्हतीति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु–सत्यमनन्वितः प्रथमं प्रतीयते, तथाऽपि वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तावेव केवलेन पदार्थेन व्यवहाराभावादन्वित एव पदार्थे पदानां व्युत्पत्तिः; अनन्वितावगतिस्तु स्मरणमात्रमिति ।

तदिदमुक्तम्—"यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थः" इति । अभिधानव्यापारानपेक्षं यदनन्वितार्थस्य स्मरणम, न स शब्दार्थ इति । नन्वनन्वितार्थः स्मर्यमाणो यद्यविवक्षितः, कथं तर्हि अन्वितो विवक्षित इत्यत्राह—न चेदानीं तत अनन्वितमर्थान्तरस्मरणम् अविवक्षितं व्यवहारानुपयोगित्वादित्यवचनावत् प्रतीयमानस्याऽपि शब्दात् अन्वितस्य व्यवहारोपयोगिनोऽप्यविवक्षितत्वं शक्यते वक्तुम् । अत्र चोदयति—गम्यते च शब्दान्निमित्तात् अशब्दार्थश्चेति किमिदम् ? यदेव शब्दादवगम्यते स शब्दार्थ इति स्मर्यमाणस्याऽपि शब्दार्थत्वमेव युक्तम् । परिहरति—शब्दान्तराभिधेयतया स्मरणात् , स्मृतेश्चाप्रामाण्यात् ; अतः शब्दनिमित्तताऽपि भ्रान्तैरेवोदिता प्रत्यक्षादीनामिव स्मरणीये ।

(१)"एवं च सति गुणान्तरप्रतिषेधो न शब्दार्थः" इति कल्पितनिमित्तपरिहारात् परिहृतम् । (२)"अपि च प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयादिविभक्तिः" इति । अन्वितार्थमेव प्रातिपदिकं स्मरन्ति; यतः करणवाचिनः प्रातिपदिकात् तृतीयां विदधति । विभक्तयश्च परस्परान्वयप्रतिपादिकाः प्रयोगान्तरस्मृतस्याऽर्थस्याऽन्वयितां श्रुत्यैव दर्शयन्ति । अतोऽप्युक्ता(३)पपत्तिरियम् । प्रत्युक्तमनुमानं 'कृतकत्वात्' इति वृद्धव्यवहारस्य निमित्तोपपत्त्या । "अपि च"

---

सम्प्रयुक्ताद्वाक्यात्मकाच्छब्दाच्छब्दान्तरं पूर्ववाक्यं तदभिधेयतयैव स्मरणाच्च शब्दादवगम्यते; न हि पूर्ववाक्यान्तर्गतपदाभिधेयतयैव वाक्यान्तरगतेन पदेनोच्यते । अपि च शब्दः प्रमाणभूतः कथमप्रमाणभूतां स्मृतिं जनयति? अतः शब्दनिमित्तताऽस्याः स्मृतेर्नोचिता । परमार्थतस्तु शब्दोऽत्र निमित्तं न भवति; किन्तु शब्द(४)श्रवणादुद्बुद्धः संस्कार(५)एवैतां स्मृतिं जनयतीति; यथा प्रत्यक्षादीनां कल्पनीयेऽर्थे निमित्तता न भवति, तथा शब्दस्याऽपि । "एवं च सति गुणान्तरप्रतिषेधो न शब्दार्थः" इति भाष्यमनुभाष्य व्याचष्टे—कल्पितनिमित्तपरिहारात् परिहृतम् । कल्पनानिर्मितनिमित्तः पदार्थः इति किल बौद्धा मन्यन्ते; तेषां मतेऽन्यापोहमात्रनिष्ठा श्रुतिः । ततश्च गुणान्तरप्रतिषेधः शुक्लशब्दस्याऽर्थ इति तदिदं निराकृतम् 'कल्पनानिमित्तं न भवति' इति कल्पनाग्रन्थे । "अपि च प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयादिविभक्तिः" इति भाष्यमनुभाषितं व्याचष्टे—अन्वितार्थमेव प्रातिपदिकं स्मरन्ति । यतो हेतोः करणवाचिनः प्रातिपदिकात्तृतीयां विभक्तिं विदधति; करणं च क्रियासम्बन्धि भवति; अतश्च क्रियासम्बन्धित्वार्थप्रतिपादकं प्रातिपदिकमित्युक्तं भवति । विभक्तयश्च परस्परान्वयप्रतिपादिकाः प्रयोगान्तरस्मृतस्याऽर्थस्य प्रयोगान्तरे यः प्रतिपन्नोऽर्थः स्मर्यते तस्य अन्वयितां श्रुत्यैवाऽभिदधति; तेनाऽन्वितमेव शब्देनाऽभिधीयत इति विभक्तय एवाऽत्र प्रमाणम् । अतोऽ[illegible]: अनन्वितस्याऽविवक्षायाम् । प्रत्युक्तमनुमानं कृतकत्वादिति । वृद्धव्यवहारस्य कृतकत्वाद्वेदोऽपि कृतकः—इति यदनुमानम्, तत् प्रत्युक्तं वृद्धव्यवहारस्य निमित्तोपपत्त्या । "अपि

१. शा. भा. ५५. २५ २. शा. भा. ५५. २७.
३. उपपत्तिरत्यन्ताविवक्षा[illegible]. क. पु. ४. ग्रहणादिति. क. पु.
५. एवैतामिति. क. पु.

इत्यनेन पूर्वोक्तसम्बन्धकरणाशक्तिं दर्शयति ॥ २५ ॥

## लोके सन्नियमात्प्रयोगसन्निकर्षः स्यात् ॥ २६ ॥

लोके पुनः प्रमाणान्तरप्रमितविषयतया युक्तैव, तत्पूर्वकत्वात् शब्दव्यवहारस्य । (१)"तस्मात् पदेभ्य एव पदार्थप्रत्ययः, पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रत्ययः" इति व्याख्यातम् । तस्मादुपपन्नं वृद्धव्यवहारनिमित्तमौत्पत्तिकत्वं सम्बन्धस्य, वेदवाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं च । विलम्बते -- इत्यादयस्तु शब्द(२)प्रत्यभिज्ञयै·

---

च" इत्यनेन ग्रन्थेन पूर्वोक्तां सम्बन्धकरणाशक्तिं दर्शयति—अतीन्द्रिये कार्ये कार्यान्वयिषु चार्थेषु सम्बन्धकरणशक्तिर्नास्तीति ॥ २५ ॥

## लोके सन्नियमात्प्रयोगसन्निकर्षः स्यात् ॥ २६ ॥

ननु यद्यतीन्द्रियकार्याभिधायिनो लिङादयः, तदन्वितस्वार्थाभिधायीनि च पदानि, कथं तर्हि लोके तद्व्यतिरेकेण शब्दप्रयोग इत्यत आह—लोके पुनः प्रमाणान्तरप्रमितविषयतया युक्तैव, तत्पूर्वकत्वाच्छब्दव्यवहारस्य, यदेव हि प्रमाणान्तरेण प्रमीयते, तदेव लोको विवक्षति; तेनाऽतीन्द्रियकार्यं परित्यज्य क्रियाकार्य एव शब्दं प्रयुङ्क्ते लक्षणया; अपूर्वकार्येण हि क्रियाकार्यस्याव्यभिचारिणा; तेन तत्परतया लोके लिङादिकं प्रयुङ्क्ते; पदान्तराण्यपि कार्यान्वितत्वेनैव प्रयुज्यन्त इति न लौकिकप्रयोगविरोधः । "तस्मात्पदेभ्य एव पदार्थप्रत्ययः; पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रत्ययः" इति भाष्यम् । तदनुपपन्नम्, "पदार्था एव वाक्यार्थः" इति दर्शितत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—व्याख्यातमिति । व्यतिषङ्गाभिप्रायमिति पूर्वमेव व्याख्यातम् । उपसंहरति—तस्मादुपपन्नं वृद्धव्यवहारनिमित्तमौत्पत्तिकत्वं सम्बन्धस्य, वेदवाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं च उपपन्नं तस्य । विलम्बत इत्यादयस्तु शब्दप्रत्यभिज्ञामात्रतया प्रत्युक्ताः; अभिधाने हि स दोषः । 'विलम्बते' 'प्रलम्बते' इत्युपसर्गेण वि—प्र—शब्दयोः; विप्र इत्यत्र नाम्ना स्वरूपाभेदे नोपपद्यत इति यदुक्तं वैयाकरणैः, तत्प्रत्युक्तम्; स्वरूपाभेदेऽप्यभिधानरूपता भिन्नैव; तेन कश्चिदन्यार्थेन न दोषः ।

१. शा. भा. २६ ५.  २. प्रत्यभिज्ञयैव प्रत्युक्ता इति. क. पु.

व ; अभिधाने हि स दोषः । समासादीनां तु तत्र तत्र परिहारोऽभिधीयते ॥ २६ ॥

इति सप्तमं वाक्याधिकरणम् ॥

---

अथाऽष्टमं वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम् ॥

वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः ॥ २७ ॥

"वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः" । (१)"पदवाक्याश्रयः" इति । विभागाभिधानादविभक्तकार्यत्वाच्च विवेकः । यदुक्तम् "अस्मरणात्" इति, तत्तु विरुद्धं समाख्यया । किं का-

---

समासादीनां तु तत्र तत्र परिहारोऽभिधीयत इति । अयमभिप्रायः—समासे पदद्वय सम्बन्धो न भवति राजपुरुषपदं हास्तिनः इत्यादि, तस्याऽपि परिहारस्तत्र तत्राऽभिधीयते । तेन सोऽपि न दोषः ॥ २६ ॥

इति सप्तमं वाक्याधिकरणम् ।

---

अथाष्टमं वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम् ॥

वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः ॥ २७ ॥

"वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः" अत्र भाष्यम् 'पदवाक्याश्रय आक्षेपः परिहृतः' इति । तत्रेयमाशङ्का—ननु किमिदं पदं वाक्यमिति ? यावता न पदव्यतिरिक्तं वाक्यं नामाऽस्ति । अतः कथं पृथगुपन्यास इत्याशङ्क्याह—विभागाभिधानादविभक्तकार्यत्वाच्च विवेकः । विभागेन पदानामभिधायकत्वात् पदव्यवहारः ; अविभक्तं च सर्वेषां पदानामेकं कार्यं विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिरिति तन्निबन्धनस्तेष्वेव पदेषु वाक्यव्यवहारः । तेन कार्यवशेन पदव्यवहारो वर्णानाम्, कार्यवशेन च वाक्यभावः पदानामिति युक्तो वाक्यपदयोर्विवेकः । यदुक्तम् 'अस्मरणात्कर्तुः अकृतका वेदः' इति, तद्विरुद्धं समाख्यया । काठकमित्यादिका या समाख्या, सा कृतकतां वेदस्य दर्शयति ।

अत्र पृच्छति—किं कार्यनिबन्धनैव सामर्थ्यम् ? अयमाशयः—यदि

---

१. शा. भा. २६. १.

र्यनिबन्धनैवेयं समाख्या? बाढम्; असाधारणेन हि व्यपदेशो भवति, साधारणं च प्रवक्तृत्वम्। कथं तर्हि—(१)"कृते ग्रन्थे" (२)"तेन प्रोक्तम्" इति च सूत्रद्वयं भगवतः? प्रोक्तवचनमयुक्तम्, "समर्थानाम्" इति विरोधात्। तस्मात् कार्यतैव वेदस्याऽवगम्यते॥

## अनित्यदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

केयं कार्यता नित्यत्वाच्छब्दानामौत्पत्तिकत्वाच्च सम्बन्धस्य? प्रमाणान्तरापेक्षिता। तथा च तदनुरूपं वेदवचो दृश्यते—"बबरः प्रावाहणिः" इत्येवमादि॥ २८॥

---

कार्यनिबन्धनैव समाख्या स्यात्, तदा समाख्यया कृतकत्वं भवेत्; यावता प्रवचनादपि समाख्या घटत एवेति। उत्तरम्—बाढम्। अतिशयेन करणनिबन्धनैव समाख्या। कुतः? असाधारणेन हि व्यपदेशो भवति। करणं ह्यसाधारणम्; न ह्येकेन कृतस्याऽपरेण करणं सम्भवति। साधारणं च प्रवक्तृत्वम्; बहवोऽपि प्रवक्तारो भवन्ति। यदि प्रवक्तृत्वेन व्यपदेशो न भवति, कथं तर्हि "कृते ग्रन्थे", "तेन प्रोक्तम्" इति च सूत्रद्वयं भगवतः? उत्तरम्—प्रोक्तवचनमयुक्तम्, "समर्थानाम्" इति विरोधात्। "समर्थानां प्रथमाद्वा" इति सामर्थ्ये सति तद्धितो भवति। न च 'कठेन प्रोक्तम्' इत्यस्य विग्रहवाक्यस्य योऽर्थः, स काठकशब्दादवगम्यते; तेन सामर्थ्याभावात्तस्मिन्नर्थे तद्धितो नोत्पद्यत एव; तेनेदं वचनमयुक्तम्; तस्मात् समाख्यादर्शनात् कार्यतैव वेदस्याऽवगम्यत इति॥ २७॥

## अनित्यदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

अत्र चोदयति—केयं कार्यता नित्यत्वाच्छब्दानाम्, औत्पत्तिकत्वाच्च सम्बन्धस्य? शब्दास्तावन्न क्रियन्ते, नित्यत्वात्। न च तेषामर्थसम्बन्धोऽपि क्रियते, नित्यत्वादेव; तस्मात् केयं कार्यता? परिहरति—प्रमाणान्तरापेक्षिता। अस्याऽर्थः—'प्रमाणान्तरेण अयमर्थोऽनेन प्रतिपन्नः' इति येयं प्रमाणान्तरापेक्षिता, सा कृतकता। तथा च कृतकत्वानुरूपं वेदवचो दृश्यते—"बबरः प्रावाहणिः" इत्येवमादि। प्रवाहणस्याऽपत्यं कीर्त्यते वेदे तेन प्रावाहणिजन्मनः प्रागयं ग्रन्थो नाऽस्तीति गम्यते॥ २८॥

---

१. पा. सू. ४. ३. ११६   २. पा. सू. ४. ३. १०१

**उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २९ ॥**

**आख्या प्रवचनात् ॥ ३० ॥**

अत्रोच्यते—स्यादेतदेवम्, यद्यन्यथा असाधारणव्यपदेशो नोपपद्यते । प्रकर्षादपि ह्यसाधारणव्यपदेशो दृष्टो लोके; यथा बादरायणेन वेदप्रामाण्यं समाख्यायते । अत एव सूत्रद्वयप्रणयनं भगवतः पाणिनेः । (१)"समर्थानम्"-इति चाऽविरोधः॥२९॥३०॥

**परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥**

**कृते वा विनियोगः स्यात्कर्मणस्सम्बन्धात् ॥ ३२ ॥**

यदुक्तम् "बबरः प्रावाहणिः" इति, स्थिते प्रामाण्ये गुणवादं वक्ष्यति । वक्ष्यमाणमेव च भाष्यकारेणाऽत्र (२)व्याख्यातम् । किमर्थम्, 'व

---

**उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २९ ॥**

**आख्या प्रवचनात् ॥ ३० ॥**

अत्रोच्यते—स्यादेतदेवम्, यद्यन्यथा करणमन्तरेण असाधारणव्यपदेशो नोपपद्यते ; प्रकर्षादपि ह्यसाधारणव्यपदेशो लोके दृष्टः । वचनेन एव यः प्रकर्षः सोऽसाधारण इति तन्निबन्धनोऽपि व्यपदेशो घटत एव । यथा बादरायणेन वेदस्य प्रामाण्यं समाख्यायते । यत एव प्रकर्षादपि व्यपदेशो घटते, अत एव सूत्रद्वयप्रणयनं भगवतः पाणिनेः "कृते ग्रन्थे," "तेन प्रोक्तम्" इति च । "समर्थानाम्" इत्यस्य चाऽविरोधः, वचनप्रकर्षेऽपि सामर्थ्यसम्भवात् ॥ २९ ॥ ३० ॥

**परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥**

**कृते वा विनियोगः स्यात्कर्मणस्सम्बन्धात् ॥ ३२ ॥**

यदुक्तम् "बबरः प्रावाहणिः" इति तत्रोच्यते—स्थिते प्रामाण्ये गुणवादं वक्ष्यति । तेन न्यायेन वर्णनीयमेतदित्यर्थः । नन्वेतत् वक्ष्यमाणं किमर्थमुक्तं तत्राह—वक्ष्यमाणमेव च भाष्यकारेणाऽत्र व्याख्यातम् । चोदयति—किमर्थम्, 'व-

१. पा. सू. ४. १. ८२. २. व्याख्यानं कृतमिति. क. पु.

ष्याम:'इति नोक्तं च ? असम्बद्धत्वोपन्यासार्थम्-न शक्यते ज्योतिष्टोमादिषु विध्युद्देशेषु कल्पयितुं तत्; एकवाक्यत्वाच्च "वनस्पतयः" इत्येवमादीनाम्। (१)"अपि च अविगीतः सुहृदुपदेशः"-इति सार्वजनीनमविपर्ययं दर्शयति। तस्माच्चोदनैव प्रमाणं धर्मस्येति स्थितः प्रतिज्ञार्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इत्यष्टमं वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम् ॥

॥ इति बृहत्यां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

ष्यमः' इति नोक्तं च ? **परिहरति**—असम्बद्धत्वोपन्यासार्थम्। अथ **कथमयमुन्मत्तोक्तिसदृशो न भवतीतीमामसम्बद्धतामुपन्यसितुं गुणवादेनाऽत्र व्याख्यातम्। तामासम्बद्धतां परिहरति**—न शक्यते ज्योतिष्टोमादिषु विध्युद्देशेषु कल्पयितुं तत्; एकवाक्यतया च "वनस्पतयः सत्रमासत" इत्येवमादीनाम् **असम्बद्धता नाऽस्तीति**। "अपि च अविगीतः सुहृदुपदेशः" इति **भाष्यं व्याचष्टे**—सार्वजनीनमविपर्ययं दर्शयति। **न वेदार्थे कस्यचिद्विपर्ययोऽस्तीत्यर्थः**। तस्माच्चोदनैव प्रमाणं धर्मस्येति सिद्धः प्रतिज्ञातार्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इत्यष्टमं वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम् ॥

इति श्रीशालिकनाथमिश्रकृतायामृजुविमलायां पञ्चिकायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

१. शा. भा. २७. २७.

## चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला कार्यालये यन्त्रस्थ ग्रन्थाः—

१. प्रणवकल्पः । यतिप्रवरगङ्गाधरेन्द्रसरस्वतीविरचितेन प्रणवकल्पप्रकाशाख्यप्रणवभाष्येन समलङ्कृतः ।

२. संस्कारगणपतिः ।(पारस्करगृह्यसूत्रविस्तृतविवरणरूपः) विद्वद्वररामकृष्णकृतः ।

३. वादवारिधिः । प्रत्यक्षानुमानशब्दपरिशिष्टाख्यकल्लोलचतुष्टयात्मकः । ( अत्र प्रायशोऽष्टोत्तरशतसंख्याका वादग्रन्था मुद्रिताः स्युरयं सर्वैर्नैयायिकैर्वैयाकरणैश्च संग्राह्यो दुर्लभो निबन्धो भविष्यति )

४. श्रीसात्वततन्त्रम् । श्रीशिवनारदसंवादे नवमपटलान्तो अपूर्वो ग्रन्थः ।

५. श्राद्धकल्पलता । धर्माधिकारि श्रीनन्दपण्डितकृता ।

६. वीरमित्रोदयः । श्राद्धप्रकाशः । श्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

७. कात्यायनश्रौतसूत्रम् । देवयाज्ञिकपद्धतिसहितम् ।

८. प्राकृतव्याकरणवृत्तिः । ससूत्रा । श्रीत्रिविक्रमदेवविनिर्मिता ।

९. अग्निष्टोमपद्धतिः ।

१०. श्राद्धचन्द्रिका । श्रीदिवाकरात्मज वैद्यनाथ विरचिता ।

११. प्रपञ्चसारसङ्ग्रहः । श्रीगीर्वाणेन्द्रसरस्वतीविरचितः ।

१२. साङ्ख्य पातञ्जलदर्शनम् —अर्थात् विश्वेश्वरानन्दप्रशिष्याद्वयानन्दशिष्यरामानन्दसरस्वतीकृत योगमणिप्रभाख्यवृत्त्या, वाचस्पतिमिश्रविरचिततत्त्ववैशारदीव्याख्याभूषितेन विज्ञानभिक्षुविहितवार्तिकसंवलितेन सांख्ययोगाचार्यश्रीहरिहरानन्दारण्यकृतभास्वतीवृत्तिसहितेन भगवच्छ्रीकृष्णद्वैपायनोद्भावितभाष्येणालंकृतं श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्नगोस्वामिश्रीदामोदरशास्त्रिभिः स्थलविशेषेषु सर्वत्र स्वटिप्पन्या संयोज्य; संशोध्य; बृहद्भूमिकया साकं संपादितं भगवता श्रीपतञ्जलिना विरचितं योगदर्शनम् ।

१३. परिभाषेन्दुशेखरः । हैमवती संवलितः ।

१४. व्यक्तिविवेकः—ध्वनाख्यातो ध्वन्यालोकं निराकरिष्णुर्व्यञ्जनापर्यवस्थाने प्रथमो निबन्धः, महामहिमकाश्मीरिकमहिमभट्टप्रतिभोपज्ञसहृदयधुर्येण राजानकरुय्यकेण कृतेन खण्डितोपलब्धेन संक्षिप्तेन व्याख्यानेनोपोद्बलितः, श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्नगोस्वामिश्रीदामोदरशास्त्रिविरचितया नूतनया व्यक्तिविवेकसमीक्षाऽऽख्यया टीकयोद्द्योतितः श्लाघनीयो ग्रन्थतल्लजः ।

१५. प्रौढमनोरमा । म० म० श्री भट्टोजिदीक्षितविरचिता, तत्पौत्र म० म० श्री हरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्यासमेता । श्रीयुक्त पं० जगन्नाथशास्त्रिविरचितया ज्योत्स्नाख्यया सहिता तथा श्रीयुत भाण्डारोत्युपाह्व माधवशास्त्रिविरचितया प्रभानामकटिप्पण्या समलङ्कृता तथा जोशी इत्युपाह्व पं० श्री सदाशिवशास्त्रिणा विरचितया विभानामक—टिप्पण्या सहिता संपादिता [ गुटका संस्करण ] अव्ययीभावान्तः ।

१६. प्रौढमनोरमा । म० म० श्री भट्टोजिदीक्षितविरचिता, तत्पौत्र म० म० श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्यया समेता । म० म० भैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया भैरव्या, पायगुण्डे वैद्यनाथविरचित शब्दरत्नटीकाभावप्रकाशेन च सहिता । व्याकरणाचार्य नेने इत्युपाख्य पं० गोपालशास्त्रिणा विरचितया सरलानाम्न्या बृहट्टिप्पण्या संशोध्य सम्पादिता ।

१७. शब्दशक्तिप्रकाशिका । श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारविनिर्मिता । श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशकृतया कृष्णकान्तीटीकया श्रीमद्रामभद्रसिद्धान्तवागीशविरचितया रामभद्रीटीकया च समलङ्कृता । न्यायाचार्य काव्यतीर्थ पं० ढुण्ढिराजशास्त्रिकृतया छात्रोपयुक्तया विषमस्थलटिप्पण्या मूलकारिकार्थेन च सहिता ।

१८. न्यायमंजरी । जयन्तभट्टकृता । न्याय-व्याकरणाचार्येण पं० सूर्यनारायणशास्त्रिणा कृतया टिप्पण्या समेता ।

१९ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्र्यन्तपूर्णानन्दीयव्याख्यासहितया श्री गोविन्दानन्दप्रणीतया रत्नप्रभया, न्यायाचार्य काव्यतीर्थ पं० ढुण्ढिराजशास्त्रिकृतटिप्पणीसहितया श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितया भामत्या च सहितम् । तत्रायं द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तः प्रथमो भागः परीक्षार्थिनामत्यन्तमुपयुक्त इति ग्रन्थदर्शनेनैव स्पष्टीभविष्यत्यतोऽयमवश्यं संग्राह्यः ।

२०. भावप्रकाशः । श्रीमद्भावमिश्रप्रणीतः । विद्योतिन्या भाषाटीकया सहितः [वैद्यक]

२१. भावप्रकाशः ,, मूलमात्र गुटका संस्करण ।

२२. ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् । सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम् ।

२३. सांख्यतत्त्वकौमुदी । न्यायाचार्य पं० श्रीहरिरामशुक्लविरचितसंस्कृतटीका सहिता ।

२४. बौधायनधर्मसूत्रम् । श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम् ।

२५. शारदातिलकम् । श्रीमद्राघवभट्टकृतपदार्थादर्शटीकासहितम् ।

२६. सिद्धान्तकौमुदी । व्याकरणाचार्य नेने इत्युपाख्य पं० गोपालशास्त्रिणा विरचितया सरलाटिप्पण्या सहिता ।

२७. माधवीयधातुवृत्तिः । श्रीमत्सायणाचार्यविरचिता ।

२८. मनुस्मृतिः । कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावलीसहिता । सटिप्पणा ।

२९. मन्त्रार्थदीपिका । श्री शत्रुघ्नविरचिता ।

३०. चतुर्वेदभाष्यभूमिका । सायणाचार्यविरचिता ।

३१. गोभिलगृह्यसूत्रम् । सटीकम् ।

३२. पञ्चता । न्यायाचार्य पं० श्रीशिवदत्तगौडेन विरचितयाटीकया सहिता ।

३३. अमरकोशः । मणिप्रभाख्य भाषाटीकासहितः ।

३४. कौमुदीकल्पलतिका । व्याकरणाचार्य पं० वेणीमाधवशर्मविरचिता ।

३५. परमलघुमञ्जूषा । म० म० पण्डितनित्यानन्दकृतटिप्पणी सहिता । पं० सदाशिवशर्मविरचित पदार्थदीपिकाटीकासहिता च ।

द्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिविरचितया विनोदिन्या च समेतः । (न्या० वि० ७) रु० २-०

प्रौढमनोरमा । म. म. श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचिता तत्पौत्र म. म. श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्ययासमेता । म. म. पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया युक्ता । श्रीयुतभाण्डारीत्युपाह्वमाधवशास्त्रिविरचित प्रभानामकटिप्पण्या समलङ्कृता । श्रीयुतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाऽव्ययीभावस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटिप्पण्याऽलङ्कृता (अव्ययीभावान्तः प्रथमो भागः) (व्याकरण वि० ९) रु० ५—०

५९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् । श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्यया व्याख्यया, श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदार्थविवरणेन च संयोजितम् । (कर्म० वि० ५) रु० ४—०

६० नाट्यशास्त्रम् । भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्म्मणा तथा साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन च सम्पादितम् । (नाट्यशास्त्र वि० १) रु० ५-०

६१ काव्यालङ्कारः । श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० साहित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए० साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भुमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभुपयद्भिः श्री मदाचार्यप्रवरैः आनन्दशङ्कर ध्रुव महोदयैः लिखितेन प्राक्कथनेन सनाथीकृतः । (अलङ्कार वि० २) रु० १—८

६२ ब्रह्मवादः । गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः । श्रीगोपालकृष्णभट्ट विरचित विवरणाख्यव्याख्यासमलङ्कृतः । तथा गोस्वामी श्रीव्रजनाथविरचितो ब्रह्मवादः । तथा शुद्धाद्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचितः । श्रीरघुनाथशास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम् । श्रीहरिशङ्कर शास्त्रि–वेदान्तविशारदेन विस्तृत् भूमिकया विविधपरिशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः । (शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १) रु० १—८

६३ प्रेमरसायनम् । श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् (का०वि०८) रु० १—०

६४ व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् सिंहव्याघ्रलक्षणरहस्यं च । श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च । (न्या० वि० ८) रु० ०—१२

६५ सिद्धान्तबिन्दुः । श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचितः । श्रीभगवान् शङ्कराचार्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारूपः श्रीगौड ब्रह्मानन्दविरचित न्यायरत्नावली-नारायणतीर्थ विरचित लघुव्याख्या टिप्पणीसहितः । ( वेदान्त वि० ८ ) रु० ५—०

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मीभूतयतिकर्मनिरूपणात्मकः । महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ६) रु० १—८

६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम् । (सांख्य वि० १) रु० २—०

६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः । ( कोश वि० २ ) रु० २—०

६९ शिशुपालवधम् । श्रीमन्माघकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्देहविषौषधिव्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया सर्वङ्कषाव्याख्यया समेतम् । ( सम्पूर्णम् ) रु० ३—८

६९ ,, ,, ( संपूर्णम् ) रफ मोटा कागज रु० २—८

७० व्याप्तिपञ्चकम् सिंहव्याघ्रलक्षणं च । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च । ( न्याय वि० ९ ) रु० ०—८

७१-१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्यासहितया श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तो प्रथमोभागः रु० २—८

७१-२ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । रत्नप्रभया सहितम् । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्ताच्चतुर्थाध्याय पर्यन्तः द्वितीयोभागः । ( यन्त्रस्थ )

७२-१ सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीभास्कराचार्य विरचितः । गणिताध्यायः वासनाभाष्य सहितः । ज्योतिषाचार्य म. म. श्रीदमदुवापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः । (ज्यो० वि० ४) २—०

७२-२ सिद्धान्तशिरोमणिः । ,, ,, ,, गोलाध्यायः वासनाभाष्य सहितः । ज्योतिषाचार्य म. म. श्रीदमदुवापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः । (ज्यो० वि० ४)

७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम् । पण्डित रामकृष्ण शर्म्मणा सम्पादितम् । पण्डित बटुकनाथ शर्म्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया सनाथीकृतम् । ( आयुर्वेद शास्त्रविभागे १ ) रु० ॰

---

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,

**चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,**

गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक बनारस सिटी ।